

З М І С Т

РОЗДІЛ І.

Історія запорозького козацтва:

сучасний стан та напрямки досліджень

Алексєєва А.О. Приклад героїчної оборони містечка Буша в ході Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.	6
Анцишкін І.В. Східні православні церкви та Богдан Хмельницький	9
Діптан І.І. Михайло Грушевський про українсько-московський договір 1654 року та значення української революції	16
Казаніна В.Ю. Аналіз наукової дзейності і актуальності дослідження нумізмата В.Н. Рабцєвича	25
Біліченко Л.С. Козацькі поселення на Миколаївщині (друга половина XV-XVIII ст.)	28
Мірущенко О.П. Міграція населення на землях Вольностей як чинник для локалізації запорозьких поселень у XVIII ст.	34
Перепелиця А.І. Київські митрополити в Чигирині у середині – третій чверті XVII ст.	41
Студінський В.А. Роль Івана Мазепи у розвитку українського папірництва	50
Філіпова Г.В. Захисні універсали князя О.Д. Меншикова українському козацтву	55
Чередниченко М.А. Участь українських козаків у військових діях в кінці XV – першій половині XVI століття за виданими актовими джерелами	62
Баюк В.Г., Панікарський А.В. Графічна реконструкція споруди-шинку козацького часу з Волині (за матеріалами археологічних досліджень)	72
Волков А.В. Наземна фотограмметрія в археології	78
Павленко С.С. Козацькі пісні – поезика української історії	84
Деменко П.Г. Картографічні джерела до історії Чортомлицької (Старої) Січі	90

РОЗДІЛ II.

Пам'яткоохоронна діяльність.

Актуальні проблеми історії запорозького козацтва в музейній практиці

Бекетова В.М. Презентація Каталогу козацьких скарбів Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького	95
Скирда В.В., Каргіна Д.О. Козацькі старожитності в фондах Музею археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна	101
Жуковський М.П. Перепоховання отамана Івана Сірка в 1967 р.	112
Нестеренко В.І. Козацька слава Черкаського краю в пам'ятниках та пам'яті народній	122
Чайка В.І., Мазуранчик З.Ф. Запорозьке козацтво в діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля»	130
Шмиголь Л.О. Портрет Богдана Хмельницького роботи невідомого художника XIX століття з фондів НІКЗ «Чигирин»: історія та реставрація	136
Борисенко О.Є. Видання польського історичного товариства у Львові (1886-1939 рр.) з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця»	139
Сурченко О.С. Сюжетні мотиви «Розтоцького» іконостасу Покровської церкви історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»	154
Палійчук О.В. Музейно-педагогічні проекти Національного заповідника «Хортиця»	169
Моїсєєнко С.П. Козацька історія у літературі (на прикладі «Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове» А. Кашенко): до питання використання художніх текстів в екскурсійній практиці Національного заповідника «Хортиця»	172
Буднікова А.А. Одяг болгар Запорозького краю за матеріалами фондової збірки Національного заповідника «Хортиця»	179
Власов О.Ю. Туризм у Надпоріжжі: витоки, розвиток, втрачені можливості (на прикладі Ненаситецького порогу)	185
Василенко С.В. «Лабіринт» на острові Хортиця	199
Василенко С.В. Питання функціонування Загальногеологічного заказника «Дніпровські пороги» як природоохоронного об'єкту на острові Хортиця без встановлених у натурі меж	204

РОЗДІЛ III.

Реставрація музейних пам'яток

Головаха Р.В., Деменко П.Г. Деякі особливості технології глибокого циклічного просочення рідкими консерваційними сумішами мокрої деградованої археологічної деревини методом повного поглинання	207
Гришко Д.В. Методика реставрації предметів з чорного металу на прикладі казана XVIII ст. з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця»	211
Денисенко А.О. Консерваційно-реставраційні роботи на музейних предметах археологічного походження	214
Петрашина П.Д. Особливості реставрації ліпних посудин із залишковою пластичністю черепка	218

РОЗДІЛ IV.

Історичне краєзнавство

Головаха Р.В., Денисенко А.О. Етнографічні експедиції як джерело до вивчення регіональної історії	228
Тітова І.С. Хортицьке експериментальне господарство через особу М.М. Воробйова	233
Пачковська О.Л. Освітня система в німецько-менонітських колоніях Півдня України та наслідки русифікаторської політики держави	244
Дударенко С.В. Формування сприйняття Хортиці як святині українського народу	256
Сокульський А.Л., Сокульський Є.А. Сакральний статус Хортиці	260
Штатський М.О. Менонітські переселенці в роки Великого Терору крізь призму людських доль на прикладі справи Теодора Готмана	265
Власов О.Ю. Hundertjährige eiche – Запорізький дуб	272

ПЕРСОНАЛІЇ

Брель О.В., Діденко Я.Л. Роль князів Вишневецьких в історії Чигирини	287
Черненко О.М. Вишневецькі	293
Сокульський А.Л., Сокульський Є.А. М.В. Гоголь: Велич України (до річниці від дня смерті)	309

ДИСКУСІЇ

Сокульський А.Л., Сокульський Є.А. Київська Русь і Росія	313

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

330

ІЛЮСТРАЦІЇ

334

РОЗДІЛ І.

ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Алексеева А.О.
с. Буша

ПРИКЛАД ГЕРОЇЧНОЇ ОБОРОНИ МІСТЕЧКА БУША В ХОДІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648-1657 РР.

В статті висвітлено історичні відомості подільського містечка Буша у відомій облозі в листопаді 1654 року з польською шляхтою. Розглянуто події героїчної оборони бушанців на заключному етапі національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького проти польського гніту.

Ключові слова: фортеця, оборона, Буша, польське військо, національно-визвольна війна.

The article highlights the historical information of Podilsky Busha town in a well-known siege in November 1654 with the Polish gentry. The events of the heroic defense of the Bushants at the final stage of the national liberation war under the leadership of B. Khmelnytsky against Polish oppression are considered.

Key words: fortress, defense, Busha, Polish army, national liberation war.

Мальовниче село Буша Ямпільського району Вінницької області – одне з найзагадковіших та найпривабливіших місцин України. Знаходиться воно недалеко від Дністра, на високих берегах річок, серед пагорбів, вкритих лісами, де протягом кількох тисячоліть вирує життя. Розташувалася Буша на схилах гір Татарської та Леськівки, далі простяглася низинами вздовж тінистої Бушанки та стрімкої, в зелених берегах Мурафи, що уперто прокладає свій шлях крізь кам'яні перекати. Річка Мурафа відділяє Бушу від третьої гори – Лисої. Нині на картах Буша позначена як село, і лише залишки могутньої фортеці – старовинна вежа з пороховим льохом під нею та відбудована церква – нагадують нам її міську минувшину.

Сьогодні на території села створено Державний історико-культурний заповідник «Буша», до якого увійшли дві пам'ятки національного значення: кам'яна вежа фортеці XVII ст. з пороховим льохом та дохристиянський скельний храм IV-IX ст. (має унікальний наскельний рельєф, створений руками славних предків) та інші об'єкти культурно-історичного значення.

Буша, в минулому сотенне містечко Брацлавського полку, та її оточення увійшли до історії України як один з важливих районів у процесі визвольної війни українського народу 1648-1654 рр., коли це містечко стало козацькою

твердиною на кордоні з Польщею. У XVII ст. Буша була не просто містом, а містом-фортецею, міцні мурі якої порівнювали з кам'янецькою твердиною, називаючи Малим Кам'янцем.

Вперше назва поселення «Буша» згадується в акті 1589 року, коли канцлер Польщі Ян Замойський придбав село у шляхтича Стефана Бушинського та його сестри Богдани за 800 кіп литовських грошей [1, с. 16-17].

Близько 1594 року з метою захисту містечка від ватаг бунтівних селян Ян Замойський будує в Буші фортецю, яку Гійом Левассер де Боплан називав «Орлиним гніздом». Відтоді вона стала невпинно зростати й укріплюватися. Околиці фортеці досить жваво заселялися ремісниками та простим людом.

В ті далекі часи Буша, що знаходилася на південно-східних кордонах Речі Посполитої, була свідком численних ворожих нападів турецько-татарських орд. Так, у вересні 1617 року коронний гетьман Станіслав Жолкевський з 20-тисячним військом укріпився на високому крутому лівому березі Дністра навколо Буші, де розташував свою штаб-квартиру. Тут, на кордоні Польщі, він зупинив 100-тисячну турецько-татарську орду, очолювану турецьким полководцем Іскандер-пашею. Зручна позиція, яку займало польське військо, та його висока дисциплінованість і якісне озброєння давали Стефану Жолкевському деякі тактичні переваги над супротивником. Ворожі армії довгий час протистояли одна одній. Після кількох сутичок, які приносили перемінний успіх сторонам, 26 вересня 1617 року, був підписаний Бушанський мирний договір.

Першим і головним пунктом договору була обіцянка С. Жолкевського знищити козацтво, яке сміливими походами в Крим і навіть морем до берегів Анатолії, наводило жах на підданих султана Османа II [2, с. 232-233].

У 1629 році Буша, що належала Томашу Замойському, сину Яна Замойського, стає вже значним містом і нараховує 360 димів (це понад дві тисячі чоловік) та була одним із значних укріплених міст Подністров'я. Місто мало дві укріплені частини – нижню та верхню, на яких було розташовано 7 церков [3].

Місто швидко розбудовується. Недалеко біля міста видобували камінь, з якого виготовляли жорна, і чумаки продавали їх далеко за межами Східного Поділля.

Чумаки з Бару і Буші їздили у Прикарпаття в Ланчин по сіль [4, с. 64].

Під час Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) Буша стає прикордонним містом Брацлавського полку. У документі 1650 року згадується, що проїздом до Богдана Хмельницького в Ямпіль у місті-фортеці побували послы московського царя П. Протасєв та Г. Богданов [5, с. 455].

Наступив 1654 рік. Рік, у який захисники Буші навечно записали в книгу історії Української держави славу, героїчну сторінку. В цьому році місто-

фортецю кілька разів оточувало польсько-шляхетське військо. Так, у кінці січня 6 хоругв під командою полковника Окуня пробували здобути Бушу.

28 листопада 1654 року 35-тисячне військо знову оточило Бушу. Разом зі шляхтою в облозі міста брав участь Марієнбурзький полк, який складався з 12 сотень німецьких найманців, що були надіслані Станіславу Потоцькому герцогом Бранденбурзьким. Крім Потоцького, ворожу армію очолювали запеклі вороги українського народу – магнати Стефан Чарнецький та Станіслав Лянцкоронський. Оборону Буші очолили полковники Махачинський і Зеленський та комендант фортеці сотник Гречка. У перший день штурму фортеці вороги понесли значні втрати й змушені були відступити. Наступного дня кривава січа розпочалася з новим напруженням. Не один раз водили свої полки генерали Фонвод, Дюнхоф, Пеперзн, воевода брацлавський граф Потоцький, воевода черняхівський Тишкевич, староста яворівський Собеський та інші. Звідусіль на них лилася гаряча смола, окріп, котилися колоди та каміння [6, с. 60-61]. Ворог змушений був відступити.

У цей час поранений в ногу Стефан Чарнецький наказав солдатам королівського Сандомирського полку зруйнувати греблю біля фортеці та спустити воду з великого ставу, що захищав з одного боку місто. Став спустили і ворог знову кинувся на штурм фортеці. Хорунжий Корецького полку Балет першим виверся на башту фортеці зі штандартом святого Михайла, зазначає учасник походу на Бушу Веспасіан Каховський. Війська, побачивши це, з новим піднесенням ринулися на штурм міста. Козаки чинили мужній опір. Приклад героїзму виявили й мешканці міста – жінки, старі бушанці. Той же В. Каховський згадував: «Жінка сотника Завісного, по смерті свого чоловіка, сіла на бочку з порохом і підпалила його, не бажаючи бути люб'язною іграшкою вояків. Здобувши місто, солдати упень усіх вирубали. Цілу ніч палала Буша з 7 церквами, 6 тисяч людей забито. Мало хто врятувався, бо пильнувала сторожа, яка перехоплювала втікачів. Від вогню ніч стала днем...

Навпроти містечка у скелях була печера, де сховалося близько 70 чоловік. По загублених речах сторожа знайшла криївку. Наказано полковнику піхоти Целаріусу їх здобути. [...] Тоді Целаріус наказав направити у печеру джерело, що протікало вгору, і затопити оборонців. Бушанці загинули, але не вийшли з печери. З Буші покотилося відлуння по всій Україні...» [7, с. 444-445].

Події оборони Буші знайшли своє відображення в історичній повісті класика української літератури Михайла Старицького «Облога Буші» (1891 р.) та драмі «Оборона Буші» (1899 р.).

Після трагічних сторінок легендарної оборони Буші на місці квітучого поселення довгий час лишалася пустка. У 1831 р. на Поділлі спалахнуло польське національно-визвольне повстання, розгромлене царатом. У XIX ст. також відбулася низка селянський повстань проти подвійного російсько-польського гніту. Влада жорстоко придушувала повстанський рух. Якщо на початку XIX ст. в Буші мешкало 1834 особи, то в 1904 р. – лише 1603 особи (у

313 дворах). Як бачимо, в подальшому ні кількість населення, ні планова структура міста, ні його статус вже не відновилися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бялковський Л. Поріччя Мурахви в XV-XVIII століттях / Л. Бялковський. – Камянець-Подільський, 1920. – С. 16-17.
 2. Бандтке Г.С. История государства Польского / Г.С. Бандтке. – СПб., 1830. – Т. 2. – С. 232-233.
 3. ЦНБ НАН України, відділ рукописів, шифр 1-8247, картка 58.
 4. Тези доповідей 4 Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 4 вересня 1986. – Вінниця, 1986. – С. 64.
 5. Воссоединение Украины с Россией. Документы. – М., 1953. – Т. 2. – С. 455.
 6. Пірняк О.О. Буша: історичне минуле / О.О. Пірняк, Н.Б. Пірняк // Буша: природа, археологія, історія... – С. 60-61.
 7. Каховський В. Польські аннали від смерті Владислава / В. Каховський. – Краків, 1682. – Т. I. – С. 444-445.
-

Анцишкін І.В.

м. Нікополь

СХІДНІ ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ТА БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Вестфальський мир, проголосивши кінець 30-річної війни і початок створення національних держав в Європі, не приніс миру на східні креси європейського терену. Національне і релігійне питання стали призвідцями для кривавої борні між двома слов'янськими народами близькими по духу і крові, яка кардинально змінила мапу й цієї частини Європи. Несподіваний вихід на політичну арену організованого українського народу, який мав своє потужне військо і зачатки державності, не могли не привернути до себе уваги багаторічних гравців *real politick*. У тому числі й структури православної церкви, що знаходилися на землях захоплених Оттоманською Портою.

Їх тим більше зацікавила новоутворена православна козацька держава, що події 1648 р. в Стамбулі давали надію на визволення православних церков від влади магометан. В столиці Порти яничари вчинили державний переворот. Султана Ібрагіма було зміщено, а замість нього правителем проголошено його маленького сина Магомета IV [8, с. 154]. Виступити проти турок на той час у Європі не було кому: у Франції, для якої східне питання завжди було на першому місці, нуртувала Фронда, Священна Римська імперія була в процесі розпаду, у Москві відбулося потужне народне повстання. І ось як відповідь на молитви православних ієрархів постає потужне козацьке військо, якому варто пройти через Валахію – і ось вже вежі Стамбулу на обрії. Тож і стала Україна місцем до якого з Малої Азії та Балкан зліталися патріархи та митрополити.

До того більше надії покладалося на Москву, проголошену старцем Філофеем «третім Римом». І хоча після Флорентійської унії московіти все ж визнали греків православними, але все ж не бажали взнати їх рівними собі по благочестю, дивилися на них, як на народ підозрілий, нетвердий і плутаний у справах віри [7, с. 23] та все ж саме при царю Олексію Михайловичу Московія стала тим джерелом прибутків, яке підтримувало православні церкви під турецькою владою. В Москву везли десятки святинь, за які отримували соболі та золото. Сюди їхали делегації від церков та монастирів за милостинею. Греки із задоволенням привозили до Москви усілякі святині, де їх швидко розкуповували, при чому святині привозилися й присилалися московітам самими патріархами, митрополитами та архієпископами, настоятелями і старцями різних монастирів і просто торговими греками. Ця, на перший погляд, доволі дивна торгівля пояснювалася тією обставиною, що у Греції моці і різні святині у багатьох випадках були власністю приватних осіб, переходили у спадок, і приватна особа могла тому розпорядитися святинею як бажалося, як й будь-якою іншою приватною власністю [7, с. 73]. В Москву за милостинею не раз особисто приїжджали і самі східні патріархи різних кафедр і отримували від царя, цариці та від членів царської родини дуже багату милостиню. Дача патріархам, як й іншим прохачам, була двох видів: особиста, тобто самому прохачу, і дача на милостиню, тобто на потреби єпархії, монастиря і т.д. Особиста дача усім патріархам, в усякому випадку у XVII ст., завжди була однаковою, а саме: кожному з них давали подарунків на 2000 руб. Що ж стосується дачі на милостиню патріархам, то вона була неоднакова: Ієрусалимському патріарху Паїсію на милостиню дано 4000 руб, Антіохійському Макарію у перший його приїзд до Москви 3000 руб. соболями, а у другий приїзд 6000 руб, Олександрійському патріарху Паїсію цар наказав дати на милостиню «из сибирского приказа мягкою рухлядью на 9000 рублей»; колишньому Константинопольському патріарху Афанасію Пателару усього дано було лише на 2000 руб, а Сербському патріарху Гаврілу особисто дано було стільки ж, скільки давалося більш знатним митрополитам, а на милостиню і підйом, коли він відправлявся на прощу до Єрусалиму, йому дано було лише 400 руб. [7, с. 115-116].

Більшість поїздок східних православних проходили через землі України, тож з політичної ситуацією, козацькою і церковною верхівкою греки були добре ознайомлені. І хоча всі вони водночас були політичними агентами Москви, але й мали можливість проводити свою власну інтригу у намаганні досягти потрібної їм політичної мети. Богдан Хмельницький очоливши повстання українського народу й гадки не мав, що стане розмінною монетою в грецькій грі.

Гетьман проводячи успішну військову кампанію не думав про відділення від Речі Посполитої і далекосяжних планах релігійної війни на Сході. Його більше хвилювала позиція нового короля у козацьких справах та умови миру.

Один з претендентів, Ян Казимир, обіцяв, що коли він стане королем, то укладе угоду з Військом Запорозьким. Його брат, Кароль Фердинанд, виявив же себе запеклим ворогом козацтва. Хмельницький у вересні довідався про позицію Яна Казимира і вирішив зробити ставку на нього [8, с. 155]. Староконстантинівська рада 16 вересня прийняла рішення дозволити гетьманові вступити у переговори з польським урядом [8, с. 165].

5 листопада 1648 р., тобто водночас з початком облоги Замостя. Хмельницький відряджає до Варшави посольство на елекційний сейм з листами до Яна Казимира та сенаторів зі скромними вимогами. Вони обумовлювали гарантування королем і сеймом відновлення козацьких прав і привілеїв, ліквідованих «Ординацією» 1638 р. Крім того, виділення козацтву територій, що мали перебувати під його безпосереднім управлінням поза контролем старостинської адміністрації та за умови повного виведення звідти кватерних військ, надання дозволу на організацію морських походів козаків, а також зрівняння козацтва у правах зі шляхтою щодо повного самоврядування та непідлеглості владі коронних гетьманів, а лише одного короля [3, с. 39]. Одним з не головних пунктів був захист православної церкви та ліквідація унії [8, с. 175].

Перебуваючи в обозі Хмельницького під Замостям на початку листопада посланець Яна Казимира писав: «Запорозькі козаки, як бачу, більше, ніж руська чернь, воліли б повернутися до своїх домівок і мирно служити Вашій Королівській Милості при збереженні двох умов: по-перше, щоб цей заколот був їм пробачений; по-друге, щоб [іх] з-під влади панів звільнили і [щоб вони] лише під безпосередньою владою Вашої Королівської Милості зі всією готовністю служили» [8, с. 174].

Навіть такий короткий перелік документів і подій свідчить про наміри Хмельницького і козаків завершити громадянську війну миром і задовольнитися автономією у межах польсько-литовської, а тепер вже й української держави.

Хроніка подій кінця 1648 р. свідчить про рух у цьому напрямку. Після обрання нового короля 7 листопада, 11 листопада Хмельницький скликав вузьку старшинську раду. На ній гетьман засвідчив намір служити королеві та Речі Посполитій і заявив про негайний відвід своєї армії «на Україну» [8, с. 179]. 14 листопада у Варшаві на раді у сенаті вирішили вдатися до переговорів з козаками [8, с. 179]. Йде листування між королівською владою і гетьманом. Одним з перших універсалів нового короля був про те, що «козацька війна закінчена. Ян Казимир затвердив склад комісії для вироблення умов тривалого миру. Очолив її, за побажаннями козаків, Адам Кисіль [3, с. 40].

Але в події вже готова була втрутитися третя сила, в особі єрусалимського патріарха Паїсія. Ще у вересні 1648 р., коли гетьман був під Пилявцями, патріарх сповістив йому про свій приїзд і прохав проїзду через Україну.

Хмельницький вислав до нього Силуяна Мужилівського, сина відомого богослова протопопа Андрія, тобто людину обізану в справах державних і церковних. Завізши Паїсія до Вінниці, Мужилівський попрямував до гетьмана з доповіддю. Хмельницький зацікавившись прибульцем, тим більше той вже двічі їздив через Україну до Москви за милостиною, наказав привезти патріарха до Києва [4, с. 123].

Тим часом шість тижнів тривав похід Хмельницького з під Львова до Києва. 17 грудня він прибуває до Києва [4, с. 122]. Київ вітав гетьмана передзвоном в церквах, гарматними пострілами, віршами спудеїв про «Мойсея Руського». На першому місці серед зустрічаючих був київський митрополит Косов та Паїсій. Останній високо оцінив боротьбу Хмельницького з ворогами і натякав на думку про побудову православного князівства [3, с. 41]. Паїсій, бажаючи завоювати душу Хмельницького йде на порушення церковних канонів. 27 грудня у Софії Київській Паїсій провів урочисте богослужіння, під час якого, **без сповіді**, відпустив не лише усі гріхи, які мав Хмельницький, але й **майбутні**. Це був день народження гетьмана. У соборі йому зробили овацію «всі його офірували, а декотрі й ноги цілували» [4, с. 125].

Патріарх пішов ще далі. Мотрона Чаплинська була вже на хуторі у Суботові. Митрополит Косов при живому чоловікові відмовлявся анулювати шлюб. Паїсій же обвинчав Мотрону з Богданом, через заступників, **без розірвання попереднього шлюбу, без сповіді нареченої** [3, с. 42]. Після таких поступок з боку патріарха Хмельницький відчув до нього повну довіру. Відбувся ряд таємних розмов Паїсія з гетьманом. По кілька днів замикався Хмельницький з новим конфідентом для спілкування. Говорено, що під час розмов патріарх прирівнював Богдана з Костянтином Великим – протектором православного благочестя, величав його «князем Русі». Гетьману лестили такі порівняння. І скромно, по словам митрополита Гавриїла, відповідав, що «на господарстві бути непристойно – не тої природи чоловік» і вказував на московського царя – «великий государ здавна государского благочестивого кореня природний государ від коліна благочестивого в. кн. Володимира Мономаха і їми володіти йому пристойно» [4, с. 126].

Ці розмови відбувалися на початку січня 1648 р., в результаті оточуючі побачили значні зміни в поведінці Хмельницького: «А сам гетьман засумував, щось дивне, з'явилося в його характері, то він постував і молився, довго лежав ницьма перед образами у храмі, то радився з ворожками, яких тримав при собі три, і, п'яний, співав складені ним думи, то був ласкавий і стриманий у поведженні з усіма, то суворий і зверхній» [8, с. 312]. У підсумку такого «промивання мізків», за словами Хмельницького «він дістав від патріарха благословення на нову рішучу війну з Польщею – наказ «кінчати ляхів», і вважав це законом для себе» [4, с. 126]. У представників польського короля гетьман риторично запитував: «Як же мені його не слухати, такого великого нашого старшого, голови нашою та гостя любого?» [3, с. 42]. Тим більше, що

Паїсій розвернув перед картину майбутнього союзу з православними сусідами – царем московським та волоським господарем [4, с. 127]. Вже десь 29 грудня 1648 р. гетьман провів Паїсія та Мужилівського до Москви. Цього ж дня до нього з'явився гонець від короля та сенаторів з приводу майбутніх переговорів [8, с. 196]. Та було вже пізно.

Польські комісари, що прибули на переговори, у своїх донесеннях теж стверджували про велику зміну в гетьмані: «Велику відміну знайшли ми в Хмельницького і в усіх козаках», «не той він зовсім» [4, с. 128]. Лист до Адама Киселя звучав зовсім погрозливо, а не так як раніше листи до короля: «Виб'ю з лядської неволі нарід весь руський! Перше я за свою шкоду і кривду воював – тепер буду воювати за нашу православну віру!» [4, с. 129].

Отже, план Паїсія повністю вдався. Хмельницький докорінно змінив свою позицію і повів Україну від миру до кривавої борні за «православну віру». У той же час Олексій Михайлович не поспішав на допомогу одновірцям: «Свою мочью у короля и у панов рад учинятца свободны» казав він у лютому 1649 р. [8, с. 211]. Тож інтрига тривала далі і поряд з гетьманом увесь час був спостерігач зі східного православ'я.

Наприклад, митрополит македонський Іоаким був при Хмельницькому у битві при Збаражі, в 1649 р. Пізніше він доносив до Москви, що «при нім гетьман бився з королем литовським, побив у нього 10000 війська і король при сім бачачи його перемогу, покоровся і поклонився і помирилися на тому, що гетьман буде володіти, від Костянтинова на низ усіма козаками, а король від Костянтинова вверх всією Литвою» [4, с. 220].

Приїздили також просто шпигуни московського царя під прикриттям східних владик. Так, до Чигирини в жовтня 1650 р., з листом від патріарха Паїсія із Валахії був направлений російський монах Суханов, який отримав інструкцію їхати до гетьмана не «прямою дорогою». І щоб «Ідучи дорогою говорив з козацькою старшиною і простими козаками, з панами і ченцями». За донесеннями Суханова всі казали: «Дай то Боже, аби з Москвою з'єднатися і благочестивий государ, щоб нас прилучив до свого православ'я» [5, с. 120].

Постійно два роки при гетьмані перебував митрополит корінфський Йосафат, через якого йшло донесення про наміри і настрої Хмельницького. Восени 1650 р. урочисту літургію улаштував Богдан Хмельницький назаретському митрополитові Гавриїлу, який з Валахії прямував до Москви і 4 листопада зупинився у Чигирині. Під час служби, яку вели обидва митрополити, в многолітіях і на екстеніях поминали гетьмана государем і гетьманом Великої Росії [5, с. 121]. Через Виговського Гавриїл 6 листопада передав гетьманові листа від патріарха Паїсія (той прохав видати московському царю самозванця Анкудінова). Через день Хмельницький запросив до себе митрополитів назаретського та корінфського на обід, де заявив про необхідність того щоб «православні християни об'єдналися би і ворогів хреста христова викоренили». Кілька разів недвозначно натякав, коли цар «нас не

прийме і допомоги не надасть, то я вже не винен буду, хіба що неволя нас совокупить» [9, с. 286].

Далі Гавріїл відбув до Москви, а митрополит Йоасаф і далі залишився наглядати за Хмельницьким, щоби той не змінив напрям думок. Його напучування приносили свої плоди. 3 березня 1651 р. корінфський митрополит звернувся з листом до царя і висловив прохання війська Запорозького перейти в підданство Москви [9, с. 297]. У бесідах з корінфським митрополитом, який супроводжував гетьмана в поході, Хмельницький, за свідченнями ієрарха, неодноразово порушував питання про те, що коли б цар надав козакам допомогу, то вони були б готові служити йому, як «служать донські козаки... для єдиної віри християнської». Про це Йоасаф у травні повідомив до Москви [9, с. 305].

Грецькі ієрархи мали вплив не лише на Хмельницького, їхня агентура вдало працювала й у Москві. Там через греків пішла чутка, нібито Хмельницький домовився з Ракочі. Останній допомагатиме козакам, а коли поляків завоюють, то гетьман посадить на польський престол брата Ракочі, але за умов, що цей новий король прийме православну віру. Грек Ілля казав на Москві, що турецький падишах пропонував Хмельницькому військо, але гетьман відмовився. Зносини Москви з козаками безперестанку велись через греків – Іллю, Івана, Павла та серба Василя [8, с. 483]. Так, напередодні нової війни з поляками 1651 р. на початку червня гетьманом було вислано своєрідну дипломатичну місію до Москви. Поїхав брат митрополита Йоасафа Ілля Мануйлович і з ним серб Василь Данилович. Повезли секретні листи Виговського, писані рукою листи Йоасафа і старця Павла, теж грека – в листах йшла мова про самозванця Анкудинова, перемогу Хмельницького над ляхами і, головне, прохання прийняти козаків під руку Москви [5, с. 255]. Серед українців теж працювали чисельні грецькі агенти. Афонські ченці ходили містами і селами, закликали православних до оборони віри [8, с. 483].

Перед виступом у похід митрополит корінфський підперезав мечем, освяченим патріархом Паїсієм на самому Гробі Господньому, вручив часточки мощів із Греції, покропив військо святою водою, підбадьорив сподіваннями на поміч Божу і вирішив сам із духовенством йти на бій «за честь православної віри» [8, с. 482]. Сам константинопольський патріарх надіслав гетьману грамоту, вихваляв його благочестя, підтримував розгорнуту ним війну проти ворогів та гнобителів православ'я, називав римських католиків зрадниками-знищувачами, знарядями самого сатани. Патріарх Парфеній писав і Йоасафу, хвалив того за те, що він залишається при Хмельницькому й підбадьорював на подвиги в ім'я православної віри [8, с. 484]. Фактично події 1651 р. стали неоголошеним православним хрестовим походом.

Перед Берестейською битвою коринфський митрополит в архієрейському одянні проїжджав на коні поміж козаками, перед ним несли церковні корогви й образи. «Брати і воїни Христові, – звернувся до козаків архієрей, – постійте

за церкву нашу, яка відродила вас духовно» [8, с. 503]. Але, незважаючи на всі освячення, битва була програна. Йоасаф опинився у оточеному таборі і закликав старшину не замирятися з поляками. Коли ж жовніри увірвалися до козацького табору, він в архієрейському одязі з освяченим мечем у руках хотів зупинити поляків [8, с. 521]. 30 червня захоплено табір і знайдено тіло митрополита, прострілене стрілою [3, с. 78]. Усі його речі – митра облямована золотом, Євангеліє в золотій оправі, золоті чаші, хрест із яшми, омофор тонкої роботи, жезл із срібла та освячений меч, дісталися переможцям [8, с. 521].

Загибель Йоасафа під Берестечком фактично поставила хрест на планах східних ієрархів використати Україну для своїх потреб. Переможений гетьман їм був не потрібен. З 1652 р. фактично представників східного православ'я при Хмельницькому вже не було. Сподівання на військове подолання мусульман перемістилися далі на схід, у Московію.

Адже там, у Москві в 1652 р. помер патріарх Йосип і 25 липня на його місце було обрано 47-річного митрополита Никона. Його посвятили у патріархи і нарекли великим государем. Цей титул він носив 6 років [11, с. 155].

Головною була ідея патріарха московського Никона про релігійну війну, яку вони збиралися почати. Це був перший крок на шляху до грандіозних планів царя Олексія Михайловича стати другим Костянтином і звільнити Константинополь від ярма турків-османів [10]. Никон ставши патріархом проголосив промову, в якій бажав молодому царю розсунути межі православного царства від моря до моря. І якщо спочатку царське захоплення цією ідеєю можна сприйняти, як юнацькі мрії, що виникли під впливом велеречивого патріарха, то в останні роки свого правління цар серйозно і методично готувався до сутички з турками [1, с. 65].

Сам же Никон вважав що, якщо східні ієрархи визнають московського царя єдиним охоронцем православної віри, то й титул вселенського патріарха повинен бути у Москві, а не у Константинополі. Недарма, у своїй головній резиденції, підмосковному монастирі Новосерусалімському, він збудував копію відомого храму Воскресіння Христового на Святий землі [2].

Отже, наостанок, можна прийти до наступних висновків:

1. Початок повстання українського народу у 1648 р. повинен був завершитися мирною угодою і створенням автономної козацької республіки у складі Речі Посполитої.

2. Втручання ієрархів східних православних церков призвело до загострення протиріч між Польщею та Україною.

3. Для досягнення своїх політичних інтересів вони порушили канонічне право і зіграли на амбіціях Богдана Хмельницького.

4. І хоча представники східного православ'я не досягли своєї мети, результатом їхньої діяльності в подальшому стало загарбання московським царством українських земель.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев И. «Хотим царя восточного православного!..» // Родина. – 1988. – № 8. – С. 64-67.
 2. Гордейчик Е. «Собор судивших меня патриархов ставлю я ни во что...» // Секретные материалы 20 века. – 2006. – № 11. – С. 24-25.
 3. Горобець В. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648-1783 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 352 с.
 4. Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. 8. – Ч. III. – К.-Відень, 1922. – 288 с.
 5. Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. 9. – Ч. I. – К.: Держвидав України, 1928. – 601 с.
 6. Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. – Сергиев Посад: Изд. кн. магазина М.С. Елова, 1914. – 567 с.
 7. Костомаров М. Богдан Хмельницький. – Дніпро: Січ, 2004. – 843 с.
 8. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
 9. Таїрова-Яковлева Т. «Я люблю свою епоху, і мені цікаво про неї писати в різних стилях» // Дзеркало тижня. – 2017. – 20.05. (№ 18-19).
 10. Филиппов М. Патриарх Никон. Кн. 1. – М.: СП «Центр», 1992. – 240 с.
-

Діптан І.І.

м. Полтава

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКО- МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 РОКУ ТА ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Написання й невідкладне оприлюднення своєї статті «Переяславська умова України з Московією 1654 року» М. Грушевський, «...як історик і як політичний представник українського народу...» [11, с. 5], обґрунтовував практичною необхідністю. «Останні події – революція і визволення України, упадок Романових і старого правління, – пояснював автор, – руба поставили питання про юридичний, правно-державний характер відносин України до Росії, з тим і про їх початок, себто об'єднання України з Москвою за Богдана Хмельницького» [11, с. 5].

Століття минуло з часу з'яви статті, а проблема, означена вченим, залишилася актуальною як науково, так і політично: контраверсійні перманентно напружені українсько-російські взаємини вкотре трансформувалися в озброєне протистояння. Вагомим складником гібридної війни новітньої Російської імперії супроти України є ідеологічний і, зокрема, сфальшована історія. Відтак звернення до низки праць М. Грушевського, присвячених проблематиці Української революції і, зокрема, Переяславській

умові 1654 року [1-17], бачиться вельми цікавим в історіографічному і повчальним у політичному аспектах.

З огляду на регламентований обсяг статті обмежимося розв'язанням лише деяких завдань. Маємо по-перше, висвітлити погляди М. Грушевського на «Переяславську умову» (українсько-московський договір 1654 року): форму, зміст, політико-правовий статус Війська Запорозького згідно з трактатом; відображення в «статтях» Б. Хмельницького рівня державницького мислення козацько-старшинської еліти. По-друге, виокремити помилки у царині як зовнішньої, так і внутрішньої політики гетьманської адміністрації, що їх учений вважає фатальними для долі Козацької держави. По-третє, розкрити історичне значення Української революції («чари Хмельниччини»), діяльності її керманіча в інтерпретації М. Грушевського.

Аналіз поглядів ученого на вузлові проблеми Української революції («Хмельниччина» в 1650-1657 рр.) уможливило низку висновків.

По-перше, М. Грушевський переконливо стверджує, що «...прилучення України до Москви було лише однією з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу» [16, с. 477]. Православний чинник мав для гетьмана виразний політичний підтекст: оборона грецької віри як засіб легітимізації власної боротьби з католицькою Річчю Посполитою та залучення до неї Московії. Натомість «...святий обов'язок боротьби з мусульманським світом не перешкоджали йому бути повним індиферентистом в сих справах...» і «...він був би, – вважає вчений, – твердим прихильником Отоманської системи, якби вона могла послужити для нього твердою політичною базою» [6, с. 1494]. Але тодішня Туреччина не була таким опертям, і, не зрікаючись султана, гетьман звернувся до царя. «...Хмельницький і К^о, – неодноразово повторює дослідник, – зовсім не відчували епохального, фатального значіння сього акту [українсько-московського договору]; для них це був цінний в даних обставинах мілітарний союз, ще оден в додаток до союзу з Татарами, з Турками, з Молдавою» [6, с. 1494-1495], «щоб заховати і примножити для себе і потомства... за поміччю Божою зброєю здобуту і кров'ю...вернену свободу...» [2, с. 387].

По-друге, в розумінні М. Грушевського «Переяславська умова» (об'єднання України і Московії) включала такі складники: усна домовленість гетьмана та козацького генералітету з московськими послами, скріплена царським словом, переказаним В. Бутурліним; «статті Б. Хмельницького», тобто вимоги, сформульовані в формі петицій до царя та резолюцій (указів) останнього на ці чолобитні; монарша жалувана грамота Війську Запорозькому.

Вчений шкодує щодо відсутності автентичних «статей Б. Хмельницького»; не має сумніву стосовно чигиринського авторства 23 пунктів, поданих козацькими дипломатами 14 березня (с.с.); водночас уїдливо саркастично мовить про 11 пунктів від 21 березня (с.с.); трактує останні як «московську

перерібку», зроблену дяками в зв'язку з виготовленням жалуваних грамот (датує ці «11 статей» 27 березня (с.с.) – днем від'їзду гетьманських послів).

По-третє, напрочуд глибокими, зваженими є погляди М. Грушевського на історико-правове підґрунтя та політико-юридичну сутність українсько-московського трактату 1654 року. Попередньо вчений зацентровує на тому, що «піддаючися «під високу руку» московського царя, Україна зрікалася своєї незалежності, але заховувала виразні прикмети своєї державності...» [11, с. 22]. Вчений підкреслює, що більшість повноважних дослідників визнавали, це а «...розходились тільки в выводах, під яку з форм державних сполучень... належить Україну підвести» [11, с. 22]: унія персональна чи реальна, конфедерація, васальство-протекторат, конфедерація [5, с. 867].

Перед обґрунтуванням власної точки зору, М. Грушевський розкриває посутньо погляди авторитетних російських правників на означену проблему [13, с. 17-18]. Принагідно відзначає, що «...як російські, так і українські теоретики державного права ніколи не змогли дійти згоди у справжній суті юридичних відносин...за договором 1654 р.» [15, с. 320]. Покликається до професора В. Сергєєвича, цитує його: «Малоросія не з'єдналася з Московською державою, а тільки признала своїм государем государя, що царював в Москві, з його потомством» [11, с. 22]. «Сергєєвич, – уточнює історик, – ...бачить в зв'язку України з Москвою персональну унію – найбільш слабку з усіх форм державних сполучень» [11, с. 22]; також див. [5, с. 867]; [13, с. 24].

На противагу В.Сергєєвичу інший фахівець Н. Коркунов стверджував, що «унія... – се сполучення двох зовсім незалежних держав наслідком одності особи правителя [...]. Малоросія не стояла в рівноправних відносинах до Росії; вона підлягала їй [...] Се... васальна залежність, а не персональна унія» [11, с. 22-23]; також [5, с. 868].

Академік М. Д'яконов відкидає дві попередні оцінки. «Васальна ...залежність, – роз'яснює вчений, – буває там, де між володарем-сюзереном і людністю васальної держави нема безпосереднього зв'язку, між ними стоїть особа правителя-васала. Людність присягає на вірність своєму сюзеренові. Людність же Малоросії вчинила присягу (в'ру) на вічне підданство московському государеві, а гетьманові ніякої присяги не складала. І – треба б призначити прилучення Малоросії до Москви на основі «статей Богдана» за унію реальну» [11, с. 23]; також [5, с. 868; 13, с. 24].

М. Грушевський підкреслює, що судження провідних російських спеціалістів із конституційного права різняться в зарахуванні до типу державного співжиття Війська Запорозького та Царства; натомість вони суголосні у визнанні «...за Україною після її сполучення з Москвою прикмети... державного існування» [11, с. 23]. Лише дехто з них, зважаючи на успіх московського централізму в протистоянні з козацькою автономією аж до її ліквідації, кваліфікували «Переяславську умову» як інкорпорацію, хоча й не

повну (І. Розенфельд) [13, с. 18-28], або прилучення зі збереженням автономії (Б. Нольде) [13, с. 26; 5, с. 867]; також [11, с. 24].

М. Грушевський виокремлює ті характерні риси політико-правового облаштування Війська Запорозького після укладення договору 1654 року, котрі засвідчували збереження його як держави [11, с. 24-25]: «...територія України мислиться як... «Черкаські городи», відділені митними і політичними кордонами від Московського царства. Її людність стоїть під протекторатом війська... Митрополит зве гетьмана «начальником і повелителем нашої землі»; «всенародний характер гетьманської влади... підчеркує московська формула інвеститури гетьмана»; «устрій України ґрунтується на своїм власнім праві, забезпеченім договором з Москвою...»; «...автономність українського суду – сеї найбільш яскравої в старім світогляді функції правління»; «...розподіл людности між суспільними верствами... [є] функцією... правління... гетьманського»; «свого гетьмана вибирає військо без усякої участі московського уряду і тільки сповіщає про довершений вже вибір»; «військовими силами гетьман розпоряджається вповні незалежно...»; «...московського воєводу гетьман допускав тільки в Києві, як маніфестацію воєнної підтримки, ... не хотів мати воєводів більше ніде»; право закордонних зносин Чигирина. Суттєво, що царські обмеження в цій сфері, ні гетьман, ні старшина не визнавали; козацькі можновладці «...не допустили на практиці ніяких вмішань московського уряду в сферу українських фінансів...» [5, с. 867].

З огляду на фактичну повноту збереження національної державності М. Грушевський вважає «...українсько-московські відносини найближчими до васальства» [5, с. 868]. На гадку вченого гетьман брав за взірць вибудовування своїх взаємин із самодержцем ті принципи, котрі панували між Оттоманською Портою і васальнозалежними від неї Кримом, Молдавією, Валахією та Трансильванією; «...вихваляв ті пропозиції які йому робив султан, і ставив їх в приклад цареві» [5, с. 868]. Понад те, Б. Хмельницький уважав поєднання московського і турецького протекторатів над Військом Запорозьким імовірним, оскільки «...Порта і Московщина не стояли в ворожнечі між собою [5, с. 868].

По-четверте, вчений наполягає на необхідності розрізняти реальний статус Війська Запорозького в 1648-1657 роках із формальним, юридичним, який устаткувався різними договорами. Зокрема, «буква статей 1654 р. далеко розходилася з фактичними відносинами, утвореними актом 1654 р....». Гетьман і старшина вважали, що «московські статті» не відповідали «перейаславським домовленостям». «Статті 1654 р., – підкреслює дослідник, – не були проголошені на Україні і не введені в життя...» [13, с. 28].

По-п'яте, згідно з козацьким правом (тобто – річпосполитською традицією), договір, підписаний/сприйнятий гетьманом або ж його уповноваженими, обов'язково мав бути схвалений Генеральною радою. Оскільки «...московські статті і грамоти українською стороною не були

прийняті», – констатує М. Грушевський, – «...гетьман сих ...статей не об'явив війську, так як не об'явив свого часу зборівського договору – тому що одно і друге не відповідало бажанням його і війська, і він не вважав їх для себе обов'язковими» [5, с. 866].

По-шосте, М. Грушевський солідаризується з тими російськими ученими (П. Шафранов, Б. Нольде, І. Розенфельд), які кваліфікували 14 пунктів 1659 року («перяславські статті – 2», подані О. Трубецьким під час обрання Юрія Хмельницького гетьманом) як «новотвір» [11, с. 15], «довільну перерібку-фальсифікат» [5, с. 866]. Іронією долі стало те, що в зв'язку з успіхами московської централізаційної політики («їхала на швидкім коні, раз у раз щось урізуючи з українських прав...»), «фальсифікат 1659 року» став документом, на котрий старшина посилялася «...в своїй боротьбі з новими обмеженнями українських вольностей» [11, с. 16]. Натомість справжній українсько-московський договір 1654 року, не знаний і юридично нелегітимний, вийшов із історико-правової свідомості українського громадянства.

По-сьоме, вчений зацентровує, «що «взяття України під високу государеву руку» не знівельовало її суверенності загалом, і в царині дипломатії – зокрема. Зовнішня політика Чигирини традиційно базувалася на засадах полівасалітетності. Так, у квітні 1654 року, перед турецьким султаном «...Хмельницький старався довести, що... «союз» з Москвою тільки політичний маневр, який нітрохи не перешкоджає йому бути далі васалом Отоманської Порти. ...Москву запевняв, що він тільки з політичної необхідності підтримує добрі союзні відносини з Портою й Кримом, і вони не стоять в суперечності його підданству Москві...». Дослідник спростовує звинувачення в аморальності козацьких керманичів. «Се...не була зовсім чиста політична гра, – погоджується він, – але звичайна в політиці, відколи існує політика; піднімати тут мову про її моральність чи неморальність цілком недоречно [5, с. 784]; також [3, с. 238]. Спадкоємці гетьманської булави «...на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори – Москву, Швецію, Туреччину, Крим» [2, с. 392] – задля незалежнення України. Зокрема, аналізуючи українсько-шведський союз 1709 року, історик зацентровує на історичних аналогіях: «Все, що планувалося правительством Хмельницького і не дійшло до кінця тоді, спадало як моральний обов'язок на його потомків, старшину 1700-х років» [17, с. 127]. І перші українські політемігранти в своїй «славній хартії» 1710 року пов'язували «...союз Мазепи і Карла XII з старим союзом з-перед п'ятдесяти літ...» [17, с. 129] і «вважали себе... продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана – визволення України і народу українського» [9, с. 203].

По-восьме, М. Грушевський закидає Великому Богданові те, що він, «як оборотний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії – орієнтальній, ...не робив скрупулів в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників.

Змушений зрадою татар до трактатів з Польщею, він ...признає себе підданим польської республіки, zarazом укладає умови з Турцією, де за обіцянку помочі і пресії на татар признає над собою зверхність Оттоманської Порти...» [3, с. 236]. Москва хотіла прилучення, признання власті московського царя – *sit tibi* [от тобі й на!]... очевидно, – розмірковує вчений, – він однаково не надавав значіння ані тому васальству, ані тому підданству щодо самої речі» [16, с. 479]. Відтак усі гетьманські «трактати підданства» (полівасалітетність) – як тактичні ходи задля незалежненої й соборної України. Але Московія вправно використовувала не лише всяку документально зафіксовану похибку (легковажність гетьманських уповноважених), а й багатообіцяючі спокусливі заяви Хмельницького як юридичне підґрунтя для своєї експансії, обмеження/нищення козацької державності. Гетьман «...перечислився, – уважає дослідник, – міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до безсильного правительства анархістичної Польщі» [3, с. 238]; доволі швидко усвідомив помилковість своєї чергової дипломатичної комбінації. Відтак національно-визвольна боротьба, котра «розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись, – упевнений історик, – розривом з Московією; але в тім моменті вмер Хмельницький, зіставивши все в непевності» [16, с. 487].

По-дев'яте, в малюванні непересічних постатей національної минувшини М. Грушевський завжди керується принципом: історик – не іконописець, а прискіпливий і чесний дослідник. У своїх синтетичних працях, історичних розвідках він виступає проти нездорової «...ідеалізації доби й індивідуальности Хмельницького...» [6, с. 1507], закидає йому низку фатальних помилок, визнаючи, що чимало з них – об'єктивно зумовлені. «Український народ, – категорично висновує вчений, – не пережив свого раю в часах Богдана – ні в иншій добі... Наші соціальні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами» [6, с. 1508].

По-десяте, порівнюючи ролі народних мас і їх керманичів у національно-визвольних змаганнях, М. Грушевський уважає, що «Хмельницький і К^о пустилися поправляти свої соціальні позиції в Річипосполитій і непомітно проробили з народніми масами... ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східної Європи» [6, с. 1501]. Вчений підкреслює, що козацький генералітет не прагнув революції, а відтак і не здатний був порахуватися з її значенням і наслідками.

По-одиннадцяте, М. Грушевський закликає «...не піднімати його [Б. Хмельницького] на якусь недосяжну височінь над наступниками – так як і над... сучасниками – товаришами недолі...» [6, с. 1507]. Історично необґрунтованою є думка про наявність у Богдана плану побудови «...монументальної старшинсько-національної української держави від фундаментів до шпилів» [6, с. 1505]. (Великий гетьман, мовляв, «забрав... секрет з собою в могилу», а недолугі наступники кинули Україну в тридцятиліття Руїни). Натомість учений стверджує, що «...Руїна починалась

уже за Хмельницького [...] крива революції заломилася під Зборовом; з моменту коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою з усяких зобов'язань супроти гетьманського уряду ...З ханом знову конфлікт. На Запоріжжю бунти. В війську повстання. Треба було знову стинати, давити або ластитись і упокорятися; клеїти угоду з Беньовським, робити уступки Москві. Се було вже чисто Вигівщина – але вона почалася за Хмельницького [6, с. 1496].

По-дванадцяте, гіперкритично поцінуючи гетьмана та його добу, історик кінцево висновує: «...Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського народу... до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів» [6, с. 1508], а Хмельницький «...лишається не тільки... репрезентантом найважливішої епохи в життю нашого народу – найбільшої революції ним пережитої, – але і великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями» [6, с. 1507].

Говорячи про трагедію Б. Хмельницького, «...розбитого невдалими наслідками політичного визволення перед смертю...», вчений закликає закінчити її, «...осудивши помилки й хиби, оцінити те, що було в ній і в його діяльності близького, рідного й дорогого нам» [1, с. 334].

В чому ж «чари Хмельниччини»?

По-перше, зі звільненням з-під Речі Посполитої було ліквідовано старий шляхетський лад: «...зникли... перегороджі привілегій класових і прирощених, і перед «простим чоловіком» простелилась можливість переходу в ряди «лицарства», промоції на уряди в міру енергії, здібності і заслуг, без передумов уродження, протекції, багатства і виховання» [6, с. 1508].

По-друге, «від Хмельниччини, – підкреслює М. Грушевський, – веде свій початок... український конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою роллю як одна з складових частин в генезі Нового українського націоналізму» [16, с. 488]. Породжені та стверджені революцією «...ідеї політичної свободи, непорушності народних прав, красної автономії...» [16, с. 488] стали засадничими в дипломатичній практиці спадкоємців гетьманської булави (втілені в пунктах Гадяцької унії 1658 р., Жердівських статтях 1659 р., українсько-шведському альянсі 1708-1709 рр., «Конституції» 1710 р., петиціях шляхетсько-козацької еліти 1763 р.), відображені в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства тощо. Народна пам'ять про перемоги «...в минувості світила поколінням... в пільмі неволі й пониження як заповідь такої ж перемоги – але вже перемоги тривкої, не скороминущої в будучності» [1, с. 335].

По-третє, ініційований православним лицарством і активно сприйнятий поспільством «козацький міф» України став утіленням «...ідеї свободи, і народна пам'ять... законсервувала сю ідею, доки козацька традиція не знайшла

дороги в свідомість нової українсько-руської інтелігенції, що розвинула вложені в неї ідеї рівності і свободи вже відповідно народним вимогам без історичних козацьких обмежень» [16, с. 488].

По-четверте, визвольна боротьба українства сприяла його національній самоідентифікації, бо ж «...рух, соціально-економічний в основі, був сильно перейнятий національною красою – се була боротьба пригнічених руських верств і груп проти гнобительських польських» [16, с. 488-489]. Тодішнє націєтворення сфокусувалося в «...ідеї етнографічної України-Русі в її цілості», що прозвучала вже 1649 року в переяславських «дезидератах» Б. Хмельницького, відтоді ця «...ідея етнографічної території України жила в старшині...» [16, с. 489].

По-п'яте, Українська революція мала яскравий гуманітарний вимір, адже це «велике потрясіння» високо підняло «простих людей»: «дало їм почути себе людьми – не простими, а повноправними. Ожило... потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а «навіки»» [6, с. 1508].

М. Грушевський, виступаючи проти нездорової ідеалізації доби й гетьмана, водночас наголошує, що «від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя... І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії» [6, с. 1508].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Богданові роковини / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 332-337.

2. Грушевський М.С. Виговський і Мазепа / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 386-396.

3. Грушевський М.С. 250 літ / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 236-241.

4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський / АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Вступна стаття В.А. Смолія, П.С. Соханя. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. Хмельниччина роки 1650-1654. – 880 с.

6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. Хмельниччина роки 1654-1657. – 776 с.

7. Грушевський М.С. Козацтво на Україні / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та

ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 266-277.

8. Грушевський М.С. Короткий огляд української історії / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 303-321.

9. Грушевський М.С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 199-206.

10. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский / Сост. ист.-биогр. очерк Ф.П. Шевченко; В.А. Смолия; Примеч. В.М. Рычки; А.И. Гуржия. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.

11. Грушевський М.С. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти / М. Грушевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 5-54.

12. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 267-402.

13. Грушевський М.С. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 17-35.

14. Грушевський М.С. Україна. Історія / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 274-335.

15. Грушевський М.С. Українська справа в її історичному розвитку / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 312-338.

16. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895-1900)». – С. 466-490.

17. Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 року / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 123-134.

Казаніна В.Ю.

г. Мінск, Рэспубліка Беларусь

АНАЛІЗ НАВУКОВАЙ ДЗЕЙНАСЦІ І АКТУАЛЬНАСЦЬ ДАСЛЕДВАННЯЎ НУМІЗМАТА В.Н. РАБЦЭВІЧА

За апошні час узраслае актуальнасць вывучэння нумізматыкі як навуковай дысцыпліны, адбываецца дынамічнае развіццё і асваенне дадзенай навукі ў многіх сучасных напрамках. Вывучэнне нумізматыкі як візуальнага мастацтва дазваляе вызначыць спецыфічныя рысы майстроў, лепш зразумець іх метады чаканкі манет. Цікавасць выклікаюць працы нумізматаў і мастацтвазнаўцаў, прысвечаныя матывам прымянення розных вобразаў і кампазіцыйных элементаў старадаўніх манет.

Менавіта ў гэтым напрамку і працаваў заснавальнік беларускай навуковай нумізматыкі Валянцін Навумавіч Рабцэвіч (мал. 1). У яго працах маляўніча апісаны ідэнтыфікацыйныя прыкметы першых манет, якія вырабляліся на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай і суседніх дзяржаў. У яго кнізе «Аб чым расказваюць манеты» ўпершыню былі прадстаўлены характарыстыкі чакананых манет, а само выданне суправаджалася вялікай колькасцю ілюстрацый. Рабцэвіч здолеў сістэматызаваць звесткі аб геаграфіі распаўсюджвання, разнастайнасці манетнага матэрыялу, тыпах манет і асаблівасцях іх чаканкі. Яго даследаванні дазваляюць ахарактарызаваць уладальніка манет, даюць магчымасць аднесці яго да заможнага насельніцтва ў розныя эпохі станаўлення беларускай дзяржаўнасці [5]. Кніга прынесла аўтару велізарны поспех, таму што ў той час яшчэ не існавала даведнікаў для музейных работнікаў, якія дазвалялі б усталяваць сапраўднасць манет і іх індыўідуальныя характарыстыкі. Багата ілюстраваная, у пэўным сэнсе нават кампазіцыйная кніга спадабалася аматарам старажытнасцей і атрымала прызавае месца на міжнароднай кніжнай выставе ў горадзе Осака (Японія).

*Малюнак 1 – Археалагічныя раскопкі на Брылёўскім полі пад кіраўніцтвам
Валянціна Рабцэвіча, 2000 г.*

Таксама плённа В.Н. Рабцэвіч займаўся і археалагічнымі даследаваннямі. Больш за дваццаць пяць гадоў ён прымаў удзел у раскопках старажытнарускіх курганоў. Самі ж раскопкі праводзіліся экспедыцыйй Беларускага дзяржаўнага універсітэта ў Віцебскай, Гомельскай і Мінскай абласцях. На іх падставе Валянцін Навумавіч апублікаваў сур'ёзныя манаграфічныя публікацыі. Ён з'яўляўся адным з аўтараў, якія падрыхтавалі «Нарысы па археалогіі Беларусі» (ч. 2, 1972). У прыватнасці яму належыць раздзел «Грашовы абарот», напісаны ў суаўтарстве з беларускім археолагам Г.В. Штыхавым [8, с. 329]. Абагуліўшы вынікі даследаванняў археалагічных помнікаў Беларусі, навукоўцы змаглі апісаць побыт і жыццёвы ўклад многіх старажытных плямёнаў, якія знаходзіліся на дадзенай тэрыторыі ў эпохі палеаліту, мезаліту і неаліту [2]. Гэтая праца ўнесла істотны ўклад у вывучэнне праблемы нацыянальнага самавызначэння як складніка часткі культурнай спадчыны Беларусі.

Кладаведзенне ў Рэспубліцы Беларусь развівалася дастаткова павольным тэмпам, аднак, дзякуючы працам Рабцэвіча, цікавасць да кірунку ўзрастала, што дазволіла вылучыць яго ў асобную галіну навукі. Вучоны разглядаў скарбы як асноўныя крыніцы калекцыйнага матэрыялу. У яго дысертцыі «Расійска-«Польскія» манетныя эмісіі эпохі Пятра I» даследаваліся матывы, традыцыі і павер'і ўтварэння скарбаў, апісваліся месцы іх выяўлення. В.Н. Рабцэвіч дэтальна апісваў метралагічныя і якасныя характарыстыкі «шастакоў і тынфаў» (старажытных польскіх манет). У кнізе размешчаны даведаныя матэрыялы, прысвечаныя знаходкам, легендам, тыпалогіі «шастакоў і тынфаў» у музейных зборах. Была складзена тапаграфія знаходак «тынфаў». Шэраг высноў аўтара дазволіў абгрунтаваць крытэрыі працы Сеўскага манетнага двара [6, с. 27]. Такім чынам, кандыдацкая дысертцыя В.Н. Рабцэвіча можа лічыцца асновай для правядзення наступных навуковых даследаванняў адразу ў некалькіх навуках: мастацтве, гісторыі і этнаграфіі.

У працэсе напісання дысертцыі навуковец прааналізаваў больш за тысячу скарбаў, знойдзеных на тэрыторыі Беларусі. У працы прадстаўлены звесткі аб новых скарбах, апісанне якіх было ўпершыню ўключана ў навуковую сферу (больш за 250 прадметаў). Валянцін Навумавіч быў першым, хто апублікаваў поўны звод «тынфавых манет», якія захоўваюцца ў музейных зборах і ў прыватных калекцыях Беларусі, Украіны, Літвы, Расіі, ФРГ і ЗША. Выкарыстанне аўтарам архіўнага матэрыялу дазволіла больш дэтальна ахарактарызаваць інфармацыю аб 620 скарбах, якія мелі да гэтага толькі агульную характарыстыку ў разнастайных выданнях.

Вялікую ўвагу Рабцэвіч надаваў вызначэнню ступені каштоўнасці скарба (атрыбуцыі манет). Калі аналізаваць яго высновы, можна сказаць, што вызначэнне якасных характарыстык манет, іх гістарычнага і культурнага значэння ў сінтэзе з мастацтвазнаўчымі фактарамі дазваляе дастаткова дакладна вызначыць іх кошт [3, с. 54]. Аўтарскі аналіз колькаснага і якаснага складу манетных скарбаў, а таксама высновы аб іх распаўсюджанасці

з'являюцца сведчаннем эканамічнага ўзроўню развіцця насельніцтва ў перыяд абароту манет.

Камплектаванне многіх дзяржаўных нумізматычных калекцый у значнай ступені адбывалася і адбываецца дзякуючы прыватным калекцыям. Беларускія краянаўцы старанна апісвалі помнікі даўніны, якія існуюць на тэрыторыі краіны, а таксама перадавалі ў музеі знойдзеныя археалагічныя прадметы, у тым ліку і манеты. Валянцін Навумавіч сабраў асабістую калекцыю, якую з цягам часу перадаў Беларускаму дзяржаўнаму універсітэту, на гістарычным факультэце якога ён стварыў найбуйнейшы на тэрыторыі Беларусі нумізматычны кабінет [1, с. 2].

Нумізматыка – гэта значная крыніца для вывучэння мастацтва і гістарычнага развіцця любой дзяржавы. Аднайменная кніга В.Н. Рабцэвіча прысвечана вывучэнню многіх з'яў. Пры гэтым геаграфія даследаванняў у дадзенай кнізе значна пашырана (ад антычных манет на тэрыторыі Беларусі да савецкай грашовай сістэмы). Прадастаўленыя навукоўцам высновы і характарыстыкі дазволілі яму скласці манетны каталог [6, с. 355], які можа выкарыстоўвацца як даведнік для мастацтвазнаўцаў, гісторыкаў, нумізматаў і музейных супрацоўнікаў.

Нумізматыка Беларусі служыць для вывучэння спецыфікі чаканкі манет і метадалогіі развіцця манетнай справы ВКЛ, Рэчы Паспалітай, Расійскай Імперыі і іншых дзяржаў. Мастацтвазнаўча-гістарычны аналіз манет спрыяе выяўленню важных фактараў гістарычнага і культурнага развіцця краіны. Згодна з гэтым, навуковая дзейнасць В.Н. Рабцэвіча несаразмерна паўплывала на развіццё нумізматыкі ў Рэспубліцы Беларусь. Яго працы паслужылі асновай для ідэнтыфікацыі чаканых манет, вызначэння іх кошту і гісторыка-мастацтвазнаўчага значэння.

Лёс культурнай і гістарычнай спадчыны Беларусі, пытанні яе разумення і захавання праз вывучэнне старадаўніх манет розных эпох былі прадметам навуковых даследаванняў Рабцэвіча. Яго навуковыя заслугі былі высока ацэнены. Ён з'яўляецца лаўрэатам прэміі імя Пічэты, Ганаровым членам «Беларускага нумізматычнага таварыства», узнагароджаны залатымі знакамі Беларускага і Польскага нумізматычных таварыстваў [1, с. 2].

Асноўнай мэтай напісання кніг Валянціна Рабцэвіча было вызначэнне, апісанне, сістэматызацыя і ацэнка старадаўніх манет, знаходзячыхся ў абароце на тэрыторыі дзяржаў, якія былі размешчаны на беларускіх землях у XV-XVIII ст. Асобным кірункам у яго працах стала кладаведзенне. Ён здолеў вывесці дадзеную галіну на новы ўзровень у Беларусі. Яго працы – спадчына для многіх пакаленняў як беларускіх, так і замежных нумізматаў, мастацтвазнаўцаў і гісторыкаў.

Сучасныя нумізматычныя даследаванні, заснаваныя на працах Валянціна Навумавіча, уключаюць у сябе не толькі спосабы вывучэння манет, такія, як аналіз малюнкаў і надпісаў, уважванне і абмер, але і больш складаныя метады,

наприклад, визначення проби, паштэмпельны аналіз, статыстычныя падлікі, вымярэнне удзельнай цеплаёмкасці і іншае. Усё гэта сведчыць аб значным патэнцыяле нумізматыкі, а таксама аб унікальнасці і каштоўнасці прадметаў нумізматычных калекцый, якія належыць дэтальна вывучаць.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Козьянковский клад арабских куфических дирхамов IX-X веков из музейного собрания Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника / под ред. Т.А. Джумантаевой [и др.]. – Минск, 2011. – 44 с.: ил.
 2. Очерки по археологии Белоруссии. Ч. 1 / Редкол.: В.Ф. Исаенко [и др.]. – Мн.: Наука и техника, 1970. – 272 с.; ил.
 3. Рябцевич, В.Н. Клады: атрибуция, классификация, интерпретация / В.Н. Рябцевич // Банкаўскі веснік. – 2005. – № 22 (315). – С. 54-60.
 4. Рябцевич В.Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии / В.Н. Рябцевич // Нумизматика и сфрагистика. – Киев: Наукова думка, 1963. – Т. 1. – С. 152-202.
 5. Рябцевич, В.Н. О чем рассказывают монеты / Под ред. доктора исторических наук А.П. Игнатенко. Изд. 2-е, перераб. и доп. – Минск: Нар. асвета, 1977. – 399 с.: ил.
 6. Рябцевич, В.Н. Российско-«польские» монетные эмиссии эпохи Петра I: автореф. монографии д-ра истор. Наук / В.Н. Рябцевич. – Мн., 1996. – 36 с.
 7. Рябцевич, В.Н. Нумизматика Беларусі / В.Н. Рябцевич. – Минск: Полымя, 1995. – 687 с.: ил.
 8. Синчук, И. Библиография работ В.Н. Рябцевича 1963-2011 гг. / Стрелец М.В., Баюра А.Н. // Numizmatika. Т. 9-12. Metraštis 2008-2011. – Vilnius, 2012. – P. 320-330.
 9. VNR – В.Н. Рябцевич // Цифровой фотоархив БГУ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://earchives.bsu.by/handle/link/1869>. – Дата доступа: 06.12.2017.
-

Біліченко Л.С.

м. Миколаїв

КОЗАЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА МИКОЛАЇВЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XV – XVIII СТ.)

Історія краю або краєзнавство є одним із найцікавіших напрямків сучасної науки. І обумовлено це тим, що ніколи не вичерпається допитливість людини, котра прагне дізнатися, що відбувалася на землі, де вона народилася і живе, що було до неї, як ці люди жили, що переживали, з якими труднощами стикалися, як їх переборювали; а ще їх побут, одяг, свята і будні, і, зазвичай, цікавить їх воєнне мистецтво, зокрема, морська вправність – словом, вся різнобарвна палітра життя. Одним з головних напрямів краєзнавства є історичне краєзнавство, що акцентує увагу на вивченні та популяризації історичних

подій, матеріалізованих в пам'ятках історії та культури даного регіону (міста, села) та видатних історичних постатей даної місцевості.

Однією з малодосліджених тем історичного краєзнавства є козацькі поселення на території Півдня України (зокрема і на Миколаївщині). У багатовіковій історії України козацтво посідає важливе місце. Зародившись на прикордонні в другій половині XV ст., воно протягом двох століть не лише стало значною військовою силою, а й піднялося до усвідомлення та відстоювання загальнонаціональних інтересів.

У роки незалежної української держави відкрилися широкі можливості дослідження козацької проблематики. З'явилося багато нових вітчизняних і зарубіжних наукових студій, у яких знайшов розкриття широкий спектр питань з історії козацтва. Великий внесок у дослідження зазначеного питання внесли дослідники А. Бегунова [1], Ю. Білий [2], В. Голубицький [3], О. Добровольський [4], І. Павлик [5], А. Скальковський [6], І. Хіоні [7], В. Шевченко [8], Ж. Шерер [9] та ін. На основі праць зазначених науковців, автор висвітлює зазначену проблему.

Метою роботи є спроба на основі аналізу фактичного матеріалу з літератури розкрити найважливіші етапи життя і діяльності запорозького козацтва на території Миколаївщини, а також визначити його внесок в процес заселення та господарчого освоєння нашого краю з кінця XV по кінець XVIII ст.

Період з кінця XV ст. по кінець XVIII ст. на Миколаївщині тісно пов'язаний з історією запорозького козацтва. За словами миколаївського краєзнавця Олександра Кошматого, а саме він знайшов могильний хрест в Ульянівці, територія Південного Прибужжя починає освоюватися і заселятися, починаючи вже з XV сторіччя. А в XVII ст. поселення стають численними. І пов'язані вони із запорізькими козаками. Кам'яні хрести на козацьких могилах XVII століття були практично на всій території Миколаївської області. Так, хрест в селі Ульянівка (стара назва – Курінний Брід) стоїть на могилі запорозького козака на прізвище Рубан. У селі Баловне Новоодеського району зафіксовано хрест, датований 1679 роком [8, с. 75].

Значна кількість поселень виникла в середині XVII століття, коли, у відповідності зі Зборівським договором, від Польщі до України відійшли землі по річці Синюха. І хоча офіційна дія договору тривала всього кілька років, українське населення звідси вже не йшло, та й поляки не дуже прагнули селитися на територіях, які потерпали від татарських набігів. У цей період з'явилися поселення-зимівники Орлик, Лиса Гора, Костувате, Крива Пустош, Баловне, Новомиколаївка, Привільне, Піски, Костянтинівка; укріплення на Південному Бузі (Соколи, Гард та ін.) [4, с. 70]. Були зимівники на Бузі та його притоках. До таких козацьких поселень належить і село Мигія, яке розташоване на території регіонально-ландшафтного парку «Гранітно-степове Побужжя» на берегах ріки Південний Буг. Це село має багату вікову історію.

історію. На цій території побував давньогрецький історик Геродот (він досліджував грецькі поліси Причорномор'я) і за красу цього краю назвав його «Емігея», що в перекладі з грецької означає «Моя земля». За часів козацтва на території села розміщувалась Буго-гардівська паланка – осередок козаків. Існує легенда, що навпроти, через річку була територія турків і вночі коли козаки розпалювали вогнища вони вдаліні миготіли – звідси і пішла назва села (миготіти – Мигія) [5, с. 121].

Загалом, протягом першої половини. XVII ст. в межах сучасної Миколаївської області налічувалось 59 козацьких зимівників. Нині на Миколаївщині зафіксовано 314 козачих поселень [8, с. 77].

Потрібно відзначити, що поселення запорожців були не просто мережею населених пунктів, вони входили в систему оборони від набігів кочівників. Саме тому мали елементи фортифікаційних споруд. Збережені в Південному Прибужжі вали та їх фрагменти свідчить про існування тут городищ-укріплень XVI-XVII ст. «Сліди оборонних споруд знаходять біля Кам'яної Балки Первомайського району, де проходили жорстокі бої козаків із татарами. На території Вознесенська був опорний пункт, відомий як «Запорізький Вал». Пройснував він тут до середини XVIII століття [5, с. 124].

До середини XVIII ст. Північне Причорномор'я, включаючи й Миколаївську область, залишалося володінням Кримського ханства. І тільки північні та північно-східні райони входили до складу Запорізької Січі. Землі козацьких вольностей були визначені ще польськими королями Сигізмундом (1506-1545) і Стефаном Баторієм (1576-1586). Ці володіння були підтверджені універсалом Богдана Хмельницького указом імператриці Анни Іоанівни в 1734 році. Відновлюючи Запорізьку Січ у 1734 році, царський уряд розраховував на зміцнення своїх стратегічних позицій на Півдні, особливо в умовах назрівання війни проти Туреччини 1735-1738 рр. Нова Січ повинна була стати сильним форпостом на порубіжних із Кримським ханством землях, а запорожці – важливою допоміжною військовою силою майбутніх воєнних дій. Запорожці виявилися втягнутими у вир непростих політичних відносин Росії з Туреччиною та Кримом, зокрема у прикордонній сутичці [3, с. 119]. Головним об'єктом військових походів запорожців став Очаків, що був найважливішим опорним пунктом Туреччини у Північному Причорномор'ї. Перший похід українських козаків під Очаків відбувся у 1490 р. Потім походи здійснювалися у 1523, 1538, 1541, 1543, 1566, 1568, 1594 рр. У 1737 р. під час російсько-турецької війни за участю козацтва було взято Очаків [2, с. 26].

Січ була військово-адміністративним центром великого козацького територіально-державного утворення. До його складу входили окремі округи, що називалися паланками (з тур. – невелика фортеця); це адміністративно-територіальна одиниця для управління певною територією козацьких вольностей. Центром паланки була слобода, де перебувала адміністрація і

розташовувалась невелика зала. Посередині був двір з різновидними спорудженнями, які були огорожені навкруги палісадником [9, с. 213].

Виникнення паланок у південному регіоні визначалось соціально-політичними умовами та характером економічного розвитку краю. Так, на території Миколаївщини виникли, Буго-Гардівська та Прогноїнська паланки. За свідченням відомого дослідника запорозьких вольностей А. Скальковського, Буго-Гардівська паланка виникла у 1735 році і розташовувалася на Бузі, неподалік від Запорізької Січі, «За Руським кордоном», визначеним межевим записом 1705 року. Центром паланки був Запорізький Гард (нині с. Богданівна Доманівського району). Це місце спочатку було призначене тільки для переправи через річку Буг та для лову риби. Але у XVII столітті там з'являється один із головних прикордонних постів, який пізніше переріс у дислокування паланки [1, с. 25].

Паланка селищ не мала, але там стояло Запорізьке військо із 375 козаків під керівництвом полковників і старшин. А. Скальковський в «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» наводить рапорти кошових Запорізької Січі гетьману К. Розумовському, з яких дізнаємося, що в 1756 році полковником Буго-гардівської паланки був Йосип Ковалевський, а в рапорті за 1760 рік фігурує Дмитро Стягайло, в 1767 році – Андрій Кейнаш. Згадані рапорти свідчать, що в Буго-Гардівській паланці з ранньої весни й до пізньої осені велися промисли – рибальство, мисливство, а на зиму більшість мешканців паланки переходила до зимівників січових козаків. На цій території знаходились багаточленні і багаті зимовики в наступних урочищах (друкується мовою оригіналу): «В Соколах, Вербовом, Мигии, Корабельном, Вовковом, Харсютинном и Громоклее» [7, с. 126].

Пік заснування козацьких зимівників на Миколаївщині припадає саме на 50-60-ті роки XVIII ст. Такими зимівниками були Балацьке (Баштанського р-ну, Баловне (Новоодеського р-ну, засноване козаком Баловним наприкінці XVII ст.), Баратівка (Новобузького р-ну), смт. Березанка, Братське, Великосербівка (Сланецького р-ну), Соколи (сучасний Вознесенськ), де знаходилася Соколина переправа через Буг, Ганнівка (Безродне Братського р-ну), Інгулка (Баштанського р-ну), Кам'яна Балка (Первомайського р-ну), Окостувате (Братського р-ну), Кримка (Первомайського р-ну), Криве Озеро, Лимани (Коза Бережанського р-ну), Лимани (Жовтневого р-ну), Мигія (Первомайського р-ну), Федорівка (Нова Одеса), Новий Буг (Куца Балка), Олександрівка (Вознесенського р-ну), Семенівка (Баштанського р-ну), Щербані (Вознесенського р-ну) [5, с. 104].

Щодо господарювання та побуту запорозьких козаків, то найпоширенішою формою господарювання був зимівник – невелике поселення, мешканці якого вели власне господарство. Головними напрямками господарювання було розведення коней, великої рогатої худоби, овець. Із збільшенням кількості зимівників та хуторів поступово набуває поширення землеробство. Як

правило, за садибою великого зимівника розташовувалися лани з посівами жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки. Вирощували городину, баштанні культури [6, с. 187].

У кожному зимівнику було 2-3 хати для людей і ряд господарських будівель. Як правило, вони споруджувалися на трьох-чотирьох господарів, кожен з яких мав до 6 козаків і 10 «молодиків». «Запорозькі козаки, – писав у 1766 р. старшина В. Чернявський, – мають деякі поселення, що звуться зимівниками або хуторами. Там тримають худобу, коней і овець, мають пасіки і всяку економіку, розводять сади і городи, роблять запаси сіна та худоби і засівають поля різним хлібом, ловлять звіра, а в річках – рибу... У кожному зимівнику було хати будували серед відкритого двору, оточеного тином або частоколом, на підвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи, або погребі, омшаники, або зимові приміщення для бджіл» [7, с. 127].

Число наймитів, молодиків і служителів, які проживали на подвір'ї зимівників було різним. Старшим над усіма був господар, хоча він завжди був старшиною. Землі під зимівник відводилися Кошем, а інколи – паланковим правлінням, які видавали козаку-господарю «паспорт» чи «білет» на право користування землею. Зимівники вели фермерське господарство. Деякі були заможними. У паланках були також зимівники, власники яких мали лише одну ділянку (кугу). У зимівниках проживало багато «сіроми», яка нічого не мала і проживала у заможних козаків. Існували дві форми контракту з власником зимівника за «найм» і «без найму». В останньому випадку наймит працював лише за харчі та одяг [8, с. 100].

Адміністративно-територіальним центром паланки був Гард. Тут постійно перебував невеликий гарнізон, знаходилися резиденція начальника гарду (полковника та паланкової старшини): наказного полковника, осавула, писаря. Остання виконувала адміністративно-фінансові й військові функції, відала податками та судочинством. Посада паланкового полковника була виборною. Це свідчить як про демократизм, так і про республіканізм Запорізької Січі [7, с. 99].

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. запорожці Буго-Гардівської паланки на чолі з Андрієм Кейнашом входили до складу діючої російської армії і здійснювали глибокі рейди до межиріччя Південного Бугу та Дністра, проникали в район Очакова, Бендер [2, с. 27].

Прогноїнська паланка була заснована в 1735 році біля соляних (гнилих) озер на Кінбурнському півострові, що й дістали назву «Прогної». Центром паланки був Прогноїнськ, де знаходився передовий запорізький пост, який спостерігав за рухом татар у Криму і турок в Очакові. При обстеженні в 1993 році експедицією «Часи козацькі» центру Прогноївської паланки (с. Прогної, нині с. Геройське Голопристанського р-ну Херсонської області) ніяких слідів укріплення виявити не вдалося, однак на сільському цвинтарі знайдені кам'яні козацькі хрести. Зазначимо, що сьогодні виявлені десятки козацьких цвинтарів

на Півдні, серед яких найбільшими й добре дослідженими є цвинтарі сіл Усатове, Нерубайське, Фоміна Балка, Крива Балка, Куяльник Одеської області та миколаївський цвинтар (Корабельний район) [5, с. 106].

Отже, запорозьке козацтво відіграло важливу роль в освоєнні території сучасної Миколаївської області, беручи активну участь у визволенні цих земель від турецького панування та в їх господарському розвитку. Пам'ять про героїчні козацькі часи на Миколаївщині продовжує жити у наш нелегкий час. Адже світовий історичний досвід свідчить, що імперії як тоталітарні утворення завжди розвалюються, а країни та народи залишаються.

Миколаївщина завжди була, є і буде невід'ємною частиною України. Це беззастережно засвідчують історичні факти та численні документальні джерела. А якщо про це переконливо говорить сама Історія, то Господь Бог допоможе українському народу відстояти свою новітню незалежність і територіальну цілісність як спадкоємцю славних козацьких традицій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бегунова А. Бугское казачье войско / А. Бегунова // Коневодство и конный спорт. – 1994. – № 4. – С. 25-26.
2. Білий Ю.О. Чорноморські козаки у війні з турками в 1787-1791 рр. / Ю.О. Білий // Тези першої обласної наукової краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 1995. – С. 25-29.
3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
4. Добровольський О. Запорозжці на Миколаївщині // Кризь тисячоліття. Історія Миколаївщини в топонімах / О. Добровольський. – Миколаїв, 1998. – С. 67-79.
5. Павлик І.С. Історія Миколаївщини: навч. Посібник / І.С. Павлик. – Миколаїв: Видавництво УДМТУ, 1996. – 137 с.
6. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 678 с.
7. Хіоні І.О. До історії заселення Побужжя: (Бузьке козацьке військо. 1769-1817) / І.О. Хіоні // Український історичний журнал. – 1965. – № 8. – С. 126-128.
8. Шевченко Н.В. Козацтво на Миколаївщині (друга половина XV-XVII ст.) / Н.В. Шевченко // Миколаївщина: літопис історичних подій. – Миколаїв, 2002. – С. 74-103.
9. Шерер Ж.Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців... / Ж.Б. Шерер; пер. з фр. В.В. Коптілов. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.

Мірушенко О.П.

м. Запоріжжя

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ НА ЗЕМЛЯХ ВОЛЬНОСТЕЙ ЯК ЧИННИК ДЛЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЗАПОРІЗЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У ХVІІІ СТ.

Важливим чинником історичного розвитку запорозьких земель у ХVІІІ ст. була постійна міграція населення як безпосередньо на території Вольностей, так і на сусідніх землях.

Ще у 90-х рр. ХVІІ ст. згадувались зимівники у Приазов'ї, які згодом переростали у села, та на схід від Дніпра, з початку ХVІІІ ст. більш інтенсивно населялось й Правобережжя. Ці процеси зупинились після зруйнування Січі та переходом запорожців у межі Криму. До того ж загін Яковлева зруйнував усі запорозькі поселення [1, с. 45-46].

Після заснування Січі на р. Підпільній. У межах Вольностей запорожці створювали поселення по Самарі, Орелі, Вовчій, Кінській, Кальміусу, Інгулу, Інгульцю та Бугу.

Цей процес був позначений тим, що, проводячи політику колонізації південноукраїнського регіону, російський уряд намагався максимально заселити сусідні з Військом Запорозьким території. Протягом кількох років виходили укази Сенату про дозвіл козакам селитись у Мішурінрозькому, Самарському та інших районах. В указі від 4 жовтня 1743 р. зазначалось що ще у 1741 р. наказано було українців та росіян-втікачів, які виходили з польських областей в «Задніпровські місця» приписувати до Полтавського полку (кілька слобод), а мешканців, які проживали на землях по правих берегах Дніпра й Тясмина та володіли там ґрунтами – до Миргородського полку [2, арк. 2].

Урядовим указом 1743 р. дозволялось офіційно козакам і посполитим Лівобережжя переселятись за Дніпро.

6 березня 1744 р. з Усть-Самари підполковник Кожин повідомляв, що селяни не охоче йшли на ці землі, а переважно селились у відомстві Кодацької паланки. У той же час січовики скаржились, що мешканці кількох слобод перешкождали торгівлі з Польщею [2, арк. 10].

Маємо інформацію, що найчастіше суперечки виникали з мешканцями Орлянської та Криловської сотень Миргородського полку. В першій з них виокремлюються такі слободи, як Бутківка та Климівка, а ще містечко Глинське. У другій – згадуються Андрусівка та Калантаївка. Детально устрій і населені пункти цих двох полків описані у роботі А. Пивовара [3]. Вони усі локалізовані і позначені у автора на кількох картах, серед яких і мапа де Боскета. У місцях суперечок Полтавського полку із запорожцями ще зазначені с. Біркут та Біркутський редут.

Уряд був стурбований процесом міграції населення на територію Запорозьких Вольностей, забороняв приймати селян-втікачів й наказував Кошу висилати переселенців. У промеморії з Генеральної військової канцелярії від

24 лютого 1746 р. зазначалось, що обивателі-втікачі, які йшли під владу Запорожжя в Кодак та в Кільченю, селилися зимівниками по р. Самарі та понад Дніпром, а самарський та кодацький полковники не дозволяли збирати інформацію про втікачів [4, арк. 2].

У 1747 р. старосамарський сотник скаржився, що більш ніж половина обивателів його сотні втекли в Кодак і живуть по Дніпру, Самарі, Кільчені та в інших місцях у запорозькому відомстві під захистом запорожців ще й не сплачують податків. Разом з тим кодацький полковник Григорій Якимов 3 червня 1752 р. отримав наказ Коша про недопущення Орлянської сотенної канцелярії збирати з жителів с. Данилівки податки за 1749-1752 рр. [5, с. 474, 608].

Попри листи від К. Розумовського (22 листопада 1753 р.) виселяти переселенців з суміжних полків запорожці не виконували ці розпорядження. Вживаючи дипломатію, Кіш просив розглянути питання, щоб мешканців, що прийшли в Кодак не виселяли на зимовий період.

Місцеві адміністрації складали списки осіб, які перебрались на помешкання на територію Вольностей. Так, можна побачити, що з Криловської сотні на помешкання в Кодак вийшло 157 чол., з Старосамарської – 295 чол. [6, с. 98-101, 333-337]. Списки людей, які перебували у підданстві Війська Запорозького складались неодноразово. З них можна побачити, що десятками люди йшли у запорозькі села. Як наслідок, на територію Вольностей вийшло кілька сотень жителів з сусідніх полків.

Виконуючи де-юре розпорядження (інструкція І. Чугуївцю від Коша з наказом навесні виселати поселенців з Малоросії), де-факто паланкові полковники не відправляли втікачів. Таким чином, поступово збільшувалась кількість запорозьких поселень.

25 квітня 1754 р. Кодаська паланка склала реєстр, згідно якого з паланки вийшло 150 сімей. Але разом з тим 26 квітня 1754 р. у рапорті Д. Стефанову кодацький полковник Бредов просив, щоб українців не виселяли до колишніх помешкань [4, арк. 119-119зв., 122].

Відомо що найщільніше на території Кодаської паланки були заселені береги р. Самоткань. В реєстрі зимівників та їх господарів від 12 жовтня 1756 р. найчастіше зазначаються поселення у Сурах – 53 [7, с. 258-261]. Одне з них мав писар Артемії Васильєв. 22 зимівники бачимо в ур. Щуровці. Серед 5 зимівників, позначених на Домоткані – один мав військовий старшина Макар Ногай. Він же мав і хутори поблизу сл. Пушкарівки та с. Тритузне. Окрім цих двох сіл згадується ще Романково. У 6 випадках зазначений просто низ Дніпра і ще 5 зимівників розташовувались над р. Кальцем.

Загалом, крім понад 1 тис. зимівників у межах цієї паланки, крім зазначених, бути такі села, як Старий та Новий Кодак, Тарамське, Карнаухівка, Мишурін Ріг, Комісарівка, Томаківка [8, с. 33].

Найщільніше на той час заселяється Самарська паланка. Загальну кількість зимівників у ній визначають у декілька тисяч.

Серед місць, крім досить великої території по узбережжю Самари, відзначимо приналежність до цієї паланки Великого Лугу. У реєстрі 1756 р. зазначено 24 зимівники Великого Лугу та 22 розташованих на Самарі [7, с. 267-274]. Серед останніх бачимо один між річками Тернівками. Взагалі до Великої і Малої Тернівок мали відношення 18 зимівників. До найбільш популярних місць паланки належали – Сорокові байраки (буєраки) – 17 поселень, ур. Хашове – 17 та р. Вовча – 21. Переважна більшість зимівників локалізується по берегах річок. Їх ми бачимо на Терсі (6), Московці (3), Кінській (11), Опалисі (5), Бику (6), В'язівці (5), Кільчені (7), Кушугумі (9), Багатій (3), Бобрівці (4), Журавці (2), Обітоку (2), Свидівці (2), Збурівці (2), Осаковорці (2), Бузрівці, Чаплинці, Підпільній.

Окремо варто зазначити острови паланки які теж заселялись. Наприклад, Козловий та Монастирський.

На р. Кільчені до того ж був розташований хутір священика Зеленського. Згадується і окрема слобода – Ревунівка.

Виокремимо і 5 зимівників із зазначенням острова Хортиця. Серед господарів Іван Пушкар, Мусій Вечерка, Ісько Губа, Іван Нещадим та Семен Кисенка [7, с. 267-274].

Серед великих сіл на території цієї паланки утворюються: Вільне, Самара, Кочережки, Чернече та ін.

Виникнення великої кількості поселень зумовило організацію нових паланок. Однією з таких стала Орільська.

Кіш в заохочував козаків селитися на р. Орелі. Про це йшлося у рапорті П. Головатому від самарського підканцеляриста Андрія Коцара від 10 травня 1765 р. та у рапорті самарського писаря від 10 червня 1765 р. з питання опису обивателів, які поселились на Орелі в запорозьких землях [9, арк. 34, 35]. На вимогу російського уряду Кіш ордером 5 жовтня 1767 р. А. Порохні видав наказ зігнати всіх, хто поселився понад Оріллю. Разом з тим іншими ордером 29 грудня 1767 р. наказувалось заселяти землі з боку Орелі [10, арк. 112-112зв., 41]. Листування між Кошем і російським урядом проводилось і з приводу Китайгородських мешканців. Через, те що багато з них стали мешкати у запорозьких володіннях було складено відомість обивателів Китайгородського містечка, які відійшли до запорожців [9, арк. 175-179]. 26 квітня 1765 р. вийшов указ Малоросійської колегії в Кіш за підписом Д. Апостола про представлення Донецького пікінерного полку, яке вони робили до Катерининської комісії щодо неможливості порахувати мешканців цього полку, які пішли у запорозькі володіння з наказом зробити це [9, арк. 102].

Окрім зимівників на р. Оріль у паланці існували досить потужні слободи. В описі паланки від 7 січня 1771 р. зазначено наступні: Личкова, Козирщина, Перещепино, Калантаївка, Котівка, Нехвороща) [11, с. 244]. Про потужність

першої з них свідчить факт того, що вона стала центром нової паланки. Досить значною була і сл. Козирщина)[12].

Найбільш густозаселеною у другій половині 60-х-70-х рр. XVIII ст. була Протовчанська паланка. Окрім факту існування на її території близько тисячі зимівників, там на той час вже були заселені потужні слободи. Зазначаються наступні: Курилівка, Бабайківка, Шульгівка, Проданівка, Протовча, Плеси, Черноухівка, Васильків, Грузинівка, Судівка, Сердюківка, Климівка, Семенівка, Горбулівка, Половетчина, Галушківка, Одрівка, Цеглова та, Сірківка, Петрівка, Куйдівка Могилівка) [11, с. 243; 13]. Окремим списком йдуть Кам'янка, Ревунівка, Бригадірівка, Одимівка, Чернеча.

Вже у 1764 р. бачимо реєстр сіл, які перейшли у підданство Війська Запорозького. Серед них є такі, що вже зустрічались – Сердюківка, Климівка, Сірківка, Цегловате, Проданівка, Галушківка, Одрівка, Черноухівка так і нові – Бутківка, Писарівка, Правдівка, Зозівка, Фесунівка та Лихівка [12, с. 115]. Остання з часом стає центром паланки. У цьому ж реєстрі зазначені села князя Баратова і священика Кирила Тарловського. А серед бажаючих перейти під юрисдикцію Коша бачимо 14 дворів Чаплинки та 9 – Проданівки, до яких приєдналися троє господарств, розташованих на гірлі Чаплинки [12, с. 116].

В джерелах також згадуються Лебедівка, Маслова слобода (Маслівка).

Інтенсивність заселення північних запорозьких земель призводить до розукрупнення паланок. З'являються більш дрібні адміністративно територіальні одиниці. Зокрема, з території Самарської, Орільської та Протовчанської паланок було виокремлено Барвінкостінківську, Личковську та Комісарівську [8, с. 33]. Але їх існування документально підтверджується лише у 70-х рр. XVIII ст.

Значна міграція населення відбувається і на східних землях, де тривало активне заселення Кальміуської паланки. З'являються рибальські промисли на узбережжі Білосарайського лиману з однойменною косою та Семенівській косі. У джерелах згадуються м. Кальміус та кілька сотень зимівників. У реєстрі від 5 жовтня 1756 р. зазначено 7 зимівників у Зенцевій балці понад морем, 17 поселень з позначенням «підгоряне»(на них вказано також понад морем), 22 зимівники на р. Калець, 12 – на Кальміусі, 3 у Кленовій балці, 2 на р. Дубовій та 3 понад Бердою [7, с. 256-258].

На особливу увагу заслуговує зимівник кальміуського полковника Петра Велігури над Кальміусом. Серед населених пунктів зазначені місто Міус, Семенівська фортеця та Семенівська слобода.

На південному сході, на Азовському узбережжі зазначаються коси: Біглицька, Сійська та Єланчицька, а також Золота і Крива. Потужний розвиток рибальства зумовив існування там Єланчицької паланки. Проте вона згадується лише у 40-х рр. XVIII ст. і вже у 50-х ми не маємо даних щодо неї.

Інтенсивно заселялись і західні запорозькі землі. У Бугогартівській паланці найбільше зимівників зазначено у Вербовому – 24 та по декілька в урочищі

Вовковому та Харсютиному [7, с. 279-280]. Відомо, що Сидір Білий мав зимівник на Бузі. Поселення існували і на Виноградній косі (гирло р. Буг). Місцем інтенсивного заселення були ріки: Синюха (крім зимівників там ще існували шанець та Синюхін брід), Громоклія та Верблюжка. Суперечки точилися і з приводу містечка Орел на р. Бузі навпроти гирла Мигійського Ташлика [14].

На західних землях виокремлюються Балта, Ясинове, Бовкун (?), Криве Озеро, Говтва (Голтва), Палієве озеро) [15]. Ріка Кодима була тією межею, на заході, яку запорожці досить активно заселяли.

На північно-західних землях приводом для суперечок були поселення Молдавського полку Аврамівка та Бешка [16].

Саме під час запеклих суперечок з Молдавським полком на північному заході виділяється Макарівська паланка з центром у сл. Макарівці [17].

З часом запорозькі населені пункти перемежувались із сербськими поселеннями та землями Єлисаветградського полку. Територіальні суперечки з цими новоутвореннями посилювались після організації Новоросійської губернії.

Показовим епізодом є періодичні напади запорожців на ставку Лозовату [18, арк. 99, 105, 106]. Очільник новоствореної губернії О. Ісаков у жовтні 1764 р. у листах кошовому заперечував, що вона розташована на запорозьких землях.

Боротьба тривала і за невеликі річки. 15 січня 1765 р. у донесенні кошовому бугогардівський полковник Я. Біда повідомляв, що серби Новоросійської губернії на р. Грузькій випасали худобу [18, арк. 183]. Відповіддю був ордер Коша від 21 січня 1765 р. з наказом вислати прапорщика, розорити землянку і нікого не впускати у запорозькі землі [18, арк. 184].

15 лютого 1765 р. у листі О. Ісакову Кіш пропонував звести кількох поселенців на військових землях за межу [18, арк. 116]. 29 червня 1765 р. у донесення П. Румянцеву Кіш скаржився на територіальні утиски, яких зазнають запорожці від нових поселенців [19, арк. 66, 71-71зв.]. При цьому запорожці наводили реєстр хуторів, які були розташовані на правому березі р. Орелі на запорозьких землях [18, арк. 144].

Напружені стосунки були у запорожців з мешканцями Новоросійської губернії і надалі. Так, П. Головатий відмовив майору Лазарю Серезлію на його прохання 22 квітня 1767 р. дозволити заготувати сіно на Чорному Ташлику для його табуна [20, арк. 1, 2]. 29 жовтня 1767 р. у листі кошовому Ф. Воєйков повідомляв про об'їзд земель наказував не завдавати кривд мешканцям Новоросійської губернії [20, арк. 34]. У листопаді 1767 р. ще в одному листі кошовому Ф. Воєйков з вимагав видати мешканців Орлицького ротного правління, які укривались від податків на запорозьких землях. У свою чергу, 22 грудня 1767 р. Кіш відповідав, що мешканці Орлика проживали на власних землях, які належали Війську. 20 січня 1768 р. А. Порхня рапортував, що

земель, які б належали м. Орлику немає, землі належать Війську і сторонні люди на них не проживають [20, арк. 38-40, 42].

Населені пункти на землях Вольностей зазначено і у випадках втеч селян з підконтрольних російському уряду територій.

6 грудня 1765 р. Новоросійський губернатор О. Ісакова у листі до П. Головатого оголошував про розшук поселенців Єлисаветградського пікінерського полку І. Махині, Я. Ковалю та ін., які втекли на Запорозжя й оселились у селах Тритузнові й Романкові [21].

Рух населення на територію Вольностей продовжувався і надалі. Згідно списків, складених 24 червня 1774 р. можна побачити, що у запорозькій землі, у Верблюжку, Комісарівку, Кодак, Орель та інші місця перейшло 35 пікінерів, 365 військовослужбовців з сім'ями, 35 власницьких поселян, ще в одному списку – 195 пікінерів, 179 військовослужбовців та 54 поселянина підполковника Я. Гаврилова [22, арк. 15-29].

Варто виокремити тривалу суперечку з Єлисаветградським пікінерним полком за спірні землі. Інтенсивне листування проводилось протягом трьох років (1765-1768). 29 лютого 1765 р. у листі з Коша Ф. Воейкову йшлося про шкоди завдані запорожцям від пікінерів Єлисаветградського полку. Ті надавали відповідні скарги у промеморії від 18 червня 1765 р. [23, арк. 1-2, 10]. Кіш відкидав претензії новопоселенців і зазначав грамоти згідно яких заборонялось селитися на запорозьких землях [23, арк. 30].

Як наслідок переходу населення на запорозькі землі спочатку 9 січня 1768 р. у листі від полковника Олексія Алємова (?), наказувалось щоб Кіш попередив заорільських мешканців про дотримання плану по Новоросійській губернії, а 22 січня 1768 р. у копії кошовому Воейкову ще раз повідомляв про кордони Запорозжя з Новоросійською губернією [23, арк. 18, 24].

У промеморії Кошу від 24 липня наказувалось повернути людей, худобу, яких забирали з Єлисаветградського полку [22, арк. 3]. Документ цікавий ще й тим, що у ньому згадувалась вищезазначена Макарівська паланка, яку наказувалось знести, а козакам відійти за межу. У цю паланку, що запорожці забрали ділянку засіяну хлібом, який вже настала пора збирати. А в ордері з Коша Г. Письменному зазначались населені пункти куди йшло населення з підконтрольних Новоросійській губернії територій. Серед них: Верблюжка, Комісарівка, Бутківка, Куцівка та ін. [22, арк. 14].

На південному заході заселялась Інгульська паланка. Даних про неї чи не найменше переважно це стосується зимівників на Інгулі та Інгульці. Відомі і прізвища понад сотні козаків, зафіксованих у реєстрі від 19 травня 1757 р., які перебували там на промислах [7, с. 279-280].

Досить складно визначити та локалізувати запорозькі подення на південних землях, оскільки це місця постійної міграції населення, як із запорозького так і з нойгайського боку.

Є повідомлення про ногайські поселення на Півдні. Згадуються як аули, так і села. Окремо зазначено 2 хутори. Зокрема, на кордоні із Запорозькими Вольностями було близько 40 аулів і 16 сіл. Згадуються ріки Каратень, Каратиш, Карачокрак, урочища Кардашин та Кардаш-Урман, ріка Джемерлія біля Янчокраку, переправи Кургаштелі та зимівники на Кашака яру [5; 21].

На цьому напрямку відзначаються: ріка Білозерка, Білозерський лиман Білозерський перевіз, Білосарайська коса, Білосарайський лиман, ріка Бучок (біля Прогноїв), Очаківська, Ожарська та Ряска коси (Чорне море), Олешки, Гола Пристань та Збуріївський кут, Олександрівський шанець, Кам'яний Затон, Кам'яне (біля Кизикерменського перевозу) і, власне, сам Кизикермень.

Цікавим фактом є наявність кількох Кам'янок. Зокрема, населені пункти з такою назвою фіксуються в Інгульській та Кодацькій паланках, а ще зазначені Кам'янка-Потоцька (Слисаветградська провінція) та Кам'янський ретраншемент.

Є ще ряд місць які важко локалізувати, але вони згадуються у контексті запорозьких земель. Серед них Капканцеви хутори, ур. Уступ, с. Картаєве, Копанська та Пархомова слобода, Сомові острови та Саломашів остров і т.ін.

Заселення запорозьких земель відбувалося і на рівні кошової старшини. Відомі зимівники Івана Глоби у Базавлуці, на ріках Малій Терновці та Самарі. Згадуються три зимівники Петра Карнишевського: на р. Багатій, на р. Кам'янці та у б. Водяній. Серед зимівників Опанаса Колпака згадуються ще два – на р. Кам'янці та на р. Орелі. Відомі потужний зимівник Опанаса Куцого на р. Інгул та хутір священника Кушнінського на р. Кільчені.

Таким чином, у XVIII ст. відбувалося поступове заселення території Запорозьких Вольностей. Рух населення на прикордонних територіях дозволяє локалізувати чимало населених пунктів як ті, що там були, так і новозасновані. При цьому запорожці активно заводили поселення на спірних територіях. Зокрема, відомо, що на «Мельгуновській межі» розташувались зимівники Макара Ногая, Григорія Шульги, Самійла Носа.

Процес заснування нових поселень супроводжувався постійними міграціями населення Вольностей і сусідніх територій. Це дозволяє локалізувати топооб'єкти на запорозьких землях і показати динаміку їхнього заселення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 78 с.
2. ЦДІУАК, ф. 59, оп. 1, спр. 637.
3. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
4. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 29.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 2. – К., 2000. – 752 с.

6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
 7. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 5. – К., 2008. – 526 с.
 8. Мільчев В.І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 29-35.
 9. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 181.
 10. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 207.
 11. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. – К.: Наукова думка, 1961. – 415 с.
 12. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 206.
 13. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 279.
 14. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 103.
 15. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 143.
 16. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 239.
 17. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 353.
 18. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 165.
 19. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 151.
 20. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 179.
 21. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 1. – К., 1998. – 692 с.
 22. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 343.
 23. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 200.
-

Перепелиця А.І.

м. Чигирин

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ В ЧИГИРИНІ У СЕРЕДИНІ — ІІІ ЧВ. XVII СТ.

Незалежна Україна в листопаді 2011 року відзначила 90 років автокефалії Української Церкви. На початку 20-х років XX ст. Церква в Україні має кілька конфесій. Зокрема на Чигиринщині існують: УПЦ МП та УПЦ КП. В середині XVII ст. Київські митрополити вели активну боротьбу за соборну апостольську Українську Православну Церкву.

Історично склалося так, що Українська Церква серед усіх православних слов'янських церков у духовній і культурній сфері здавна знаходилась на першому місці. Протягом століть вона збільшувала свої духовні сили на користь своєму народові. Це була дійсно апостольська Церква Андрія Первозванного.

Із самого початку свого існування Українська Церква запровадила апостольський канонічний устрій, тобто незалежність від світської влади.

Завдяки цьому українське духовенство мало великий авторитет у державі. Київський митрополит був першим дорадником князя і реально впливав на державні справи. Він, як очільник колиски християнства на сході, користувався великою повагою в суспільстві. Його офіційний титул трактувався «Митрополит Київський і всія Руси» [1, с. 73].

На початку XV ст. в церковному житті України скрізь встановилось виборне право. Вільними голосами обиралися священники, архимандрити, єпископи. Обирались навіть митрополити, а патріарх Царгородський тільки благословляв їх. У листопаді 1632 року отримав сан митрополита депутат польського сейму, архимандрит печерський Петро Могила. Найбільшою заслугою Петра Могили було те, що він оновив життя УПЦ. Провів реформи в науці і культурі, дав їм нове формування, яке існує і до наших часів. Наступником Петра Могили став Сильвестр Косів. Його служіння розпочалося в період польсько-католицького тиску на православну віру. Саме ці часи характеризують посилення тиску польських поміщиків на українське селянство, що рішуче відмовлялося переходити в унію.

Головною метою народного повстання 1648 року на чолі з Б. Хмельницьким був захист православної віри та ліквідація унії. Українське православне духовенство підтримувало боротьбу Б. Хмельницького і брало в ній активну участь. Яскравим свідченням єдності козацтва і Церкви був триумфальний в'їзд Богдана Хмельницького до Києва на святвечір 1648 року. Серед численних зустрічаючих – вище духовенство, зокрема митрополит Сильвестр Косів, Єрусалимський Патріарх Паїсій. В період свого гетьманування Б. Хмельницький ставився до православної Церкви шанобливо, не втручаючись у її внутрішні справи. Гетьман був щедрим меценатом, наділяв монастирі землями та маєтками. В ці часи Православна Церква в Україні зводилась після тяжкої травми, яку заподіяла їй Берестецька унія. Труднощі безперервної війни змусили гетьмана піти на союз з Москвою, який би допоміг укріпити в Україні православну віру. Частина духовенства негативно поставилась до угоди з Москвою. Всі добре розуміли, що політичне з'єднання веде до з'єднання церковного. Найвищий представник УПЦ Сильвестр Косів відразу став у опозицію до Москви. 16 січня 1654 року, після молебні у Софіївському соборі, він виголосив промову від якої плакало духовенство. Інша група церковнослужителів на чолі із ніжинським протопопом Максимом Филимоновим привітала царського посланця. Голова московської партії порівняв визволення українського народу з-під польської влади з визволенням євреїв із єгипетської неволі. Його слова висловлювали думку простого народу.

В період гетьманування Б. Хмельницького резиденцією митрополита Київського був древній Київ, а столицею Української Козацької Держави – Війська Запорізького – Чигирин. Останні тижні січня 1654 року пройшли у першій козацькій столиці в напруженій підготовці від'їзду послів до Москви. В цей час прибув у Чигирин митрополит Київський Сильвестр Косів. Цей візит

владики був пов'язаний з підготовкою від'їзду делегації до Москви. Прибув до Чигирини й очільник посольства архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Зупинилося високе духовенство в осередку чернечого життя в Чигиринській Свято-Троїцькій обителі. Теологічне джерело «Краткій очеркъ прошедшаго и настоящаго обители» «Чигиринській Свято-Троїцькій женській монастырь» монахині Парафенії дає інформацію «Въ немъ обыкновенно проживали все епископы являвшіеся по деламъ въ Чигиринъ, какъ административный центръ... въ то время».

На Чигиринській раді 1654 року вище духовенство устами черкаського протопопа Федора Гурського виступило проти приєднання України до Москви. Ця промова Гурського зробила більше враження, ніж промова самого Хмельницького. На раді знявся галас, пішов заколот проти Богдана, але духовенство нічого не вдіяло: Богдан Великий умів поставити на своєму. Час Богдана Великого, був вирішальний для подальшої долі Української Церкви.

Узгодивши справи з гетьманом, 20 липня 1654 року посольство виїхало до російського міста Смоленськ, де в той час була похідна царська резиденція.

Митрополит Сильвестр передав через посольство грамоту з проханням підтвердити права та привілеї Української Церкви, які вона мала перебуваючи під юрисдикцією Царгорода. Інші прохання стосувалися підтвердження прав української ієрархії, вільного вибору єпископів духовенством і мирянами.

7 серпня 1654 року посольство було прийняте царем Олексієм, який проігнорував більшість прохань митрополита Сильвестра, але пообіцяв, що московські воеводи не втручатимуться у справи українського духовенства.

За традицією Різдво Христове 1656 р. Б. Хмельницький провів удома. Після завершення Різдвяних свят відбулося весілля. Гетьман, одну із своїх дочок, віддавав заміж за Данила Виговського. Вінчав молодих Київський митрополит Сильвестр Косів. З митрополитом був Чернігівський владика Зосима. Пробув Сильвестр Косів в Чигирині цілий тиждень. В цей час до столиці з'їхалось багато гостей, зокрема послы багатьох держав, старшина та родичі. Тісні відносини митрополита з гетьманом можна пояснити, якщо припустити, що владика Косів мав родинні зв'язки з сім'єю Хмельницьких. В свій час «мамкою», тобто нянькою, гетьманича Тимоша була «баба київського митрополита Косова, которая хрестила його з Теодосієм, чигиринським архімандритом» [2, с. 19]. Весілля було приурочене до великої козацької ради, яка відбулася у січні 1656 року. На ній гетьман радився із Військом Запорізьким про зовнішні зносини з країнами, що визнали Українську Козацьку Державу.

На початку 1656 року Чигирин стає центром активної дипломатичної діяльності гетьмана. В квітні 1656 року до козацької столиці прибув «славний луцький єпископ» [3, с. 98] Діонісій Балабан, майбутній митрополит Київський (1657-1663 pp.). Втікаючи з Волині, рятуючись від польських переслідувань,

він приїхав до Хмельницького на переговори, щоб гетьман приєднав луцькі землі до Гетьманщини.

Із весни 1656 року Б. Хмельницький тяжко захворів. З цього моменту, він не покидав Чигирин, не рахуючи поїздок до Суботова. В ім'я України гетьман мужньо боровся із хворобою. 15-21 квітня рада полковників призначила спадкоємцем його 14-літнього сина Юрія. Гетьман ревно слідкував за зовнішньою і внутрішньою політикою козацької держави. Наприкінці квітня Богдан Хмельницький послав шляхтича Дешковського до віленського воєводи і литовського великого гетьмана Павла Сапіги із вимогою захистити ліщинського архімандрита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, який в цей час знаходився в Чигирині.

Влітку 1656 року відбулася визначна подія у церковному і культурному житті Чигирини – повертаючись із Москви на Близький Схід зупинився в гостях у Б. Хмельницького Антиохійський патріарх Макарій із своїм сином архідияконом Павлом Алепським. Вони активно підтримували визвольну боротьбу українського народу. У неділю Антиохійський патріарх, разом із духовенством, особисто відслужив літургію в церкві Успія Пресвятої Богородиці. У богослужінні брав участь і невідомий єпископ, що був нібито послом Речі Посполитої. Можливо, це був Діонісій Балабан, втікач із польських земель.

«Краткий очеркъ прошедшаго и настоящаго обители» монахині Парфенії константи: «Въ 1657 г. Въ Чигиринскомъ монастыре некоторое время жилъ митрополит Кіевскій Сильвестръ Коссовъ». Отже митрополит відвідав Чигирин в першій половині 1657 року, приїжджаючи до хворого гетьмана, ймовірно уладнати церковні справи. Помер митрополит Київський С. Косів 13 квітня 1657 року.

Для Москви настав зручний час забрати під свою руку УПЦ, але Богдан уже мало довіряв Москві. Він не поспішав повідомляти про смерть Косова царю, вважаючи питання вибору митрополита своєю внутрішньою справою. Гетьман призначив містоблюстителем Київської митрополії Чернігівського єпископа Лазаря Барановича. Вибори повинні були відбутися 15 серпня 1657 року. Однак 27 липня 1657 року Богдан Великий помер. Похорон гетьмана відбувся 02.09.1657 року (23.08)1657 р. з усіма військовими та громадськими почестями. Літописець Самійло Величко пише: «Лазар Баранович архієпископ Чернігівський взяв з Чигирина, при великій публіці, і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши в його маєтність Суботів, поховав його в камінній церкві поставленій його ж, Хмельницького, коштом».

Майже через два місяці після поховання Богдана Хмельницького в полі під Корсунем генеральна рада підтвердила обрання гетьманом Івана Виговського, який, ставши на чолі Української Козацької Держави, висунув кандидатуру єпископа Луцького Діонісія Балабана на Київського митрополита. Про вибори нового митрополита гетьман навіть не повідомив Москву. На запит

московського царського представника, чи він «бив чолом після обрання государеві і патріархові Никону» [4, с. 102] новий митрополит відповів: «Від початку святого хрещення Київські митрополити один за одним благословення приймали від святих Константинопольських Патріархів, і без їх повеління та благословення на Київську митрополію (від патріарха Никона) не смію...» [5, с. 35]. Але Москва не лишала в спокої Українську Церкву. Вона тиснула на гетьмана Івана Виговського, щоб він не посилав до Константинополя затвердження на митрополію обраного Діонісія. Не дивлячись на це, все одно утвердження в сані митрополита Діонісій Балабан отримав не в Москві, а в Константинополі від патріарха Парфенія.

Діонісій Балабан не піддався на постійні наполягання московського уряду підпорядкувати Київську митрополію. Навпаки, будучи митрополитом він усіляко допомагав гетьману Івану Виговському у справі розбудови Української держави. Крім того підтримав заходи уряду щодо припинення виступу М. Пушкаря 1658 року, загрожуючи повстанцям відлученням від Церкви. Юрій Мицик в монографії «Чигирин гетьманська столиця» інформує, «що 3 серпня 1658 року митрополит Діонісій написав листа до Шереметьєва, в якому повідомляв, що він був запрошений Юрієм Хмельницьким на освячення церкви в Суботові» [6, с. 122].

Архидіакон Павло Алепський у своїх нотатках згадує: «...щоб збільшити велич палацу, будує проти нього на узвишині муровану церкву ім'я св. Іллі пророка». Отже, Діонісій Балабан освятив храм Святого Пророка Іллі, за волею Всевишнього, уже після смерті великого Гетьмана.

Митрополит Київський також був присутній на раді, яка прийняла рішення розпочати війну проти Московської держави. Причиною цього було те, що російський цар все нахабніше втручався у справи України. Після цих подій Діонісій Балабан, щоб уникнути репресій із боку московських воєвод, не повернувся до своєї митрополічної резиденції, а залишився жити в Чигирині, потім переїхав до Корсуня. При цьому безпосередня влада Діонісія Балабана розповсюджувалась на Львівську, Перемиську, Холмську, Луцьку та Мстиславо-Могилянську єпархію. На козацькій раді 20.09.1659 року під Фастовом гетьман Іван Виговський склав гетьманські повноваження. Гетьманом став молодший син Б. Хмельницького – Юрій. В цей час йшла складна дипломатична боротьба, польський король Ян Казимир прагнув схилити Хмельниченка на свій бік. Його підтримувало духовенство, зокрема ченець Бузький, проповідник Київського митрополита Діонісія Балабана, наполегливо агітував гетьмана за союз України із Річчю Посполитою. Внаслідок тяжких поразок влітку 1662 р. гетьман Юрій Хмельницький змушений був піти у відставку. На його місце обрали чоловіка дочки Б. Хмельницького Павла Тетерю. Із статейного списку московського посла Ф. Лодиженського дізнаємося, «що колишній гетьман Юрій Хмельницький постригся у ченці під іменем Гедеона, і постриг його 05.02.1663 р. Київський

митрополит Діонісій Балабан». Існує кілька версій, де це відбулося. «Памятная книжка Киевской Епархии» за 1882 р. подає відомості, що це сталося в Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі: «...въ 1663 г., по известіямъ некоторыхъ, Юрій Хмельницькій былъ постриженъ здесь въ монахи под именемъ Гедеона». Інші джерела стверджують, що в Ірдинській обителі Успіння Богородиці, недалеко від Корсуня. Невдовзі після цієї події помирає і сам Діонісій Балабан. Це сталося 30 травня 1663 року у Корсуні. Смерть владики Діонісія посилила нестабільність у країні, а також у її церковному житті.

На Елекційному Соборі було обрано двох кандидатів на Київського митрополита, – Антонія Винницького, кандидата гетьмана Тетері, та Йосипа Тукальського, за яким стояли духовенство та вірні. Найавторитетніший дослідник церков П.Г. Лебединцев та краєзнавці XIX ст. Л. Похилевич і І. Фундуклей вважають, що обирали митрополитів у Свято-Троїцькому монастирі під Чигирином, після чого він став кафедральним. Історик Юрій Мицик інформує, що це відбулося в Корсуні. Польський король визнав митрополитом єпископа Перемиського, Самбірського та Сяноцького Антонія Винницького. Йосипа Нелюбовича-Тукальського єпископа Мстиславського, Оршанського та Могильовського гетьман Павло Тетеря запровадив у Мальборкську в'язницю, нібито запідозривши його та свого швагра Юрія Хмельницького, а також полковника ніжинського Г. Гуляницького у зраді. Цей арешт викликав негативну реакцію українців. Павло Тетеря зрозумів свою помилку, але вже було запізно, бо мусив скласти гетьманські повноваження.

У жовтні 1665 р., на свято Покрови Пресвятої Богородиці в Чигирині правобережні полковники обрали гетьманом Петра Дорошенка. Він доклав багато зусиль, щоб визволити із в'язниці Йосипа Тукальського, Юрія (Гедеона) Хмельницького, полковника Григорія Гуляницького, залучивши до цієї справи навіть кримського хана Мухамеда-Гірея IV. У грудні 1665 р. всі вони були визволені. Митрополит Йосип Тукальський два тижні плів човном по Дніпру до Черкас, а звідти його привезли до Чигирин. Петро Дорошенко прийняв його з любов'ю та із надзвичайними почестями, дав йому двір і добре утримання. За свідченнями Феодосія Василевича-Баєвського – Слуцького архімандрита, Київський митрополит жив разом з Юрієм (Гедеоном) Хмельницьким у Суботіві. Після звільнення владики Йосипа Українська Церква поділилася між митрополитом Антонієм, що правив Галичиною, Волинню, Поділлям та Нелюбовичем-Тукальським, який мав церковну владу на Правобережній Україні, Білорусії та Литві. З приїздом владики активізувалося культурне життя у Чигирині, ймовірно тут існувала духовна школа. Під час облоги Чигирини 1674 р. московськими військами Григорія Ромодановського та лівобережного гетьмана Івана Самойловича до них перебігло чотири місцевих жителі, у тому числі «Митрополита Тукальського 2 человека школьников». Владика Йосип став найближчим радником гетьмана

Петра Дорошенка. Львівський єпископ Й. Шумлянський, який кілька разів відвідував Чигирин, писав, що Дорошенко щоночі радиться із Тукальським «...духом якого і гетьман живе і вся Україна» [7, с. 60]. Гетьман Петро Дорошенко подарував Йосипу Нелюбовичу-Тукальському містечко Стайки – важливу переправу через Дніпро, але митрополит передав цей дар Києво-Могилянській академії. Згідно теологічних джерел Йосип Тукальський «въ 1667 году, ...избралъ Чигиринскій монастырь своимъ постояннымъ местопребываніемъ» [8, с. 7], але на початку 70-х років XVII ст. владики уже проживав у своєму будинку у Нижньому місті.

Воєвода Московський у Києві Б. Шереметєв в грудні 1667 року послав до Чигирини послів. Вони також вели переговори з митрополитом Йосипом та «старцем» Гedeоном Хмельницьким. Після цієї аудієнції Шереметєв радив царю визнати Й. Нелюбовича-Тукальського митрополитом обох сторін Дніпра, бо його підтримує вся Україна, але Москва не поступалася.

Після тяжкого для України Андрусівського перемир'я 1667 року Патріарх Константинопольський Мефодій III 6 березня 1668 р. своєю грамотою затвердив Йосипа Тукальського Київським митрополитом. Цю грамоту було привезено в Чигирин послом Семеном Портянкою. Вселенський Патріарх іменував Тукальського «Архієпископом, митрополитом Київським, Галицьким, екзархом Київським, Галицьким і всея Руси, екзархом найсвятішого Апостольського Константинопольського Престолу, архимандритом Лещинським». Патріарх Мефодій надав митрополиту владу в пресвітлій Короні польській і Великому князівстві Литовському і Руському над єпископами і всім духовенством, а також над звичайними мирянами. Митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський був останнім першоієрархом православної Церкви в Україні, що одержав благословенну грамоту від Патріарха Константинопольського.

Ситуація в Україні погіршилась і гетьману Петру Дорошенку довелося шукати виходу в союзі з Османською імперією. У вересні 1668 р. на старшинській раді в Чигирині було вироблено умови протекторату Османської Порти над Україною. Владика Йосип погодився з цим і навіть виступив із промовою, обґрунтовуючи його необхідність. Завдяки старанням Йосипа Нелюбовича-Тукальського в проект договору потрапили статті, що зумовлювали права Української Церкви. Зокрема, Київського митрополита призначав Царгородський патріарх, православна віра повинна була бути з обох боків Дніпра. На даній території мечетей не будувати і православних храмів не перетворювати на них. У випадку смерті Вселенського Владика нового Патріарха повинен обирати лише архієрейський собор.

В цей час Київський митрополит Йосип Тукальський почав рішуче виступати проти всього, що було зв'язане із Москвою. Так, він наказав, щоб по церквах не поминали більше царя Олексія, а щоб «о здравии» читали гетьмана Петра. З єпископа Мефодія Филимоновича митрополит зняв панагію й мантию

та заслав в Уманський монастир. «Не достоїн ти бути в єпископах, бо прийняв рукоположення від московського патріарха» [9, с. 9]. Йосип Тукальський мав постійні зв'язки із козаками Запорізької Січі, брав участь у козацьких радах, а також контактував з визначними діячами Української Церкви і культури. Так у 1672 р. Нелюбович-Тукальський врятував від переслідувань польської адміністрації Св. Макарія Овруцького. Владика висвятив його на архімандрита Канівського Успенського монастиря, де він прийняв мученицьку смерть від турків, що захопили місто в 1678 р.

Згідно Бучацького миру, який було укладено між Османською імперією та Річчю Посполитою (27 жовтня 1672 р.), Київського митрополита Йосипа Тукальського визнав уряд Речі Посполитої. Після Різдва Христового у Чигирині відбулася старшинська рада, на котрій обговорювалися питання про зовнішню політику Правобережної Гетьманщини. На ній митрополит Йосип Тукальський публічно виявив негативне ставлення до союзу з Османською імперією. Пізніше Іван Мазепа свідчив, що чув у Чигирині від Петра Дорошенка та Йосипа Тукальського про їх наміри помиритися з ляхами та Москвою і вдарити на ординців. Протягом всього 1673 р. до Чигирини приїздили послы Росії, Речі Посполитої та Османської імперії із таємними місіями. Гетьман і митрополит знали, що Османська імперія готувалася до війни з Польщею і, «як чайка над дітьми» [10, с. 201], воліли відвести турків і татар від України. Вони мали надію, що вдома, в Чигирині, очікуватимуть перемоги однієї із сторін. Але московське військо князя Ромодановського розпочало наступ проти Правобережної Гетьманщини. В червні лівобережний гетьман Самойлович і московський воєвода Ромодановський взяли в облогу військо Петра Дорошенка в Чигирині. Два тижні вони бомбардували місто, але козаки Дорошенка оборонялися завзято. На допомогу гетьману прийшов кримський хан. Це змусило ворогів негайно зняти облогу. Правобережна Україна знову повернулася під владу гетьмана П. Дорошенка, але якою ціною! Край лежав наполовину в руїнах. Тисячі людей загинули, багато потрапило в татарську неволю, а ще більше розбіглося, хто куди міг, аби вирватися з цього пекла. Авторитет гетьмана Дорошенка падав. Близькі до нього люди залишали його, зневірившись в успіху його діла. Він все більше втрачав контроль над ситуацією, навіть вірний радник митрополит Київський Й. Тукальський просив його розірвати відносини із турецьким султаном. Під час боїв за козацьку столицю Чигирин, які 2 серпня 1675 року розпочали воєвода Ромодановський та гетьман Самойлович, гарматне ядро розбило дім митрополита Тукальського. Через це владика перейшов жити у Верхнє місто. Від пережитого стресу у нього віднялися ноги і він осліп. Хан, почувши новину, прислав лікаря, щоб владика вилікувати. Хвороба прогресувала, гетьман Дорошенко постійно його провідував. 5 серпня 1675 року радник гетьмана Київський митрополит Йосип Тукальський помер. Існує кілька версій щодо місця його захоронення. В поясненнях до плану Чигирини 1678 р. із

колекції Бібліотеки Російської академії наук стверджується, що Й. Нелюбович-Тукальський був похований у Чигирині в церкві Святих Апостолів Петра і Павла. Всі інші історичні та теологічні джерела дають відомості, що похований владика Йосип був у Чигиринській Свято-Троїцькій обителі. На могилі митрополита був встановлений надгробок із написом польською мовою:

«...Тукальський лежить...Одначе

лиш тілом,

бо мешка душа

Із Господом мило»

Автор некрологу архієпископ Чернігівський Лазар Баранович.

Після смерті владика Йосипа його архів передали у Києво-Печерську Лавру. В 1676 р. екзархом Константинопольської митрополії Київським митрополитом був призначений Антоній Винницький. Священик і краєзнавець Лаврентій Похилевич у книзі «Сказанія о населенных местностях Киевской губернии» зазначає: «Другой митрополит имевший резиденцію в Чигирине был Антоний Винницкий». Проживав він у Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі, а, можливо, в Нижньому місті в «...епископском дворе...», залишки якого збереглися аж до початку XIX ст. Владика Антоній утримував Київську митрополію до 1679 р.

Вночі 12 серпня 1678 р. козаки і московські стрільці зірвали пороховий погріб і почали відходити через «Мельничный мост и плотину за реку Тясмин. Из объятый пламенем церкви Св. Апостолов Петра и Павла казаки вынесли раку с прахом митрополита Тукальского» [11, с. 173]. Прорвавши облогу турків вони добралися до стану Ромодановського. Чернець Русанович «розповідав усім, що те тіло з ракою було йому надзвичайно легке при несені» [227, с. 227]. Це є промовистим фактом: вимушено залишаючи руїни Чигирин на поталу ворогові, козаки все ж подбали, щоб урятувати раку із останками митрополита. Невдовзі прах Йосипа Нелюбовича-Тукальського перепоховали в Спасо-Преображенському соборі Лубенського Мгарського монастиря.

Більше ніж через три сторіччя (11 серпня 2007 року) постать Й. Тукальського сповнена величчя цієї місії, яку митрополит гідно виконав перед Богом і народом України постала під Замковою горою, але вже у бронзі. Пам'ятник Київському митрополиту виконав скульптор Владислав Димйон.

Йосип Нелюбович-Тукальський був міцною опорою духовної та політичної незалежності, яку відстоював Петро Дорошенко. За це він страждав і на це поклав своє життя.

Аналізуючи релігійне життя Гетьманщини в середині XVII ст. приходимо до висновку, що Чигирин був не тільки політично-адміністративним центром, а також і духовною колискою держави гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка.

Дана робота – є спробою висвітлити сторінки історії УПЦ в першій гетьманській столиці в часи Гетьманщини. Продовження досліджень архівних

та історичних джерел дадуть змогу висвітлити проблеми релігійного життя в Чигирині у середині XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Огієнко І.І. Українська Церква / Іван Огієнко. – К.: Україна, 1993. – С. 73.
 2. о. Юрій Мицик. Чигирин. Гетьманська столиця / о. Юрій Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 19.
 3. Там само. – С. 98.
 4. о. Юрій Мицик. Чигирин. Гетьманська столиця / о. Юрій Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 102.
 5. Коваленко С. Косів Сільвестр. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах / С. Коваленко. – Т. 2. – К.: Стікс, 2008. – С. 35.
 6. о. Юрій Мицик. Чигирин. Гетьманська столиця / о. Юрій Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 122.
 7. Горенко Л. Чигиринський Троїцький жіночий монастир: історичний нарис // Родовід / Горенко Леся. – 1992. – № 4. – С. 60.
 8. Монахиня Парфенія. Чигиринській Свято-Троїцькій женській монастирь / монахиня Парфенія. – К.: Тип. С.В. Каможенко Новоелсаветская улица дом № 4, 1888. – С. 7.
 9. Солодар О. Київський митрополит в Чигирині / О. Солодар. // Наша віра. – 1996. – № 18. – С. 9.
 10. о. Юрій Мицик. Чигирин. Гетьманська столиця / о. Юрій Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 201.
 11. Гордон П. Дневник 1677-1678 / П. Гордон. – М.: Наука, 2005. – С. 173.
 12. Величко С. Летопись. В 2-х томах / С. Величко. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 227.
-

Студінський В.А.

м. Київ

РОЛЬ ІВАНА МАЗЕПИ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПАПІРНИЦТВА

У дослідженні розглядаються питання ролі українського гетьмана Івана Мазепи у сфері розвитку вітчизняного папірництва, яке зокрема у свою чергу посприяло розвитку вітчизняного книговидавництва та взагалі розвитку культури й освіти. Також звернуто увагу на загальні тенденції розвитку культури та економіки наприкінці XVII – на початку XVIII століття.

Ключові слова: папірництво, Іван Мазепа, друкарство, книговидавництво, папір.

The study examines the role of the Ukrainian Hetman Ivan Mazepa in the development of domestic paper production, in particular, is, in turn, contributed to development of domestic book publishing and in the development of culture and

education. Also drawn attention to the General tendencies of development of culture and economy in the late XVII – early XVIII century.

Keywords: paper production, Ivan Mazepa, printing, publishing, paper.

Однією із найцікавіших і найнеоднозначніших постатей в українській історії є Іван Мазепа. Як зазначав вітчизняний дослідник Д.В. Журавльов, що «ця постать визначна за своїм масштабом – політичний діяч, військовий, дипломат, меценат – мало кому в українській історії випала така цікава й непроста доля за життя і після смерті. Іван Мазепа одна з тих знакових особистостей, чие життя та вчинки і сьогодні викликають гарячі суперечки як фахових істориків, так і аматорів, а нерідко – і людей взагалі далеких від історичних перипетій. Характерно, що вже майже триста років, як помер гетьман, а він і сьогодні викликає найрізноманітніші, полемічно загострені, полярні оцінки...» [1, с. 3]. Уже в такому аспекті тема Івана Мазепи, його історичної епохи, історичної ролі власне самого гетьмана у цьому часопросторі є актуальною для минулих, сучасних та майбутніх дослідників.

Практично всі дослідники особистості Івана Мазепи, які дають йому різну історико-політичну характеристику, сходяться в одній думці, що гетьман зробив великий незаперечний внесок у розвиток культури, освіти, науки, духовності. Така оцінка говорить про те, що Іван Мазепа зіграв визначну роль для формування та розвитку української нації. В цьому контексті важливе значення мав розвиток і книговидавництва. Незважаючи на те, що після входження України до Московського царства вітчизняні друкарні підпали під прямий контроль як московської держави, так і московського православ'я. Проте, як зазначав Д. Антонович, що «Москва і Україна в книжній справі змагалися, по-перше, щодо формального права українських друкарських установ друкувати книжки за легальною традицією, без попередньої цензури змісту видаваних книг, по-друге, щодо вживання національної мови в українських друках. Вихована на культурній одрубності од цілого світу психологія московських миродайних кіл виходила з тої засади, що «когда будет много языков, то пойдет смута на земле» [2, с. 103]. Український культурний та духовний простори не виступали за уніфікованість мови чи поглядів, адже у різнокольоровій палітрі світу особистість швидше досягала шляху істини. Книговидавництво тут не було винятком, а швидше відображало такі погляди українського культурного світу.

Важливе місце у справі книговидавництва на українських теренах у другій половині XVII – на початку XVIII століття займають друкарні у Києві та Чернігові. Це також сприяло й розвитку книговидавництва в інших містах України, а також поширенню української книги. Лише у Новгород-Сіверську протягом 1674-1679 рр. було здійснено 20 видань, де 15 – твори українських письменників. Протягом 1680-1700 рр. Чернігівська друкарня здійснила видання понад 40 назв книжок [3, с. 187]. Тому в цих умовах потрібно було боротися за українське книговидавництво політичними методами, а й

економічними. Насамперед, це стосувалося розвитку вітчизняного папірництва як бази книговидавництва. Івану Мазепі у цьому плані належала чимала роль як організатора паперового виробництва на гетьманських землях.

Взагалі меценатство Івана Мазепи доволі широко відомо і піддається глибокому дослідженню з боку науковців. Так, фахівці вважають, що протягом життя гетьман власним коштом збудував дванадцять, а також відремонтував 20 храмів. Лише у Києві ним були зведені Богоявленська церква Братського монастиря, Миколаївська військова церква, Церква Всіх Святих над економною брамою Києво-Печерського монастиря, відреставровано Софійський собор, Михайлівський золотоверхий монастир, Успенський собор, трійцю церкву на території Лаври та інші об'єкти. Щодо пожертв, то гетьманом такі були здійснені, зокрема, для спорудження культових, освітніх та господарських споруд у Чернігові, Лубнах, Переяславі, Батурині та інших містах. Особливе місце в системі жертвувань Івана Мазепи є книговидавництво. Найбільш відомим у цьому аспекті є пожертва знаменитого Пересопницького Євангелія у Вознесенський кафедральний собор Переяслава. У 1708 році на кошти гетьмана в Сирії було видруковано Євангеліє арабською мовою [4, с. 591].

У сфері господарського розвитку папірництва XVII-XVIII століть розвитку набуває мануфактурне виробництво [5, с. 179]. Мануфактура по-суті є промисловим виробництвом, де зайнята певна кількість працівників, існує поділ праці (як операційний, так і організаційно-виробничий) та застосовуються механічні пристрої і прості машини. В папірні таким першим механічним простим машинним пристроєм був рол, який приводився в рух для розмелювання паперової маси, засобом енергії води.

Особливе місце серед папероробних виробництв, що розпочинають свою діяльність у останній чверті XVII століття належить папірні в с. Білиця неподалік Ямполь. Саме у Чернігівському виданні «Зеркала» є інформація, що по «панському благоволенію» Івана Мазепи засновано папірню, яка виробляє папір з гербом гетьмана [6, с. 17-19]. Про існування випуску паперу з гербом І. Мазепи говориться і в більш пізніх історичних дослідженнях [7, с. 87]. Але докладні відомості про цю папірню є з середини XVIII століття.

Саме в описі Новгород-Сіверського намісництва, що датується 1748 роком, є дані про її місцезнаходження:

«1. Від Ямполь верстах в 4 в ліву сторону від дороги – хутір ..., який прозивається Булатівщина, в праву сторону від р. Білиці, на якій гребля і млин на два колеса; в ньому дворів – 3, хат – 9. За рікою бездвірна хата – 1, обивателів – 10. Винокурень – 3 на 8 котлів.

2. Від цього хутора за чверть версти... двір – 1, хата – 1, обиватель – 1.

3. Там же гребля монастиря катедри Чернігівської на р. Білиці, при ній фабрика паперова (млин на 2 кола); служилих хат – 2 та за греблю цього ж володіння дворів – 2, хат – 3, обивателів – 3. Папір, що вироблявся на фабриці, продається в Глухові, Новгородку і Серединній Буді» [8, с. 61-62].

Взагалі ж велика роль у розвитку галузі належала гетьману І. Мазепі, який сприяв створенню папірень. Головним чином дані виробництва належали єпископським катедром та монастирям і вирізнялись вони поміж інших тим, що виробляли папір високої якості [9, с. 37-38].

Навіть після смерті Івана Мазепи папірництво, який набуло свого розвитку за часів його гетьманування, продовжувало розширюватися, задовольняючи потреби книговидавничої сфери. Показовим у цьому плані є функціонування так званих пакульських мануфактур.

Саме у 1720 році царською грамотою було підтверджено володіння Києво-Печерською Лаврою земель навколо с. Пакуля [10, арк. 266]. До Пакульської вотчини Києво-Печерської Лаври належали села Пакуль, Навози, Мньов, Ведильці, Ковпита, Кархівка, Жидиничі та інші [11, с. 45].

В документах згадується і папірня, яка розташовувалась на р. Пакуль, за 2 кілометри від села. У 1731 році папірня знаходилась в оренді. В липні 1749 року на ній було вироблено 30 стіп паперу, а ще сотня стіп перебувала в процесі обробки [6, с. 26].

Пакульська папірня задовольняла лише потреби Лаврської друкарні. Так, у Генеральному описі Лівобережної України (1765-1769 рр.) зазначалося: «Фабрика поблизу оного села Пакулі паперова одна і на ній виробляється папір простий, котрий віддається оному монастирю в друкарню, а в продаж не відпускається» [10, арк. 226зв.].

В інвентарному опису 1755 року зазначено, що «при папірному дворі на річці Пакуль гребля, а на оній варштуба, в якій папір виробляється з двома ступниками у кожному по одному колу і п'яти гніздах, і з двома ганчірниками або амбарами та горницею рублене під одну кривлю шалівницями покриття в варштуба та єдиному ступнику печі кахлеві білі з єдиною кам'яною трубою» [12, арк. 5].

У цьому аспекті є цінними дані інвентарного опису 1755 року кількості людей, які проживають при папірні та яку плату вони отримують протягом року. Всього тут нараховувалось близько 20 осіб. Наприклад, ремісник Грицько Савчук отримував 9 карбованців щорічно, а також щотижня по кварти горілки [12, арк. 6-7].

У 1770 році виробництво паперу тут зросло до 70 стіп високоякісного паперу, 65 стіп бібули та 350 рулонів картону. Наступного року вироблено 147 стіп різносортного паперу, з яких 61 доставлена у друкарню Лаври, 2 стопи використано в папірні. Інша ж, очевидно, надходила у вільний продаж.

Відомо також, що папірня в 1774 році зазнала значних руйнувань внаслідок пожежі, але вже через два роки вона знову діяла. В 1782 році тут працювали 63 робітники, з яких 31 жінка та 32 чоловіки [13, 68].

Якщо ж підходити з боку обсягів випуску продукції та кількості зайнятих працівників, дана папірня була чи не найбільшим подібним підприємством на той час в Україні. Участь у процесі виробництва понад шести десятків чоловік

свідчить, що на папірні застосовувались певні механічні пристрої та існував поділ праці, що є головними ознаками мануфактури.

Відомо також про існування папірні у с. Жукотці на р. Борзні Білоуської сотні Чернігівського полку. Перша згадка про неї належить до 1752 р., а остання – до 1858 р. Саме тоді підприємство за даними З.В. Участкіної, виробляло щорічно 3000 стіп паперу [14, р. 111-112]. Проте варто поставити під сумнів цю цифру, оскільки такий обсяг продукції був завеликим для такого типу папірень. Очевидно, що З.В. Участкіна або помилилась, або в текст книги вкралась помилка. Швидше всього мова йде про 300 стіп паперу. У свою чергу архівні документи свідчать про те, що ця папірня в 1765-1768 рр. належала вдові Семена Полуботка [10, арк. 826].

Таким чином, діяльність Івана Мазепи заклала підвалини для розвитку освіти, культури, книговидавництва та папірництва, що у свою чергу сприяло мануфактурному типу виробництва як у паперовій, так і в іншій сферах. З розвитком папероробного виробництва розвивалося і книговидавництво. У свою чергу був і чіткий зворотний зв'язок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журавльов Д.В. Мазепа: людина, політик, легенда. – Харків: Фоліо, 2007. – 382 с.
2. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
3. Історія Української РСР. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1979. – 616 с.
4. Україна: хронологія розвитку. – Т. 4. – К.: КРІОН, 2009. – С. 864.
5. Історія народного господарства Української РСР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – 464 с.
6. Кошарнівський М. З історії паперової промисловості на Чернігівщині // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 3. – С. 5-43; № 4. – С. 49-71.
7. Лихачев Н.П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. Историко-археографический очерк. – Спб., 1891. – 112 с.
8. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX століття). – К.: Наукова думка, 1974. – 295 с.
9. Студінський В.А. Паперова промисловість України: XVI-XX століття. – Житомир: Волинь, 2004. – 268 с.
10. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 7
11. Курданов А. Пакульські хутори // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 45-46.
12. ЦДІАК, ф. 128, оп. 4 (вог.), спр. 120.
13. Мацюк О.Я. Історія українського паперу. – К., 1994. – 186 с.
14. Uchastkina Z.V. A history of Russian Hand Paper – Mills and their Watermarks. – Hilversum, 1962.

Філіпова Г.В.
м. Київ

ЗАХИСНІ УНІВЕРСАЛИ КНЯЗЯ О.Д. МЕНШИКОВА УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАЦТВУ

Олександр Данилович Меншиков увійшов до української історії передусім як персонаж одіозний, позначений вкрай негативним ставленням сучасників та нащадків [9, с. 222-223; 10, с. 278-279]. Його взаємини з українським козацтвом зазвичай подаються однозначно: це було протистояння, в рамках якого козаки намагалися оборонити свої права та вольності перед обличчям експансивної політики російського вельможі, який, отримавши після Полтавської битви вотчини на території Гетьманщини, намірявся незаконно примежовувати до них нові й нові території [11, с. 275-293]. Відомими є також небезуспішні спроби Меншикова утиснути гетьманство як інституцію, що яскраво демонструється стосунками фаворита імператора Петра I з гетьманом Іваном Скоропадським, і тим більше – відома подія часів української кампанії Північної війни, що увійшла в історію як «батуринська трагедія» 2 листопада 1708 року [12].

Та стосунки світлішого князя з козаками (як зі старшиною, так і з рядовими мешканцями декотрих полків та сотень) були набагато складнішими, ніж прийнято вважати, адже в історіографії їх дуже часто подано у спрощеному вигляді. Дійсно орієнтуючись на загарбання земель на території Стародубського та Ніжинського полків, і навіть бажаючи здобути собі гетьманську булаву чи стати самодержавним князем так званої Чернігівської держави, Меншиков намагався знаходити серед козацтва і союзників. І одним зі способів здобути дружбу деяких осіб, або ж показати свою владу опонентам, було видання «протекціальних» універсалів, спрямованих на захист прав окремих осіб силою власного авторитету та імені.

Меншиков видавав універсали для жителів України як власник значних вотчин, наділений політичною та економічною могутністю, зумовленою благоволінням Петра I, отриманням торговельних монополій, «круговими поруками» у середовищі російських державних діячів тощо. Донедавна вважалося, що перші його розпорядження, які стосувалися положення козацької старшини і мали офіційний характер, датуються початком 1720-х років (і, властиво, є результатом ревізійної поїздки Меншикова до України) [13, с. 165-168]. Та іноді серед архівних матеріалів знаходяться свого роду «протоуніверсали», видані іменем Меншикова набагато раніше.

Наприклад, у чолобитній військового товариша капітана Михайловського, поданій імператриці Єлизаветі Петрівні у 1743 році, містяться дані про те, що його тесть, Андрій Михайловський, служив державі «не щадя свого живота о чем бывшего Главного Генерала Меншикова и Гетмана протекциальные универсалы...». За заслуги, сприянням Меншикова, Андрій Михайловський

нібито отримав від гетьмана Скоропадського село Пекарєв Ніжинського полку [7, арк. 1].

До справи було прикріплено копії двох відповідних універсалів, перший з яких, все ж більше подібний до відкритого листа, датується 27 січня 1709 року. Його було видано в Охтирці і, якщо вірити чолобитнику, для затвердження підписано рукою Меншикова. Титул князя в даному документі ще не є надто розлогим і виглядає таким чином: «Мы Александр Меншиков Римского и Российского государств Князь Ижерский Генерал Главный над Ковалериєю Его Царского Величества, и прочая и прочая». Лист надавав Михайловському та його брату (очевидно, двоюрідному), канцеляристу гетьмана Скоропадського, право безборонно пересуватися територіями, де були розквартировані російські війська. Наказ Меншикова оберігав їх від конфіскацій майна та коней з боку російських солдат, і це розповсюджувалося як на постої, так і на шляхи [7, арк. 1-2].

Другий документ, вже повноцінний універсал, розпочинається так: «Мы Александр Меншиков Римского и Российского государства Князь и Герцог Ижорский... Господин Аранибурха Генерал Фелт Маршал флота Всероссийского Шаутбенахт и Военной Коллегии Президент и Ковалер многих орденов и прочая и прочая. Объявляю всем господам в обоих Войсках Его Царского Величества Великороссийских господам генералам бригадирам полковникам сотникам атаманам что понеже объявитель сего Семен (sic!) Михайловский во время измены Мазепы несподобил его изменнической прелести, показав Его Царского Величества верности и дабы в том его верности признавали того для Мне данною от Его Царского Величества полною мочию Моего поверенного правления, сей универсал ему Михайловскому...» [7, арк. 4]. Універсал було видано в Гадячі в травні 1720 року, та затверджено власноручним підписом князя та його гербовою печаткою червоного сургучу. Через місяць цей документ майже повністю продублював та затвердив Скоропадський [7, арк. 4зв.].

Все у приведеному вище універсалі – від титулу до пасажу про дану від царя владу, – ясно свідчить про масштаби діяльності Меншикова в Україні та ступінь його впливу на місцеві справи. Видаючи такі документи, він недарма посилався на слово Петра I – воно дійсно мало місце. Ще восени 1706 року, після успішної битви під Калішем, Петро оголосив, що печатка та підпис Меншикова під наказами та розпорядженнями віднині прирівнюватиметься до царської у більшості випадків, а подекуди князь може не співвідносити власні рішення зі схваленням царя. Датський дипломат Юст Юль у 1709 році зазначав, що сам Петро, бажаючи подорожувати інкогніто, брав у Меншикова проїзні листи, закріплені княжою печаткою, бо вони мали таку само силу, як і царські [14, с. 94; 8, с. 39-41].

Під час української «ревізії» 1720 року князь Меншиков встановлював певні взаємини зі своїми «протекціантами», тобто людьми, яких він як патрон

брав під свій захист. Іноді це були княжі слуги та підлегли, а часом – люди, віддяка яких на місцях у якості адміністраторів могла статися Меншикову у пригоді в подальшому. В деяких випадках «протекціантами» могли ставати підлегли інших «протекціантів», на прикладі захисту яких світліший князь демонстрував власне право втручатися до українських справ і залякував тих, хто наважувався сперечатися з ним.

Так, у період проживання у Ніжині Меншиков втрутився у порядок обрання сотника міста Вороніж. Старшинник Потап Назаренко, домігшись аудієнції у князя, подав йому прохання «особливым своим намереньем», щоб той посприяв йому вступити до уряду. Назаренку вже довелося побувати сотником у Воронежі, але в результаті конфлікту з сімейством Холодовичів його змістили, і наступником став Іван Холодович. Рішення Олександра Даниловича виявилось на користь прохача – вірогідно, не дарма.

Бажаючи помститися населенню сотні, Назаренко, який і раніше не відрізнявся спокійним норовом, у якості сотника розгорнув бурхливу діяльність. У чолобитних, адресованих гетьману Скоропадському, козаки воронізьких куренів характеризували його вчинки як «немилостивое здиство» и «непорядочное на том уряде правление», натомість наводячи приклад усе того ж Холодовича, «ласкавого начальника». Врешті-решт, до спроби знову скинути Потапа Назаренка приєдналося все воронізьке «товариство» на чолі з отаманом Романом Кобцем, хорунжим Костянтином Бугаєм та курінними отаманами. Їх підтримав і Магістрат – прохання до Скоропадського підписав війт Роман Іванович, бурмістри Дмитро Яковлевич та Григорій Кузмін [2, арк. 102].

Благаючи про звільнення від пана сотника, козаки й городяни зверталися не тільки до гетьмана, але й до стольника Федора Протасьєва. Повторюються в їх чолобитних скарги на «нестерпимые кривды, здиства и утеснения», доповнюючи побажання про швидке направлення до Вороніжа спеціального інквізитора для розслідування зловживань сотника.

Нарешті, в результаті з'їзду всього компуту козаків та жителів сотні з сіл та слобод до Воронежу, Назаренка удруге змістили. Люди «добровольними голосами крикнули даючи воту на пана Холодовича... и стали единодушно просити от него жеби он им бил за начальника в Воронежи». Окремо в документах відмічалось, що «они тое добровольне, а не з примусу или з фавору якого учинили». З усієї маси тих, хто проголосував за кандидатуру Холодовича, знайшлися й ті, хто підтримав сотника, призначеного Меншиковим, але їх набралось не більше десятка [2, арк. 103-104]. Таким чином, спроби князя спиратися на тутешні адміністративні кадри все ж зазнали невдачі.

Іноді під протекцією світлішого князя опинялися і духовні особи. Однією з них, користуючись приятними стосунками з погарським сотником та прихильником Меншикова Семеном Соболевським, став священник церкви Архистратига Михаїла у селі Случевськ, Іван Фомич Гуд. Приводом для

звернення до канцелярії князя став візит Меншикова до України з ревізією кавалерійських полків.

Дід священика, Мирон Гуд, перебуваючи на царській службі, отримав у нагороду право збудувати млин на річці Ворі біля Кулинїна городища в Погарській сотні Стародубського полку. Він і посадив слободу, названу Гудівкою – протягом кількох наступних років вона належала його нащадкам. Пізніше на Гудівку претендував ніжинський полковник Пилип Іванович, а згідно універсалу гетьмана Івана Мазепи Гудівка та сусіднє село Михальчина перейшли до володінь генерального хорунжого Івана Сулими [1, арк. 255, 259].

Попередній хазяїн Гудівки, Іванович, не виказував жодного інтересу до млина, який залишився у власності родини Гудів. Та цього не можна було сказати про Сулиму, який буквально засипав своїми супліками та прошеннями стародубського полковника Міклашевського, вимагаючи передання йому залишків нерухомого майна Гудів. Не досягши своєї мети, він став чинити розбійні напади на їх вотчину, розорюючи та залякуючи власників землі [1, арк. 255-255зв.].

Одного разу Сулима, чий двір переїхав до Києва, зупинився у селі Нефедівка, і звідти прислав своїх людей до Гудівки, щоб посеред ночі силоміць вивезти з дому Фому Гуда. Іван Гуд не знав, навіщо забирають його батька, і ніколи так і не з'ясував, що з ним відбулося в домі Сулими в Нефедівці. Наляканий Фома, лишень повернувшись, звернувся до стародубської Ратуші у пошуках захисту, але йому ніхто не відповів. Таким чином, половину млина на Ворі було захоплено шляхом залякування та шантажу [1, арк. 261].

Трохи пізніше Івану Сулимі, котрий приїхав «у гості» до Гудів, вдалося змусити Фому Гуда продати другу половину млина за 1000 золотих талярів. Нібито залишившись задоволеним, хорунжий відбув до Стародубу, а повернувшись, знову зайшов з візитом. Заставши старшого Гуда сильно напідпитку, він почав погрожувати та вимагати, щоб той поїхав з ним до панського двору в селі Михальчин. Наступного дня Гуд, «хмелю еще не вичухавши», дійсно відправився до сусіднього села, де Сулима, користуючись його станом, силою сторгував йому ще 50 червонців у мішку з іменною печаттю (мабуть, це мала бути плата за першу частину млина). Після цього слуги хорунжого повезли Фому додому «смертно п'яного». Проспавшись, батько Івана Гуда зрозумів, що наробив, і послав свого сина до Києва, куди вже встиг відбути Сулима. Давши Івану 100 червонців, Гуд велів просити про розірвання контракту. Разом з молодшим Гудом заради підтримки поїхали його зять з дружиною. Та прийнявши прохачів, Сулима прилюдно здійснював їх на сміх, і, знущаючись, засипав запропоновані червонці їм у пазухи. Не витримавши такого приниження, Іван Гуд пожалівся Скоропадському, який в ту пору також зупинився у Києві. Він звертався до гетьмана з проханням змусити Сулиму прийняти судовий позив.

Коли звістка про це дійшла до Сулими, він таємно послав случевського отамана Івана Костомаху та козака Олексія Подорожного з наказом передати 600 золотих Фомі Гуду в якості плати за відкликання позову. Гуд, вже маючи за плечима гіркий досвід, не захотів брати гроші, але Костомаху все ж залишив їх у нього на столі. У всілякому випадку, саме це побачив Іван Гуд, повернувшись до батьківського будинку [1, арк. 255зв.].

Мабуть, першу чолобитну у гетьманській канцелярії не розглянули достатньо швидко, до того ж, Сулима явно не збирався поступатися і ставати на суд з Гудами. Він поїхав з Києва додому (швидше за все, до своєї садиби Сулиминці між Борисполем та Баришевою Переяславського полку) [3, арк. 184]. Тому, дізнавшись, що навесні 1720 року до України приїхав князь Меншиков, Фома та Іван Гуди звернулися за допомогою до нього, надіславши до почепської канцелярії розлоге прохання, де докладно викладалися подробиці усіх образ, завданих їх дому генеральним хорунжим. Можливо, звернутися саме до Меншикова Гудам порадив сотник Соболевський, який користувався прихильністю князя, і якого Іван Гуд називав благодійником їх родини [1, арк. 254, 259-261].

Виклавши сутність справи, Іван Гуд попросив князя допитати хорунжого Сулиму та його оточення про вчинені ними беззаконня, і після допиту, напевне переконавшись в тому, що вони були звинувачені неدارма, написати іменний наказ про повернення млина законним власникам [1, арк. 261]. Не завадило зверненню і те, що саме Іван Сулима свого часу передав управлінцям світлішого князя ключі від міста Почеп, посприявши таким чином закріпаченню козацьких земель з боку росіян. Меншиков прийняв чолобитну та відповів на неї так званим «інстанціальним листом», або ж розпорядженням, адресованим гетьману. Зазначивши, що Сулима завдав великих образ Гудам «без всякої причини», він наполіг на тому, щоб Скоропадський в обмін на відбування військової повинності дітьми Івана Гуда наказав Сулимі повернути млина [1, арк. 252].

Невдовзі Фома Гуд помер. Не зважаючи на те, що Скоропадський пішов назустріч бажанню князя і звернувся до Сулими, який знаходився при гетьманському дворі, з відповідною вимогою (зберігся і лист гетьмана стосовно млина Гудів), хорунжий не надто жадав повертати відібране [1, арк. 258]. Натомість, після смерті старшого Гуда він поновив напади на двір своїх опонентів у Гудівці. Іван Гуд продублював свої чолобитні, надіславши їх Петру I. Невдовзі, на початку 1721 року, за царським розпорядженням Івана Сулиму в якості наказного переяславського полковника було відправлено разом з 20 тисячами козаків на будівництво Ладозького каналу. Видається вірогідним, що Сулима не отримав офіційне полковництво в Переяславі саме через конфлікт з Меншиковим. Можливо, з непослухом хорунжого по відношенню до княжих універсалів було пов'язано і його призначення на будівництво. З цього походу він не повернувся – не витримавши тяжкої дороги, пішов з життя у

Вишньому Волочку. Та його сини судилися з Гудами до 1740 року [1, арк. 248-240зв.].

Також Меншиков виказував свою милість та протекцію деяким жителям містечка Гайворон Прилуцького полку Красноколядинської сотні. Серед тих, хто користувався захистом князя, був гайворонський отаман козак Юрко Юрченко. 1720 року він також побував у Меншикова, отримавши від нього захисний універсал, скріпленого власноручним підписом та княжою печаткою. Згідно цьому універсалу, ніхто не мав права займати землі та двори, що належали Юрченку, і завдавати господарю будь-яких утисків під страхом кари з боку Меншикова. Олександр Данилович обмежив можливість розміщення в будинках отамана військових постойв. Проживши під захистом три роки, на четвертий Юрченко все ж зіштовхнувся зі спробою порушити його спокій. У 1723 році козак з Гайворону Тимко Бадаченко заволодів двором дружини Юрченка, зруйнувавши його і висадивши на цьому плаці свій сад. Ще через три роки, зрозумівши, що самотужки уладнати ситуацію не вдасться, отаман звернувся до Генеральної Військової канцелярії, та отримав сатисфакцію шляхом апелювання до княжого універсалу [5, арк. 193-193зв.].

Допомога Меншикова сталася у пригоді Юрченку і в той момент, коли на землі Гайворона, закріплені відповідними «кріпостями» за місцевим козацтвом, став претендувати генеральний суддя Іван Чарниш, який хотів примежувати їх до свого хутора, що знаходився неподалік. Воліючи захиститися, Юрченко в 1721 році суплікував гетьману Скоропадському, та Чарниш, дізнавшись про це, сильно побив отамана киями. І тоді Юрченко знову звернувся з чолобитством до Меншикова, поїхавши до нього у Москву і витративши на дорогу та проживання 50 рублів, які так і не було компенсовано жителями Гайворона. Князь зглянувся (адже знаходився у вкрай неприємних стосунках з Чарнишем), і видав для отамана та ще одного гайворонського жителя, Кіндрата Пахоменка, наказ за власним підписом, згідно якому суддя мав відступитися [5, арк. 202-202зв.].

Відлуння протистояння Меншикова та Чарниша знаходимо і у протекціальному універсалу, виданому світлішим князем значному військовому товаришу Якову Гречаному у травні того ж 1720 року. Згідно документу, Іван Чарниш завдав Гречаному «немаліе обиди и разорения», ігноруючи жалувані грамоти Петра I, підписані на відповідні володіння. Суддя забрав у Гречаного деякі села та млини, і Меншиков звелів місцевому генералітету оберігати свого «протекціанта» і слідкувати за тим, щоб майно повернулося до законного власника. Чарниш втрачав право судити Гречаного та надсилати йому свої накази через суд [4, арк. 145].

У подальшому Яків Гречаний також користувався прихильністю Меншикова. Висновок про це можна зробити з того, що 1724 року він у званні осавула за протекцією відомого дипломата Олександра Румянцева (відомого своїм відстоюванням інтересів Римського князя) був переведений на службу до

Гадяцького полку, і вже там продовжив протистояння з Чарнишем [6, арк. 9]. У 1725 році саме Гречаний допомагав Красногорському монастиреві, пограбованому генеральним суддею, відстоювати своє майно, складав його реєстри та передавав до вищих інстанцій [4, арк. 143, 146]. Цікаво, що раніше Яків Гречаний служив гетьману Мазепі, а потім перейшов на службу до Скоропадського, де певний час виконував обов'язки кур'єра, іноді діючи у досить небезпечних умовах. Наприклад, у листопаді 1710 року, коли в околицях Києва вже розпочалася чумна епідемія, Гречаний проїздив містом і був там затриманий через встановлення карантину. Скоропадський особисто клопотався про те, щоб кур'єра пропустили, перед київським генерал-губернатором князем Д.М. Голіциним [4, арк. 143].

Наведена у статті низка прикладів отримання та використання українськими козаками захисних універсалів князя О.Д. Меншикова проливає світло на тонкощі взаємин російського абсолютизму з Гетьманщиною. Роль Меншикова в рамках даного явища можна розглядати в якості своєрідного феномену, проте, доволі характерного для бурхливого часу реформ Петра I. З одного боку, енергійна діяльність цієї людини переважно шкодила українській державності, приносячи їй у жертву не тільки загальноросійській імперській ідеї, а і приватним амбіціям, з іншого – досить характерно віддзеркалювала локальні конфлікти у середовищі полково-сотенної старшини, намагання деяких її представників пристосуватися до умов активної російської експансії після завершення першого етапу Північної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. I (збірка Лазаревського), спр. 50783-50796.
2. ІР НБУВ, ф. I, спр. 50897-50973.
3. ІР НБУВ, ф. I, спр. 51498-51680.
4. ІР НБУВ, ф. I, спр. 55259-55390.
5. ІР НБУВ, ф. I, спр. 56435-56537.
6. ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 246\106.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 18766.
8. Артамонов В.А. Калишская баталия 18 октября 1706 года. К 300-летию победы конницы генерала А.Д. Меншикова. – М.: ООО «Издательство «Цейхгауз», 2008. – 48 с.
9. История русов или Малой России. Сочинение Георгия Конискаго, Архиепископа Белорусского. – М., 1846. – 257 с.
10. Історія Русів. Переклад Івана Драча. – К.: «Радянський письменник», 1991. – 317 с.
11. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Том I. Полк Стародубский. – К.: типография К.Н. Милевского, 1888. – 470 с.

12. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. 2 видання. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 267 с.

13. Філіпова Г.В. «Українська ревізія» князя О.Д. Меншикова 1720 р. // Сіверщина в історії України. – № 10. – К., 2017. – С. 165-168.

14. Юль Юст. Записки датского посланника в России при Петре Великом // Лавры Полтавы. – М.: Фонд Сергея Дуброва, 2001. – 355 с.

Чередниченко М.А.

м. Запоріжжя

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ В КІНЦІ XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ ЗА ВИДАНИМИ АКТОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Метою даної розвідки є аналіз актових документів, в яких ідеться про участь українських козаків у військових діях. Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють кінець XV – перша половина XVI століття. Тобто від часів, коли вперше згадуються козаки, і до побудови на Малій Хортиці замка Дмитра Вишневецького, який деякі історики вважають першою Запорозькою Січчю. Вказаний період характеризується тим, що походи організовуються з прикордонних замків, розташованих в Київському та Подільському воєводстві. Не є таємницею, що більшість козацьких виправ того часу інспіровані прикордонними урядовцями вказаних воєводств, які від цього мали певний зиск. За актовими джерелами спробуємо локалізувати місця бойових зіткнень з ворогами; з'ясувати шляхи та транспортні засоби, якими користувалися для козацьких виправ; дізнатися про зброю та тактичні прийоми, якими користувалися козаки.

В 1492 році вперше в актовому документі, що вийшов з канцелярії Великого князівства Литовського, згадується ім'я «козаків». Мова йде про лист литовського князя Олександра до кримського хана Менглі-Герея від 19 грудня. Важливо в даному випадку те, що мова стосується підданих саме Литовського князівства, людей які мешкали в прикордонних українських замках на постійній, або на тимчасовій основі. В ті роки згадки про «козаків» зустрічаються в документах, що виходили з канцелярії Великого князівства Московського, або Кримського ханства. Однак, останні стосувалися татарських козаків, що були на службі у різних східноєвропейських володарів, або взагалі не визнавали нічий владі. Лист від 19 грудня 1492 року є відповіддю на звинувачення кримською стороною «киян і черкасців», які спустилися Дніпром до Тягині та «розбили» кримський корабель. При цьому нападі полонили одну людину і «побрали багато статків та грошей». Нападники звинувачуються також в захопленні ще однієї особи та деякої кількості волів. Крім того, під час цієї виправи, а можливо в інший прихід черкаси «під Тягинею» десять коней захопили та полонили трьох осіб. З приводу згаданих подій литовський очільник віддав розпорядження «українним урядникам провести обшук між

козаків». Ворожі дії «киян та черкасців», до яких долучилися і люди, яких в документі названо «козаками», були відповіддю на спробу будівництва укріплення на правому березі Пониззя Дніпра, в урочищі, що називається Тягиною. Будівництво ініціювалося кримською стороною. Литовські власті не без підстав вважали, що створюване укріплення, буде сприяти кримськотатарській експансії на землі великого князя. Про колізії навколо даної проблеми можна довідатися з іншого листа князя Олександра до хана від 27 червня 1492 року. В цьому листі литовський володар дорікав кримській стороні за намір «оправляти город Тягину» своїми людьми. Олександр стверджував, що той «город» його «отчизна». Литва посилалась на присягу та листи попередника Менглі-Герая, тобто на його батька Хаджи-Герая, згідно яких Тягиня записана була до литовського володіння. Однак, сам Манглі-Герей наполягав на поверненні вказаного міста кримській стороні [2, с. 222-223].

Наступна згадка про діяльність українських козаків, пов'язана з військовими акціями, походить з канцелярії уже відомого нам кримського хана Менглі-Герая. В його листі від 1 вересня 1493 року до московського великого князя Івана III ідеться про лихо яке спіткало слугу останнього – Суботу. В документі сказано, що Субота «слуга твой, ѿхаль изъ Черкасыскаго городка, казаки потоптали, все поимали, пѣши остали». З цього листа не зрозуміло, чи Субота їхав з Черкас, чи козаки були з Черкас. Однак, допомагає нам розібратися в даній ситуації свідчення самого потерпілого, які були занесені в цю ж посольську книгу нижче. Субота розповідає, що повертався з Волощини, де перебував з дипломатичною місією. Не доходячи до Дніпра, під новим укріпленням, що було збудовано кримським ханом на перевозі московське посольство зазнало вночі напад доволі великого загону «черкасців». В результаті нападу були загиблі з боку московитів, а ті що залишилися живими були пограбовані та втратили своїх коней. Що цікаво, нападників у даному випадку називає «козаками» кримський хан, а московський посол дане ім'я не використовує, задовольняючись словом «черкасці». Крім того, «новий городок» під яким було пограбоване московське посольство, ймовірно, є тією Тягиною, про яку йшлося вище [10, с. 194].

Після цієї згадки, акти східноєвропейських держав близько десяти років не згадують про військові виправи козаків, що виходили з українських земель. Лише в листі складеному в червні 1503 року в канцелярії Менглі-Герая до московського великого князя повідомляється про сутичку, що сталася на дніпровському перевозі між кримцями та київськими і черкаськими козаками. Документ розповідає про кримське посольство, яке поверталось з Молдавії до Криму. З Криму на зустріч посольства було відправлено військовий загін, щоб забезпечити недоторканність дипломатичної місії. Однак, на Дніпрі цей загін було атаковано «київськими та черкаськими козаками», які вночі прибули «на судах». Хан повідомляє, що в результаті зіткнення кримці побили «руських козаків», та при цьому самі втратили сімох вояків вбитими та сім осіб було

поранено. Крім того, того кримці втратили тридцять коней. А далі Менглі-Герей вигукує «знай» «від якого лиха втекли» [10, с. 476].

Через рік, у 1504 році із листів великого князя литовського Олександра до кримських очільників було відправлено два листи. З цих документів, ми довідуємося, що в той час точилися перемовини між Кримом та Литвою з приводу підписання так званого «вічного мира». На цю угоду дуже сподівався литовський уряд. Однак, в той час коли хан готувався відправити до Олександра велике посольство. На дніпровському перевозі «злі люди», або як в іншому листі сказано «безімненні люди» – «козаки» «лихо вчинили», а саме, напали на литовського дипломата Петра Фурсу та посла кафинського султана і кафинських купців, що супроводжували литовця. Скарби та товари кафинських купців і посла були пограбовані. Князь повідомляв хану, що київські та черкаські урядники провели обшуки у підконтрольних ним козаків. В результаті чого, потерпілим були повернуті деякі пограбовані у них речі. Декого з винуватців даного інциденту було скарано на горло [1, с. 92].

Наступне повідомлення датується 1510 роком. І хоча, в ньому, не йдеться про якусь конкретну військову акцію, пов'язану з українськими козаками, повідомлення це певною мірою проливає світло на тактичні прийоми козаків. Про що ж йдеться. В реляції товмача Макаря до литовського великого князя, який прибув з Криму, повідомляється, що кримський хан Манглі-Герей планує розібрати старе місто Очаків. Натомість, замість нього у стрілки, що утворюється Бугом та Дніпровським лиманом мурувати новий Очаків. А на острові, який розташовується проти нового Очакова збудувати «бойницю». Остання буде оснащена гарматами. Крім, того між бійницею та Очаковим, через Дніпро будуть протягнуті ланцюги. Останні унеможливають безконтрольний прохід людей великого князя литовського дніпровським лиманом. Але і це не все. Нижче, повідомляється, що річка Яриймова, що у Тавані обходить навколо острова та впадає у Дніпро весною буде «переплетена лісою и каменем засипана, що козаки туди не переїжджали» [2, с. 379-380]. Як ми бачимо, кримці планують обмежити, а то і повністю перекрити саме водний шлях на Низ Дніпра, до тих дніпровських переправ, які використовувалися ними для походів на українські землі.

Наступна згадка, в актових джерелах, про військову виправу козаків датується 1519 роком. Нажаль, ми не мали можливості побачити видані акти в яких йдеться про згадану подію. Тому подаємо в переказі сучасного українського історика Б. Черкаса. У червні 1519 року за словами дослідника, Остафій Дашкович, канівський та черкаський староста, направив козаків проти кримчаків. Як скаржився хан Махмед-Гірей великому князю литовському «поднепрские ваши прышодши влусы и города нши пограмили, многих людей наших побили, кони и овцы стада много лихоты вчинили...». А в іншому листі, який торкається цієї ж події хан уточнює, що справа йде саме про козаків черкаських. Далі Б. Черкас зауважує, що в актах ім'я Дашковича не

згадується. Однак, у нього є підстави стверджувати, що дана акція не могла обійтись без черкаського старости. Адже, факт постійного перебування козаків у Черкасах та Каневі в ті роки є доведеним зовнішнім та внутрішнім листуванням литовсько-руської держави. Крім того, дослідник стверджує, що О. Дашкович поставив пересування козаків у підпорядкованій йому місцевості під жорсткий контроль, а ще мав непоганий прибуток від трофеїв, які здобували козаки та міщани на степовиках. Третім аргументом, що підтверджує участь черкаського старости у плануванні та проведенні акції є її масштабність, вдало обраний час та мета походу. За словами Б. Черкаса, все вказує на ретельну підготовку походу під загальним керівництвом людини, добре обізнаної з політичною обстановкою, котра мала великий авторитет і владу серед прикордонного населення [15, с. 58].

Наступна звістка, повідомляє про плани самого великого князя литовського Сигізмунда I залучити козаків до військової служби, направленої на захист південних кордонів держави від кримців. Лист Сигізмунда литовським панам-раді датується груднем 1524 роком. В одному зі своїх попередніх звернень до панів ради литовський монарх пропонував, щоб рада наказала державці речиському Семену Полозовичу та пану Криштофу Кмитичу зібрати загін козаків, з яким би вони відправилися на Низ Дніпра для перешкоджання татарському нападу на руські землі. Крім того, наказувалося забезпечити цих козаків жалуванням, а саме надати їм «несколькодесять копъ грошей и сукон». Документ повідомляє, що Семен Полозович та Криштоф Кмитич зібрали таки значний контингент козаків, з яким певний час мешкали в Києві, очікуючи обумовлених грошей та сукон. Однак, пани рада не спромоглися зібрати та відправити жалування. Тому частина козаків розійшлася, а невелика кількість їх «малый почт» пішла із згаданими урядовцями на «низъ Днепромъ до Киева и далее до Тованя на службу нашу... и тамъ будучы послуги своее намъ немало вчинили, и тыхъ людей неприятелей всихъ татаръ, которыи в паньстве нашомъ были, тыждень черезъ Днепръ не пропустили и на каждый деи день з ними битву мевали и многихъ дей их били, а иншии дей сами тонули, которая жъ послуга ихъ намъ добре вдячна естъ». Далі в листі пропонувалося панам раді розглянути можливість утримувати «тисячу, або две людей нашихъ козаковъ на Днепре». А для цього, як сказано в документі, обрати гідну особу зі шляхти, якій наказати «скоро по Великодні до Киѣва їхати і козаків збирати», а далі «козаки по Днепру на перевозехъ розложити». Панам раді пропонувалося забезпечити даний загін жалуванням [7, с. 523].

Наступне повідомлення, яке стосується військової діяльності козаків зустрічаємо в листі кримського хана до Сигізмунда I. Документ немає дати, тому видавець орієнтовно відносить до періоду 1527-1533 років. Однак, не всі згодні з таким датуванням, так М. Грушевський зазначає, що документ ймовірно більш пізній [5, с. 106]. В листі хан вимагає від литовського володаря, щоб той наказав старості Черкаському та Канівському приборкати козаків

вказаних міст. Хан посилається на те, що кримці в цей час проводили військові дії проти Москви, в чому була зацікавлена Литва, як ніхто інший. Адже московський князь в кількох останніх війнах відібрав у Литви значні території. А з цими втратами Сигізмунд не хотів миритися. Кримці в цьому листі обурювалися тим, що козаки з Черкас та Канева «становятся подъ улусы нашими на Днѣпрѣ, и шкоды чиняють нашимъ людямъ». В той час коли кримське військо йшло на Москву та наблизилось до Дніпра, від нього відокремилось тридцять воїнів татарських «немоцныхъ», а козаки на ім'я Солтанец, Вороча, Масло с товаришами їх атакували. В результат чого кримські вояки зазнали поранень та втратили коней. Особливо хана обурювало те, що староста черкаський та канівський держав біля себе «Путивльскихъ людей», тобто на той час підданих московського князя, які сповіщають Москву про рух кримського війська [3, с. 186].

В листі, що було надіслано воеводі київському, старостам та канівському, із великокнязівської канцелярії у липні 1541 року, згадується про нові зачіпки козаків с кримцями. Черкаському державці закидається небажання приборкувати козацькі виправи на південних сусідів, з якими Литва перебуває у мирі, та отримання, при цьому, певних матеріальних вигод. В листі згадується напад «козаків наших» на кримців, які йшли Москву воювати, що відбувся на «каиры». Під час сутички було вбито двадцять татар, забрано в них 250 коней. Далі згадується напад козаків на Дніпрі на кримського гінця, у якого «статки побрали», а також напади з метою пограбування на підданих «царя перекопського», що з бидлом своїм кочують у полі. Крім того, відзначено і напад козаків на гінця «казанського царя», що їхав до Литви. Останній також, був пограбований. В листі відзначається наступний момент, козаки випрошують у старости дозвіл іти на уходи: на рибний промисел, або на боброві гони. Тому старости при поверненні уходників були зобов'язані перевіряти останніх, чи справді вони займалися тією справою, за ради якої вирушили в степ. Великий князь грізно обіцяв направити до прикордонних замків свого слугу з метою складання реєстру козаків, що перебувають при цих замках [9, с. 92-93]. Метою даного реєстру було, на думку М. Грушевського, контролювати козаків, і в разі ексцесів, на зразок тих, що згадані вище, швидко встановити відповідального серед прикордонних урядовців [5, с. 109].

Однак, у канцелярії великого князя були не дуже впевнені в ефективності вище згаданого заходу. І уже в листопаді наступного 1542 року писали кримському хану, про «лихих людей козаків», що виходять з «замків наших» та московської держави та «немалымъ почтомъ по рѣцѣ Днѣпру лежать, и кони съ собою мають, и гонцовъ нашихъ, такожъ и твоихъ брата нашего, которые до насъ ходяють, стерегутъ и ихъ громяють». Сигізмунд в цей час планував відправити до Криму так звані «упоминки» і тому пропонував хану, щоб той до Черкас вислав своїх людей зустріти для отримання грошей та їх безпечного подальшого транспортування [3, с. 394].

В 1545-1546 роках маємо звістки про ще більш руйнівні напади козаків на кримців. Так, в копіях ханських листів, які були списані у великокнязівській канцелярії, йдеться про те, що в ті часи із Черкас, Канева, Брацлава та Вінниці виходили великі ватаги козаків. Іноді кількість їх сягала до восьми сот. Збиралися вони, як сказано в документі, «на полі за Черкасами». Керували цими загонами «старші козаки», яких в актах названо Карпом, Андрушою, Лесуном та Яцьком Білоусом. Займалися ці загони тим, що громили турецькі та кримські каравани, що рухалися від Перекопа до Москви та у зворотному напрямку. Крім купців постраждали від козацьких нападів і гонець кримського царевича, який повертався з Литви, і чабани, що випасали худобу на степу. Козацькі напади відбувалися як на уже нам відомих місцях так і на таких, про які в попередні часи не згадувалися. Так, згадуються дніпровські перевози – Тавань, Бургунь, степові урочища – Чорна криниця, Добра криниця. Повідомляється про напад на караван, який ішов до Москви та був пограбований на Санжарові. Згадуються ворожі дії на соляних озерах під Кочубєєвим. Хоча в останньому випадку нападники названі «соляниками», а не козаками. Козаки забирали товари, які потім бачили на торгах в Черкасах, худобу, людей, за яких потім вимагали викуп. Так, згадується один татарин, якого брат викупив за «3000 денег» у воеводи київського [8, с. 20-23].

Вночі 13 жовтня 1545 року козаки, озброєні рушницями, на тридцяти двох чайках атакували Очаків. Про цей напад ми довідемося з листа, що вийшов з канцелярії турецького султана до польського короля у лютому 1546 року. Очолювали нападників Ісачко та Масло з Брацлава, Карп та Ян Дерско з Черкас та Києва. Крім того, в листі висуваються претензії і старостам прикордонних міст Б. Претвичу з Бару, Ф. Сангушко з Володимира та А. Пронському з Черкас. В результаті цього нападу було захоплено замок, вбито п'ятьох підданих Турецького султана, чотирьох поранено, тридцять дві особи мусульман і тридцять «innich poddanich», ймовірно – християн та іудеїв потрапило в полон. Разом з мусульманами забрано їхнього майна на 19 000 аспр, а з іншими тридцятьма особами забрано їхнього майна на 11 300 аспр та 97 коней. З полонених мусульман на час написання листа було викуплено з полону двадцятєро за 40 600 аспр [4, с. 16].

Вище ми розглядали участь українських козаків на південних та південно-східних кордонах Великого Князівства Литовського та Польського королівства. Однак, актові джерела повідомляють нам про участь козаків у військових діях і на східних кордонах литовсько-руської держави проти Московського князівства. Слід зауважити, війни між цими двома державами в кінці XV – першій половині XVI століття траплялися доволі часто. Так, військові дії точилися у 1487-1494, 1500-1503, 1507-1508, 1512-1522, 1534-1537 роках. В актових документах ми маємо повідомлення про участь козаків в останній війні, яка отримала назву Стародубської.

Б. Черкас, посилаючись на невидані копії документів з великокнязівського архіву Литви, розповідає про «спецоперацію», яку козаки провели у липні 1534 року. В Заволоцькій волості, яка свого часу була відбита у Литви Москвою, мешкав чернець. Останній збирав інформацію для воєводи полоцького Глібовича. Московські воєводи, довідавшись про це забрали його до Великих Лук, але потім відпустили. Глібович доручив козакам викрасти ченця. Козаки непомітно заглибились на ворожу територію і менше ніж за тиждень повернулися з викраденим ченцем [14, с. 210-211].

В 2002 році вийшло цікаве для нашої теми видання «Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки», в якому опублікована частина архіву литовського магнатського роду Радзивіллів, що датується першою половиною XVI сторіччя.

В листі-відповіді великого князя Сигізмунда I до гетьмана Ю. Радзивілла, що вміщено у вище названу книгу, згадується чорнобильський намісник М. Заморенок, який козаків не мало зібрав і розмістився з ними у Бобруйську. Далі він звернувся з пропозицією до гетьмана, а той переадресував її до великого князя, в якій просив для набраної козацької ватаги монаршої «ласки и датку» таких, що отримують драби. Литовський монарх повідомляв гетьмана про те, що принцип найму цих козаків не є тотожним з тим, за яким набираються драби. Крім того, він спочатку хоче побачити службу цих вояків до себе, а потім буде готовий розглянути питання про те щоб «жалованьем и датком... осмотрети» [11, с. 89].

Наступні документи з цього ж видання стосуються безпосередньо участі козаків у військових діях. В одному з листів йдеться про спільний рейд гетьманських служебників та козаків під Торопець, Великі Луки та на Смоленщину «для добывания языков». В результаті рейду була захоплена певна кількість полонених. Інший документ – протокол допиту полоненого московіта гетьманом Ю.М. Радзивіллом в 1535 році. Полонений розповідав, що в Луках московські воєводи довідалися про вихід з Полоцька, як сказано в документі, «козаків полоцких». З Великих Лук на перехоплення вирушили московські воєводи, та через якийсь час довідалися, що козаки відійшли. Тому більша частина московського війська повернула назад, і лише триста вояків було відправлено в погоню за козаками. Як каже полонений, переслідувачам не вдалося догнати козаків а ні «на бору ани на поли», наздогнали лише в лісі. Та в цьому лісі козаки встигли влаштувати засідку. Як тільки передовий загін переслідувачів у кількості тридцяти осіб, увійшов до лісу, козаки атакували їх з обох боків. В сутичці четверо московітів, а саме дітей боярських, потрапило в полон, а десять було вбито [11, с. 136-137]. Б. Черкас аналізуючи дане повідомлення стверджує, що козаки в даному випадку використали стару степову тактику. Спочатку, вони вдаючи втечу, довго відступали, чим змусили ворога розтягнути свої сили. Ймовірно, вони вдавали панічну втечу, що налаштовувало ворога вести себе безпечно. Крім того, захоплення в полон

лише дітей боярських, підказує досліднику, що дії козаків були скоординовані, так – одні полонили дітей боярських, а інші вбивали їх слуг [14, с. 211].

Узагальнюючи вище наведені повідомлення, ми бачимо, що головну роль в організації військових виправ на ворогів Литовсько-Руської держави, в яких були відзначені і козаки, в той період, відігравали старости та воєводи прикордонних земель – Київської та Подільської. За словами Б. Черкаса, кожний чиновник, якого ставили керувати певною територіально-адміністративною одиницею, повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків військовий контингент, так званих «слуг» або «служебників» [14, с. 203-204]. Ймовірно, що перші повідомлення про козаків відзначають як раз тих козаків, які знаходилися в подібних почтах. З часом козаки могли самостійно гуртуватися у ватаги. Однак, прикордонні урядовці могли приймати певну участь в діяльності таких ватаг. З одного боку могли забезпечувати матеріально козацькі акції, тобто надавали провіант та, ймовірно, транспортні засоби. А з іншого боку приймали участь в розподілі трофеїв, про що не одноразово згадується у листах великого князя до прикордонних намісників. Навіть, голосні виправи 1545-1546 років, в яких козаки діяли доволі самостійно, великокнязівська адміністрація, а особливо постраждала сторона пов'язували з діяльністю прикордонних старост.

У повідомленнях про військові виправи проти Криму, а згодом і проти турецьких містечок в Пониззі Дніпра, в яких приймали участь українські козаки, ми зустрічаємо звістки, що стосуються використання саме водного шляху козаками. І це не дивно.

В ті часи українські землі південніші лінії Черкас – Брацлав і до Криму, узбережжя Чорного моря та Дніпро-Бузького лиману являли собою так зване Дике Поле. Шляхи по суходолу, що проходили через Дике Поле були небезпечні через присутність загонів кочовиків, які весь час знаходилися у пошуках здобичі. Крім того, пересування суходолом через території, які не мають осілого та не вороже налаштованого населення, було пов'язане з чисто технічними труднощами у забезпеченні людей та тяглових тварин провіантом, фуражем, водою. На підтвердження даної думки хочу навести слова з московського листа до кримського хана, в якому йдеться про московських послів. Останнім, як сказано в листі, ходити суходолом до Криму «істомно». Тому була висловлена пропозиція, щоб московські послі рухалися до Криму водним шляхом Доном до Азова, а далі Азовським морем [10, с. 201].

Ми знаємо, шлях на судах Доном не мав таких ускладнень як шлях Дніпром, де були присутні грізні та небезпечні пороги. Тим не менше, наявність порогів не робила водний шлях менш зручним ніж шляхи суходолом через Дике Поле. Згадаймо подорож австрійського дипломата Еріха Лясоти до запорозьких козаків у 1594 році. Коли з Києва на Запоріжжя він йшов Дніпром, а не суходолом. До речі, завдяки інформації, що ми маємо з щоденника Лясоти, можна приблизно вирахувати скільки часу могла займати подорож з Києва до

Дніпро-Бузького лиману. Так подорож Лясоти Дніпром з Києва до табору запорожців тривала з 10 травня до 9 червня. Однак, більшість часу Лясота витратив на зупинки коли очікував своїх супутників, так з 11 і до 29 травня дипломат перебував у Ржищеві. Отже, як бачимо в дорозі перебували 14 днів. Слід відзначити, що в деякі дні, які ми рахуємо витраченими на дорогу, більшість часу було проведено в зупинках. Серед цікавих моментів пов'язаних з подорожжю Лясоти, можна відзначити, наприклад, подолання порогів, яке тривало 2 доби. Близько 2 днів подорожували від порогів до місця перебування запорожців [6, с. 458-462]. На нашу думку, козаки долали цей шлях швидше ніж австрійська дипломатична місія.

В перших згадках про військову діяльність козаків, дуже мало повідомлень, про те яка зброя і які прийоми ведення бою ними використовувалися. Ймовірно, в цих аспектах козаки не відрізнялися від служилих станів тих воеводств, де вони постійно мешкали. Слід зауважити, що кінець XV – перша половина XVI ст. це час коли в європейських арміях інтенсивно переходили на вогнепальну зброю. Ми пам'ятаємо, що в листі про напад козаків на Очаків 1545 року, згадуються рушниці. Цікава згадка про використання рушниць є у записці Б. Претвича. Він згадує брацлавських рибалок, які на уходах на Синій Воді, зіткнулися з розбійницькою ватагою кримчаків, і які для власного порятунку застосовували проти нападників вогнепальну ручну зброю [12, с. 57]. Однак, в кінці XV та на самому початку XVI століття навряд чи ручна вогнепальна зброя масово використовувалася козаками. У швидкоплинних сутичках з легкою татарською та московською кіннотою велику роль відігравала скорострільність зброї. В той час найвища скорострільність була у лука, якому поступалися і перші зразки вогнепальної зброї, і арбалети. Крім того, ранні рушниці були значно дорожчі за інші зразки зброї і доволі не надійні. Хоча уже в хроніці Биховця йдеться про те, що в Клецькій битві у 1507 році литовське військо використовувало проти татар разом з луками і рушниці [13, с. 123].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Lietuvos Metrika. – Kn. 6: (1494-1506). – Vilnius: Mokslo enciklopediju leidykla, 1993. – 516 p.
2. Pułaski K. Stosunki z Mendli-Gerejem chanem tatarów perekopskich (1469-1515). Akta ilisty. Stosunki Polski z Tatarszczyzna od połowy XV wieku. – T. 1. – Kraków: G. Gebethner i Spółka. – Warszawa: Gebethner i Wolff; z drukarni Wł. Łozińskiego we Lwowie, 1881. – 449 s.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археогрфической комиссией. – Т. 2. – Санкт-Петербург: В типографии II Отделения Е.И.В. Канцелярии, 1848. – III, 405 + 15+13 с.
4. Барвінський Е. Набіг козаків на Очаків 1545 р. // Записки НТШ. – Т. 18. – Львів: Накладом наукового товариства імені Шевченка, 1897. – С. 1-32.

5. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. Козацькі часи – до 1625 року. – К.: Наукова думка, 1995. – 624 с.
6. Дневник Эриха Лясоты из Стеблева // Запорожская старина. – Специальный выпуск № 4. – К.-Запорожье: НАН Украины, Институт истории Украины, Научно-исследовательский институт казачества, Запорожское отделение, 2007. – С. 443-477.
7. Документы Московского архива Министерства юстиции. – Т. 1. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамситова, 1897. – 570 с.
8. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год) / Издана по поручению императорского московского общества истории и древностей российских. – М.: В университетской типографии, 1843. – 482 с.
9. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522-1552 гг.). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск: ATHENÆUM, 2000. – 312 с.
10. Памятники дипломатических сношений Московского государства с азиатскими народами: Крымом, Казанью, Ногайцами и Турцией. Часть 1-ая (годы с 1474 по 1505) // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Т. 41. – СПб.: Типография Ф. Елеонского и К°, 1884. – 558+82, II с.
11. Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. / Составитель тома М.М. Кром // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. – Т. 6. – М.-Варшава: Древлехранилище, 2002. – С. 268.
12. Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя-К.: РА «Тандем-У», 1997. – 84 с.
13. Хроника Быховца / Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы. – М.: Наука, 1966. – 155 с.
14. Черкас Б. Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 203-212.
15. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський та канівський староста XVI ст. // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 53-67.

Баяк В.Г., Панікарський А.В.

м. Луцьк, м. Київ

ГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ СПОРУДИ-ШИНКУ КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ З ВОЛИНИ

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Польового сезону 2010 року проводились стаціонарні польові дослідження західного посаду городища Шеполь, що в околиці села Шепель одноіменної сільської ради Луцького району [2]. Воно знаходиться в урочищі «Вал», має розміри 140,0 x 160,0 м, укріплене валом висотою 5,0-6,0 м та ровом шириною 22,0 м і глибиною до 6,0 м. Вперше ця фортеця згадується в Іпатіївському літописі під 1097 роком у зв'язку з гострими міжкнязівськими суперечками і вже тоді мала досить важливе значення [6, с. 239]. Обстеження городища і посаду в кінці XIX століття провів В.Б. Антонович [1, с. 53], в 1933 році О. Цинкаловський [9, с. 113-129], в 1955 році – Є.І. Тимофеев [8, с. 15], в 1960 році – П.О. Раппопорт [7, с. 55], який проводив топографічні роботи. Згадані дослідники датували городище за підйомним матеріалом XI-XIII ст. В.Б. Антонович вперше обміряв городище, вказавши, що кожна зі сторін має 95 сажень. М.М. Кучінко у 1975 році проводив шурфування на городищі, виявивши фрагменти кераміки, глиняне прясло, уламки браслетів та залізний ніж [5, с. 54]. За 300 м на північний захід від городища, на колишній межі з с. Озденіж був курган висотою 2,8 м і діаметром 12,0 м під назвою Могила Переляниці, розкопаний М.М. Кучінком у 1975 році. Під ним виявлено перепалені кістки, вуглики та дрібні фрагменти гончарної кераміки, що засвідчує на думку дослідника обряд кремації на місці поховання [5, с. 104].

За 50 м на захід від західного валу городища суцільним розкопом було досліджено 96 м.кв. площі де виявлено насичений знахідками культурний шар та різночасові об'єкти.

Культурний шар розкопу досить змішаний і до позначки -0,5 м основними знахідками були сучасні та пізньосередньовічні матеріали; нижче до відмітки у -0,8 м від денної поверхні основними знахідками були матеріали X-XI ст.

Знахідки XVII-XIX ст. представлені великою кількістю фрагментів горщиків, мисок, макітр і покришок а також цілих та фрагментованих пічних кахель. Давньоруський матеріал презентований знахідками типових для X-XI ст. фрагментів кераміки а також уламками посудин-«сгорчаг». Необхідно зауважити, що матеріалів які б можна було однозначно віднести до XII-XIII ст. виявлено не було.

Виявлені об'єкти відповідають хронологічній картині культурного шару: це одне повністю, а інше частково досліджені житла давньоруського часу, з типовим для X-XI ст. плануванням і знахідками, а також споруда, датована попередньо другою половиною XVII ст. Вона викликає особливий інтерес, так як за типом і знахідками аналогій на Волині їй поки не знайдено.

Це досить велика (дослідженими розмірами в межах розкопу 8 х 4,7 м) землянка, розділена вузьким коридором на дві камери. Перша має підпрямокутну форму розмірами 4,5 х 2,0 м з рівними стінками, глибиною 1,3 м від рівня виявлення та значною кількістю глибоких стовпових ям у підлозі. Друга, майже квадратна у плані, має розміри 4,7 х 4,1 м і містить в дальньому (південному) куті розвал крупної печі. Піч збереглась у вигляді завалу з значною кількістю знахідок цегли, кахель та кераміки. Судячи по формі топочної камери та характері знахідок цю піч можна інтерпретувати як опалювальну. Піч іншої конструкції було досліджено в ніші західного кута цієї камери, судячи з наявності кількох пропалених черенів звичайної форми її використовували для приготування їжі. Необхідно зауважити, що пропалений на значну глибину черинь вказує на досить тривале та активне використання цього елементу печі. Ці окремі камери були розділені вузьким коридором розмірами 1,9 х 1,9 м та глибиною 1,0 м від рівня виявлення. Заслуговує на увагу система розміщення стовпових ям, що групуються по підлозі споруди в одному випадку та простягаються по обох приміщеннях і коридору утворюючи чітку планувальну схему в іншому. Підлога рівна, глиняна, середньо утрамбована; стіни вертикальні, витворені в світло-жовтому материковому суглинку.

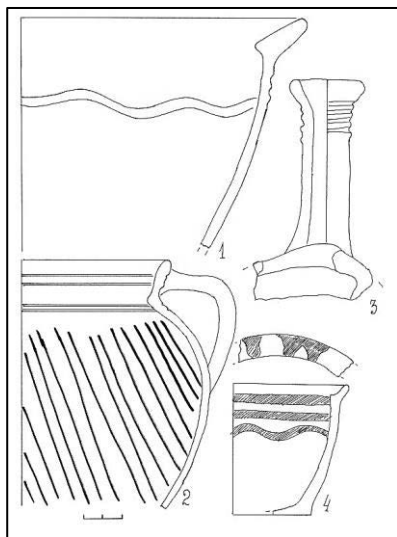

Табл. I. Шепель 2010. Урочище Вал. Посад.
Споруда №1, зразки кераміки.

Матеріал з об'єкту надзвичайно багатий. В основному це побутова кераміка: фрагменти горщиків, глеків, мисок, ніжок сковорідок та кухлів пізньосередньовічного часу. Тісто хорошої якості, їх поверхня багато орнаментована.

Щодо горщиків, то серед них можна виділити два основні типи. До першого, більш частого, відносяться тонкостінні посудини з високим тонким і ледь відігнутим назовні вінцем (Табл. I,2). Вони часто розписані фарбою та вкриті поливою, зустрічається також штампований орнамент. До другого, відносяться менша частина фрагментів горщиків з маленьким, розтягнутим і плавно заокругленим вінцем, з внутрішнього боку оформленим заглибленням (Табл. I,4). На таких зразках виразні сліди повторного обпалу. Виходячи з цього всі горщики можна досить чітко поділити на столові та кухонні.

У виявлених зразків мисок вінця мали вигляд сильно розтягнутого тонкого валика, зрідка додатково оформленого защипами. Орнаментация мисок багата, врізна хвиляста або штампована. В деяких випадках вони розписані фарбою, основний мотив – геометричний орнамент. Сильно розтягнуте вінце також і у виявлених фрагментів макітри, якісної, сірого кольору із штампованим орнаментом (Табл. I,1). Ручки (Табл. I,3) та конусоподібні ніжки від сковорідок, виявлені в заповненні, є типовими для посуду такого типу.

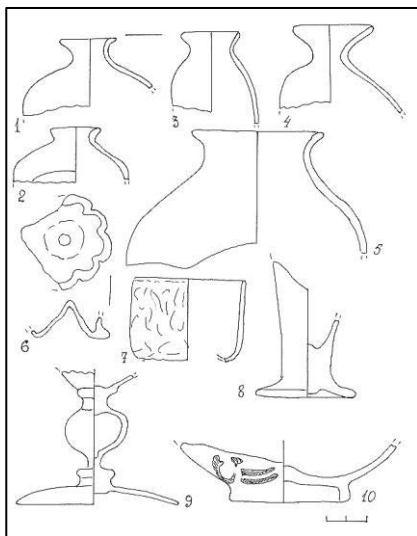

Табл. II. Шепель 2010. Урочище Вал. Посад.
Споруда №1, зразки виробів зі скла.

Виявлена у заповненні споруди також велика колекція кахель. Це лицьові коврові, кутові та карнизні зразки, як вкриті поливою так і без неї. Загалом кахлі зустрічаються у 17 варіантах, знайдено як крупні фрагменти так і цілі екземпляри а також наверхші (коронки) печі двох типів.

Різноманітні також скляні вироби. Це верхні частини широко та вузькогорлих пляшок (Табл. II,1-5), нижні та придонні частини фужерів і келихів (Табл. II,6, 8-10), уламки віконниць. Привертають увагу знахідки тонкостінних чарок, прикрашених тонким орнаментом по гарячому склу (Табл. II,7). Такі чарки навряд чи були б у вжитку в простого тогочасного селянина, нехай навіть і не бідного.

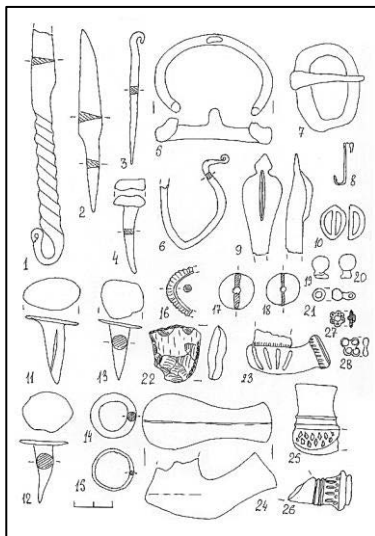

Табл. III. Шепель 2010. Урочище Вал. Посад.
Споруда №1, індивідуальні знахідки.

Індивідуальні знахідки представляють різноманіття тогочасного побуту. З металевих виробів це ножі (Табл. III,1-2), підківки до взуття (Табл. III,5), пряжки (Табл. III,7, 16), кресала з кременем (Табл. III,6, 22), побутові та спеціальні цвяхи (Табл. III,4, 11-13), різноманітні накладки до одягу (Табл. III,10, 27-28), кільця (Табл. III,14-15), гачок (Табл. III,8) та тягарці до сіток для риболовлі (Табл. III,17-18). З військовою справою можна пов'язати знайдені тут козацькі кулі з «хвостиком» від кулелійки (Табл. III,19-20) та гудзик від мундира (Табл. III,21), а також один з ножів із закрученою спіраллю ручкою (Табл. III,1). Повсякденними також були люльки – «носогрійки» (Табл. III,23-26) та точильні бруски, знайдені у заповненні у великій кількості.

Чітким датуючим матеріалом споруди є монети. Загалом тут виявлено 35 мідних монет дрібного номіналу – «боратинок» (хронологічні рамки 1658-1667 роки), білоновий литовський солід 1616 року, по два срібних соліди Густава Адольфа та Христини Шведської, празький гріш Карла Люксембургського (1370-ті – поч. 1380-х років). Остання монета цікава тим, що вона має наскрізний отвір для підвішування, розташований у верхній частині аверсного поля. Найімовірнішим є те, що втратившу платіжну можливість цю досить ранню монету використовували як прикрасу. Враховуючи ці матеріали споруда може бути досить чітко датована 2 половиною XVII століття.

Аналізуючи незвично великі для житлової споруди розміри об'єкту, його багате як для житла заповнення та складне планування, попередньо викопну землянку можна інтерпретувати як корчму (шинок) чи частину комплексу постійного двору. Побіжним доказом такої теорії може слугувати і розміщення цього об'єкту в зоні давнього шляху з Луцька до Володимира Волинського, двох найбільших на той час міст регіону. З цього приводу вагоме значення має дослідження красзнавця, засновника і багаторічного директора Народного музею у Торчині (поблизу Шепеля) Г.О. Гуртового. Цитуєм: «У 1541 році Шепель належав князю Луцькому Леву Свидригайлу. У ході боротьби за литовський великокнязівський стіл він передав цю власність Бернатові Ольгердовичу. Торгові шляхи і тепер не минали Шепеля. Торгове мито тут «по грошу» брали. Була тут «усталена здавна митниця».

Через три десятиліття, в 1570 році Шепель перебуває у заставі. Його віддає власник пан Остафій Орнослав Хрісові Сідлецькому. Тоді тут було оподатковано 34 волюки, 26 городників, 1 корчма, 7 млинових кіл, 2 виноробних котли» [4, с. 60].

На превеликий жаль даний дослідник не приводить посилань на джерела, бо загальновідомо, що Лев Свиригайло Ольгердович почив у Бозі 1452 року і у вказаний час не міг мати якісь маєтності. Найпевніше тут іде мова про 1441 рік так як князь Свидригайло володів Волинню починаючи з 1438 року до самої смерті.

Розміщувався об'єкт відразу біля західного рову давньоруського городища Шеполь, на досить високому пагорбі, що у давніші часи був посадом городища. Другим цікавим аспектом є його розташування поруч з давньою (ще з руських часів) дорогою з Луцька через Шепель, Торчин і далі на захід до Володимира-Волинського, та і властиво ще далі «у ляхи». Колекція виявлених у споруді знахідок досить аргументовано наводить на думку, що дана споруда відносилась своєю суспільною суттю до корчми чи частини постійного двору при цій дорозі а тому її графічна реконструкція може дещо привідкрити нам її образ [3, с. 30-31].

Реконструючи зовнішній вигляд споруди (корчми) виявленої на околицях с. Шепель ми можемо звернутися до етнографічних матеріалів козацького часу

Волині, а також матеріалів скансенів, де репрезентовані корчми більш пізнього часу, також і з сусідніх територій.

Споруда козацького часу. Графічна реконструкція.

Архітектура корчми в більшості випадків не дуже відрізнялася від архітектури звичайної житлової споруди. Вона часто мала дво- чи трикамерне приміщення. Корчми поділялися на два типи: не заїжджі та з наїздом (постоялий двір). Брак інформації стосовно визначення планування знайденої споруди не дозволяє з впевненістю віднести її до того чи іншого типу. Проте, близьке розташування корчми до дороги, якраз може свідчити про функціонування її в комплексі постоялого двору.

Конструкція виявленої споруди, судячи з плану, була зрубною, що було найбільш характерним для даного регіону. Додатковим аргументом на користь зрубної конструкції є знайдені залишки дерева (колода). Стовпові ямки розташовані перед входом, ймовірно, фіксують стовпи, які тримали піддашся, або невеликий ганок. Вхідна частина споруди (двері) була також укріплена стовпами, про що свідчать стовпові ямки.

Часто посеред корчми стояла ще одна піч в доповнення до печі кухонної. Обидві печі робилися із димарями, що дещо змінювало зовнішній вигляд корчми від хати. В нашому випадку, знайдені кахлі, та їх чисельні фрагменти, свідчать про наявність саме опалювальної печі, обкладеної і декорованої кахлями. А в сусідньому приміщенні розташовувалася кухонна піч, яка, судячи з інтенсивного обпаду тривалий час використовувалася.

Велика за площею багатокамерна споруда потребувала значного освітлення. Виявлені в заповненні споруди фрагменти скла, можливо були віконницями.

Запропонована реконструкція корчми виявленої в с. Шепель є гіпотетичною. Але, слід зазначити, що зафіксовані особливості планування (залишки печей, кахлі, стовпові ямки, колода), і матеріал зі споруди (знахідки ножів, люльок, монет, гудзика, фрагменти посуду, в т.ч. полив'яного столового, пляшок, фужерів і келихів), дають підстави для атрибутації споруди, саме як корчми, яка мала зрубну конструкцію, мала, принаймні, дві печі (для приготування їжі та обігріву), виносний фасад, вікна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1.
 2. Баюк В.Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у с. Шепель Луцького району Волинської області 2009-2010 рр. ур. Вал (посад), 160 с., іл.
 3. Баюк В.Г. Дослідження посаду давньоруського Шепеля // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К.-Полтава, 2011. – 400 с., іл.
 4. Гуртовий Г.О. Шеполь – град землі Волинської // Минуле і сучасне Волині. Літописні міста і середньовічна культура. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 1998.
 5. Кучинко М.М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X-XIV ст. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009.
 6. Полное собрание русских летописей. – Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2.
 7. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л.: Наука, 1967. – № 14.
 8. Ратич А.А. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957.
 9. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczy Pospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // Wiadomosci Archeologiczne. – Warszawa, 1924. – Т. IX.
-

Волков А.В.

м. Запоріжжя

НАЗЕМНА ФОТОГРАМЕТРІЯ В АРХЕОЛОГІЇ

Історія становлення фотограмметрії, використання методів фотограмметрії та 3-d моделювання на археологічній пам'ятці о. Хортиця – святилище доби бронзи.

Ключові слова: 3-D сканування, наземна фотограмметрія, ортофотоплан, стереофотограмметрія, аерофотозйомка

Сучасні археологічні дослідження потребують більш точних інструментів фіксації, виявлення та обробки археологічних об'єктів та матеріалів. З загальною комп'ютеризацією процесів наукового дослідження, процес фіксації

набуває нових рис, спрощується та систематизується, стає більш поширеним та універсальним.

Останні десятиліття характеризувалися зростанням уваги до відновлення об'єктів історико-культурного надбання. Багато в чому це обумовлюється тим, що міське середовище постійно еволюціонує. Міста поступово захоплюють культурний простір, тим самим актуалізуючи питання збереження історико-культурного надбання. Нерідко історико-культурні пам'ятки зникають в наслідок війн і діяльності політичної влади. Але цьому нищівному процесу може завадити використання сучасних методів фотограмметрії та 3-d моделювання.

Фотограмметричні технології для вимірювання є ефективним інструментом якісного проведення досліджень. Фотограмметрія використовується в археології здебільшого для складення топографічних карт та планів розкопок, але в останній час використовуються також в віртуальній археології, реставраційній практиці та ін.

Згідно термінології, фотограмметрія (*photogrammetry*) – науково-технічна дисципліна, яка займається дослідженням розмірів, форм і просторового положення об'єктів по результатам вимірювання їх фотографічних зображень [1, с. 87]. Назва походить від грецьких слів *photos* – світло, *gramma* – запис, *metreo* – вимірюю. У тих випадках, коли для отримання характеристик об'єкту використовується поодинокий знімок, метод вимірювань називають фотограмметричним. При використанні стереопари фотознімків, вимірювання називають стереоскопічними або стереофотограмметричними (*stereophotogrammetry*, від грецького *stereo* – просторовий) [2, с. 5].

Історія застосування фотограмметрії в археології починається майже з появою самої наукової дисципліни археології та перших спроб зафіксувати зображення за допомогою даггеротипії. У 1852 році топограф, інженер-майор Корпусу французької армії Е. Лосседа (Aime Laussedat) вперше використав фотокамеру для складання топографічних планів місцевості. Метод був заснований на принципі прямої просторової зарубки и отримав назву «метрофотографія», в перекладі – «вимірювальна фотографія». Пізніше інспектор будівництва А. Мейденбауер першим використав фотокамеру для складання планів архітектурних споруд, назвав її «фотограмметрія», ним же був створений фотограмметричний інститут, який створив великий архів фотознімків пам'яток архітектури і археології [9, с. 9-14].

На початку XX ст. набуває розквіту польова наукова фотографія, яка фіксує процес розкопок, розташування об'єктів і артефактів з елементами фотограмметрії, орієнтацією за сторонами світу, просторовими зарубками, масштабними лініями. Досить характерні в цьому відношенні археологічні польові дослідження: розкопки кургану Солоха у 1912-1913 роках (М.І. Веселовський), знімки розкопок курганів в Лузькому повіті в 1910 р. (А.А. Спіцин), польові роботи в Мінусінському окрузі в 1908-1911 роках

(І.А. Кузнецов), розкопки 1908-1911 рр. на Дону, на городищі у ст. Єлізаветинської і розвідки 1914 р. по Мертвому Дінцю (А.А. Міллер), матеріали досліджень Іволгінського комплексу (А.В. Давидов) [4; 10].

У цей період, а саме наприкінці XIX – початку XX ст., з'являються досить потужні фотограмметричні системи (фототеодоліти, автостереографи, панорамографи та ін.). Вони значною мірою спрощують створення планів місцевості та поширюють точність фотограмметричних вимірів. В своїй трьохтомній монографії «Фототопография в современном развитии», виданої у 1907-1909 рр., Р.Ю. Тіле навів вичерпні характеристики технології, проаналізувавши повітряну зйомку, наземну фотограмметрію та стереофотограмметрію, описавши всі відомі на той час прилади, методи обробки фотознімків та області застосування фотограмметрії [7, с. 132-133].

На початку XX ст., особливо за часів Першої світової війни, набуло поширення використання аерофотозйомки та подальший розвиток фотограмметричної обробки знімків в працях А. Пуадєбара, О. Кроуфорда, С.Н. Павлова, В.А. Шишкіна, М.В. Воєводського та ін. [6, с. 257-267; 27; 29].

В середині XX ст., у зв'язку з освоєнням навколізнього простору, використання електронно-обчислювальних машин в різних областях науки і техніки, виникла велика кількість дисциплін, пов'язаних з обробкою зображень, і розвиток методів стереофотограмметрії отримує новий якісний рівень. В Радянському Союзі використовували космічні знімки для вирішення археологічних задач з другої половини 1970 року. На основі космічних знімків були складені: археологічна карта Калмикії, археологічна картосхема Сарпінської низини, археологічна картосхема зони Чорноземельної зрошувально-обводної системи [10, с. 54-58].

Окрім дистанційних методів розвивається і ближня, малоглибина стереофотограмметрія, поява та розповсюдження якої пов'язується з провадженням у наукові виробництва високоефективних електронних і прецизійних технологій [8, с. 17-19]. З'являються фотограмметричні методи, основані на можливості візуалізації результатів дистанційних досліджень, виконаних поза оглядового діапазону електромагнітного спектру (радіолокаційна, інфрачервона, радіотеплова, рентгенівська фотограмметрія).

В 1956 році у Львівському політехнічному інституті започаткована підготовка інженерів за спеціальністю «аерофотогеодезія» (зараз «фотограмметрія»). В 1963 р. в Політехніці була відкрита кафедра аерофотогеодезії, яка й стала випусковою за однойменною спеціальністю. Завідувачами були доцент О.С. Лисичанський (1963-1967), професор В.Я. Фінковський (1967-1986), доцент М.І. Кравцов (1987-1989). За цей час кафедра підготувала більше тисячі інженерів-фотограмметристів. З 1989 р. і по сьогодні, завідувачем кафедри є професор О.Л. Дорожинський. В 2003 р. кафедра отримала назву «Фотограмметрії та геоінформатики», і є випусковою з двох спеціальностей «Фотограмметрія і дистанційне зондування» та

«Геоінформаційні системи і технології» (з 1992 р.). За цей період кафедра підготувала понад 800 спеціалістів та магістрів, а також військових фахівців зі спеціальності «фотограмметрія».

Приблизно з середини 90-х років ХХ ст., з масовим переходом на комп'ютерні технології та поширенням цифрової фотограмметрії стає доступною обробка аналогових та цифрових зображень дистанційного зондування за допомогою спеціалізованих програм на персональних комп'ютерах. Останнім часом у вітчизняній археології спостерігається активне просування комплексних підходів на основі геоінформаційних, стереофотограмметричних, лазерних технологій при різних охоронно-рятувальних роботах.

З ініціативи комісії Європейського Союзу був запущений проект «Електронна Європа», і з 2002 р., проводяться широкомасштабні археологічні дослідження із застосуванням трьохмірної зйомки пам'яток за допомогою стереофотограмметрії, реєстрацією та обробкою даних в польових умовах, оцифруванням великих і важкодоступних об'єктів. Отримані дані передбачається використовувати в області віртуальної археології, для створення тематичних баз даних та реконструкції археологічних пам'ятників.

Завдяки застосуванню комплексних підходів з використанням фотограмметричних технологій відкриваються широкі можливості не тільки фіксації, оцінки стану (моніторингу) пам'яток ошадними, дистанційними методами, які не руйнують, і дають можливість виявляти і ідентифікувати малоінформативні структури матеріальних залишків археологічних пам'яток, створювати детальні цифрові моделі місцевості, спеціалізовані тематичні карти, використовувати отримані дані в реконструктивній і віртуальній археології.

Загально відомо, що археологічну пам'ятку не можливо розкопати двічі. Під час розкопок знищується сам об'єкт дослідження, який завжди є унікальним. Не існує двох однакових пам'яток археології, які б дали змогу перевірити наші емпіричні висновки та виправити помилки. Повернутись згодом можливо лише до польової документації, яка фіксує різними способами процеси розкопок. Тому питання про найбільш універсальний метод фотофіксації археологічних об'єктів був першочерговим. В останнє десятиліття таким методом стало 3-D моделювання.

На сьогодні існує два способи польової 3-D фіксації археологічних пам'яток та об'єктів, це тривимірне сканування та наземна фотограмметрія. Найкращі приклади з світової практики були освітлені в 2014 році в збірці «3D фиксация и моделирование в археологии и культурном наследии. Теория и лучшие практики» оксфордського видання міжнародної серії «Британские археологические сообщения». Натомість ми розглянемо засіб польової 3D фіксації на прикладі пам'ятки археології – Святилища доби бронзи на о. Хортиця.

Для проведення 3D фіксації вибраного об'єкту за допомогою фотограмметрії ми досить тривалий час не могли прийти до визначення оптимального методу. Складність фіксації подібних невеликих об'єктів, які до того ж мають важке для візуального огляду розташування робили неможливим використання, наприклад, квадрокоптеру для повітряної зйомки або фотоштативу типу «журавель» для наземної зйомки, потрібна висота складала близько 4-5 метрів серед досить густо насаджених дерев. Тому для фотофіксації пам'ятки був застосований великий, набірний монопод, який дозволив підняти камеру на необхідну нам висоту, тобто на 4-5 метри.

За допомогою пульта дистанційної управління вдалося визначити алгоритм зйомки, потрібний для подальшого складання 3D моделі та ортофотоплану пам'ятки: зняти його під різними кутами та на різній висоті з шагом приблизно 0,5 метри. За допомогою пульта вдалося виставити шаг відкриття затвору камери 1 раз на 30 секунд при експозиції 1/160, f8, ISO 200.

Для подальшого складання ортофотоплану потрібно було зняти координати пам'ятки не менше, ніж в трьох точках для більш точної його прив'язки до сітки світової системи координат WGS84, для цього були використані три наземні маркери: зняли за допомогою GPS з них координати широти та довготи. Для спрощення цього процесу в подальшому можна використовувати спеціальні програми, які дозволяють друкувати маркери, які до того ж можливо розмістити за сторонами світу. Або використовувати фотоапарати з вбудованою функцією GPS чи спеціалізовані датчики GPS, що приєднуються до «гарячого башмака» дзеркальної фотокамери.

Переваги використання саме дзеркальної фотокамери перед звичайними цифровими фотоапаратами та навіть квадрокоптерами полягають у великій роздільній здібності знімків та їх деталізації, а також можливість використовувати безпроводні пульти дистанційного керування.

Отже, за допомогою фотокамери були зроблені близько 130 двовірних знімків з зоною перекриття кожного знімку близько 80%, що значно спрощує подальше складання тривимірної моделі, ніж при використанні сканеру, який потребує невідривної зони сканування.

При подальшій комп'ютерній обробці в спеціалізованих програмах відбувається співставлення отриманих фотографій, виявлення загальних точок для маркування та геоприв'язки, вимірюються відстані та кути між ними. Далі за допомогою спеціальних алгоритмів створюється тривимірна модель, на неї накладається текстура, відрізняються зайві області і т.ін.

Якщо всі необхідні процеси обробки та зйомки дотримані (калібрування та коректне налаштування камери, правильний вибір сценарію зйомки – положення і орієнтування камери, шаг фіксації, правильно зняті маркери опорних точок і т.ін.) можливе отримання моделі такої ж високої якості, як і при детальному 3D скануванні.

Для обробки фотограмметричних зображень найбільш затребуванні і популярні у археологів наступні програми: Agisoft PhotoScan, Autodesk 123D Catch, ArtCam 7 та ін. Існує безліч допоміжних програм для подальшої обробки та роботи з отриманими моделями для ортофотопланами, всі вони різняться від тих цілей та задач, які ставить перед собою дослідник і мають майже невичерпні можливості.

«Революційність» цих технологій полягає в тому, що отримані реалістичні моделі створюють «ефект присутності», коли кожен бажаючий може в різних деталях та ракурсах побачити те, що бачив автор розкопок безпосередньо при роботі з археологічними об'єктами в полі. Про це кілька десятиліть тому дослідники тільки мріяли, сьогодні це вже доступні методи без яких не проходить жодна археологічна експедиція.

Відмінність тривимірної моделі від звичайних фотографій та креслення не тільки у способі подачі інформації, а і в наявності дослідницького інструментарію. Двовимірне зображення складніше дослідити та піддати критичному аналізу і критиці, наприклад зробити допоміжний замір об'єкту чи отримати його розріз. Віртуальна 3D модель зберігає просторові характеристики (геометрію, структуру, текстуру), в цьому є якісна відмінність від двохмірного зображення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов Ю.Б., Берлянт А.М., Капралов Е.Г., Кошкарев А.В., Серапинас Б.Б., Филиппов Ю.А. Геоинформатика: толковый словарь основных терминов / под ред. А.М. Берлянта и А.В. Кошкарева. – М.: ГИС-Ассоциация, 1999. – 204 с.
2. Буров Ю.Л. Фотограмметрическая съёмка элементов интерьера архитектурного сооружения: дисс. канд. техн. наук. – М., 1984. – 246 с.
3. Глазунов В.В., Ефимова Н.Н. Картирование неоднородных археологических объектов по данным квантовой магнитометрии // Разведка и охрана недр. – 2001. – № 9. – С. 24-26.
4. Длужневская Г.В. Из истории формирования фонда фотоархива Института истории материальной культуры РАН // Археологический вестник. – 1995. – № 3. – С. 298-302.
5. Дудкин В.П. Геофизическая разведка крупных трипольских поселений // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 35-45.
6. Игонин Н.И. Исследование археологических памятников по материалам крупномасштабной аэрофотосъёмки // История, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968. – С. 257-267.
7. Кротков А.А. Раскопки на Увеке в 1913 году // Труды Саратовской учёной архивной комиссии. – Саратов, 1915. – Вып. 32. – С. 111-133.
8. Курков В., Чекалин А. Цифровые технологии в ближней фотограмметрии // САПР и графика. – 1999. – № 1. – С. 17-19.

9. Лобанов А.Н. Фотограмметрия. – М.: Недра, 1984. – 552 с.

10. Цуцкин Е.В., Елина А.И., Елин М.Л. Использование космических снимков в археологических целях // Памятники Калмыкии каменного и бронзового веков. – Элиста, 1982. – С. 54-58.

Павленко С.С.

м. Дніпро

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ — ПОЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Ой, неси мене, коню вороний,

Та й на Січ Запорозьку.

Знадобилися ми з тобою знов

В тому славному війську.

З пісні «Їхав козак в гору...»

Світоглядні орієнтири, комплекс традицій та звичаїв, уявлень про героїв і ворогів – ці аспекти нашого минулого, що, як правило, залишалися поза увагою офіційних документів, знайшли найбільш яскраве вираження в історичних, зокрема, козацьких піснях. Їх виникнення відбувалося як під впливом соціально-історичних обставин, подій, так й у зв'язку з особливостями оформлення ідейно-змістової константи – поетики. Завдяки цьому, козацькі пісні зберігають у собі «дух епохи», періоду свого створення, увіковічуючи героїчний образ козацтва.

У козацькі часи територія міста Дніпра та області були складовою частиною земель Запорізької Січі, де розгорнулося чимало подій пов'язаних з історією «українського лицарства». Показово, що в межах нашого регіону в різні часи розташовувалося п'ять великих січей – управлінських центрів козацтва: Томаківська (80-ті рр. XVI ст. – 1593 р.), Базавлуцька (1593-1638), Микитинська (1638-1652), Чортомлицька (1652-1709) та Нова, відома ще як Підпільнянська (1734-1775).

Таким чином, наш край фактично є колискою козацтва. З огляду на вказані обставини, козацькі пісні набули особливого поширення на території, що сьогодні належить до меж Дніпропетровської області. Період формування та розвитку пісенної козацької традиції припадає на XV-XVIII ст. Встановити час появи тієї чи іншої пісні можливо лише приблизно, адже письмово їх фіксувати розпочали лише з XIX ст.

Традиція наукового дослідження. З XIX ст. розпочинається збирання та вивчення українського фольклору, в тому числі козацького. Свій внесок у цю справу зробили М. Цертелєв, П. Лукашевич, З. Ходаковський, М. Максимович, П. Куліш, Я. Головацький, М. Костомаров, П. Чубинський, Я. Бігдай, П. Мартинович, Б. Грінченко, М. Драгоманов та інші. Наслідуючи надбання своїх попередників і сучасників, збирав і записував козацькі пісні Д.І. Яворницький [14]. Як зазначав сам вчений, ним було зібрано більше 1500 зразків народних пісень. До збірника українських пісень і дум, наспіваних

Д.І. Яворницьким й упорядкованих та виданих М.М. Олійник-Шубравською у 1990 р., увійшло біля 200 зразків фольклору, в тому числі й козацького [10]. Дмитро Іванович зробив значний внесок у вивчення українського фольклору, який цікавив вченого насамперед як історичне джерело для вивчення історії Запорозької Січі. Він дотримувався погляду про необхідність досліджувати історію запорозьких козаків не лише за архівними джерелами, працями істориків, а й за народними переказами, думами, спогадами, що передаються від покоління до покоління. Д.І. Яворницький збирав фольклор під час подорожей по землях колишньої Запорозької Січі: Харківській, Катеринославській, Полтавській, Херсонській, Таврійській, Київській та Чернігівській губерніях. Через пісенну традицію вчений намагався здійснити всебічне вивчення топографічних, фольклорних, етнографічних та археологічних особливостей нашого краю. Дослідник розробив свою класифікацію пісень пам'яток за жанрово-тематичним ознаками, виділивши окремо думи і пісні, які мали найбільше соціальне значення: думи про татарську і турецьку неволю, історичні пісні, пісні козацькі, кріпацькі, чумацькі, рекрутські, солдатські.

Збирали козацький фольклор в ареалах колишньої Катеринославської губернії також поет і етнограф І.І. Манжура, історик Я.П. Новицький [5-7]. На сучасному етапі ця робота продовжується науковцями Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, Дніпровського національного університету ім. О. Гончара та Всеукраїнської асоціації молодих дослідників фольклору [2, с. 3-5]. Також серед вчених нашого часу слід відзначити Л.М. Снігирьову [8], яка у межах дисертаційного дослідження здійснила спробу провести комплексний аналіз українських народних історичних пісень, розглядаючи у контексті цього питання і козацькі пісні, вивчивши особливості їх сюжетної та композиційної будови.

Класифікація козацьких пісень. Широта та різноманітність пісень створила об'єктивну потребу у їх класифікації, що є необхідною умовою для проведення змістового аналізу. За тематичним спрямуванням традиційно виокремлюють такі групи: пісні про козацькі походи (наприклад, «Ой, гук, мати, гук» з с. Капулівка Нікопольського р-ну), про козацьких ватажків («Ой з-за гори та ще й з-за лиману» з м. Жовті Води), козацька лірика («Із-за гір, з-за гір» з м. Підгородне), козацький романс («Ішов козак з Дону» з с. Велика Михайлівка Покровського р-ну). В цих піснях розповідь ведеться або від невизначеної особи, або від самого козака. Окремою групою є пісні, в яких змальовуються стосунки між козаком та дівчиною. Хоч у цих піснях текст зазвичай йде від дівчини, але їх загальна композиція тотожна вищезазначеним.

Проте не всі пісні, в яких співається про козаків, є козацькими, оскільки до козацької тематики зверталися автори й наступних часів, зокрема, у роки Української революції (1917-1921) [9].

Сюжетна композиція. За структурою композиція історичних пісень має початок, розповідну частину, кульмінацію, закінчення. Кульмінація і закінчення можуть збігатися. Композиційно сюжети можуть будуватися як монологи, або як поєднання діалогу і монологу. Кінцівку і початок пісні безпосередньо поєднано зі змістом. Кінцівка найчастіше розкриває ідею пісні. Характерні такі закінчення історичних пісень: закінчення-кульмінація; формула неможливого; відкрита незавершена структура, невизначеність; трагічне закінчення (смерть героя); коротка кінцівка.

Найдавніші козацькі пісні за період свого існування зазнали поступової трансформації: втрачаючи індивідуальні риси, про конкретні події та осіб поступово перетворюються на пісні з узагальнюючим змістом. Основні мотиви таких пісень – вибір шляху, прощання з родиною, самотня смерть. Ці мотиви успадкувала й пізніша фольклорна традиція, оскільки вони відповідали естетичним запитам суспільства.

Як вказує Л. Снігирьова, починаючи з XVII ст. утворюються типові сюжетні схеми, які потім застосовувалися до різних подій. Сюжети про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. зберегли зв'язок з попередньою традицією, домінуючим мотивом стає патріотизм. Інколи основою були біографічні факти. З XVII ст. з'являються масові сцени, колективні образи («Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче») [8, с. 10].

Чим більше наближена до нас у часі історична особа, тим виразніше виявляються мотиви, які стосуються індивідуальних рис історичного простору. Сюжети козацьких пісень переважно прості, хоча у деяких піснях кінця XVII – початку XVIII ст. більш складний сюжет з розгорнутою фабулою. Їх герої, як і взагалі в українських історичних піснях, майже завжди козаки, здебільшого – козацькі ватажки з «типізованими» іменами, або ж напівлегендарні історичні козацькі лідери з реальними (часто дещо зміненими) іменами, але сильно міфологізованими образами. Герой-козак – це напівлицар, безстрашний захисник народу, православної віри від ворогів.

Кінь постає незмінним супутником героя, відданим товаришем у битвах, військових походах, допомагаючи долати ворога й здобувати славу. Наступна складова героя-козака – це його зброя. Психологічний стан героя інколи показується засобами опису його зовнішності і костюму. Герой розкривається через ставлення до матері, батька, дружини, сестри, брата. Засоби творення героїв допомагають характеризувати їх, але основним критерієм для оцінки героя служить дія.

За народними уявленнями герой повинен мати такі ознаки: силу духовну і фізичну; хоробрість; благородство; кмітливість; хитрість; мужність; безстрашність; мудрість; відважність; волелюбність; відповідальність перед народом за прийняті рішення; відданість народові; зробити внесок у процес становлення української державності; національно свідомим; самовіддано

служити Батьківщині; здатним вести за собою; ненавидіти ворогів; здатним на жертовність; любити родину.

Сюжети історичних пісень групуються, як правило, навколо стрижневих образів: герой – ворог, герой – рідня, герой – помічник, що мають основне ідейно-тематичне навантаження, окреслюється конфлікт, який і є сюжетом та жанроутворюючими. В основу конфлікту покладено типову колізію – боротьба з ворогом.

Пісні містять стереотипні картини ворожих спустошень, різних форм боротьби, прощання з рідними, поранення і смерть козака, сторожа у степу. Їх сюжетика не повторює реальних подій, а постійно й послідовно здійснює у життєвому матеріалі вибір, розв'язує конфлікт [8, с. 12-13].

Техніка співу. Музичній мові козацьких пісень властива розлогість мелодії, протяжність кожної музичної фрази, зтяжність, помітне тривання в часі кожного музичного фрагменту, навіть окремих звуків. Текст пісні часто «губиться» у мелодичних розспівах окремих складів. Зустрічається, як художній прийом, недоспівування окремих слів з одночасним початком іншої музичної фрази. Козацькі пісні виконуються без супроводу музичних інструментів, зазвичай гуртом. Виключенням є пісні, що належать до репертуару кобзарів-бандуристів, які виконуються соло, найчастіше під супровід бандури. Ще 25-20 років тому траплялись залишки кобзарської побутової традиції у Нікопольському р-ні, але на сьогодні через відсутність спадкоємності явище майже вичерпано.

Для гуртової козацької пісні властивий сольний заспів та сольний верхній голос. Ці функції народні виконавці, відповідно, називають «заводити» та «виводити» («тягти»). Під впливом діяльності народних хорів верхній голос може виконувати група осіб (як, наприклад, у фольклорному ансамблі «Знахідка» з м. Жовті Води). Це призводить до спрощення мелодії верхнього голосу, втрати виконавської індивідуальності. Гуртова частина пісні зазвичай має триголосу будову (сольний верхній голос та гуртові середній і нижній голос). В с. Богуслав Павлоградського р-ну в деяких піснях жінки додають четвертий, найнижчий голос, який, фактично, є імітацією чоловічої партії («басити»). Козацькі пісні виконуються зазвичай голосним насиченим звуком з формуванням його у грудній клітині, причому манера виконання є спільною як для чоловіків, так і для жінок [9].

Козацькі пісні та сучасність. На сьогоднішній день козацькі пісні продовжують побутувати у якості складової частини репертуарів окремих фольклорно-аматорських колективів, як, наприклад, у м. Жовті Води (ансамбль «Знахідка»), у м. Підгородне Дніпропетровського р-ну (ансамбль «Криниця»), у с. Богуслав Павлоградського р-ну (ансамбль «Богуславочка»). В інших місцях вони збереглися завдяки творчій діяльності окремих осіб, які виконують їх не беручи участі у художніх колективах (наприклад, Анна Михайлівна Должанська, з смт. Межова Межівського р-ну; Катерина Григорівна Скиба,

с. Красний Широківського р-ну), або неформальних гуртів, що збираються «при нагоді» (вихідний, свято тощо). Це засвідчує про продовження життя пісень у традиційному побуті.

Козацькі пісні в наш час виконують переважно жінки, рідше трапляються змішані гурти. Гуртовий чоловічий спів є реліктовим явищем, хоча за згадками жінок, чия юність припала на першу половину ХХ ст., гуртовий чоловічий спів раніше був надзвичайно поширеним явищем. Востаннє зразки чоловічого гуртового співу були зафіксовані у 2000 році у с. Гаврилівка Покровського р-ну керівником фольклорного ансамблю «Буття» (м. Київ) Бутом Олегом Васильовичем та на початку 2000-х років фольклористами Дніпровського національного університету ім. О. Гончара у с. Новов'язівка Юр'ївського р-ну та с. Піщанка Новомосковського району [2, с. 6-9].

Збереження пісенної традиції. Складною проблемою сучасності є збереження козацьких пісень для майбутніх поколінь. Раніше вони передавались від покоління до покоління: діти вчили козацькі пісні від своїх батьків або бабусь-дідусів. Зараз цей процес передачі фактично повністю зруйнований. Молодь, втрачаючи зв'язок із традиційним середовищем, опинилася поза межами побутування народних пісень. В межах діючих фольклорних ансамблів «Богуславочка», «Знахідка», «Криниця» молодші учасники вчать пісні від старших. Але цей процес передачі не забезпечує надійного збереження традицій: кількість молодших учасників є вкрай малою, а їх вік, як правило, є пенсійним.

Самі виконавці козацьких пісень гостро відчувають минулість свого мистецтва, яке вичерпується їхнім людським віком. Марія Заугольна, учасниця фольклорно-етнографічного ансамблю «Криниця» зазначає: «Ми росли – ці пісні звучали. Тоді гуляня які були в Підгородньому: виряджають хлопця в армію – збираються і три, і п'ять вулиць. Вранці йдемо, проводжаємо, плачемо й співаємо. І зараз, коли кажуть: «та то старі щось собі там мелять», стає дуже боляче. Молоді не хочуть співати. Ми набирали діток, щоб вчити співу, то вони не хотіли. Бо співати народну пісню треба спокійно, скромно, красиво одягнувшись, не виставляючи на показ, що треба і що не треба».

Загрозу також становить незатребуваність справжньої, протяжної козацької пісні в побуті та під час сценічних виступів. Відсутність площадки для її звучання суттєво обмежує коло потенційних продовжувачів.

Розуміючи важливість цієї традиції у 2014 року в Дніпропетровській області ініціативна група розпочала формування номінаційного дос'є для внесення козацьких пісень краю до охоронного списку ЮНЕСКО. У межах цього проекту у 2016 року була видана збірка «Козацькі пісні Дніпропетровщини».

28 листопада 2016 року Комітет з охорони нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО включив козацькі пісні Дніпропетровської області до «Списку нематеріальної культурної спадщини, які потребують негайної

охорони». Як повідомляє Комітет, ці твори «співаються в козацьких громадах регіону та розповідають про трагедію воєн й особисті переживання воїнів-козаків. Пісні підтримують духовні зв'язки з минулим, але можуть носити також розважальний характер» [3, 17].

Визнання міжнародною спільнотою є важливим кроком збереження традиції та початковою сходиною на цьому шляху. Ця справа є дуже важливою, адже пісні є складовою частиною козацької культури, де у художньо-поетичній формі зберігається поезика української історії для наступних поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Драгоманов М.П. Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. / М.П. Драгоманов. – Женева, 1885. – Ч. 1. Р. 2. – 208 с.
2. Козацькі пісні Дніпропетровщини. – Д.: «Лізунов Прес», 2015. – 60 с.
3. Козацькі пісні Дніпропетровщини вже в охоронному списку ЮНЕСКО. Що це змінить? [Електронний ресурс] // Радіо свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28148749.html> (дата звернення: 11.04.2017).
4. Народні пісні в записах Івана Манжури / Упорядкування, вступна стаття і примітки Л.С. Каширіної. – К.: Музична Україна, 1974. – 350 с.
5. Новицкий Я.П. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П. Новиким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 гг. / Я.П. Новицкий. – Харьков, 1894. – 112 с.
6. Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874-1903 г. / Я.П. Новицкий. – Екатеринослав, 1908. – 197 с.
7. Новицкий Я. Твори в 5-ти томах / Упор. Л. Іваннікова, І. Павленко. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2009. – Т. 3. – С. 86-107.
8. Снігирьова Л.М. Українські народні історичні пісні: поезика тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / Л.М. Снігирьов. – К., 2010. – 16 с.
9. Філінова Л.О. Облікова картка «Козацькі пісні Дніпропетровщини» / Л. О. Філінова // Доступ до правди. URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/dosie_shchodo_kozatskikh_pisien (дата звернення: 11.04.2017).
10. Олійник-Шубравська М.М. Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / М.М. Олійник-Шубравська. – К.: Муз. Україна, 1990. – 456 с.
11. Шубравська М.М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність / М.М. Шубравська. – К., 1972. – 253 с.
12. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1888. – Ч. 1. – 294 с.; Ч. 2. – 257 с.
13. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1892. – Т. I. – 542 с.; 1895. – Т. II. – 542 с.; 1897. – Т. III. – 646 с.

14. Эварницкий Д.И. Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг. / Д.И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1907. – 232 с.

15. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков / Д.И. Эварницкий. – СПб, 1898. – 405 с.

16. Яворницький Д.І. Українське кобзарство / Д.І. Яворницький // Споживач. – 1920. – № 12, 13.

17. Traditions from Portugal, Uganda and Ukraine inscribed on the List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding [Електронний ресурс] // UNESCO. – Режим доступу: <http://en.unesco.org/news/traditions-portugal-uganda-and-ukraine-inscribed-list-intangible-cultural-heritage-need-urgent> (дата звернення: 11.04.2017).

Деменко П.Г.

м. Запоріжжя

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ (СТАРОЇ) СІЧІ

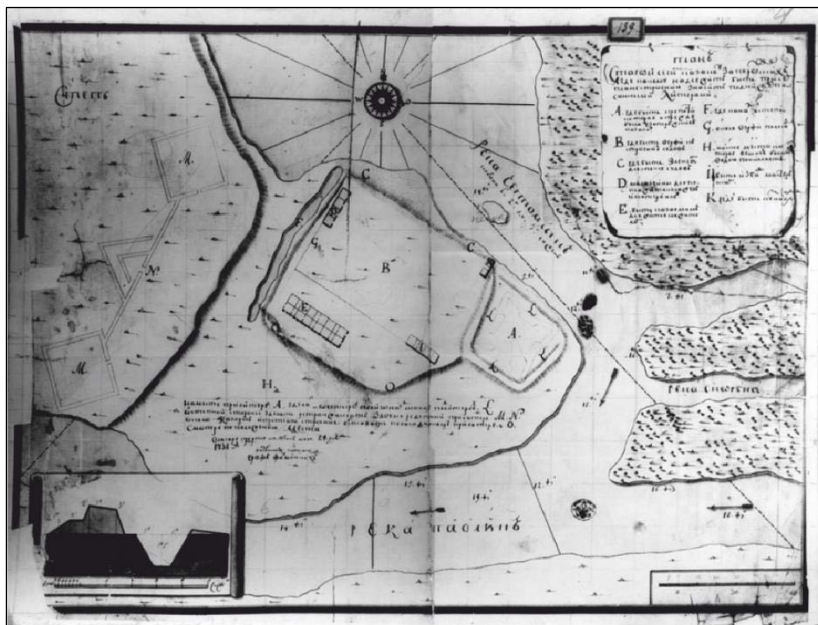
У даній статті буде розглянуто дві карти Чортомлицької Січі, фотокопії яких зберігаються у фондосховищі Національного заповідника «Хортиця». Зазначені карти відносяться до більш пізнього часу, ніж існувала Чортомлицька Січ. Січ знаходилась у районі теперішнього села Капулівки Дніпропетровської області Нікопольського району з 1652 по 1709 роки.

Чортомлицька або ж Стара Січ розташована на Чортомлицькому розі або мисі, від якого й отримала свою назву. Очевидно, саме про цю Січ розповідає Боплан (1620-1647). «Дещо нижче річки Чортомлика, – пише він, – майже на середині Дніпра знаходиться досить великий острів з давніми руїнами, оточений з усіх боків понад 10000 островів, розкиданих неправильно...

Оці-то численні острови правлять притулком для козаків, які називають їх військовою скарбницею». Князь Мишецький, перелічуючи всі Запорозькі Січі, у другому розділі своєї «Історії...» зазначає: «Стара Січ стоїть поблизу Дніпра на річці Чортомлику. Згадана Січ початок свій веде з того часу, як запорожці ще були за поляками».

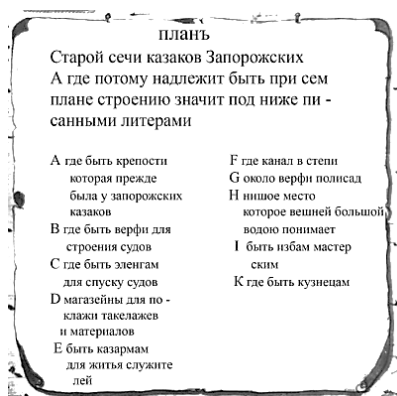
Чортомлицька Січ заснована 1652 року за кошового отамана Лутая, про що свідчить наступний акт: «Город Сича, земляной вал, стоял в устьях у Чортомлыка и Прогною над рекою Скарбною; в вышиину тот вал шесть сажен; с поля, от Сумской стороны и от Базавлука, в валу устроены пали и бойницы и с другой стороны от устья Чортомлыка и от реки Скарбной до валу, сделаны коши деревянные и насыпаны землей. А в этом городе башня с поля, мерою кругом 20 сажен, а в нем окна для пушечной стрельбы. А для ходу по воду сделано на Чортомлык и на Скарбную восемь форток и над теми фортками бойница, а шириною те фортки только одному человеку пройти с водою. А мерою тот городок Сеча с поля от речки Прогною до речки Чортомлыка сто ж сажен да с правой стороны речки Прогной, а с левой стороны речки

Чортомлык, и впади те речки в речку Скарбную, которая течет позади города, подле самой ров. А мерою весь Сеча город будет кругом с 900 сажен. А строили этот город Сечу кошевой атаман Лутай с козаками тому 20 лет».

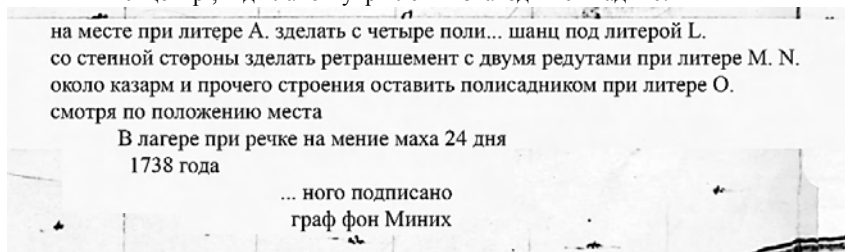
«Планъ Старой Сечи казаков запорожскихъ», 1738 р.

На першій карті «План Старой Сечи» 1738 р. у правому верхньому куті розміщено експлікацію умовних позначень:

З неї з'ясовується, що на цьому місці раніше була Січ козаків Запорізьких, та планується побудувати верф, елінги, магазейни, казарми для побудови кораблів.

У центрі, під планом укріплення знаходиться надпис:

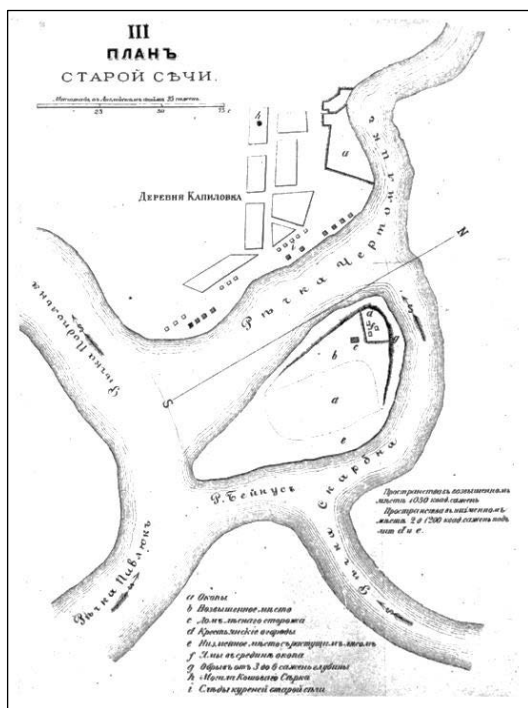
В написі зазначається, де побудувати ретраншемент для оборони верфі та стоїть підпис «граф фон Мініх», а у нижньому лівому куті карти – профілі валів та ровів ретраншементу.

На самому ж плані зображено півострів навколо якого стікаються чотири річки. З півночі тече р. Чортомлик, зі сходу річка без назви та р. Скарбна, які на півдні впадають у р. Павлюк яка тече з сходу на захід. На карті, як на лоції, зазначено глибини річок у футах. На півострові зазначено місце де знаходилася Чортомлицька Січ та проектний ескіз корабельної верфі з усіма належними побудовами та ретраншементом для її укріплення, які повинні були з'явитися у 1738 році. На карті стоїть печатка гербом Російської імперії – двоголовим орлом.

Отже, «План Старой Сечи», 1738 р. являє собою проект побудови корабельної верфі, на місці Січі, подібної, до тієї, яка у той час існувала на острові Мала Хортиця. Чортомлицька Січ існувала з 1652 по 1709 роки. У 1738 році існувала Покровська Запорізька Січ на захід від Чортомлицького рогу.

Другою картою є «ПЛАНЪ СТАРОЙ СЪЧИ», який датується ХІХ ст.

На самому ж плані зображено острів навколо якого протікають п'ять річок. З північного заходу тече р. Чортомлик, зі сходу р. Скарбна, з півдня р. Павлюк яка з'єднується з р. Скарбною р. Бейчук та всі вони впадають у р. Підпільну, яка тече на захід. На карті зображено село Капулівку з городами, на сході якого зображена могила кошового отамана Сірка. На березі річки Чортомлик, біля села (під літерою А) зображено окоп, а на південь від нього (під літерою І) «следы куруней старой сечи». На острові зображено «окоп та ями», скоріш за все це залишки будівель.

«Планъ Старой Съчи». Карта XIX ст.

Отже, аналізуючи інформацію, яку містять вищезазначені карти, можна зробити наступні припущення.

На теперішній час територія на схід від села Капулівки, де розміщувалася Чортомлицька Січ, затоплена водами Каховського водосховища.

Територія Старої Січі була дуже незначною, якщо опиратися на карту 1738 року.

У 1738 році Російська імперія на цьому місці планувала побудувати корабельну верф. Якщо співвіднести проект XVIII ст. з картою XIX ст. то автор припускає, що на карті XIX ст. окоп (позначено під літерою А) біля села Капулівка – це залишки будівель верфі, тоді виходить, що верф почали будувати, хоча в інших джерелах інформації про її будівництво не виявлено. Цю версію можуть розв'язати чи підтвердити лише гідроархеологічні розвідки та розкопки.

Наклавши карти на сучасну карту Каховського водосховища ми отримали сучасне місцезнаходження Січі (див. ілюстративний блок збірки).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. План Старой Сечи – карта 1738 г. // НЗХ, НДФ-15215, фотокопія.
2. План Старой Сечи – карта ХІХ ст. // НЗХ, НДФ-673, фотокопія.
3. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
4. Гльинский В.Е. Отчет о работе археологической экспедиции на территории бывших Запорожских Сечей в 1990 г. // Науковий Архів Національного заповідника Хортиця (НА НЗХ), спр. 100.
5. Новицький Я.П. Твори. – Т. І. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007.
6. Омельчук В. Атлас Каховського водосховища. – К., 2004.
7. Олійник О.Л. Про локалізацію запорозьких зимівників // Український історичний журнал. – 1992. – № 10-11.
8. Телегін Д.Я. Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – К., 1991.
9. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 тт. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1.

РОЗДІЛ II.

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА В МУЗЕЙНІЙ ПРАКТИЦІ

Бекетова В.М.

м. Дніпро

ПРЕЗЕНТАЦІЯ КАТАЛОГУ КОЗАЦЬКИХ СКАРБІВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Розглянуто зміст та значення каталогу козацьких предметів, що зберігаються в зібранні Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, для науковців та громадськості, простежено особливості різновидів та розподілення пам'яток козацтва за каталожними розділами.

Ключові слова: каталог, козацька колекція, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького.

The article deals with the content and public importance of the Catalog of Cossack relics stored in the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. Yavornitskiy. The autor studies species features of the Cossack items and their distribution to the Catalog sections.

Keywords: catalog, Cossack collection, Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. Yavornitskiy.

Протягом сотні років існування Дніпропетровський історичний музей пишався своїм надбанням скарбів козацького часу. Зібрання Олександра Поля, Дмитра Яворницького, знахідки музейних археологів характеризувались, як: «перлина», «основа», «найцінніший скарб», не маючи кількісних та змістовних якісних ознак. Нарешті, через 23 роки від початку наукового дослідження, упорядкування та систематизації музейних предметів козацької доби нашого музею, у дніпровському видавництві «Арт-прес» вийшла друком книга – «Каталог колекції козацьких старожитностей Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького» (Дніпро: Арт-прес, 2016. – 432 с.) [4]. Книга підготовлена до видання великим колективом авторів-упорядників – наукових працівників Дніпропетровського національного історичного музею, у складі: С.В. Абросимової (нині покійна), В.М. Бекетової, Л.В. Безіної, А.С. Журби, Г.Є. Зубкової, Ю.А. Осадчої, М.Й. Сердюк, О.В. Старіка, М.М. Тихонової та колишнього працівника музею, тепер доцента Національного гірничого університету – Н.В. Ченцової, за загальною редакцією Н.І. Капустіної, директора музею. Наклад книги 330 примірників, на наш погляд, це дуже мало, але якщо зважати на те, що каталог підготовлено й

видано у повному кольоровому вигляді, з понад 200 ілюстраціями козацьких реліквій з музейної колекції (плюс ще 200 ілюстрацій окремих елементів з козацьких речей та фото з історії формування колекції), то стає зрозумілим, що дане видання досить репрезентативно відображає склад колекції, її наповнення й дає яскраве уявлення про вигляд музейних предметів та їх збереження. Проблеми каталогізації даної музейної колекції знайшли висвітлення в наших попередніх статтях [1, 2], історія колекції та певний її склад – в працях А.С. Журби [3], Н.В. Ченцової [6]. Оцінку цього видання надано в рецензії доктора історичних наук, професора Дніпровського національного університету ім. О. Гончара С.І. Світленка [5].

До даного каталогу увійшли всі музейні предмети, що являють собою козацькі реліквії XVI-XVIII ст. та матеріали, присвячені увічненню пам'яті про українське козацтво XIX-XX ст., які знаходяться в експозиції музею і зберігаються у фондосховищах. Всього в книзі на 432 сторінках подано біля 5 тисяч одиниць музейних предметів – 1700 одиниць із старого фонду, та 3300 одиниць предметів, що надійшли до зібрання музею під час археологічних досліджень 2005-2009 рр. козацьких поселень та поховань. Не знайшли відтворення в каталозі нумізматичні та фалеристичні предмети (монети козацької доби; значки та пам'ятні медалі, присвячені різним подіям та діям козацької історії), філателія (марки, що увічнюють пам'ять про козацтво, випущені до різних козацьких ювілеїв тощо), а також музичні інструменти. Зокрема, останні увійшли до відповідного каталогу, який у свій час у 2000-х рр. був упорядкований старшим науковим співробітником музею Ольгою Піцик, але до цього часу не виданий. В каталозі музичних інструментів представлені кобзи, ліра, різні бандури, матеріали про кобзарів та лірників нашого краю. Лише один предмет з музичних пам'яток музею описаний і в козацькому каталозі, і в музичному. Це тулумбас (литаври), який використовувався, як обов'язкове військове спорядження козацького війська, і є прикрасою музейної експозиції залу № 2 «Україна та край в XIV-XVIII ст. Історія запорозького козацтва» (КП-2399/О-1061). 1951 року тулумбас було передано до нашого музею з Львівського історичного музею разом з копією гетьманської бурави (поч. XIX ст.), двома алебардами XV та XVIII ст., італійським, польським та литовським шоломами й польською гусарською кірасою XVIII ст. та двома обладунками польського крилатого гусара [4, с. 93-94, 105].

У десяти розділах виданого каталогу чітко розподілені козацькі матеріали, які у 1870-1900-х рр. були знайдені Д.І. Яворницьким, О.М. Полем та наступними музейними співробітниками, місцевими колекціонерами, збереглися в музеї, витримавши різні випробування – революційні змагання, дві світові війни, репресії та тоталітарний режим. У вступній статті зроблена спроба реконструкції історії формування колекції козацьких старожитностей з кінця XIX ст. до 2000-х рр. В ній підкреслено непересічну роль

Д.І. Яворницького і О.М. Поля, як фундаторів колекції, зазначено низку труднощів, що виникли під час атрибуції та систематизації козацьких реліквій з-за втрати музейної облікової документації тощо. Стаття проілюстрована 13 світлинами, які підсилює текстову частину. Крім портретів Д. Яворницького, О. Поля, в книзі вміщено світлини вигляду музейної експозиції козацької доби, яка була в музеї в другій половині 1920-х рр., на межі 1950-1960-х рр. та в 1977 р., після закінчення масштабної реконструкції музею. Кожний розділ каталогу має свій вступ – статтю про той чи інший різновид музейних предметів, історію його формування, особливості зовнішнього вигляду речей, легенди про них тощо.

Перший розділ каталогу подає архівні документи – 90 одиниць. Серед них: гетьманські універсали, рапорти, грамоти, підтвердження, повідомлення, виписи, атестати, проїжджі листи, ордери, купчі, підписані гетьманами, кошовими отаманами, засвідчені печатками. Найцінніший комплекс документів являє собою архів Коша Запорозької Січі 1728-1771 рр. Наприклад, серед документів канцелярії коша є «Рапорт кошового отамана Війська Запорозького Низового Петра Калнишевського, направлений командуючому 2-ї армії, генерал-аншефу Василю Михайловичу Долгорукову, з проханням припинити загарбання земель Війська Запорозького з боку поселенців Катерининської провінції. – Кіш, 1772, квітень, 2» (КП-123698/Арх-39646). В документах містяться автографи гетьманів Івана Самойловича, Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського та ін. Печатки, якими засвідчені документи, дають можливість простежити, як змінювалось зображення козака з мушкетом на печатках XVIII ст. Однак, нажаль, як з'ясувалося в результаті звірення наявності предметів у 2016-2017 рр., до каталогу не увійшли два універсали гетьмана К. Розумовського середини XVIII ст., які довгий час були на реставрації в Києві, а після повернення не мали музейних шифрів. Номери їм було повернено тільки в процесі звірення. У свій час ці документи зберігались у архіві гетьмана Кирила Розумовського XVIII ст. (всього 10 одиниць документів з автографами гетьмана – Арх. 639/1-10). Потім документи було роз'єднано й переведено з архівної групи (шифр «Арх») до групи «АФД», і в процесі видання на реставрацію та під час реставрації номери було втрачено і документи зберігались окремо від інших гетьманських матеріалів, без номерів. Таким чином, вони не потрапили до даного каталогу, що ще раз підтверджує певні труднощі щодо виявлення у 280-тисячному музейному зібранні конкретних матеріалів за обраною тематикою.

Другий розділ каталогу представляє книги-стародруки – 35 одиниць XVI-XVIII ст. Книги переважно релігійного змісту Біблія, Апостол, Євангелія, Служебники, цінні як перші друковані книги, а також своїми маргіналіями, тобто записами на окремих аркушах, палітурках, форзацах книжкових кодексів. Записи мають вкладний та дарчий характер церквам та монастирям від козацької старшини. Наприклад, на 14 та 19 аркушах Євангелія, 1722 р.,

зазначено, що сіє Євангеліє дається до церкви Самарської святителя Христова Миколая від Терентія, колишнього начальника Самарського...» (КП-36218/К-1689).

У третьому розділі подано картографічні матеріали (мапи та плани) – 18 од. Дана колекція невелика. Зокрема, музейна колекція мап та планів нараховує всього понад 200 од., а ті, що пов'язані з козацькою добою, взагалі поодинокі, і здебільшого являють собою пізніші передруки, копії чи креслення залишків об'єктів козацьких пам'яток. Так, наприклад, у 1884 р. землемір Е. Спаский склав «План колишньої Кам'янської Запорозької Січі...», залишки якої знаходились на землях Михайла Агаркова в Херсонському повіті (КП-38797/Арх.-809). Кресляр Василь Соляник, який працював в музеї, у 1926 р. замалював два плани залишків фортеці Кодак (Арх.-132, 136).

Одна з крупніших колекцій козацької доби це культові речі, що увійшли у четвертий розділ каталогу. Тут описано 270 од. культових предметів з різних церков та монастирів козацького часу (ікони, хрести, церковне начиння, одяг). Колекція дуже різноманітна за матеріалом виготовлення: церковні тканини, вироби з дерева, металу, перламутру, книги. В музеї зберігається досить цікава і різноманітна колекція христів XVII-XVIII ст., серед них 52 натільних хреста, переважно бронзові, мідні, латунні. З поміж цих христів вирізняється кипарисовий різьблений хрест, знайдений у похованні на місці колишньої Чортомлицької Січі у с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області (КП-36308/К-1779).

Сфрагістичні джерела увійшли до п'ятого розділу каталогу, де описані 16 одиниць срібних, бронзових та мідних козацьких печаток, перснів та каблучок. В колекції наявні оригінальні персні-печатки XVII-XVIII ст., зокрема, на одній з них зображені три фігури козаків (А-9420), на другій – перехрещені стріли та пернач (ЕТ-896), на третій – півмісяць та зірка на геральдичному щиті (І-1668).

Військове мистецтво козацького лицарства простежується, зокрема, й через різновиди холодної та вогнепальної зброї, спорядження та зброярського інструменту. До шостого розділу каталогу увійшло 263 од. зразків зброї, обладунку, військового спорядження з колекції музею. Починається розділ з опису холодної зброї, куди увійшли шаблі та піхви до них, ятагани, кинджали, ножі, луки, стріли, сагайдак, кістені, вістря списів, булави, пернач, тулумбас, алебарди, шоломи тощо. До підрозділу вогнепальної зброї віднесено 26 гармат, 27 гаківниць, рушниць та мушкетів, 12 пістолів. Зброярський інструмент та спорядження, наприклад, простежується через зразки кулелійок, ливарних ковшів, порохівниць, кресал, ядер, куль, картечі тощо. Є в колекції так звані залізні рубанці або жереб'я (36 од.), що використовувались козаками замість шрапнелі, знайдені на Ігреньському півострові, на місці Усть-Самарського ретраншементу (А-9786). Серед вексилнологічних пам'яток музейної колекції, що описані в даному розділі як військово спорядження, дві одиниці належать до козацьких часів. Це корогва XVIII ст. темно-палевого кольору з рослинним

візерунком та з двома гострими кінцями (фестонами). На ній є дата 10 березня 1772 року та набір літер, які, нажаль, поки що не розшифровані (КП-51640/І-663). Другий предмет – копія козацького морського прапору із зображенням човна з запорожцями. Копія була зроблена художниками Д. Лутуговим та В. Гавриловим в 1960 р. з оригінального прапору 1763 р. з колекції прапорів Ермітажу (КП-7317/ЖД-1035).

Сьомий розділ каталогу цілком присвячений козацьким люлькам – 133 од. Можна було б віднести люльки до побутових речей, але враховуючи їх значення для козацького військового та повсякденного життя, особливе, можна сказати, легендарне відношення запорожців до паління й використання люльок, було прийняте рішення зробити окремий розділ з описом та переліком люльок та їх фрагментів. Нажаль, відсутня інформація про місця знаходження багатьох люльок, але відомо, що основу колекції складають власні знахідки Дмитра Івановича Яворницького, який проводив археологічні розкопки на місці Запорозьких Січей.

Побутові речі (одяг, хатнє начиння, чорнильне приладдя, посуд, меблі, будівельні матеріали, кахлі, іграшки та ін.) увійшли до восьмого розділу каталогу, всього 262 од. Цей розділ представляє різноманітні предмети, розподілені за різними видами застосування, приналежності, життєдіяльності, вироблення тощо. Важливе місце посідає одяг козаків, до якого віднесені 5 жупанів (кунтушів), один куртас та одні шаровари. Зокрема, останні являють собою копію XIX ст., зроблену на замовлення Д.І. Яворницького, для якого було характерною така риса, як прагнення мати в своїй колекції, якщо не оригінальні речі, так хоч би реконструкції, копії, муляжі, щоб відтворити якомога повніше і яскравіше життя й побут його улюблених героїв – запорозьких лицарів, донести до нащадків пам'ять про них. Саме це прагнення сприяло й створенню копій портретів діячів козацької доби: Хмельницького, Мазепи, Скоропадського, Полуботка, Апостола та ін. Художня колекція музею складалась, вочевидь, як з оригінальних картин, так і з копій художніх творів, особливо це відноситься до відтворення більш ранніх часів XVI-XVIII ст. Дев'ятий розділ каталогу включає живопис, графіку, скульптуру, а також фотографії та поштові листівки – 471 од. Матеріали цього розділу здебільшого присвячені тематиці щодо увічнення пам'яті про козацтво. До опису художньої та ілюстративної колекції музею, зокрема увійшли 14 народних картин XVIII-XIX ст. «Козак Мамай», 7 портретів родини Родзянок, картини М. Струннікова, П. Левченка, М. Самокиша, Т. Ткаченка, малюнки І. Рєпіна та ін. В цьому розділі також представлені майже 120 цінних фотографій та поштових листівок дніпрових порогів та краєвидів навколо будівництва «Дніпрельстану», пам'ятних місць запорозького козацтва.

Десятий (додатковий) розділ каталогу презентує археологічні предмети з розкопок козацьких поселень та поховань археологів музею та Дніпровського національного університету ім. О. Гончара у 2005-2009 рр. (залишки зброї,

будівельні матеріали, побутові речі, посуд, знаряддя праці з поселення в с. Китайгород Царичанського району та Новобогородицької фортеці, м. Дніпро) – 3300 од. Цей розділ був сформований в останній момент, перед здачею макету книги до видавництва. Археологічні предмети з розкопок, які проводили Олександр Старік та Володимир Ромашка, тільки-но надійшли до музею й ще знаходяться в процесі наукового опису та взяття їх на облік (деяким речам номери ще не надані). Дані пам'ятки вже класифіковані й систематизовані. Серед них виділені такі підрозділи: козацька зброя та військові атрибути, люльки, побутові речі, до яких віднесено – будівельні матеріали, кахлі, глиняний посуд, гральні предмети, іграшки, цвяхи, замки, ключі, ножі, точила, риболовні снасті, гудзики, застібки, закабулки, підкови, кістяні предмети, скло, посуд, знаряддя праці, фрагменти металевих посуду. Зокрема, в цьому розділі подано 13 люльок та їх фрагментів, знайдених під час розкопок археологічною експедицією ДНІМ у 2006-2009 рр. в с. Китайгород Царичанського району Дніпропетровської області. Таким чином, в цілому в музеї зберігається 146 одиниць люльок. Надходження козацьких матеріалів до музею триває. Так, серед археологічних речей, переданих до музею у 2010-2017 рр., теж наявні пам'ятки козацького часу, але їх ще треба науково описати, взяти на облік, зробити систематизований та класифікований опис, тобто вони увійдуть вже до наступного каталогу.

Науковості щодо представлення музейної колекції у вигляді каталогу додає наявність в ньому іменного та географічного покажчиків, списку використаних джерел та літератури. В списку в алфавітній послідовності подана бібліографія статей наукових співробітників музею, які в різні часи досліджували певні групи козацьких матеріалів з музейного зібрання, намагалися дати їх характеристику, виявити особливості сформованої колекції.

Таким чином, на завершення, слід зазначити, що перлина музею – козацька колекція, нарешті, входить до наукового обігу в її повноті, видовому різноманітті, яскравості ілюстративного матеріалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бекетова В.М. Каталогізація музейного зібрання: проблеми та перспективи // Скарби музеїв. Зб. мат. обласної музейної конф. 2003 р. – Д.: Арт-прес, 2005. – С. 13-21.

2. Бекетова В.М. Проблеми каталогізації музейної колекції реліквій запорозького козацтва // Матеріали науково-практичної конференції «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини»: Зб. наук. пр. / редкол.: Н.М. Буланова (відп. ред.) та ін. – Нікополь: ТОВ «Принтхаус «Римм», 2014. – С. 241-247.

3. Журба А.С. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького // Україна – козацька держава / Керівник проекту, авт.-упоряд., худ., фотограф, ілюстр. В.В. Недяк. – К.: Видавництво ЕММА, 2004. – С. 1172-1173.

4. Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького: [Каталог]. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2016. – 432 с.

5. Світленко С.І. Рецензія на науково-довідкове видання: «Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького: каталог» // *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах* / ред. В.В. Грибовський. – Д.: Герда, 2016. – № 5. – С. 223-229.

6. Ченцова Н.В. Козацька колекція в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К.: Вид-во «Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 146-151.

Скирда В.В., Каргіна Д.О.

м. Харків

КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ В ФОНДАХ МУЗЕЮ АРХЕОЛОГІЇ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА

Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Харківщині довгий час мали безсистемний характер. Починаючи з другої чверті XIX ст. всі дослідження були переважно загальними. Серед пам'яток різних епох фіксувалися й козацькі. Схожа ситуація простежувалася й на іншій території України. Це можна пояснити кількома факторами. По-перше, відсутність на той час сформованого в археології козацького напрямку. По-друге, більшість дослідників того часу сприймали козацький період за сучасний.

Перші планомірні дослідження археологічних пам'яток на території Харківщини були пов'язані з В.В. Пасеком. Він відзначав наявність на території Харківщини городищ (Чугуїв, Царе-Борисів та ін.) та земляних валів, споруджених під час правління Івана Грізного, Бориса Годунова та Анни Іоанівни [36, с. 117-118; 35, с. 169]. До середини XIX ст. належить праця архієпископа Харківського і Охтирського Філарета, де також містяться свідчення про місцезнаходження та опис пам'яток доби козацтва[21].

З 1881 р. у Харківському університеті, після його закінчення почав працювати Дмитро Іванович Яворницький, який залишив по собі значний слід у таких науках, як історія, археологія та етнографія [33, с. 5, 8]. Свою діяльність у галузі археології молодий учений розпочав саме у харківський період свого життя. Першим кроком на цьому шляху, скоріш за все, була здійснена ним у 1883 р. подорож на Запоріжжя. У тому році біля балки Побережжя Д.І. Яворницьким була знайдена «ціла купа скалок кременю». Дослідник висловив припущення, що це місце було майстернею виробів кам'яних знарядь у «давні передісторичні часи» [52, с. 63]. Можна припустити, що у тому ж році вченим були зроблені й інші археологічні відкриття, що відносилися до козацької доби, адже на засіданні Харківського історико-

філологічного товариства Д.І. Яворницький виступив із повідомленням «Поездка на Запорожжє», яке на жаль не було надрукованим [34, с. 313].

У 1884 р. Д.І. Яворницький знову відправився на Запоріжжя. За дорученням Харківського історико-філологічного товариства він мав зробити плани укріплень на місцях колишніх запорізьких січей. Молодий учений, крім виконання завдання товариства, провів ще й розкопки 25 курганів біля с. Вороної Новомосковського повіту Катеринославської губернії [37, с. 8; 51, с. 722]. Із 25 курганів, розкопаних Д.І. Яворницьким біля с. Вороної збереглися лише дані про розкопки кургану № 11, надруковані у журналі «Киевская старина» [51, с. 722-727].

У тому ж 1884 р. Д.І. Яворницький брав участь у роботі VI Археологічного з'їзду, який відбувся в Одесі. На цьому археологічному форумі він виступив із двома доповідями – «Из поездки по запорожским урочищам» та «Археологическое топографическое описание местности Запорожской Сечи» [42, с. LXII, LXVII]. На превеликий жаль, про їхній зміст можна лише здогадуватися, адже доповіді не були надруковані. У цьому контексті слід відзначити, що саме з ім'ям Д.І. Яворницького пов'язане започаткування вивчення та дослідження козацьких старожитностей на археологічних з'їздах [39, с. 117].

У 1885 р. Д.І. Яворницький провів розкопки кургану Мухіна гора, розташованого в двох верстах від с. Краснопавлівки Павлоградського повіту Катеринославської губернії. Про результати розкопок кургану автор повідомив на шпальтах періодичних видань «Киевской старины» і «Харьковских губернских ведомостей». На сторінках харківської газети дослідник відзначив, що поблизу розкопаного ним кургану, у межириччі Орельки та Попільнушки, розташовано ще 11 курганів середньої величини [51, с. 707-722; 41, с. 2]. Розкопки кургану Мухіна гора Д.І. Яворницький проводив за дорученням Московського археологічного товариства. Це є свідченням того, що цього дослідника вважали одним з найдосвідченіших археологів у Харкові [51, с. 708].

У кургані Мухіна гора було знайдено 9 поховань, 6 із яких Д.І. Яворницький вважав половецькими, а 3 відносив до більш пізнього часу (запорозькі чи чумацькі) [51, с. 722]. Це були останні розкопки, які Д.І. Яворницький проводив під час роботи у Харківському університеті. Восени 1885 р. він був змушений залишити його і більше сюди не повертався [33, с. 12-13].

Внесок Д.І. Яворницького в дослідження козацьких старожитностей важко переоцінити. Саме він одним із перших серед дослідників почав поєднувати та аналізувати писемні джерела з пам'ятками матеріальної культури, даними топоніміки, історичної географії тощо [39, с. 120-121].

Під час підготовки до XII Археологічного з'їзду, який відбувся у Харкові у 1902 р., до Харківського попереднього комітету надійшли картини козацької тематики [1, с. 22, рис. 152-153]. На виставці була представлена ціла галерея

портретів українських гетьманів [1, с. 21-22, рис. 126-127, 133-136, 138-140, 144-145 та ін.]. Та на головну увагу заслуговує колекція запорізької зброї, яка надійшла на виставку переважно з приватних колекцій Гнененка, Дзяковича, Синельникова та ін. В колекції були представлені шаблі, мечі, карабіни, пістолі, кинджали, порохівниці, кольчуги, мушкети, алебарди, бердиші, списи тощо [1, с. 22, рис. 157].

Ймовірно, що значна частина козацьких експонатів з виставки XII Археологічного з'їзду потрапила до фондів Музею витончених мистецтв та старожитностей Харківського університету. Свідченням цьому є стаття В.Ю. Данилевича, видана Харківською комісією з підготовки XIII Археологічного з'їзду у Катеринославі. У ній було наведено опис речей Музею витончених мистецтв та старожитностей Харківського університету, які не були описані до XII Археологічного з'їзду, і тих, що надійшли до музею після закінчення роботи харківського археологічного форуму [22, 23]. Цікавою є спроба В.Ю. Данилевича пов'язати орнаментацию кераміки гончарів XVII ст. з орнаментами попередніх епох. Використання гончарями XVII ст. для оздоблення свого посуду лінійного та хвильового орнаменту, на думку дослідника, було пов'язане з давньослов'янським гончарством, в якому дані типи орнаменту набули найбільшого поширення [22, с. 393-394].

Кераміка доби українського козацтва XVII-XVIII ст. була виявлена О.С. Федоровським на поселеннях Верхньосалтівського археологічного комплексу, під час розкопок могильника [43, с. 3; 44].

Слід відзначити, що в роботі О.С. Федоровського «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних», ілюстрованій матеріалами Харківського Археологічного музею, ні ілюстративні матеріали, ні згадки про козацьку не були представлені. Огляд археологічних пам'яток завершувався періодом Золотої Орди й Литовською добою, що є свідченням відсутності уваги до пам'яток періоду козацтва [45].

На сьогоднішній день ми не можемо говорити про кількість і якість козацьких старожитностей, які зберігалися в Археологічному музеї Харківського університету напередодні Другої світової війни. Майже вся колекція була знищена, або зникла під час окупації [24, с. 107].

У післявоєнні роки археологи університету почали активно поповнювати фонди Археологічного музею. У результаті утворилися значні колекції предметів епохи бронзи, скіфської доби, античного періоду, черняхівської та салтівської культур. Але речі козацького періоду серед них тривалий час були відсутні.

У наступні роки пам'ятки доби козацтва стали потрапляти до поля зору науковців. Зокрема у колективній праці Б.А. Шрамко, В.К. Міхеєва та Л.П. Грубнік-Буйнової «Справочник по археологии Украины. Харьковская область», яка вийшла в світ у 1977 р., були вказані 5 пам'яток цього періоду біля сіл Андріївка, Колонтаїв, Червоний Оскіл, Мохнач, Печеніги [50].

У 1978 році В.К. Міхеев провів розвідки в середній течії Сіверського Дінця з метою перевірки даних про салтівські пам'ятки регіону. Поблизу с. Адамівки Слов'янського району Донецької області, вчений знайшов місце, зазначене в архіві М.В. Сібільова під 1937 роком як городище. Відсутність культурного шару та топографічні умови розташування пам'ятки дали змогу В.К. Міхееву визначити її як залишки козацької сторожі XVII-XVIII ст. [32]. І тільки в 1994 р. експедиція Харківського державного університету під керівництвом С.І. Береснева, однією з перших на Харківщині розпочала дослідження пізньосередньовічної пам'ятки – Валківської фортеці XVII ст. Ці дослідження були обмежені рекогносцировкою у зв'язку з конкретними цілями замовника (відділ культури Валківської райдержадміністрації). Експедиція мала уточнити місце розташування Валківського «острожка», зняти його інструментальний план та провести розвідкові розкопки на придатних для дослідження ділянках [38, с. 6].

Матеріальні залишки на площі розкопу були одиничні і представлені в основному дрібними фрагментами гончарної кераміки. Серед них слід відзначити фрагмент ручки глечика з зеленою поливою і рельєфним орнаментом, фрагмент сіроглиняної посудини з прокресленою горизонтальною хвилею, уламок точильного бруска з сірого дрібнозернистого пісковика [2, с. 2-3].

У 1996 р. експедиція Харківського педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, під керівництвом В.В. Колоди, зафіксувала культурні горизонти козацького часу під час археологічних досліджень комплексу салтівської археологічної культури в с. Верхній Салтів. Такі фіксації під час досліджень вченого продовжуються: Верхній Салтів – 1997, 1998, 2004 рр. [25, 26]; Мохнач – 1999-2001 рр. [27, 28, 29]; Городне – 2002 р. [30]. Знахідки з розкопок В.В. Колоди зберігаються у Науково-дослідній археологічній лабораторії Харківського держпедуніверситету імені Г.С. Сковороди.

Дослідник у своїх звітах відмічав, що фрагменти кераміки нового часу мають тонкі стінки із міцного тіста з домішками крейди або вапняку. Практично всі вони були прикрашені фарбованим орнаментом червоного, синього або коричневого кольору. Серед знахідок зустрічалися монети першої половини – середини XVIII ст. [25, с. 2-3]

З 1997 р. до досліджень верхньосалтівського городища долучилася Н.В. Чернігова з експедицією Харківського державного університету: спочатку разом з В.В. Колодою (1997-1998 рр.) [31], потім самостійно (1999-2001) [46, 47, 48], а в 2002 році з І.В. Голубевою [49]. Дані роботи були призупинені на певний час через смерть Н.В. Чернігової. Знахідки з цих розкопок зберігаються в фондах Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна і налічують близько 3 тис. одиниць зберігання.

До артефактів культурного горизонту козацького часу на верхньосалтівському городищі відносяться переважно фрагменти характерної

побутової кераміки кінця XVII-XVIII ст. Знахідки архітектурно-декоративної кераміки (кахлі) одиничні і фрагментарні. Тісто всіх керамічних виробів було якісним, виготовленим з добре відмоченої і вимішаної глини і містило велику кількість піску. Серед посуду переважають фрагменти світлоглиняної кераміки, оздоблені червоним (рідше – білим) ангобом, іноді в поєднанні з рельєфним орнаментом у вигляді косих відбитків палички по краю вінчика та/або горизонтально прочерчених ліній і смуг. Зустрічаються і фрагменти сіроглиняної кераміки, прикрашеної рельєфними орнаментами, уламки залізних ножів, підкови, кресала, свинцеві кулі, намистини і т.д. [46, с. 3-4].

Аналізуючи пам'ятки доби козацтва на Харківщині, доцільно згадати й про розкопки Середньовічної експедиції Харківського університету під керівництвом проф. В.К. Міхєєва Святомиколаївського козацького монастиря на території с. Коробові Хутори в 1998-1999 рр. Однак, не зрозуміло чому, в звітах вчений зовсім не згадав про ці дослідження, хоча їх результати були досить цікавими. Зокрема було розчищено частину стін однієї з церков, які існували в монастирі, знайдено поховання в цегляному склепі, з якого походить параман тощо [40, с. 113].

*Параман з Св.-Миколайівського монастиря, с. Коробові Хутори.
Розкопки В.К. Міхєєва, 1998-1999 рр.*

Новий етап у вивченні козацьких старожитностей Харківщини пов'язаний з науковим інтересом І.В. Голубєвої, яка розпочала цілеспрямовані систематичні дослідження козацьких пам'яток. Це значно збагатило фонди Музею археології та Історичного музею м. Харкова знахідками з пізньосередньовічних пам'яток регіону. У межах дослідження були здійснені розвідки в Харківському та Валківському районах Харківської області. А з 2004 року розпочаті планомірні

дослідження Цареборисівської фортеці кінця XVI-XVII ст., які проводяться і понині.

Музей археології зберігає матеріали з розкопок Цареборисівської фортеці з 2006 по 2012 рр. [4, 6, 9, 12, 15, 17, 18] – це близько 4 тис. одиниць зберігання. Серед них слід відзначити знахідку севського чеха, який спеціально карбували для території України.

*Севський чех. Цареборисівська фортеця.
Розкопки І.В. Голубевої.*

В 2005 р. відновлені дослідження Валківської фортеці, а з 2006 р. – Харківської фортеці та її околиць [16]: вул. Сумська, 10 – 2006 р. – 372 одиниці зберігання [5]; вул. Примерівська, 25/27 – 2007 р. – 391 одиниця зберігання [16]; вул. Клочківська, 48 – 2007 р. – 141 одиниць зберігання [7]; вул. Клочківська, 8 – 2008 р. – 294 одиниць зберігання [10]; вул. Квітка-Основ'яненко – 2008-2009 рр. – 1586 та 2272 одиниці зберігання [11, 13]; вул. Римарська, 3/5 – 2012 р. – 323 одиниці зберігання [19].

У 2012 р. проводились охоронні розкопки Богодухівської фортеці – 919 одиниць зберігання [20].

Найцікавіші артефакти з фондів музею наглядно демонструють козацький період в новій Виставковій залі Музею археології з постійною експозицією: «Внесок учених університету в розвиток археологічної науки».

Концепція вітрини, наведеної на світліні, відображає життя та побут населення Цареборисівської фортеці. І.В.Голубєва виділила два етнічні компоненти того часу – московський і черкаський. Особливо яскраво вони виражені у формі жител [8, с. 72.] та у формі кераміки [14, с. 38]. У цю епоху значне поширення отримав скляний посуд, особливо чарки. Знаковими для козацької епохи є люльки, які часто мають багатий орнамент. До керамічних виробів цього періоду належать і пічні кахлі. У вітрині представлені зразки кахлів з рослинним, геометричним та рослинно-геометричним орнаментом.

Специфіку епохи відображають і деталі одягу – сережки, гудзики, поясні пряжки, підкови для взуття, а також побутові речі.

Деякі речі дуже вишукані, що говорить про майстерність ремісників. Захоплення викликають кістяна фігурка лева, мідна ручка з сюжетним орнаментом тощо.

Особливий інтерес відвідувачів прикутий до багато оздобленого підсвічника. Але не всі освітлювальні засоби мали таке оздоблення. Просте населення використовувало звичайний світець, також представлений серед артефактів вітрини. Про набожність населення у цей період свідчать знахідки натільних хрестиків.

Щодо озброєння, то у цей час продовжували використовувати лук і стріли, про що свідчать знахідки наконечників, але з'являється і вогнепальна зброя. У вітрині представлено зображення пістоля, кулі та заготовки під них, натруску-порохівницю для дрібного заправочного порошу і її схему. Експозиція ілюстрована зображенням гармати, що колись охороняла Цареборисівську фортецю, поряд із якою розміщені гарматні ядра.

Таким чином, на сьогоднішній день фонди Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна налічують близько 300 тис. одиниць зберігання. Серед них,

козацька колекція одна із найменших (13 тис. одиниць зберігання). Це можна пояснити кількома факторами: по-перше, пам'ятки доби козацтва не так давно потрапили до поля зору археологів; по-друге, – дослідження козацьких старожитностей не є спеціальною темою університетських дослідників і поповнення фондів відбувалося, головним чином, завдяки дослідженням Слобідської археологічної служби м. Харкова. У зв'язку з цим маємо надію на розширення кола інтересів університетських вчених, прихід нових дослідників, які будуть займатися дослідженням саме козацького періоду та продовжать цілеспрямоване, комплексне вивчення матеріальної культури населення Слобідської України кінця XVI-XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альбом виставки XII Археологического съезда в г. Харьков. – М., 1903.
2. Береснев С.І. Звіт з ілюстративним матеріалом про роботи Новобудовної археологічної експедиції ХДУ у Валківському районі Харківської області (Валківська Фортеця) у 1994 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 15, спр. 14.
3. Голубева І.В. Періодизація археологічних досліджень пам'яток козацької доби на Харківщині: матеріали V міжнар. наук. конф. / І.В. Голубева // Проблеми іст. та археол. України. – Харків, 2004. – С. 128.
4. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про роботу Пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області у 2006 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 1.
5. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про археологічний нагляд за земляними роботами та дослідження на ділянці за адресою вул. Сумська, 10 в Київському районі м. Харкова в 2006 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 2.
6. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про роботу Пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області у 2007 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 3.
7. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про охоронні розкопки на багатощаровому поселенні бондарихінської археологічної культури – пізнього середньовіччя по вул. Ключківській, 48, у Дзержинському районі м. Харкова у 2007 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 4.
8. Голубева І.В. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: видання ЦП НАНУ, УТОPIK, 2007. – Вип. 16. – С. 71-75.
9. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області у 2008 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 7.

10. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про охоронні розкопки по вул. Ключківській, 8, у Дзержинському районі м. Харкова у 2008 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 9.

11. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про охоронні розкопки по вул. Квітки-Основ'яненка у Дзержинському районі м. Харкова у 2008 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 10.

12. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про роботу Пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2009 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 11.

13. Голубева І.В. Звіт про охоронні розкопки по вул. Квітки-Основ'яненка у Дзержинському районі м. Харкова в 2009 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 12.

14. Голубева И.В. Бытовая керамика московского типа Цареборисовской крепости / И.В. Голубева // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. V междунар. науч. конф. / отв. ред. И.Т. Шаохин (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород, 2009. – С. 37-39.

15. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про роботу Пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2010 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 13.

16. Голубева І.В. Сучасні археологічні дослідження Харківської фортеці та її околиць: матеріали VII міжнар. наук. конф. 28-29 жовтня 2010 р. / І.В. Голубева // Проблеми іст. та археол. України. – Харків, 2010. – С. 68.

17. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про роботу Пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2011 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 14.

18. Голубева І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про роботу Пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2012 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 15.

19. Голубева І.В. Звіт про охоронні розкопки по вул. Римарська, 3/5 м. Харків в 2012 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 16.

20. Голубева І.В. Звіт про охоронні розкопки Богодухівської фортеці в Харківській області в 2012 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 27, спр. 17.

21. Гумилёвский Д.Г. (Филарет). Историко-статистическое описание Харьковской Епархии. Отд. 1: Краткий обзор епархии и монастыря. – М.; Х., 1857-1858. – Отд. 2-5.

22. Данилевич В.Е. Заметки по археологии и нумизматике // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 375-395.
23. Данилевич В.Е. Материалы к нумизматической библиографии // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 390-404.
24. Зайцев Б.П., Латышева В.А. Археологический музей Харьковского университета // ВХУ. – 1992. – Вып. 362. – С. 103-110.
25. Колода В.В. Отчёт об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 г. – Харьков, 1998. – 83 с. // Архив ИА НАНУ, № 1997/85.
26. Колода В.В. Отчёт об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. – Харьков, 1999. – 115 с. // Архив ИА НАНУ, № 1998/79.
27. Колода В.В. Отчёт об археологических исследованиях средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине (1999 г.). – Харьков, 2000а. – 62 с. // Архив ИА НАНУ, № 1999/99.
28. Колода В.В. Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине (2000 г.). – Харьков, 2001а. – 79 с. // Архив ИА НАНУ, № 2000/95.
29. Колода В.В. Отчёт о полевых исследованиях археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине (2001 г.). – Харьков, 2002. – 49 с. // Архив ИА НАНУ, № 2001/29.
30. Колода В.В. Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 2002 г. – Харьков, 2003. – 63 с. // Архив ИА НАНУ, № 2002/38.
31. Колода В.В., Чернігова Н.В. Звіт про археологічні розкопки Верхньосалтівського городища у 1998 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 14, спр. 1.
32. Міхеев В.К. Звіт з ілюстративним матеріалом про археологічні дослідження Середньовічної археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1978 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 6, спр. 24.
33. Олійник-Шубравська М.М. Харківський період життя Д.І. Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх» // Яворницький Д.І. За чужий гріх. – Х., 1993. – С. 5-26.
34. О деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1878-1883 годы // Харьковский календарь на 1884 год. – Х., 1883. – С. 311-313.
35. Пассек В.В. Очерк Харьковской губернии // ХГВ. – 1839. – С. 169-173.
36. Пассек В.В. О древностях Харьковской губернии // ХГВ. – 1839. – С. 115-118.

37. Редин Е.К. Историко-филологическое общество при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902). – Х., 1902. – 10 с.

38. Скирда В.В. Археологічні дослідження на Валківщині // Місто на краю Дикого поля. – Валки, 1997. – С. 6-8.

39. Скирда В.В., Скирда І.М. Козацька проблематика на археологічних з'їздах // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століття: зб. матер. І Міжрег. археолог. чит. (Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.). – Суми: Сумський державний університет, 2015. – С. 116-121.

40. Скирда В.В. Маловідомі польові дослідження В.К. Міхеєва // В.К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. – Харків: ІРІС, 2017. – С. 109-114.

41. Труды IV АС в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года. – Казань, 1884. – Т. 1. – 443 с.

42. Труды VI АС в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. 1. – 317 с.

43. Федоровский А.С. Верхне-Салтовский камерный могильник VIII-X вв. – Х., 1912. – 15 с.

44. Федоровский А.С. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника. – Х., 1914. – 12 с.

45. Федоровський О.С. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних // Охорона пам'яток культури на Україні. – Зб. 1. – Харків, 1927. – С. 15

46. Чернігова Н.В. Звіт про археологічні розкопки Верхньосалтівського городища в 1999 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 14, спр. 2.

47. Чернігова Н.В. Звіт про археологічні дослідження Верхньосалтівського городища у 2000 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 14, спр. 3.

48. Чернігова Н.В. Звіт з ілюстративним матеріалом Чернігової Н.В. про археологічні дослідження цитаделі Верхньосалтівського городища у 2001 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 14, спр. 4.

49. Чернігова Н.В., Голубєва (Заїка) І.В. Звіт з ілюстративним матеріалом про археологічні дослідження Верхньосалтівського селища у 2002 р. // Архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ф. 1, оп. 14, спр. 5.

50. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1977. – 155 с.

51. Эварницкий Д.И. Археологические раскопки // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – С. 707-727.

52. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. – Х.: Державне видавництво України, 1928. – 76 с.

Жуковський М.П.

м. Нікополь

ПЕРЕПОХОВАННЯ КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА В 1967 Р.

50 років тому в історії археології й пам'яткознавства України відбулась подія, яка недвозначно була оцінена сучасниками, оскільки мала негативні наслідки. Через кілька десятиліть завдяки відкритим виступам української громадськості їй було частково усунено, однак не до кінця. І пройде, можливо, ще чимало часу, поки буде з'ясовано мотивацію вчинків дійових осіб (як прямих, так і залаштункових) у справі перенесення могили І.Д. Сірка 23-24 листопада 1967 р., а також обставини її розкопок у с. Капулівка Нікопольського району. До сьогодні не з'ясованим залишається таке питання: чому прах отамана Івана Сірка «винесли» саме за межі села на північ до підніжжя кургану Сторожова Могила, що не одне тисячоліття височів у полі неподалік від спрямованого на Чортомлицький Ріг давнього шляху.

Точні місце і дата народження І.Д. Сірка невідомі. Ймовірно, свої молоді роки він провів на Базавлуцькій Січі, у добу героїчних походів запорожців на Крим і Туреччину, їх антипольських повстань проти гноблення козацьких прав і православної віри.

Відомо, що в першій половині 1640-х рр. Іван Сірко перебував на царській службі в м. Усерд на Белгородській оборонній смузі як черкаський отаман її української залоги. Під його керівництвом будувався «Ольшанський острог» (пізніше м. Ольшанськ). Звідси він здійснював походи проти татар на Дону і турок у Азові [11, с. 28].

І.Д. Сірко – учасник національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Слід зазначити, що І. Сірко не підтримав спочатку ухвалу Переяславської козацької ради в січні 1654 р. про підданство московському царю. Він пов'язував свою долю із Запорозькою Січчю.

Після смерті гетьмана Богдана Хмельницького Іван Сірко виступив проти його наступника – гетьмана Івана Виговського та його союзників – кримських татар. Восени 1659 р. І.Д. Сірко як кальницький полковник (ймовірно, це пов'язано з місцем його народження на Поділлі) брав участь у Переяславській козацькій раді, коли гетьманом Війська Запорозького було обрано Юрія Хмельницького [6, с. 12].

І.Д. Сірко неодноразово обирався кошовим отаманом Чортомлицької Запорозької Січі наприкінці 50-х-70-х рр. XVII ст. Він був організатором і керівником понад 50 походів і битв проти турок, татар, поляків, що суттєво вплинуло на перебіг воєнно-політичної боротьби у Східній Європі між Московським царством, Річчю Посполитою, Кримським ханством і Турецькою імперією, особливо в період їхньої боротьби за панування над Україною [6, с. 12-26].

01 серпня 1680 р. (за ст. ст.) кошовий отаман Іван Сірко помер у віці 75-76 років на пасіці Грушівка (на схід від о. Томаківка). Його тіло на козацькій чайці було перевезено до Запорозької Січі. Наступного дня козаки поховали І.Д. Сірка на військовому цвинтарі Чортомлицької Січі «з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська... Висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені і справ» [3, с. 265-266].

Козацький літописець Самовидець занотував: «А на Запорозжю кошовий отаман Сірко, ватаг сильний помер» [10, с. 134]. Це була непоправна втрата для запорозьких козаків.

У травні 1709 р. російські війська штурмом оволоділи і зруйнували Чортомлицьку Січ. За народним переказом, уцілілі від полону та загибелі запорожці розкопали могилу І.Д. Сірка, вивезли його останки в пониззя Дніпра, де переховували їх у похідній церкві Війська Запорозького Низового [6, с. 28].

У 1734 р. запорозькі козаки із своїми землями повернулись під протекторат Російської імперії й заснували Нову Січ на р. Підпільній. Вони перепоховали останки І. Сірка на колишньому цвинтарі Чортомлицької Січі. На вершині могили, яка відрізнялася своїми більшими розмірами від інших могил запорожців, було встановлено вапнякову плиту з епітафією «Р[оку] Б[ожего] 1680 місяця августа 1 дня преставися Р[аб] б[ож] Иоанн Серько Дмитрови атаман кошовий Войска Запорозкого за его ц[арської] п[ресвітлої] в[еличності] Феодора Алексеича. Пам'ят праведного со похвалами» [6, с. 28].

Могилу І.Д. Сірка, яка знаходилася на подвір'ї селянина Мазая в селі Капулівка, в XIX ст. відвідали такі видатні діячі культури і науки: у 1827 р. – український письменник Олекса Стороженко; у 1845 р. – російський історик Аполлінарій Скальковський; у 1857 р. – етнограф Олександр Афанасьєв-Чужбинський; у 1872 р. – протоієрей Нікопольської Свято-Покровської церкви, кореспондент Одеського імператорського товариства історії та старожитностей Іоанн Карелін; у 1873 р. – український історик Микола Костомаров. Як відомо, кожний із них залишив у своїх спогадах власні спостереження про вищезгадану могилу. У 1880 р. тут побував відомий художник Ілля Рєпін, який і зробив її перший малюнок [6, с. 28, 62].

У 1882 р. під час наукових пошуків запорозьких пам'яток село Капулівку та могилу І.Д. Сірка відвідав молодий історик Дмитро Яворницький. На підставі вивчення зібраних документів Д.І. Яворницький написав і опублікував у 1894 р. дуже відому в українській історичній науці працю «Іван Дмитрович Сірко, славетний кошовий отаман Війська запорозьких низових козаків» [17].

Перебуваючи вже на посаді директора Катеринославського обласного історичного музею ім. О. Поля, за підтримки земських органів самоврядування, Д.І. Яворницький викупив ділянку землі, на якій була

розташована могила І.Д. Сірка для будівництва музею, присвяченого запорозькому козацтву [6, с. 62].

Однак революційні події 1917-1921 рр. не дали завершити цей проект. Лише в 1920-х роках Д.І. Яворницький відновив нагляд за могилою І.Д. Сірка: «Недалеко від двору Оксани Забутньої знаходиться могила кошового отамана Сірка. Могила уявляє собою високу кучугуру, на верхівці якої стоїть великий камінь».

Могила Сірка знаходиться під охороною археологічного музею ім. Поля у Дніпропетровському. Біля могили збудований маненький будинок для екскурсантів» [13, с. 35].

Та після звільнення Д.І. Яворницького з посади директора обласного музею могила перебувала під фактичною забороною комуністично-радянської влади, яка розглядала її як місце ймовірних зустрічей таємних українських націоналістів [1, с. 201].

Під час німецької окупації Нікопольська організація «Просвіта» провела благоустрій території навколо могили І.Д. Сірка і створила навколо неї невеликий парк [6, с. 64].

У 1951 р. могилу І.Д. Сірка оглянув начальник окремого загону Нікопольської археологічної експедиції Ф.Б. Копилов. У своєму звіті він зазначив: «Єдинственным памятником запорожского казачества, существующим в Капуловке и сей час, является могила славного кошового Ивана Дмитриевича Сирка, надмогильный камень которой в виде вертикально поставленной плиты сохранился и ныне. Могила стоит в отдельном, небольшом скверике и находится под присмотром учеников Капуловской школы» [8, с. 6].

У 1953 р. могила кошового отамана та залишки укріплень Чортомлицької Січі в с. Капулівка вже були на обліку в Нікопольському районному відділі культури [4, с. 31].

У зв'язку з ініційованим ЦК КПРС святкуванням 300-річчя возз'єднання України й Росії, місцеві партійні та радянські органи взяли під свій контроль могилу І.Д. Сірка та почали організовувати до неї екскурсії учнів шкіл. У 1954 р. на території парку було встановлено пілон з пам'ятною дошкою, присвяченою (вперше в Україні!) Запорозькій Січі: «На цій місцевості знаходилась Запорозька Січ, яка була центром запорозького козацтва і відіграла прогресивну роль в історії українського народу» [2, с. 35]. У 1956 р. на пілоні було встановлено погруддя І. Сірка (за образом отамана з картини І.Ю. Рєпіна «Запорожці» [6, с. 64].

У 1962 р. в.о. голови президії Республіканської ради Українського товариства охорони природи В. Мунтян відвідав могилу І.Д. Сірка. Стурбований її незадовільним станом, він направив відкритого листа міністрові культури УРСР Р. Бабійчуку, керівництву управління культури Дніпропетровського облвиконкому, Дніпропетровського історичного і

Нікопольського краєзнавчих музеїв, Нікопольського регіонального відділення УТОП з проханням звернути увагу на унікальну пам'ятку козацької доби України і доглядати за нею [5, с. 465].

Але це був не останній сигнал тривоги громадськості про могилу І.Д. Сірка. В Академію АН УРСР звернувся екскурсивод І.М. Бийчук із м. Запоріжжя, який повідомив, що могила І.Д. Сірка знаходиться під загрозою руйнації водами Каховського водосховища. Із Києва вищезгаданого листа було направлено до Дніпропетровська.

На запит начальника Дніпропетровського облуправління культури М.П. Іонка від 19 лютого 1964 р. заввідділом історії Нікопольського краєзнавчого музею І.І. Осадчев наступного дня повідомив йому про те, що огорожа могили І.Д. Сірка знаходиться на відстані 35 метрів від берега Каховського водосховища, і тому її треба перенести на інше місце цього ж року [12, с. 7].

На відповідний аналогічний запит М.П. Іонка від 19 лютого 1964 р. заступник голови Нікопольського райвиконкому М.В. Кікоть від імені Нікопольського райвиконкому (далі РВК – *прим. авт.*) 27 лютого 1964 р. повідомив, що внаслідок інтенсивної руйнації берега Каховського водосховища могила І.Д. Сірка знаходиться в зоні берегообваллення й вимагає негайного перенесення в інше місце. М.В. Кікоть просив М.П. Іонка направити компетентного фахівця для вибору нового місця для переносу могили І.Д. Сірка, а також порушити клопотання перед вищими інстанціями про надання дозволу й видачу коштів [12, с. 9].

У травні 1964 р. М.В. Кікоть, за дорученням Нікопольського РВК повідомив до Інституту археології АН УРСР про те, що в с. Капулівка існує могила І.Д. Сірка, яка вимагає термінового перенесення. Партійний комітет Нікопольського виробничого управління, Нікопольський міськком компартії України та Нікопольський міськвиконком попередньо узгодили питання про доцільність перенесення могили й пам'ятника І.Д. Сірка в Нікополь.

Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 р. за № 711 могилу І.Д. Сірка було взято на державний облік та під охорону як пам'ятку історії та культури республіканського значення [6, с. 64].

Через деякий час Рада Міністрів УРСР 18 вересня 1965 р. ухвалила Постанову № 911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва», за якою острів Хортиця в м. Запоріжжя оголосила державним історико-культурним заповідником. У ньому вирішили закласти парк історії запорізького козацтва. Зокрема, за задумом його ініціаторів та за підтримки Інституту історії АН УРСР, на територію заповідника в майбутньому необхідно було перенести могилу І.Д. Сірка із с. Капулівка [5, с. 471].

Керівництво Нікопольського району повинно було здійснювати заходи щодо збереження пам'ятки республіканського значення «Могила І.Д. Сірка».

Тому у листопаді 1965 р. Нікопольський РВК створив комісію з попереднього вивчення питання про необхідність перенесення могили І.Д. Сірка з району затоплення. Вищеназвана комісія (до сьогодні її персональний склад невідомий – *прим. авт.*) після виїзду в с. Капулівка повідомила голові Нікопольського РВК М.М. Ольшевському про необхідність перенесення могили, оскільки відстань від неї до берега водосховища скоротилася з 30 до 15 метрів. Також комісія організувала й провела збори мешканців села Капулівка, більшість учасників яких запропонувала перенести могилу І.Д. Сірка на площу в центрі села, розташовану між школою-інтернатом і будинком культури.

На підставі висновків вищеназваної комісії Нікопольський РВК ухвалив 21 грудня 1965 р. рішення № 332 «Про впорядкування обліку пам'ятників історії, археології та мистецтва і посилення контролю за їх охороною та збереженням». У вищевказаному рішенні могила І.Д. Сірка значилася на утриманні Покровської сільської ради та колгоспу ім. М. Горького. Також цим рішенням було ухвалено:

«5. Прийняти пропозицію відділу культури про перенесення могили кошового отамана Війська запорозького І.Д. Сірка, яка знаходиться в с. Капулівка в зоні затоплення Каховським морем, в центр села Капулівка, в сквер.

6. Прохати облвиконком порушити перед Радою Міністрів УРСР питання про надання дозволу про перенесення пам'ятника кошового отамана І.Д. Сірка» [14, арк. 248-249].

Про вищевказане рішення Нікопольського РВК керівництво району доповіло в Дніпропетровський облвиконком. Районний відділ культури систематично звертався до обласного управління культури з проханням прискорити вирішення питання щодо перенесення могили І.Д. Сірка. Однак за станом на 15 квітня 1966 р. дозвіл від Ради Міністрів УРСР на перенесення історичної пам'ятки керівництво Нікопольського району не отримало.

Тому голова Нікопольського РВК М.М. Ольшевський змушений був звернутися до голови виконкому Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих М.В. Пашова з вимогою-попередженням: «В связи с ежедневным прибытием вод Каховского моря к расположенной в 15 метрах от моря могиле исполком райсовета депутатов трудящихся обеспокоен медлительностью по разрешению переноса этого памятника и просит ускорения решения этого вопроса, так как могила Кошевого атамана Сирка И.Д. может оказаться подмытой водами Каховского моря»

03 червня 1966 р. голова Запорізького облвиконкому Ф.Я. Мокроус на підставі вказівки Ради Міністрів УРСР про перепоховання праху Івана Сірка із села Капулівка Дніпропетровської області на острів Хортиця до історико-культурного заповідника доручив Запорізькому обласному управлінню

культури та виконкому Запорізької міської ради депутатів трудящих направити експедицію в с. Капулівка для виконання цього завдання [7, с. 77].

Того ж дня вищеназвана експедиція прибула в Нікопольський РВК, керівництво якого вирішило, що її учасники не надали жодних документів, які б дозволили перенесення історичної пам'ятки. Тому Нікопольський райком КПУ та Нікопольський РВК не дозволили здійснювати будь-які роботи з розкриття і перенесення могили І.Д. Сірка.

Повідомляючи про вищеназану подію заступнику голови Уряду УРСР П.Т. Троньку, секретар Нікопольського РК КПУ В.І. Остапченко та голова Нікопольського РВК М.П. Ольшевський зазначили:

«Жители села Капуловка к-за им.Горького, трудящиеся всего района, райком КП Украины, исполком райсовета – все мы считаем традиционной гордостью, на территории района несколько веков этот памятник и поэтому просим Совет Министров Украинской ССР разрешить перенос могилы кошевого атамана Запорожской Сечи И.Д. Сирка с зоны затопления в центр села Капуловка, исконное место бывшей Запорожской Сечи».

27 жовтня 1966 р. голова Нікопольського міськвиконкому І. Вербовий та голова Нікопольського РВК М. Ольшевський направили лист до голови Дніпропетровського облвиконкому, у якому було розкрито історичне значення діяльності кошового атамана І.Д. Сірка та внесено пропозиції створити в м. Нікополі меморіальний музей Війська Запорозького та оголосити заповідними місцями ті землі, які пов'язані з пам'ятними місцями запорозьких козаків у с. Капулівка, с. Покровське, на острові Томаківка, а також встановити у вищеназваних місцях меморіальні дошки тощо [12, с. 15-20].

Одночасно в Дніпропетровському обкомі КПУ розпочали детально вивчати матеріали про діяльність І.Д. Сірка та місце його могили [12, с. 20-23].

У листопаді 1966 р. Запорізький облвиконком подав на розгляд заступнику Голови Ради Міністрів УРСР П.Т. Троньку «Тематичні пропозиції» на проектування пам'ятних знаків на о. Хортиця, серед яких було передбачено розміщення могили І. Сірка [7, с. 81, 84, 88].

Інститут археології АН УРСР доручив археологу Д.Я. Телегін уивчити питання щодо збереження могили І.Д. Сірка шляхом перенесення її в інше місце. Після виїзду на місце й ознайомлення зі станом могили Д.Я. Телегін запропонував створити спеціальну наукову комісію у складі істориків, археологів, антропологів і етнографів для комплексного вирішення даного питання, однак його пропозицію залишили без уваги [5, с. 471].

01 квітня 1967 р. Дніпропетровський облвиконком ухвалив рішення № 204, у якому зокрема, було наказано «...зобов'язати обласне управління культури (тов. Земляного), Нікопольський райвиконком (т. Ольшевського) за погодженням з облвідділом в справах будівництва і архітектури (тов. Крикіна) у десятиденний строк визначити місце для перенесення історичного пам'ятника Івану Сірку та забезпечити виготовлення проектно-кошторисної

документації силами Дніпропетровської філії «Укрміськпроект». Перенесення пам'ятника закінчити до 30 жовтня 1967 р.» [16, арк. 182]. На проектні та будівельно-монтажні роботи було виділено 10 тис. крб.

На виконання вищезазначеного рішення лише 8 червня 1967 р. комісія у складі начальника обласного відділу по справах будівництва й архітектури А.Г. Крикіна, заступника голови Нікопольського РВК М.В. Кікота, секретаря Нікопольського РК КПУ Л.П. Камрат, зав. Нікопольським відділом культури, голови районного правління УТОПК М.Р. Яковенко оглянули могилу І.Д. Сірка й вирішили відмовитися від проведення робіт стосовно берегоукріплення і «перенести могилу-пам'ятник Івана Сірка на місце дозорного кургана, розположеного на расстоянии 1000-1200 м от с. Капуловка вдоль дороги между с. Алексеевка и с. Капуловка.

Аналогичное мнение по этому вопросу высказано при осмотре могилы-памятника доктором исторических наук, профессором Борщевским В.Я., председателем областного правления общества по охране памятников истории и культуры УССР, доктором исторических наук профессором Пойда Д.П. – членом областного правления по охране памятников истории и культуры УССР, старшим преподавателем Днепропетровского госуниверситета» [12, с. 31-32].

30 жовтня 1967 р. закінчився термін, відведений Дніпропетровським облвиконкомом Нікопольському РВК щодо перенесення могили І.Д. Сірка.

15 листопада 1967 р. Нікопольський РВК ухвалив рішення № 303 «Про заходи, пов'язані з перенесенням могили-пам'ятника Кошового отамана Війська Запорізького І.Д. Сірка», відповідно до якого наказав терміново здійснити роботи щодо переносу пам'ятника могили І.Д. Сірка на місце, визначене в акті від 08 червня 1967 р., а також створити районну комісію на чолі із заступником голови РВК, перед якою було поставлено завдання здійснити роботи не пізніше 25 листопада 1967 р. [15, арк. 182-183].

18 листопада 1967 р. відповідальні працівники Запорізького облвиконкому виїхали в с. Капулівку й оглянули могилу І.Д. Сірка, яка, за їх повідомленням своєму керівництву, знаходилася в 40-50 метрах від берега Каховського водосховища [7, с. 132-133].

22 листопада 1967 р. заступник голови Нікопольського РВК М.В. Кікот, перебуваючи в м. Дніпропетровську, вирішив в обласному управлінні культури питання про відрядження в с. Капулівка археолога Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького Л.П. Крилової, яку було введено до складу районної комісії з перенесення могили І.Д. Сірка. У той же день вони виїжджають до м. Нікополя [12, с. 35].

Вранці 23 листопада 1967 р. районна комісія розпочала роботу в с. Капулівка. Л.П. Крилова з допомогою робітників знімає надмогильну плиту з могили І.Д. Сірка. Потім починає її розкопки за допомогою землекопів та бульдозера. Коли виявилася місце поховання І.Д. Сірка, розкопки його могили

продовжили за допомогою ножа, пензля та совка. Польові роботи здійснювали у несприятливих погодних умовах [9, с. 1-3; 12, с. 35-38].

Виявлений прах отамана у труні було розчищено та сфотографовано, після чого було складено необхідні креслення. Останки І.Д. Сірка перемістили в нову труну і вивезли в с. Капулівка до адміністративного будинку, де вони знаходилися до ранку [12, с. 40].

Наступного дня Л.П. Крилова здійснила «тщательный осмотр костных останков, изъятие для научного изучения, консервации и последующего экспонирования в Днепропетровском историческом музее фрагментов ткани, кисти из шнура, железных угольников, гвоздей и остатков собольего меха от шапки и волос погребенного» [12, с. 40]. Згідно з її повідомленням, після завершення огляду кістки були розташовані в труні в анатомічному порядку [12, с. 4].

24 листопада 1967 р. о 17⁰⁰ останки Кошового отамана І.Д. Сірка були «перезахоронены на дозорном кургане у въезда в с. Капуловку. На вершине кургана, у погребения установлена плита-памятник». При цьому були присутні мешканці с. Капулівка та учні шкіл [12, с. 41-42].

24 листопада 1967 р. Нікопольська районна комісія складала акт про перенесення могили І.Д. Сірка [12, с. 42-45]. У ньому, зокрема, було вказано, що у недотриманні термінів переносу І.Д. Сірка винний Дніпропетровський облміськбудпроект могили, бо не виготовив проектно-кошторисну документацію. У подальшому це може призвести до вилучення виділених облвиконкомом 10 тис. крб. на перенесення і благоустрій могили І.Д. Сірка [12, с. 41-42].

Також у своєму щоденнику Л.П. Крилова, зазначила: «остатки ткани, ниток, шнура, меха, волос погребенного, высохший мозг и материалы осмотра деформированных костей переданы 25/XI.-67 для научного изучения и консервации на кафедре судебной медицины Днепропетровского медицинского института профессору Рубежанскому, после чего они будут помещены в экспозицию музея. Материалы, необходимые для восстановления внешнего облика и скульптурного портрета И.Д. Сирко, переданы 29 ноября 1967 г. профессору Герасимову М.М.» [12, с. 42].

З огляду на вищевикладене є підстави зробити такі висновки:

Заходи щодо перенесення могили І.Д. Сірка, ймовірно, з осені 1965 р. були взяті під контроль Дніпропетровським обкомом КПУ. Тільки цим можна пояснити відмову першого секретаря Нікопольського райкому КПУ В.І. Остапченка та голови Нікопольського РВК М.М. Ольшевського від ідеї перенести могилу І.Д. Сірка в центр с. Капулівка. Є всі підстави вважати, що їх «переконав», як мінімум, начальник обласного відділу у справах будівництва й архітектури Дніпропетровського облвиконкому А.Г. Крикін, який із запізненням на два місяці виконав завдання облвиконкому про вибір нового місця для могили І.Д. Сірка.

З метою недопущення фахівців із Києва у складі спеціальної наукової комісії в 1967 р. для перенесення могили І.Д. Сірка, відповідальні працівники Нікопольського РВК затягували аж до кінця липня 1967 р. укладання договору з Дніпропетровською філією «Укрміськпроект» про складання проектно-кошторисної документації щодо перенесення могили І.Д. Сірка та її благоустрою.

Обласні органи влади призначили археолога Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького Л.П. Крилову на посаду виконавця археологічних розкопок могили І.Д. Сірка без оформлення документів на їх проведення в Інституті археології АН УРСР. Л.П. Крилова не деталізувала у своєму звіті в Інститут археології АН УРСР, які саме конкретно «матеріали огляду кісток передані для наукового вивчення на кафедру судової медицини Дніпропетровського медичного інституту професору Рубежанському А.Ф.» [9, с. 5]. Також не було конкретизовано, які саме «матеріали, необхідні для відновлення зовнішнього вигляду і скульптурного портрета І.Д. Сірка, передані професору Герасимову М.М. в Інститут етнографії АН СРСР» [9, с. 5].

Отже, є всі підстави стверджувати, що Дніпропетровському обкому КПУ не хотілося «передавати» могилу І.Д. Сірка в Державний заповідник на острів Хортиця в місто Запоріжжя. Також не потрібно було компартійним органам створення нового сакрального місця в центрі с. Капулівка для відвідування національно налаштованих представників руху «шістдесятників», які вже тоді проводили «антирадянські» збори біля пам'ятника Тарасу Шевченку в м. Києві тощо.

При перенесенні могили І.Д. Сірка зникла меморіальна дошка на честь Запорозької Січі. Ніхто більше із представників влади не ставив питання про музей запорозького козацтва в Нікополі, а також встановлення меморіальних дошок на пам'ятних місцях запорозького козацтва тощо.

Обласні й районні партійно-радянські органи влади ще з середини 1950-х рр. не хотіли зберегти місце, де знаходилась могила І.Д. Сірка в с. Капулівка. Тому і не проводили роботи, пов'язані із будівництва захисної кам'яної споруди для зміцнення берега в цьому районі. Воно було зруйновано водами Каховського водосховища тільки на початку 1990-х рр., а разом з ним також зникли у мутній воді і місце залишків Чортотлицької Запорозької Січі, і цвинтар запорозьких козаків, описаний Д.І. Яворницьким у своїх працях ще наприкінці XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О.М. Славетний кошовий отаман Іван Сірко // Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – С. 191-206.
2. Ватченко Г.Ф. Визначні місця Дніпропетровщини / Ватченко Г.Ф., Петришева В.М., Сергєєва Л.М. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967. – 200 с.

3. Величко С.В. Літопис. Т. 2. / пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
4. Годовой отчет Никопольского района о состоянии учета и охраны памятников истории археологии и искусства за 1953 г. // Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. 4359, оп. 1, од. зб. 172. – Арк. 31-32.
5. Демиденко О.О. Проблеми збереження історії козацтва в пам'ятках культури України // Історія українського козацтва: Нариси у 2-х тт. / Ред. кол.: Смолій В.А. (відп. ред.) та ін. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – Т. 2. – С. 462-478.
6. Жуковський М. Слава за життя – безсмертя після нього = THE FAME DURING LIFE – IMMORTALITY AFTER IT / Мирослав Жуковський; [пер. з англ. Зоренко Ірина, Салашенко Ганна, Кулабухова Любов]. – 5-е вид., допов. – Нікополь: СПД Фельдман О.О., 2016. – 86 с.: іл. – Парал. текст укр. та англ.
7. Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-80-их рр. ХХ ст.: зб. документів та матеріалів / упорядники: О.Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
8. Копылов Ф.Б. Отчет о работе отельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года по обследованию запорожских памятников // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експ. № 1527. – 24 с.
9. Крылова Л.П. Отчет об археологических раскопках и обследовании останков кошевого атамана Запорожской Сечи И.Д.Сирко во время перезахоронения их на курган, произведенного 23-24 ноября 1967 года // Наук. архів ІА НАН України, ф.е. № 5037. – 13 с.
10. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
11. Маслійчук В.Л. ALTERA PATRIA. Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2004. – 72 с.
12. Перепоховання Івана Сірка в 1967 р. Збірка документів / Упор. В.В. Грибовський. – К., 2013. – 96 с.
13. Петражицький А. Путівник по нижньому Дніпрі та Південному Бугу на 1931 рік. – Херсон: Червоний штурвал, 1931. – 70 с.
14. Про впорядкування обліку пам'ятників історії, археології та мистецтва і посилення контролю за їх охороною та збереженням: рішення виконкому Нікопол. район. ради депутатів трудящих від 21 груд. 1965 р. № 332 // ДАДО, ф. 4523, оп. 1, од. зб. 325. – Арк. 248-254.
15. Про заходи, зв'язані з перепохованням могили пам'ятника кошового отамана війська Запорізького І.Д. Сірка: рішення Нікопол. район. ради депутатів трудящих від 15 листоп. 1967 р. № 303 // ДАДО, ф. 1523, оп. 1, од. зб. 355. – Арк. 182-183.
16. Про заходи, зв'язані з підготовкою та експлуатацією водоймищ дніпровських гідроелектростанцій в 1967 році: рішення виконкому

Дніпропетр. обл. ради депутатів трудящих від 1 квіт. 1967 р. № 209 // ДАДО, ф. 3383, оп. 2-пр., од. зб. 2537. – Арк. 182-186.

17. Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська запорозьких низових козаків // Дмитро Яворницький. Твори у 20-ти тт. – Т. 1. – К.-Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – С. 335-443.

Нестеренко В.І.
м. Черкаси

КОЗАЦЬКА СЛАВА ЧЕРКАСЬКОГО КРАЮ В ПАМ'ЯТНИКАХ ТА ПАМ'ЯТІ НАРОДНІЙ

Славні сторінки воєнної історії козацьких часів XVI-XVII ст. Черкаської землі дійшли до нашого часу у багатьох народних легендах і переказах, в записах козацьких літописців і спогадах іноземців, в музейних зібраннях і експозиціях. На честь видатних козацьких діячів та переможних боїв встановлені монументи, пам'ятники та пам'ятні знаки. Майже кожен регіон Черкащини береже місця, пов'язані з подіями козацьких часів. Адже саме на Черкаській землі виникли перші козацькі слободи, саме тут постійно йшла боротьба українського козацтва за волю і державу. звиятг.

Місто Канів з XVI ст. було своєрідною козацькою святиною. Тут знаходили притулок старі й поранені у воєнних походах запорозькі козаки. Тут опинялися козацькі ватажки, що потрапили в неласку. 1562 року «за самовільне вторгнення в сусідні землі» польським урядом сюди був засланий гетьман Яків Шах, який помер і був похований тут. 1578 року козаки перевезли сюди останки скараного у Львові гетьмана Івана Підкови. У Каневі близько 1530 року народився зачинатель морських походів українського козацтва гетьман Самійло Кішка. Тут же року 1602 з урочистостями його було поховано біля козацького монастиря [10, с. 62].

Важливу роль у житті козацтва відігравав Канівський Успенський православний монастир, який часто був місцем святкування українським козацтвом своїх перемог. В після створення реєстрового козацького війська Канів часто слугував резиденцією його гетьманів і традиційним місцем проведення козацьких рад.

Козаки Канева брали участь у козацько-селянських повстаннях кінця XVI – першої половини XVII ст. та під час Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Влітку 1648 року жителі самі звільнили місто від польської адміністрації та військ, захопили арсенал зі зброєю і вирушили до табору Б. Хмельницького. Канівський козацький полк, в якому було 16 сотень і майже три тисячі вояків, брав участь у битвах під Пилявцями, Зборовом, Берестечком, Батогом. Гетьман Богдан Хмельницький двічі бував у Каневі. Перший раз у 1654 році, коли призначив місто пунктом збору козаків, і вдруге 1655 року, коли вирушив на Ставище й Охматів [5, с. 10-14]. У складі Шевченківського

національного заповідника діє науково-дослідний відділ «Канів від давнини до сучасності», в експозиції якого є цікаві матеріали про часи козацькі.

Черкаси і прилеглі до міста землі були одним з головних центрів формування козацтва, де відбувались значні події. Місто займало вдале стратегічне положення на правому березі Дніпра, а укріплений замок знаходився на досить високій горі, поряд були поромна переправа, брід, великі острови, де при загрозі нападу могли переховуватись городяни. Через місто проходили традиційні посольські і торгові дороги.

До середини XV ст. Черкаси входили до Київського удільного князівства, а з 1471 року стали центром новоствореного Черкаського староства. Тут постійно знаходився староста – намісник литовського князя, а після Люблінської унії – польського короля, тут перебували урядові чиновники, військовий загін. Черкаське староство на той час тяглося по басейнам річок Тясмину, Ворскли, Орелі, Самари, обох Інгулів та по Дніпру, включаючи пороги.

З кінця XV ст. збільшилась роль міста як військового оборонного центру у зв'язку з частішими набігами татар. Черкаський замок з боями витримав напад військ Манглі-Гірея у 1483 році. Після цього черкаський загін під керівництвом старости Матвія Кмити у відповідь напав на татар, 1490 року був організований похід на фортецю Очаків, а 1502-1503 роках черкаські козаки спустились на човнах по Дніпру та розбили татарський загін біля Дніпровських порогів [3, с. 91-92]. У 1532 році місто витримало облогу кримської орди на чолі з Сайдат-Гіреєм. 1536 року фортецю укріпили – оточили новим земляним валом та дерев'яним частоколом. 1547 року під Черкасами городяни розбили кримську орду. А 1549 року на старому місці звели новий міський замок з міцними укріпленнями і більшим за розміром. На озброєнні замку були гармати різних калібрів, значний запас ядер, селітри, свинцю. В місті відливали гармати. Гарматників було два – вже старий і хворий німець Томас Козел та працюючий гарматник Ворона. Гарнізон нараховував більше 100 військових, якими командував ротмістр та 60 осіб, якими командував староста [6, с. 44-46].

Населення міста майже повністю складалося з козаків. За назвою міста і самих козаків дуже часто сучасники називали «черкасами». Черкаські козаки несли сторожову службу, супроводжували і охороняли торгові каравани і дипломатичні місії, брали активну участь у козацьких повстаннях, під час яких майже вся територія Черкащини ставала ареною бойових дій. Так вже на початку першого великого повстання козацтва під проводом Криштофа Косинського у 1591 році мешканці міст Черкас, Канева, Корсуня склали присягу гетьману, що стало потужним імпульсом розвитку політичної культури козацтва і поступово викристалізувалось у програму козацького автономізму [4, с. 228]. Невдача під П'яткою не зупинила козаків і весною 159 р. загін на чолі з К. Косинським вирушив із Запоріжжя до Черкас, які мали слугувати

місцем збору. У травні загопи К. Косинського наблизилися до міста і тут відбувся бій. З того часу збереглася назва околиці історичної частини міста «Казбету» – «Косинська» або «Косинська сторона». За місцевими переказами саме тут і відбувся бій козаків із замковою сторожею, після чого староста О. Вишневецький закрився у замку. За однією з версій гетьман загинув у битві, а за другою – вже після бою староста запросив Косинського на переговори, під час яких той і був підступно вбитий, а тіло замурували в стіні костьолу. Народні перекази оточили К. Косинського ореолом мученика і розповіді про його загибель збереглися і до нашого часу в місцевій усній традиції [13, с. 17].

У Черкасах перебували з козацькими загонами гетьмани Марко Жмайло 1625 року, Тарас Федорович (Трясило) на початку травня 1630 року; Павло Бут (Павлюк) у грудні 1637 року. Часто місто зазнавало руйнацій, його спалювали: у 1625 році та 18 грудня 1637 року. В часи козацької держави Богдана Хмельницького місто стало центром Черкаського полку, який на кінець 1649 року налічував 18 сотень. Очолював полк Максим Кривоніс, а після його смерті – Яків Воронченко. В фортеці розташовувався гарнізон з трьох тисяч козаків. Тут неодноразово зупинявся сам гетьман, перебували представники посольств, які їхали до Чигирини [3, с. 92].

До наших днів зберігаються перекази про хитрість та рішучість у боях черкаського старости Остафія Дашкевича (Дашковича), сміливість і бажання розбудувати місто старости Дмитра Вишневецького. І якщо перший зміг витримати облогу турок і татар і після цього укріпив міську фортецю, то другий – збудував окремо для себе мурований замок, який слугував за резиденцію князям Вишневецьким у подальші часи. А місця, де були ці укріплені споруди до наших днів так і звуться: «фортеця» і «замковище» [11, с. 69, 79].

Місто прикрашають монументальні пам'ятники Івану Підкові та Богдану Хмельницькому, а також пам'ятний знак на місці мурованого замку старост Вишневецьких, в якому зупинявся у червні 1648 р. Б. Хмельницький після переможної Корсунської битви і де особисто написав два листа із власноручними підписами.

В Черкаському обласному краєзнавчому музеї зберігається значна колекція козацьких реліквій, більша частина з яких експонується. Серед них зброя і спорядження, гармати та ядра, бойова булава та бунчук сотника. Найціннішими експонатами є двері від козацького куреня з намальованою на них картиною «Козак Мамай», картина невідомого художника «Облога турками і татарами Львова», мідна іконка, якою на Січі був посвячений в козаки житель нашого краю з родини Ракушняків, а також татарські: лук XIV ст., стріли та фрагмент шолома. Справжнім раритетом є чаша мідна з дарчим написом запорозьких козаків Мотронинському православному чоловічому монастирю. Прикрашають музейну колекцію збірка портретів полковників та найближчих соратників Б. Хмельницького створена у 80-х роках XX ст. визначним художником

Данилом Георгійовичем Нарбутом, мистецькі твори козацької тематики художника А.С. Недосєкі.

Неподалік від Черкас відбулися ще дві значні події: 1625 року бій під Мошнами козаків під проводом М. Жмайла та битва 1637 року біля села Кумейки. 14 жовтня 1637 року полковник війська Запорізького Карпо Скидан своїм універсалом призначив містечко Мошни місцем зосередження повстанців і тут відбулася рада отаманів повстанських загонів, які в жовтні-листопаді прибували до міста. Сюди ж підійшло з Черкас козацько-селянське військо під проводом гетьмана Павлюка. 6 грудня 1637 року відбулась битва. Козаки вдарили на поляків, що стояли табором коло села Кумейки та хоча і билися відчайдушно зазнали поразки. «Хворих і покалічених мусили кинути в Мошнах; військо польське заставши їх тут, не пожалувало німічних і безборонних, побило їх без милосердя» [12, с. 359-361]. Околиця Мошен, де відбувалося це побоїще і до цього часу носить назву «Лютарівка», нагадуючи про ті криваві події.

В селі Яснозір'я, де теж в цей час проходили бойові дії, встановлений пам'ятний знак. А в урочищі «Імшан» росте 500-літній дуб, що з того часу носить назву «Козак». За переказами, саме біля нього радились козацькі ватажки перед боєм.

1987 року було урочисто відзначено 350-річчя Кумейківської битви. Тоді ж на найвищій козацькій могилі (а їх за селом декілька) було встановлено дубовий хрест на честь козацьких героїв.

Корсунщина. і місто Корсунь (тепер Корсунь-Шевченківський) найбільш відомі з часів козацької ратної слави. Корсунська фортеця відігравала значну роль в житті краю і була досить потужною. Лінія оборони складалася з глибокого рову, що заповнювався водою й крутого земляного валу (без валганга) з дубовим частоколом. Потрапити в фортецю можна було звідним дерев'яним мостом, що був перекинутий через рів. З фортеці до берегів Росі, Форсунки й навколишніх лісів виходило 7 підземних хідників. 1595 року у місті стояв із козацьким військом гетьман Григорій Лобода, звідси він видав указ із закликом до місцевого населення присєднуватися до нього. Сюди відступили у березні 1596 року з-під Синіх Вод загони Северина Наливайка. Саме тут збирав Наливайко поповнення для подальшої боротьби. Пам'ять про гетьмана збереглась до наших днів. Відомий «шлях Наливайка», що вів від села Журавки через село Квітки до Корсуня. Під селом Моринці (Корсунь-Шевченківського району) є «яр Наливайка» і «колодязь Наливайка». А «Наливайків брід» знаходився за 2 дні їзди на захід від Корсуня [7, с. 36].

Та немеркнучою славою не тільки Черкаської землі стала Корсунська битва 16 травня 1648 року. Це одна з найяскравіших перемог повстанського війська над армією Речі Посполитої на початку Визвольної війни під керівництвом гетьмана і полководця Богдана Хмельницького. В урочищі Горохова Діброва противник зазнав нищівної поразки і тисячі польських вояків разом з

М. Потоцьким та М. Калиновським потрапили у полон. Повстанці здобули чимало зброї, припасів, різного добра. Корсунська битва знаменувала собою небувалий доти розмах визвольної боротьби. Пізніше битву назвали зразково-показовою військовою операцією, проведеною на найвищому рівні. Вона – шедевр військової стратегії й тактики, який вказує на величезний полководницький талант гетьмана Богдана [7, с. 38-40].

У сучасному Корсунь-Шевченківському є пам'ятник загиблим козакам у Корсунській битві 1648 р., збереглося місце фортеці, де була тимчасова резиденція Б. Хмельницького. В історичному музеї Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника зібрана значна колекція козацької і польської зброї, створена діорама «Корсунська битва 1648 року», є цікаві зразки спорядження та військових регалій.

Урочище Горохова діброва, де відбувались основні бойові дії, ще з тих часів стала зватись Різаний яр. Тут до 80-х років XX ст. зеленів велетенський – Козацький дуб.

Але найбільше уваги для увічнення слави козацької зброї в наші дні докладають жителі села, яке на честь перемоги біля нього отримало назву Виграїв. Жителі колишнього Горохівця (неподалік від урочища Горохова діброва) бережуть пам'ять про ті події. В селі в окремому відкрито музей козацької слави, поряд величний храм Пресвятої Богородиці, споруджений напередодні 360-ї річниці перемоги над польськими військами на кошти вихідця з села І.В. Артазея та шанобливих виграївчан. На місці битви встановлено монумент Слави повстанцям, а у селі – монумент на честь переможної битви. 24 травня 2008 року біля Виграєва було проведено історично-батальне дійство «Битва під Корсунем». Представники історичних клубів з України, Білорусії, Польщі відтворили хід битви [1, с. 13-14].

Подальші бойові події Визвольної війни також пов'язані з нашим краєм. Серед найбільш відомих подій – битва 20-21 березня 1653 року під Монастирищем, коли, маючи значно менші сили, Іван Богун зумів протистояти війську С. Чарнецького, всі зусилля якого взяти штурмом цю фортецю виявились марними. В той же час Іван Богун вдався до тактичного маневру: переодягнувши частину козаків у татарський одяг, він наказав їм наступати, а сам з рештою кінноти вдарив з іншого боку. Подумавши, що до козаків прийшло татарське підкріплення, поляки залишили обоз і кинулись тікати. Польський шляхтич учасник цих подій В. Коховський писав, що «Богун мав вдачу хитрого лиса, який показує собакам зуби або хвіст: Він був дужий і хитрий» [2, с. 42-43]. Результатом став розгром значної частини польського загону. Козакам Монастирищини присвячені цікаві матеріали, що є в районному історичному музеї. Серед проектів місцевої влади є задум встановити пам'ятник І. Богуну, проект якого вже презентовано для обговорення.

Восени 1654 року польське військо знову рушило на українські землі і взяло в облогу Умань, яку захищали козаки під командуванням Івана Богуня, блискучого майстра маневреної війни. З метою відбити польський наступ та звільнити обложене місто у січні 1655 р. Богдан Хмельницький вирушив з Білої Церкви через Ставище на Умань. Дізнавшись про дії гетьмана, поляки зняли облогу з Умані і, об'єднавшись з татарами, вирушили назустріч козацькому війську. Головна битва відбулася поблизу містечка Охматова (тепер село Жашківського району). 19-22 січня йшли постійні сутички, а битва на лютому морозі тривала цілу ніч. Солдати коронного війська під командуванням Стефана Чарнецького прорвалися до московського табору і у рукопашному бою захопили там 20 гармат і 300 бочок пороху. Московські стрільці стали кидати зброю, хоругви і здаватися. За словами очевидця-шляхтича, навколо козацького табору, що розмістився між Охматовим і Жашковим над річкою Багвою, з возів, саней, трупів та снігу було збудовано вал. «Трупом жолнірським козаки отаборились, бо не тільки вдень, а й уночі билися врукопаш» [8, с. 42]. Три дні козаки оборонялися без води та вогню. Тоді ж Іван Богун з козацькими загонами непомітно вийшов з Умані і вдарив у тил польсько-шляхетським військам. 22 січня, вранці, Богдан Хмельницький повів козацький табір з 4 рядів возів у напрямку Охматова. Відбивши неодноразові атаки противника, козаки ще більше знесли польське військо і змусили його відступити.

У навколишніх селах, які після бою пограбували татари, ще й досі збереглися перекази, що зимове поле після Дрижипільської битви (названою так, тому що від морозу та вогню дрижала земля) стало червоного кольору.

Нині на місці битви встановлено пам'ятний знак.

І ніколи не буде забутою слава Канівської та Чигиринської землі, а найбільше – двох козацьких столиць: Трахтемирова та Чигирини.

Утворення реєстрового козацтва в значній мірі відбувалося на Канівській землі. А старовинне місто Трахтемирів (тепер село Канівського району) належить до національної скарбниці історичної пам'яті українського народу. 1578 року польський король Стефан Баторій передав Трахтемирів з монастирем, маєтностями та угіддями запорізьким козакам, і місто стало місцем проживання козацької старшини і фактично перетворилося у козацьку столицю. Тут перебував уряд реєстрових козаків та відбувалися козацькі ради, тут розташовувалась канцелярія, арсенал, скарбниця, сюди привозили клейноди війська Запорізького. Деякий час місто було резиденцією відомого козацького полководця і дипломата Петра Конашевича-Сагайдачного [10, с. 249].

Доля Трахтемирова була досить складною: віки занепаду і забуття практично не змінилися і до наших днів. Там, де було козацьке поховання, збудовано сучасний «замок» із басейном, занедбаним є козацький цвинтар.

Археологічні дослідження ще попереду, адже залишки середньовічного міста і досі чекають відкриття та детального вивчення.

Державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів», створений у 1994 році, існує більше на папері і майже не впливає на реальний стан речей, контролюючи лише 5% заповідної території. Тут знаходиться могила відомого козака Мухи, а козацьке кладовище зберегло кам'яні надгробки з написами.

І зовсім інша доля в наші дні у бувшої столиці козацької держави – «стольного граду Чигирина».

Зростання Чигирини і перетворення його на одну з наймогутніших фортець XVII ст. найтісніше пов'язано з ім'ям гетьмана Війська Запорозького і пізніше всієї України Богдана Хмельницького. Чигирину Б. Хмельницький надавав особливого значення – він стає не тільки резиденцією гетьмана, а й фактично – столицею України.

Мандрівник Павло Алеппський зазначав, що Чигиринська «міська фортеця не має собі рівної по всій країні козаків по своїй височині, величині гори, на якій вона побудована, по своїй обширності та силі боліт і води, що її оточують». Невдовзі опис фортеці і свої яскраві враження залишив і турецький мандрівник Евлія Челебі: «Зараз це міцна фортеця, що має три ряди стін. Розташована на землях польських, вона знаходиться під владою гетьмана Дорошенка і має сорок тисяч озброєного війська. Цитадель її стоїть на стрімкій скелі. Навкруги фортеці три ряди непрохідних ровів. Фортеця розташована на великому острові, направо і наліво від нього перекинуті наплавні дерев'яні мости. В цитаделі стоять будинки солдат-козаків... там же арсенал, чудові гармати, монастир із дзвіницею, схожою на башту» [9, с. 67-68].

Смерть Богдана Хмельницького стала початком занепаду Чигирини. Роз'єднанні українські землі, часті чвари власних гетьманів, боротьба за Україну Польщі, Росії та Туреччини знекровлювали український народ та його столицю. І хоча в 1677 році Чигиринська фортеця була відбудована на зразок найновіших оборонних споруд Європи за проектом військового інженера Патріка Гордона, вже у 1678 році вона була знищена в результаті руйнівних турецьких походів на землі України.

Трагічні події, що відбувалися в Чигирині, знайшли свій відгук в багатьох писемних джерелах того часу. Зокрема, літописець Самійла Величко писав: «Гадаю, що серця багатьох синів православної церкви плакали таємно на ту чигиринську загибель і нарікали на своїх незичливих і недбалих принципалів, що нещиро бажали Чигирину цілості і зовсім не чинили належної допомоги. Бо коли б вона була, не триумфував би турчин над Чигирином і взагалі мусив би, як і минулого літа, з ганьбою тікати від Чигирини додому...» [9, с. 73].

З проголошенням незалежності України починається відродження Чигирини. Тут проводяться археологічні розкопки як на території міста, так і на Замковій (Богдановій) горі. У 1993-1994 роках в нижньому місті досліджувалися залишки цвинтаря XVI-XVII ст. Всього відкрито 260 поховань.

Останки небіжчиків, після часткового дослідження цвинтаря, були перепоховані під Богдановою Горою. Над їх могилою у 1995 році побудовано Каплицю Святої Покрови, яка розташована неподалік від місця, де стояла церква в ім'я Преображення Господня. Поряд знаходяться музей Богдана Хмельницького, відтворені церква Петра і Павла та споруди резиденції гетьмана. На Богдановій горі збереглися вали та залишки фортеці XVII ст., пам'ятний знак «Хрест», встановлений в 1912 р. на честь захисників Чигирини та повністю відбудована башта Дорошенка – одна з захисних споруд. Тут же встановлено пам'ятник Б. Хмельницькому.

Бережуть пам'ять про своїх земляків і про бойову славу землі чигиринської і в багатьох селах. Чигиринського району. Так, у Медведівці до цього часу збереглися фортечні вали і козацькі могили, а в селі Боровиця на «Павлюкові могили» встановлено кам'яний хрест [9, с. 27].

Саме наш час потребує нового підходу до козацької воєнної спадщини, яку потрібно не лише досліджувати й зберігати, а й закарбовувати у монументах, більш широко пропагувати, адже значна частина пам'ятних місць бойової слави Черкаської землі належить до національної скарбниці пам'яток України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артазєй І.В. Виграїв – край відродження державності. – К., 2009.
2. Волощенко І.І. Монастирищина. – Черкаси, 1995.
3. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972.
4. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006.
5. Кілессо С.К. Канів (Історико-архітектурний нарис). – К., 1962. – С. 10-14.
6. Люстрація Черкаського замку 1552 р. // Краєзнавство Черкащини. – 1987. – № 3.
7. Мицик Ю.А., Степенькін С.Ю. Корсунщина Козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997.
8. Нарис історії Уманщини. – К., 2001.
9. Солодар О.І. Нариси з історії Чигиринщини. – Черкаси, 2003; Титаренко Л.І. Чигиринськими шляхами. – Черкаси, 2007.
10. Сорокопуд І.І. Канів із глибин століть. – Канів, 2012.
11. Соса П.П., Кривенко С.І., Страшевич В.Б. Вулиці Черкас. Історичний нарис. – Черкаси, 1997.
12. Чабан А.Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини. – Черкаси, 2011.
13. Юхно Б.Б. Черкаські місторії. – Черкаси, 2011.

Чайка В.І., Мазуранчик З.Ф.
м. Збарж

**ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО В ДІЯЛЬНОСТІ
НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»**

Дослідження і вивчення державотворчих процесів в сучасній Україні має надзвичайно важливе значення. Адже саме вони дають змогу переосмислити цілий ряд історичних подій, які протягом століть трактувалися помилково, потерпаючи від впливів тої чи іншої ворожої нашому народові ідеології. Історія козаччини в контексті цих процесів не є винятком. Але, не зважаючи на те, що боротьба українських козаків за незалежність стала однією з найбільш славних сторінок нашої історії, до сьогодні вона залишається недостатньо дослідженою і вивченою. Особливо це стосується діяльності козацьких ватажків на територіях, які лише частково і на короткий час потрапляли в сфери їхнього впливу. Одним з таких регіонів нашої держави є Тернопільщина.

Не менш важливим, на наш погляд, є робота по висвітленню і популяризації життя і діяльності творців нашої історії – запорозьких гетьманів, полковників, які стояли на чолі козацьких загонів і вели їх в бій за волю.

Дослідження, вивчення і популяризація цих сторінок української історії є одним з пріоритетних напрямків діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля», який вже більш ніж 20 років є однією з провідних науково-дослідних установ регіону. І сьогодні можемо говорити, про певний внесок його наукових співробітників у цей процес, узагальнення якого і є метою даної статті.

Незважаючи на те, що Тернопільщини знаходиться на значній відстані від центрів козаччини, можна прослідкувати тісний зв'язок і впливи його представників на процеси, які спричинили утворення і діяльність українського козацтва.

Представники Тернопільщини стояли біля витоків та організації не лише перших козацьких загонів, але і мали відношення до створення керованих і організованих структур, які відігравали значну роль в політичному житті Європи XVI-XVII століть. Так, привілеєм польського короля Сигізмунда II Августа 2 червня 1572 року було доручено коронному гетьману Єжи (Юрію) Язловецькому, фундатору і будівничому Язловецького замку кінця XVI ст., найняти 300 осіб з низових козаків на службу. Відтоді і зустрічаємо назву «реєстрове козацтво» [10, с. 175-176]. Його син Микола Язловецький, після смерті батька, став офіційним патроном козаків та керівником реєстрового козацтва [11, с. 2481].

Запорозька Січ – дітище Дмитра Вишневецького – українсько-литовського магната, уродженця містечка Вишневець. Січ впродовж століть була центром Козаччини і стала праобразом державної організації на Україні.

Наступні історичні факти, які свідчать про тісні зв'язки Тернопільщини із Козаччиною, пов'язані з іменем Богдана Хмельницького – організатора і керівника Національно-визвольної революції на Україні середини XVII століття.

Богдан Хмельницький на чолі війська здійснив три походи на західноукраїнські землі і щоразу його шляхи пролягали через територію Тернопільщини.

Перший похід відбувся восени 1648 року, коли гетьман з основними силами пройшов через Збараж-Зборів-Золочів-Глиняни і наблизившись до Львова, почав його облогу [1, с. 12].

Другий раз війська Хмельницького були на Тернопільщині з кінця червня до середини серпня 1649 року. Цей час був настільки насичений подіями, що в деяких історичних джерелах іменувалися, як Збаразькі війни.

Центральними подіями протистояння козацьких загонів під проводом Хмельницького і польським військом, на чолі якого фактично стояв Ярема Вишневецький, була облога Збаража і Зборівська битва. Облога Збаража тривала близько семи тижнів. Козацькі і татарські загони, які гетьман змушений був взяти у союзники, взяли в кільце поляків, оточили місто і зважаючи на значну перевагу в кількості війська (більше 100 тисяч (у козаків і татар) проти 9 тисяч (у поляків) прирекли їх на загибель.

Але головна битва, яка стала апогеєм компанії 1649 року, відбулася під Зборовим. Це була одна з основних битв Хмельницького [1, с. 46]. Її результатом якої стало підписання Зборівського мирного договору, який фактично узаконував утворення нової незалежної держави, обмеженої правда, Київським, Брацлавським і Чернігівським воєводствами.

В 1655 році Хмельницький здійснив ще один похід на західноукраїнські землі. Тоді його шляхи також пролягали через Тернопільщину [1, с. 12].

В 1667 році під Підгайцями відбулася битва козацьких загонів гетьмана Петра Дорошенка в союзі з татарами та польськими військами, якими командував козацький гетьман Речі Посполитої Ян Собеський. Битва, через зраду татар була невдалою для української сторони і Підгаєцька угода узаконувала владу Речі Посполитої над Правобережною Україною.

Зв'язки нашого краю з козацькою Україною не обмежувалися вище переліченими фактами, були і інші, не менш вагомі. Але слід, також наголосити на духовний вплив козацьких ідей. А його неможливо переоцінити, він залишився у душах і серцях людей на віки і сьогодні продовжує жити теперішніх борців за нашу незалежність.

Враховуючи значення феномену українського козацтва для нашого народу, нашої державності, продовжити вивчення і популяризацію його цінностей свідомо взялися науковці Збаражчини.

Надзвичайно важливим етапом в історії сучасного міста Збаража було прийняття 8 лютого 1994 року Постанови Кабінету Міністрів України № 78

«Про державний історико-архітектурний заповідник в місті Збаражі Тернопільської області», в якій, зокрема, відзначено історичну, архітектурну цінність замкового ансамблю міста Збаража [2].

ДІАЗ був створений, як науково-освітня, господарсько-виробнича установа, покликана вивчати, охороняти, використовувати, реставрувати пам'ятки історії та культури. Основною базою заповідника став середньовічний замок князів Збараських, який зберігся до наших днів в первісному вигляді і який був свідком багатьох історичних подій. Пріоритетним завданням організації стало відновлення замкового палацу [5, с. 207-208].

На баланс заповідника було передано і інші давні пам'ятки історії та архітектури, що мають велику культурну цінність і серед них – монастир і костел отців Бернардинів (XVII ст.), церква Преображення Господнього (XVII ст.), приміщення монастиря сестер Філіціянок (XVII ст.), руїни Старозбараської фортеці (XIII ст.), цілий ряд пам'яток більш пізнього часу [4, с. 1-2].

Державний заповідник за час свого існування налагодив наукову, збиральницьку, виставкову та експозиційну роботу. Проводяться конференції, фестивалі, налагоджено плідну співпрацю з науковими установами Львова, Києва, Тернополя, Вроцлава, Варшави (Польща), рядом інших міст. Можна відзначити також проведення цілого ряду наукових конференцій присвячених висвітленню боротьби запорозьких козаків за незалежність, які було організовано науковими співробітниками з участю провідних вчених України. Такими була конференція присвячена 400-річчю з дня народження Б. Хмельницького, яка проходила в Збараському замку 21 жовтня 1995 року. Разом з тим, протягом 21-22 жовтня проводилися урочистості з нагоди 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького. 17 жовтня у ДІАЗ м. Збаража відбулася зустріч ветеранів козацької Січі, представників громадсько-політичних організацій національного спрямування, присвячені відзначенню 350-річчю початку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

8-11 вересня 1999 року на базі Збараського замку відбулася міжнародна конференція присвячена 350-річчю Визвольної війни українського народу XVII ст.

15 січня 2005 року Заповіднику надано статус Національного і перейменовано у Національний заповідник «Замки Тернопілля» [3].

У 2009 р. на базі Вишнівецького палацово-паркового комплексу було проведено науково-практичну конференцію – «Байда Вишневецький – політик, воїн, дипломат середини XVI ст». У наступному, 2010 р. відбулася міжнародна конференція «Князі Вишневецькі та їх місце в історії України», на якій значна частина доповідей була присвячена козацькій тематиці. У 2012 році відбувся другий етап цієї конференції у Лубнах (Полтавська обл.) – Задніпрянській

столиці князів Вишневецьких у 2012 р. Працівники заповідника також взяли активну участь в цьому заході.

У 2016 р. у Вишнівці відбувся всеукраїнський живописний пленер художників «Байда – SICН». На цьому заході молоді художники створили біля сотні картин, які згодом були виставлені для огляду відвідувачів у стінах Збарзького замку.

В експозиційних залах Вишнівецького палацу влаштовуються виставки присвячені козацькій тематиці. Однією з найцікавіших була виставка дерев'яних скульптур тернопільського майстра Володимира Лупійчука, влаштована у 2012 році.

В 2009 році на базі Національного заповідника «Замки Тернопілля» була проведена наукова конференція «Збарзька битва і Зборівський мир. Погляд з XXI століття», а у 2014 році в Заповіднику відбулася ще одна науково-практична конференція присвячена визвольній війні українського народу, проведена з нагоди 365-річчя битви під Збаражем, «Битва під Збаражем – важливий етап Національно-визвольної революції українського народу XVII ст.».

Власне, події під Збаражем 1649 року стали ланкою грандіозної боротьби українського народу за визволення від іноземного поневолення, які мали подальший вплив і на історію нашої держави. Погруддя найяскравіших постатей, котрі мали відношення до Збаража, знайшли своє місце у просторому залі замкового палацу. Це Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, Іван Богун, Нестор Морозенко – видатні постаті національно-визвольної революції, а також гетьман України Іван Мазепа. Дані погруддя розмістилися в залі «Козацької слави» Збарзького замку. В цьому ж залі знаходяться картини тернопільських художників Богдана Ткачика: «Гетьмани»; Івана Яворського: «Журба на Січі», «Козацька Покрова», «Козак», «Козацька церква», «Козацька музика», та Івана Бортника: «Козацька чайка» у яких містяться сюжети на козацьку тематику.

У основному замку Національного заповідника – Збарзькому, відкрито 25 виставкових залів, в яких міститься ряд стаціонарних експозицій.

Особливу увагу серед них займає виставка дерев'яних скульптур Володимира Лупійчука. Він – один з небагатьох майстрів різця, що проявив мужність правдиво показати образ українського козака, славне українське козацтво та його героїку в часи комуністичного режиму.

Володимир Васильович все життя захоплювався історією. Дитинство, роки юності пройшли в період сталінської диктатури. Інформація про українське козацтво в ті часи подавалася виключно з точки зору спільної боротьби російського, українського і білоруського народів проти пануючого класу. Про боротьбу за незалежність України не було і мови. Проте душа молодого митця тягнулася до козаків. Він болісно шукав виправдання їхнім вчинкам. У часи хрущовської відлиги українське козацтво виходить з небуття. Щоправда,

називати його у ті часи українським не наважувалися. Побутовав термін – запорозьке. У якийсь час свого життя митець дійшов висновку, що лише навколо козацтва можна об'єднати Україну та українців [7, с. 4]. Відомості, які він набував про українське козацтво, перепліталися з емоційним сприйняттям опоетизованих Т. Шевченком образів козаків. Поступово переконувався, що українське козацтво – це не просто феномен в нашій історії, а Божа благодать [8, с. 4]. Майже в усіх творах, що з'явилося на світ з-під різця В. Лупійчука, властиві риси романтизму. До образу козацтва Володимир був прихильний насамперед тому, що їхній спосіб життя і боротьба були альтернативою колгоспного кріпацтва, яке нічим не відрізнялося від описаної кріпаччини в творах Шевченка [9, с. 7].

В 60-х роках – В. Лупійчук розпочав довголітню працю над тематикою геніального Кобзаря. Автор вибирав серед Кобзаревих творів саме ті, які розкривали український характер, українську душу. Серед дерев'яних скульптур можна побачити втілених у дереві героїв Шевченкової поеми «Іван Підкова», які стають до бою за волю, пережити трагізм невільницької долі, оспіваний у Тарасовому творі «Заступила чорна хмара», відчуті рішучість і героїзм народних месників з поеми «Гамалія». Скульптор створив цілу галерею робіт за мотивами й інших творів Шевченка – «Чернець», «Гайдамаки», «Невольник», «Сова», «Тарасова ніч» та інших [9, с. 25].

Як робочий матеріал В. Лупійчук використовував гіпс, мідь, латунь, бронзу, алюміній, інколи – скло, кераміку, бетон. Праця над скульптурною шевченкіаною, українським козацтвом активізувалася з 1970-х років і налічує майже 200 творів. І саме ці твори стали вершиною творчості митця. Перше погруддя зображення було вирізьблене майстром до сторіччя смерті поета. Цей твір приніс В. Лупійчуку перший визнаний успіх [6, с. 7].

Разом з тим, з початком 1990-х В. Лупійчук занурюється у справу відродження українського козацтва і організовує ініціативну групу, метою якої стало відродження козацтва саме на Тернопіллі. Він стає першим крайовим отаманом Тернопільщини, членом Ради Старійшин Українського козацтва, веде енергійну діяльність передусім з патріотичного виховання молоді [9, с. 10].

Співпраця між Національним заповідником «Замки Тернопілья» (до 2005 року – Державним історико-культурним заповідником в м. Збаражі) розпочалася з 1994 року – з часу створення закладу, але в активну фазу ця співпраця вступила в 1999 році, коли в Замковому палаці міста Збаража відкрилася перша виставка митця, яка діє і до сьогодні.

Діяльність Національного заповідника по вивченню та популяризації українських козаків не обмежується вище переліченими фактами. Можна з впевненістю сказати, що цей процес триває постійно. Адже кожного дня сотні туристів відвідують Збараський, Терехівський, Скалатський та інші замки Тернопільщини, а також Вишневецький палац. Кожного дня наукові співробітники, екскурсоводи ведуть мову про подвиги наших славних

запорожців. З власного досвіду можна сказати, що для дуже багатьох наших громадян це білі плями нашої історії незважаючи на те, що багато фактів висвітлено в шкільній програмі. Вже не говорячи про іноземних туристів, для яких і до сьогодні Україна – «terra incognita».

Просвіта через вивчення для себе і просвіта через популяризацію для інших – основне спрямування роботи Національного заповідника «Замки Тернопілля» на майбутнє.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук Б., Юрчак Н. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. – Тернопіль: Новий колір, 2008. – С. 12.

2. Про державний історико-архітектурний заповідник в м. Збараж Тернопільської області. Постанову Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. № 78 [Електронний ресурс].

Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/78-94-%D0%BF>.

3. Національний заповідник «Замки Тернопілля». Головна сторінка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nzzt.com.ua/news.php>.

4. Чайка В.І. Державному історико-архітектурному заповіднику в місті Збараж – 5 років // ВІК. – 1999. – № 2 (41). – С. 1-2.

5. Чайка В., Мазуранчик З. Особливості музейної роботи в Національному заповіднику «Замки Тернопілля». Жовківські читання 2015: Збірник статей третьої наукової конференції «Музей в сучасному світі». – С. 207-208.

6. Ключко В. Вершники з наших вершин // Репортер. – 2002. – 12 червня. – № 22 (034).

7. Лупійчук В. Важні сходи до влади// Тернистий шлях. – 1992. – 21 листопада.

8. Лупійчук В. Маю шаблю в руках// Ще не вмерла козацька мати// Тернистий шлях. – 1992. – 18 квітня.

9. Моздір М.: Володимир Лупійчук – співець українського козацтва. – Львів, 2005. – 144 с.

10. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. II. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 175-176. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sedmitza.ru/data/021/024/1235/61_114.pdf

11. Енциклопедія Українознавства / під ред. Володимира Кубійовича. Ч. 7. – Париж-Нью-Йорк, 1973. – С. 2481.

Шмиголь Л.О.

м. Чигирин

ПОРТРЕТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РОБОТИ НЕВІДОМОГО ХУДОЖНИКА ХІХ СТОЛІТТЯ

З ФОНДІВ НІКЗ «ЧИГИРИН»:

ІСТОРІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

1997 року фондову збірку НІКЗ «Чигирин» поповнив портрет Богдана Хмельницького роботи невідомого художника кінця ХІХ – початку ХХ століття (Ж 91) [1], який зберігався у Стецівському краєзнавчому музеї. Він був написаний на полотні олійними фарбами, мав невеликі розміри – 57 x 44,5 см. На темно-коричневому фоні поясне зображення літнього чоловіка. Привертало увагу його обличчя: сивий чуб, сиві короткі вуса, похмурі складки на переніссі, проникливий погляд карих очей, міцно стулені уста. Завдяки світлотіньовому моделюванню риси обличчя виглядали виразними. Напевно, саме таким уявляв Б. Хмельницького в останні роки життя невідомий художник. Одягнений портретований у темно-зелений жупан із ромбовидними гудзиками, підперезаний широким поясом. На плечах червона делія з широким темним хутряним коміром, скріплена на шиї круглою застібною. На голові у гетьмана кругла з невисоким верхом червона шапка, облямована хутром і оздоблена 2 білими перами, прикріпленими аграфом. У правій руці булава – символ гетьманської влади, а в лівій видніється рукоятка шаблі. Написи на лицьовому та зворотному боці полотна пояснюють, хто зображений на портреті. На лицьовому боці над головою портретованого напис «Гетьманъ», а відповідно справа і зліва від голови «Богданъ», «Хмельніцкій». Напис на звороті полотна більш інформативний: «Зіньовій богданъ Михайловичъ Хмельніцкій Гетманъ Войска запорожскаго» (орфографія збережена).

Відзначаємо: невідомий художник, який написав цей портрет, був добре знайомий із гравюрою відомого голландського майстра В. Гондіуса. Про це говорить і використання традиційної композиційної схеми, і однакове написання деталей одягу та зброї. На початку ХХ століття російський історик мистецтва Я.І. Смирнов зауважив, що на гравюрі Гондіуса, можна побачити «совершенно невозможную в натуре рукоятку сабли с перекрестьем небывалого вида» [2, с. 310]. На чигиринському портреті ефес шаблі теж відповідає зображенню на мідьориті. Цікаво, яку ж шаблю тримає в руці Б. Хмельницький? Відповідь знаходимо у роботах дослідника спеціальних історичних дисциплін Д.В. Тоїчкіна. Вчений з'ясував, що це шабля старого турецького типу з характерним нахиленим руків'ям та плоско зрізаним верхом [3, с. 182]. Вона використовувалася і на початку, і в середині ХVІІ століття. А наприкінці століття сформувався інший тип шаблі [4, с. 47-48], який теж потрапляв на українські землі. Відомий український мистецтвознавець П.М. Жолтовський звернув увагу на те, що на гравюрі Гондіуса застібкам на делії Б. Хмельницького не відповідають петлі до них [5, с. 38]. Вони нашиті не

на протилежну полу делії, як годиться, а на хутрянний комір. На нашому портреті ця невідповідність теж наявна.

На звороті полотна та на підрамнику збереглися інвентарні номери Київського музею українського мистецтва (у 1934-1964 роках – назва Національного художнього музею України). Вони допомогли знайти детальнішу інформацію про наш експонат. Завдяки колегам із НХМУ [6], які у 1997 році підняли старі інвентарні книги, знаємо коротку історію портрета. Музейна історія портрета Богдана Хмельницького роботи невідомого художника кінці XVIII – початку XIX століття (датування НХМУ) розпочалася у 1924 році. Він надійшов до Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка з фонду, а якого невідомо. Можемо припустити, це фонд, до якого надходили конфісковані у колишніх панських маєтках речі. У 1937 році портрет був переданий до Центрального історичного музею Києва. Потім робота перейшла до зібрання Київського музею російського мистецтва. Саме звідти портрет Б. Хмельницького у 1945 році повернувся до фондів Київського музею українського мистецтва. У 1963 році він був переданий на тимчасове зберігання (2 роки) в Черкаський краєзнавчий музей [7]. Там сліди портрета губляться. Зображення «знайшлося» у Стецівському краєзнавчому музеї.

Для НІКЗ «Чигирин» даний експонат становив велику історичну цінність, тому адміністрація закладу у лютому 1997 року клопотала перед Міністерством культури і мистецтв про передачу його на постійне зберігання [8]. Це клопотання задовольнили. Згідно із Наказом Міністерства культури і мистецтв України № 599 від 24 грудня 1997 року портрет Богдана Хмельницького роботи невідомого художника кінця XVIII – початку XIX століття був переданий на постійне зберігання НІКЗ «Чигирин» [9].

Природне старіння матеріалів, не завжди належні умови зберігання (протягом тривалого часу місцезнаходження роботи залишалося невідомим) зробили свою справу. Вже на час знаходження у Стецівському краєзнавчому музеї портрет втратив експозиційний вигляд: живописний шар потріскався і місцями облущився, по краях картини виднілися полотно і ґрунт, частина авторського живопису була використана як крайки (див. іл. 1). У такому вигляді твір не міг бути представлений у постійній експозиції музею Богдана Хмельницького. У 2005 році його передали на реставрацію до Національного науково-дослідного реставраційного центру України [10]. Більше року над портретом працювала художник-реставратор Жанна Володимирівна Шевченко. Було розроблено і виконано програму реставраційних заходів: укріплено фарбовий шар і ґрунт, відновлено зв'язок між фарбовим шаром, ґрунтом і основою. Відновлено авторські розміри картини, що були використані в якості крайок (при поступленні на реставрацію розмір картини дорівнював 57 x 44,5 см, після проведення реставраційних робіт змінився до 62x48 см). Виготовлено новий музейний підрамник. Розтягнуто полотно на нововиготовленому музейному підрамнику. Підведено ґрунт в місцях втрат.

Видалено різноманітні забруднення, потоншено згустки попередніх поновлювальних лакових покриттів. Проведено тонування багаточисельних потертостей фарбового шару і підведеного ґрунту акварельними фарбами. Живопис покрито захисним лаковим шаром [11], (див. іл. 2). Реставраційні заходи дозволили уточнити час написання портрета – I половина XIX століття. Тож тепер можемо внести зміни і у фондову документацію, і в етикетаж музею Богдана Хмельницького.

Чи є схожі зображення у збірках інших музеїв? Найближчими за композиційною схемою та колоритом до описаного нами зображення є 3 полотна: портрет Б. Хмельницького роботи невідомого художника XVIII століття з Національного музею історії України (№ М 34) [12, с. 278], портрет Б. Хмельницького роботи невідомого художника XVIII століття з Музею Війська Польського (№ 537 MWP, Варшава, Польща) та портрет Б. Хмельницького роботи невідомого художника початку XIX століття з Сумського обласного краєзнавчого музею [12, с. 282]. Портрет із Музею Війська Польського чигиринці та гості міста мали змогу побачити на виставці «Атрибути гетьманської влади та особисті речі Богдана Хмельницького із музеїв Європи», яка проходила у нашому музеї з квітня по червень 2002 року.

Сьогодні портрет Б. Хмельницького роботи невідомого художника I половини XIX століття представлений у постійній експозиції музею великого гетьмана.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фонди НІКЗ «Чигирин». – КВ-4396, Ж-91.
2. Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVII века / Я.И. Смирнов. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1908. – 512 с.
3. Тоїчкін Д.В. Козацькі шаблі в зображальних джерелах України XVII-XVIII століть / Д.В. Тоїчкін // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 180-191.
4. Тоїчкін Д.В. Козацька шабля XVII-XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Інститут історії України НАН України / Д.В. Тоїчкін. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 368 с.
5. Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVII-XVIII століть / П.М. Жолтовський. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1958. – 148 с.
6. Висловлюємо вдячність за надану допомогу Г.О. Беліковій.
7. Лист головного зберігача НХМУ Г.О. Белікової, 1997 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
8. Лист № 76 від 27.11.1997 року // Фонди НІКЗ «Чигирин».
9. Наказ Міністерства культури і мистецтв України № 599 від 24.12.1997 року // Фонди НІКЗ «Чигирин».
10. Фонди НІКЗ «Чигирин».

11. Реставраційний паспорт № 3731 на реставрацію рухомої пам'ятки історії та культури від 26 жовтня 2006 року // Фонди НКЗ «Чигирин».

12. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 1575 фотосвітлинах. Друге видання, доповнене і доопрацьоване / В.В. Недяк (авт., упоряд., кер. проекту, худож., фото, ілюстр.), В.О. Щербак та ін. – К.: Емма, 2007. – 1216 с.

Борисенко О.Є.

м. Запоріжжя

ВИДАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ (1886-1939 РР.) З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

У 1971 році до наукової бібліотеки Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» надійшло 180 журналів та книг на польській мові, виданих Польським історичним товариством у Львові у 1895-1939 рр. На жаль, жодних документів, які б засвідчили джерело надходження цих видань, віднайти не вдалось.

Зазначимо, що саме у 1971 році заповідник отримав від львівських музеїв чимало предметів для майбутнього Музею історії запорозького козацтва, який будувався. Можна припустити, що, якийсь з цих музеїв або ж бібліотек чи архівів міг би передати до заповідника предмети, які за тих чи інших обставин не були поставлені на облік – на жодному з журналів немає музейного або архівного шифру. Між тим, серед надрукованих в цих журналах та книгах наукових статей нерідко трапляються статті, присвячені історії України як Західної, так і Східної. Очевидно, саме цим і керувались наші колеги, коли привезли до заповідника ці польські видання, які наприкінці 2015 року були передані до основного фонду заповідника. Але перш ніж розпочати огляд представленої колекції, звернімось до історії Польського історичного товариства у Львові та визначення його місця серед інших польських товариств.

У другій половині XIX – першій половині XX ст. у Львові виникає ціла низка історичних товариств, переважно польських. Єдиним українським було Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка. Ці товариства були покликані забезпечити потреби як науковців, так і суспільства у дослідженні історії міста, а потім і регіону у різних її аспектах, у тому числі і доволі вузьких.

До найдавніших львівських історичних товариств належало Крайове археологічне товариство, яке діяло у Львові з 1875 по 1890 рр. Воно проводило облік нерухомих пам'яток історії, активну виставкову діяльність. З цим товариством співпрацювали і українські історики, у тому числі і з Наддніпрянщини (В. Антонович, Д. Багалій, Д. Яворницький).

Львівське доісторичне товариство (1932-1939 рр.) також сприяло розвитку археологічної науки у Галичині. Свої дослідження воно узгоджувало з

науковими планами Львівського університету. З товариством також співпрацювали українські археологи, зокрема, Ярослав Пастернак та Маркіян Смішко.

Одним з найстаріших було Народознавче товариство у Львові (1895-1939 рр.). Воно відіграло значну роль у становленні етнографічної науки в Галичині. Товариство також тісно співпрацювало з етнографами Львівського університету та з українськими етнографами (до заснування Етнографічної комісії Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка). У витоків польського товариства стояв Іван Франко, а серед співпрацівників були М. Грушевський та М. Павлик.

Товариство шанувальників минувшини Львова (1905-1939 рр.) займалось дослідженням історії міста (до речі, поширювався міф про початок історії Львова від захоплення його Казимиром III у XIV ст.). Товариство видавало науково-популярну серію з історії Львова «Львівська бібліотека», опікувалось охороною пам'яток історії міста, проводило активну туристичну діяльність, організовувало курси екскурсодів.

На регіональній військовій історії спеціалізувалося Товариство дослідження історії оборони Львова та південно-східних воєводств (1928-1939 рр.).

Становленню теоретичного та практичного краєзнавства у Західній Україні сприяла діяльність Львівського відділення Польського краєзнавчого товариства (1919, 1932-1938 рр.).

Декілька львівських товариств працювали у царині спеціальних історичних дисциплін. Перш за все, це Геральдичне товариство у Львові (1905-1930 рр.), яке вивчало проблеми генеалогії, геральдики та сфрагістики. Членами Товариства були тільки фахові історики. Товариство видавало «Геральдичний місячник» та «Щорічник (Польського) Геральдичного Товариства у Львові». У 1925-1928 рр. діяв Союз львівських нумізматів [8].

До Першої світової війни львівські товариства існували переважно на членські внески, кошти, отримані від видань, пожертви благодійників, а також на кошти аматорів, яких професійні історики залучали для підтримання життєдіяльності кожного з товариств. Виключення становило тільки львівське Геральдичне товариство, яке завжди спиралось тільки на професійних істориків. Незалежність від державного фінансування давала членам товариств певні преференції у висловленні свої поглядів і проведенні досліджень. Діяльність львівських товариств сприяла розвитку історичної науки у напрямках дослідження переважно історії Львова та Галичини. Лише Народознавче та Геральдичне товариства разом з Крайовим археологічним товариством були учасниками світових конгресів істориків.

Переходячи до висвітлення діяльності Польського історичного товариства у Львові, зауважимо, що на відміну від вищезазначених товариств, воно мало на меті дослідження більш широкого спектру питань, а саме: критичне

осмислення не тільки історії Галичина, але й історії Польщі та всесвітньої історії.

Засновником товариства, яке до 1924 року називалось Історичним товариством у Львові, був доктор історії Лейпцізького університету Францисек Ксаверій Ліске (1838-1891), який у 1868 р. переїхав до Львова на запрошення колег з Львівського університету, де отримав посаду професора всесвітньої історії. Ліске обирався деканом філософського факультету (1876-1877) та ректором університету (1879-1880) [5].

Незважаючи на те, що серед викладачів та випускників університету було багато відомих істориків, які мали чималі досягнення у царині науки, вони відчували необхідність у перебудові своїх підходів до вивчення історії, скориставшись запозиченням критичної німецької методи у Ліске, який був учнем одного із світочів німецького історичного цеху Вейца та взірцем німецької точності. Ліске, який виявився чудовим педагогом і організатором, сприяв перебудові історичної науки у Львівському університеті, відмежувавши її від літератури та патріотичної пропаганди. У 1886 р. він зумів поступово згуртувати галицьких істориків у Львівське Історичне товариство. 26 червня рескриптом Галицького Намісництва було офіційно затверджено Статут товариства за № 40603. Установчі збори відбулись 14 жовтня 1886 р. у доволі камерній обстановці у Львівському університеті. При обранні правління Історичного товариства його головою став К. Ліске.

У прийнятому Статуті зазначалось, що знов створене товариство покликане спонукати і сприяти розвитку історичних наук з особливим урахуванням історії Червоної Русі. Цю мету планувалось реалізувати шляхом організації засідань, загальних зборів, публічних читань, контактів з іншими науковими товариствами, а також через видання періодичного часопису, присвяченого історичним наукам, а якщо ж дозволять кошти – також через підготовку інших наукових видань в галузі історії.

Історичне товариство у Львові стало першим польським науковим товариством зі спеціалізацією у царині історіографії. Цьому сприяла зосередженість у місті великих зібрань документів та літератури: бібліотека Львівського університету, Оссолінеум, бібліотеки Дзедушинських, Баворовських, Павліковських, Крайовий архів актів городських і земських. Завдяки цьому у Львові наприкінці XIX ст. зосередилась велика кількість дослідників історії – майже 85% від загальної кількості польських дослідників старовини. Відомо, що у 90-х роках XIX ст. Історичне товариство нараховувало вже понад 300 членів.

До співпраці з товариством К. Ліске залучив і українських вчених, що цілком відповідало засадам позитивізму, які він сповідував. К. Ліске сприймав створене товариство саме як історичне, до якого могли залучатись вчені різних національностей. Серед відомих українських учнів К. Ліске були Корнило Заклинський, Омелян Калитовський, Михайло Вагилевич. К. Заклинського,

К. Ліске заохотив до вивчення історії дипломатії українського козацтва. Завдяки цьому Заклинський став фундатором цього аспекту української історіографії. Деякий час до кола членів товариства належали Іван Франко та Михайло Грушевський.

Повертаючись до історії товариства зазначимо, що спочатку воно діяло тільки у межах Королівства Галичини та Лодомерії. З 1913 р. товариство мало філію у Кракові. Після реорганізації у 1925 році вже Польське історичне товариство поширило свою діяльність на всю польську державу – Другу Річ Посполиту і «охопило всю історичну науку Польщі». У тому ж 1925 р. Варшавське Товариство любителів історії перетворилось у його автономну філію. Того ж року нові філії товариства були створені у Познані і Вільнюсі, а у 1927 р. – у Лодзі, Любліні та Станіславі. Пізніше філії виникли і у інших містах.

Після смерті К. Ліске у 1891 р. наступними головами в окресленому періоді були Тадеуш Войцеховський (1891-1914), Людвіг Фінкель (1914-1923), видатний польський історик і педагог Станіслав Закшевський (1923-1932, 1934-1936), Францішек Буяк (1932-1934, 1936-1937) та Людвік Коланковський (1937-1947).

У 1939 р. товариство припинило свою діяльність у Львові. На той час воно нараховувало приблизно 1300 членів. Після закінчення Другої світової війни воно відновило свою діяльність у 1945 р. спочатку у Кракові, а з 28 вересня 1947 р. – у Варшаві, де існує і понині, під назвою Польське історичне товариство – наукове товариство польських істориків, яке об'єднує професійних істориків та любителів історії.

Одним із головних напрямків діяльності Історичного товариства стало видання наукового органу – часопису «Kwartalnik Historyczny» («Історичний кварталник») – далі «КН». Створений у 1887 р. журнал виходив у Львові до початку Другої світової війни. Увесь цей час він демонстрував незмінний високий науковий рівень, залишався активним учасником національного історіографічного процесу, став загальнонаціональною історіографічною трибуною. До створення у 1905 р. у Варшаві «Історичного огляду» «КН» залишався єдиним польським спеціалізованим періодичним виданням у галузі історії.

Становлення «КН» припало на добу позитивізму, яка запанувала в польській історіографії від другої половини XIX ст. Опонуючи романтичний ідеології, вона була позначена переосмисленням причин невдач у боротьбі поляків за власну державу. Новий критичний напрямок, що піддавав ревізії попередні погляди, протиставляючи їм дослідницький об'єктивізм, проник у суспільну свідомість і запанував у всіх частинах розділеної між трьома державами Польщі.

Визначна роль у становленні часопису належала його першому редактору К. Ліске. Саме він скерував діяльність як Історичного товариства, так і «КН» не

на публікацію джерел, а на критику та історичну бібліографію. У перші роки існування часопису в ньому друкувалось 76% критичних статей і 22% досліджень. З часом часопис відкрив двері молодим дослідникам, але не для друкування дослідницьких матеріалів, а для друкування рецензій, що вимагало від дописувачів неабияких інтелектуальних зусиль.

Попри зорієнтованість на широке коло проблем в галузі як польської, так і всесвітньої історії специфічною рисою КН, згідно Статуту, була виразна регіональна спрямованість. У рефераті, підготовленому К. Ліске до Другого з'їзду польських істориків у Львові (1890 р.) він зазначав, що без пробудження наукового життя у провінції ніколи не можна отримати результатів на ниві гуманітарних досліджень. «Пізнаючи історію Речі Посполитої, але не пізнаючи її провінційної, локальної історії, неможливо пізнати цілість не знаючи частин».

Від початків свого існування «КН» сповідував принцип різновекторності наукових досліджень. Діяльність Історичного товариства і поява першого зошита «КН» викликали схвальні відгуки у польській пресі.

Від першого номера «КН» містив рубрики «Статті» та «Матеріали», «Перелік розгорнутих рецензій, надрукованих у інших часописах», «Бібліографію закордонних творів». Постійними стали рубрики «Звіти засідань Історичного товариства», «Від редакції», «Полеміка».

У 1891 р. після смерті К. Ліске редакцію «КН» очолив його учень Освальд Бальцер (1858-1933), який продовжив закладені вчителем традиції підготовки часопису. Він надавав великого значення налагодженню наукових контактів та розповсюдженню часопису за межами Австро-Угорської імперії. «КН», що здобував усе більшу популярність, надсилали до Німеччини, Франції, Італії, Росії, Швеції, а у межах імперії – до Чехії та Угорщини. Відбувався обмін виданнями, за рахунок якого редакція «КН» значно поповнила власну бібліотеку іноземними часописами [10].

У 1894 р. О. Бальцер із-за тяжкої хвороби змушений був залишити посаду. Справу видання часопису продовжив директор бібліотеки Львівського університету Олександр Семкович, який керував «КН» упродовж 1894-1897, 1899-1904, 1906-1914 та 1920-1922 рр. У 1898 р. хворого А. Семковича замінював його колега по бібліотеці Ю. Коженювський, який обіймав цю посаду до 1899 р. А у 1905 р. редактором часопису був заступник директора бібліотеки Ф. Папе.

Редакція журналу постійно знаходилась у бібліотеці Львівського університету.

Відбувався постійний пошук оптимальної структури журналу. Так у 1890 р. додається рубрика «Огляд історичних та літературних досліджень», а у 1891 р. рубрика «Матеріали» трансформується у «Miscelanea». У тому ж році рубрика «Бібліографія закордонних творів» трансформується у «Бібліографію і огляд закордонної літератури», а з 1893 р. у «Огляд закордонної літератури». У

1895 р. рубрику ще раз змінили на «Огляд літератури всесвітньої історії». Рубрика була структурована – поділена на стародавню, середньовічну, ранньомодерну історію (до 1700 р.), історію XVII-XIX ст.

У 1893 р. розділи «Перелік розгорнутих рецензій, надрукованих в інших часописах» та «Огляд історичних та літературних досліджень, розміщених у щоденних, тижневих і місячних часописах» об'єднали у «Огляд часописів». У 1902 р. її замінила рубрика «Бібліографія польської історії», яку вів Євген Барвінський (1918-1939) – директор Державного архіву у Львові [2].

На початок XX ст. остаточно викристалізувалась така рубрикаційна структура «КН»: критичні статті, дослідження, *miscelanea* (невеликі джерельні обгрунтування), рецензії, огляд літератури із всесвітньої історії, хроніка, огляд часописів, звіти засідань Історичного товариства, полеміка, некрологи. Така структура залишалась актуальною увесь львівський період існування часопису.

Отже, звернімось тепер до колекції видань Польського історичного товариства з фондової збірки Національного заповідника «Хортиця».

Написанню даної статті передував складений огляд зазначеної колекції, в якому подається більш детальна характеристика видань. У представленій статті автор ставив собі за мету зробити акцент, на публікаціях, пов'язаних з історією України.

Як вже було зазначено вище, загальна кількість видань складає 180 одиниць зберігання. Переважна більшість з них це часописи «КН» (99) за 1895-1896, 1898, 1903-1905, 1907, 1909-1910, 1917-1918, 1920-1921, 1923-1936, 1938-1939 роки. Часопис виходив щорічно і щоквартально (отже складався з 4-х випусків-зошитів). Перший в колекції часопис, за 1895 р., представлений зошитом 3-м. Такий же некомплект характерний і для всіх зазначених років. Більшість номерів «КН» має нерозрізані аркуші книжкового блоку, що свідчить про те, що їх не використовували для читання.

Ймовірно 1896-м роком можна датувати «Odbitkę «Kwartalnika Historycznego»» (Копію «Історичного Квартальника»). Рукописний запис про це зроблено на сторінці 487. Більша частина часопису присвячена Берестейській унії 1596 року.

У XVII щорічнику (зошиті 4) за 1903 р., доповненому новою рубрикою «Бібліографія польської історії», вміщено статтю В. Яроша «Баторіянська легенда. Критичний нарис з історії Запорозжя».

Серед наукових статей (XVIII щорічник, зошит 2 за 1904 р.) надрукована праця відомого польського історика Людвіка Кубалі (1838-1918), який багато років присвятив вивченню життя та діяльності Богдана Хмельницького, «Присяга у Переяславі та «статті» Богдана Хмельницького». Переклад статті здійснений О.Є. Борисенко у 1998 р. У 1880-1881 Л. Кубалю опублікував два томи історичних нарисів, які принесли йому велику славу і популярність. Під їх впливом письменник Генрик Сенкевич взявся до створення знаменитої історичної трилогії («Вогнем і мечем», «Потоп» та «Пан Володійовський»).

Всі зазначені часописи за 1898-1904 рр. були надруковані у друкарні ім. Оссолінських у Львові. Ще одна стаття Людвіка Кубалі – «Zaprzeczona krajina» («Виснажена країна»), присвячена подіям 1654 р. в Україні, вийшла друком у XXI щорічнику, зошит 4 за 1907 р. Історика хвилювало питання боротьби нації за своє існування, адже він сам був учасником січневого повстання 1863 р. у Польщі проти російського панування [4].

Стаття Петра Стебельського «Lwów u 1848 r.» («Львів у 1848 році»), надрукована у 3-4 зошитах XXIII щорічника за 1909 р., присвячена революційним подіям в Європі та реакції на них львів'ян – їх надіям на падіння Австро-Угорської імперії, боротьбі та поразці. Мечислав Гавлік у зошиті 1/2 того ж щорічника друкує «Projekt Unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII wieku» («Проект російсько-польської унії у другій половині XVII століття»). В ньому йдеться про нездійснений проект унії між Річчю Посполитою і Московією під час шведського «потопу» (1655-1659 рр.) та про участь у тогочасних подіях українського козацтва.

До 100-річчя створення Національного закладу імені Оссолінських у Львові Адам Фісхер написав статтю, присвячену засновнику вищезазначеного Закладу – Юзефу-Максиміліану Оссолінському (1748-1826) «Zasługa Józefa Maksymiliana Osslinskiego». Стаття була надрукована у зошиті I XXXII щорічника за 1918 р. Родині Оссолінських Львів і ціла Польща завдячують унікальною колекцією творів мистецтва (понад 168000), 715 старовинних рукописів, стародруків, видань з різних галузей знань. Це зібрання отримало назву ОССОЛІНЕУМ. Заклад мав у своєму складі бібліотеку, музей та друкарню. Він був націоналізований радянською владою. На прохання польської сторони 30% основного фонду колекції або 217 000 одиниць зберігання, у тому числі «Рацлавицька панорама», були передані Польщі у 1947 р. і знаходяться у інституті Оссолінських у м. Вроцлаві. Твори образотворчого мистецтва передано до Львівської картинної галереї (нині – Львівська галерея мистецтв), а 10000 книг – до Бібліотеки Академії наук СРСР. Більша частина книг зберігається у Львові в Національній бібліотеці ім. Василя Стефаника, склавши підвалини цієї бібліотеки. Частина предметів надійшла до Львівського історичного музею. Близько 10 тис. книг донедавна зберігались у колишньому єзуїтському костелі (нині – собор святих Петра і Павла), а тепер, за браком приміщення, передані до військового гарнізону (!). Так віднеслась влада до унікальної колекції, розпорошивши її по різних музеях, бібліотеках тощо [6].

Рік 1923 був позначений переїздом Історичного товариства у нове приміщення Львівського університету, під яке було надано будівлю Галицького сейму, в якій і зараз знаходиться Львівський державний університет ім. Івана Франка. Зазначимо, що у 1919-1939 роках Львівський університет носив ім'я польського короля Яна Казимира, якого поляки вважають засновником (1661 р.) університету. Саме в тому році польський король, який був єзуїтом,

надав львівському єзуїтському колегіуму, в якому, до речі, вчилися Богдан Хмельницький та Ярема Вишневецький, мандат, що підвищував його статус і дав змогу у майбутньому перетворитись на університет. Ім'я Івана Франка університет отримав 08 січня 1940 р., але остаточно воно затвердилось після визволення міста від нацистів у 1944 р. [3]

1925-й рік був позначений реорганізацією товариства, яке отримало нову назву – Польського історичного товариства. В тому ж році був затверджений його новий Статут. Зміна назви товариства не була простою формальністю – віднині членами товариства могли бути тільки поляки, ліквідовувались українські кафедри, українські викладачі та студенти змушені були покинути стіни університету [9].

З видань 1926 року відзначимо критичну статтю Олександра Чоловського «Kudak, przyczynki do założenia i upadku twierdzy» («Кодак, підстави до заснування та занепаду фортеці») та наукову довідку Міхала Антонова «Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego» («Два питання щодо діяльності Петра Конашевича Сагайдачного»). Обидві праці надруковані у зошиті 2 XL щорічника.

У другому томі «КН» за 1929 р. (зошити 3 XLIII щорічника) надруковано статтю Стефана Томашевського «Nowa teorja o początkach Rusi» («Нова теорія про початки Русі»). Автор статті, пишаючись здобутками польських істориків, закликає до перегляду усталеної точки зору на початки Русі та до вироблення самостійної позиції польських істориків щодо цієї проблеми. Стаття була перекладена О.Є. Борисенко у 1998 р. У 1929 році (XLIII щорічник, том 1, зошит 4) надруковано статтю Юзефа Видаєвича «Napały Kozaków, Tatarów i Turków na Byszcze w latach 1667 i 1672» («Напади козаків, татарів та турків на Бишче в роках 1667 та 1672»).

Вивченню історії Львова присвячена стаття Луції Харевічової «Dziesięciolecie badań nad dziejami miasta Lwowa» («Десятиліття вивчення історії міста Львова»), надрукована у додатку до «КН» – «Wiadomości historyczne» («Історичні відомості») у другому томі XLIII щорічника, зошит 2 за 1929 р.

Про обмеження козацьких вольностей у 1638 році – «Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638» йдеться у статті Владислава Томкевича (1 том щорічника XLIV, зошит 2 за 1930 р.).

На початку 1930-х років Польське історичне товариство починає видавати багатотомну «Bibliografję historii polskiej» («Бібліографію польської історії»).

У томі 1, зошит 1, «Bibliografji» за 1931 р. акцент робиться на документах та джерелах. У цьому розділі є рубрики: «Kraje ruskie» («Землі руські»); джерела до економічної історії; джерела до воєнної історії (у тому числі, рубрика «Kozacy» («Козаки»); джерела до історії костелу (у т.ч. данні про грецькі церкви та церковні братства); документи, викладені хронологічно до 1603 р.

Том 1, зошит 4, «Bibliografji» за 1937 р. також зосереджений на джерелах, у тому числі у рубриках: до воєнної історії є розділ «Козаки – 1805-1810»); до історії костелу – розділи: «Релігійна полеміка» та «Церковні братства». Ці розділи покликані зосередити увагу на протистоянні католиків та православних. «Bibliografja historii polskiej» за 1931, 1935 та 1937 підготовлена ініціатором створення даної серії професором Львівського університету, членом Польського історичного Товариства Людвіком Фінкелем (1858-1930), видатним істориком, керівником кафедр історії Австрії та новітньої історії, засновником та першим директором архіву Львівського університету, він був також автором концепції польського заснування університету і склав на підставі архівних матеріалів найповнішу його історію до 1880 р. У першому томі XLVI щорічника, зошит 1-2 за 1932 р. надруковано бібліографію праць самого історика [7]. У тому ж щорічнику (зошит 3-4) опубліковано статтю Людвіка Фронша «Bitwa pod Zborowem w r. 1649» («Битва під Зборовом у 1649 р.»).

Стаття Марьяна Кукеля «Polski wysilek zbrojny roku 1683» («Польські військові зусилля року 1683») пов'язана з висвітленням знаменитої битви з турками під Віднем. Стаття вийшла у тому першому XLVII щорічника, зошит 2 за 1933 р.

Українській тематиці присвячена стаття Михала Андруска «Historjografja ruska (ukraińska) w latach 1921-1930» («Руська (українська) історіографія в роках 1921-1930») – XLVIII щорічник за 1934 р., зошити 1-2. У тому ж році у зошиті 3 надруковано статтю Вацлава Ліпінського «Autorstwo diariusza wojny moskiewskiej 1632-1634 zwanego «diariuszem Krzysztofa Radziwiłła» («Авторство щоденника московської війни 1632-1634 років, названого «щоденником Кшиштофа Радзівілла»).

Рік 1935-й був позначений великою втратою для польської держави – смертю маршала Юзефа Пілсудського. У XLIX щорічнику, зошит 1/2, була надрукована стаття професора Станіслава Закшевського присвячена маршалу, а вже у L щорічнику, зошит 2, за 1936 р. Т.Е. Модельський та К. Тишковський друкують статтю про самого Станіслава Закшевського, видатного вченого, багаторічного голову Польського історичного товариства, який помер у 1936 р. Матеріали L щорічника, зошит 1, за 1936 р. присвячені пам'яті професора Станіслава Закшевського.

Ще одною втратою був позначений рік 1936-й – Яна Фіялека (1864-1936), ксендза, колишнього завідувача кафедрою церковної історії Львівського університету, історика польського костелу доби середньовіччя, історії православної церкви у Західній Україні. У зошиті 3 L щорічника Владислав Сімкович друкує статтю, присвячену вченому «Charakterystyka postaci» («Характеристика постаті»).

У зошиті 4 L щорічника за 1936 р. надруковано також дві статті: Людвіка Коланковського з нагоди 80-річчя історика Фридерика Папеему «Historyk

Jagiellonow» («Історик Ягеллонів») та Марії Павлісової «O formacjach kozackich w czasie wojny Krymskiej» («Про військові козацькі формування під час Кримської війни»).

У ЛІІІ щорічнику, зошит 2 за 1939 у рубриці «Справи Товариства» йдеться про будівництво Дому науки Товариства. Це останній примірник «Історичного Квартальника» з представленої колекції.

До колекції заповідника увійшли також два «Indeksu» («Показчики» до журналу «КН») за 1898 (частина перша) та за 1925 рр.

Наступну групу видань складають журнали і окремі статті, присвячені з'їздам польських істориків, організованим Польським історичним товариством. Найдавніший з них – «Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie». II. Obrady i uchwały. («Щоденник другого з'їзду польських істориків у Львові». II. Обговорення та ухвали). Львів, 1891 р.

«Pamiętnik IV powszechnego zjazdu historyków polskich we Poznaniu». 6-8.12.1925 («Щоденник IV загального з'їзду польських істориків у Познані»), том 1, складається з рефератів секцій з I по VII, серед яких реферат К. Соханевича «Стан, організація і постулати досліджень історії південно-руських земель» та «Про руську геральдику і дослідження питання розселення шляхти на руських землях».

Цікаві матеріали містяться у 11 статтях, надрукованих на відокремлених аркушах з невизначених журналів. Це реферати учасників IV загального з'їзду польських істориків у Познані (1925 р.), секцій з II по VII. Так на секції II було заслухано зокрема такі реферати: «Проблема середньовіччя» Оскара Халецького; «Польща і Татарщина» Олександра Чоловського; «Справа польсько-руського прикордоння в руських дослідженнях» Теофіла Емілія Модельського; на секції III: «Історія Росії у напруженнях польських істориків» Кажімежа Тишковського; «У справі дослідження історії Галичини після розділу (Польщі)» Адама Шелонговського, Зигмунда Зборуцького, Едмунда Хіджика та Мар'яна Тировича; на секції VI: реферат, присвячений проблемі повернення до Польщі з Росії та України документальних пам'яток польської історії; на секції VII: «Централізм і федералізм, національна держава і держава багатонаціональна» Болеслава Лимановського.

У 1935-1939 рр. Польське історичне товариство здійснювало видання щорічника «ZIEMIA CZERWIENSKA» («Земля Червеська»). В нашій колекції є два примірники даного видання: I, зошит 1 за 1935 р. та IV, зошит 2 за 1939 р. В обох щорічниках опубліковано матеріали щодо історії Галичини.

Історії Галичини присвячена також ціла низка окремих видань Польського історичного товариства, у тому числі: «Organizacja sejmiku halickiego» («Організація галицького сейму») Станіслава Шреневського (Львів, 1938 р.), надрукована в серії «Studja nad historją prawa polskiego imienia Oswalda Balzera», том XVI, зошит 3; «Wpływ komisji edukacji narodowej na B. Galicję» («Вплив комісії з народної освіти на Б. Галичину») Лукаша Курдибахи (Львів,

1938 р.). В брошурі йдеться про намагання запровадити на теренах Галичини досвід Комісії Народної Освіти, яка мала позитивний вплив на освітні заклади на території Варшавського Князівства у справі навчання та виховання польської молоді у традиціях Речі Посполитої, поділеної на той час між Австрією, Прусією та Росією; «Tajne związki polityczne w Galicji» (od r. 1833 do r. 1841) («Таємні політичні організації в Галичині») (з р. 1833 до р. 1841) Юзефа Краєвського (Львів, 1903 р.). Йдеться про польські таємні організації змовників, які намагались протистояти країнам, що відібрали у Польщі незалежність та про великі сподівання поляків на допомогу європейських країн; «O potrzebie wydania niektórych pamiątek galicyjskich» («Про необхідність видання деяких галицьких щоденників») Адольфіни Маннуви (Львів, 1936 р.). У статті наголошується на значимості рукописних щоденників та мемуарів галичан, написаних у XIX ст. – важливих, але недосліджених джерел з історії краю; «Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772-1848» («Хроніка стихійних лих в Галичині в роках 1772-1848») Яна Шевчука (Львів, 1939 р.); «Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich» («Шляхетська сфрагістика доби середньовіччя у світлі львівських архівів») Мар'яна Хаїшига (Львів, 1938 р.); «Urzędnice grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352-1783» («Львівські міські та земські урядовці у 1352-1783 роках») Кароля Малечинського (Львів, 1938 р.) – дослідження співвідношення руської (української) традиції у діяльності місцевих органів управління та права з польськими традиціями.

У 1901 р. у Львові в друкарні «Польське слово» було надруковано 3-є видання «Szkiców historycznych» («Історичні нариси»). Автором нарисів був відомий історик, письменник та публіцист з чесько-польським корінням Кароль Шайноха (1818-1868). У своїх наукових працях історик підкреслював цивілізаційну місію Польщі на сході Європи. Він ідеалізував монархію нащадків короля Ягелло, бачив майбутнє у поєднанні в одній федерації Польщі, Литви та України-Русі на підвалинах рівноправності всіх народів. Твори історика мали неабиякий вплив на сучасну йому польську суспільність. Серед нарисів, надрукованих у 4-х томах, є нариси про дружину короля Сигізмунда Августа Барбару Радзівілл, короля Казимира Великого, про спольщення Русі у XVI столітті, про майбутню дружину Тимоша Хмельницького Домну Розанду.

На могилі історика, похованого на Личаківському цвинтарі, серед частин великого надгробка є щит із символами трьох держав: польського орла, литовської погоні та українського архангела Михаїла [12].

За період з 1908 по 1938 рр. виходять друком окремі праці львівських істориків-членів Польського історичного товариства. Частина з них друкується у видавництві національного закладу ім. Оссолінських, частина – в друкарнях «Економія», «Полонія», «Нове століття», «Союзна друкарня» у Львові, у

приватних друкарнях (К.С. Якубовського у Львові, Яна Котти у Варшаві), а також у друкарні Ягеллонського університету у Кракові.

Серед зазначених праць вибрані статті Станіслава Закшевського «W czasach Chrobrego. Obrazy z dziejów i kultury X-XI wieków» («В часи Хороброго. Образи з історії і культури X-XI віків»). Автор досліджує добу першого польського короля Болеслава Хороброго, відстоюючи право Польщі на землі Червенські, тобто Галичини. Видано у 1938 р. [13].

Адам Шельонговський у виданій у 1911 р. у Варшаві книзі «Kwestya ruska w świetle historyi» («Руське питання у світлі історії») також обґрунтовує право Польщі на землі Русі (України).

У брошурі Едварда Дубановича «Sejmowa reforma wyborcza a ugoda polsko-ruska» («Сеймова виборча реформа і польсько-руська угода») йдеться про питання порозуміння між більшістю поляків та українською меншістю у Польщі та про загрозу для обох з боку третьої сторони у разі відсутності такого порозуміння.

Правовим питанням присвячені праці: Яна Лохо-Соболевського «Prawo opiekuńcze w dawnej Litwie» («Опікунське право у давні Литві»), надрукована у Львові у 1937 р.; Рафала Таубенсхлага «Prawo karne polskiego średniowiecza» («Кримінальне право польського середньовіччя») Львів, 1934 р. та Пшемислава Домбровського «Zaginione księgi sądowe województwa ruskiego i bełskiego» («Втрачені судові книги Руського та Белзького воєводства») (Львів, 1921 р.). Праці надруковані в серії «Дослідження історії польського права» імені Освальда Бальцера відповідно у томі XV, зошит 2, у томі XIV, зошит 3 та у томі VIII, зошит 1.

Воєнній тематиці присвячено три праці. У першій, надрукованій у Кракові у 1921 р., «Historja wojny Chocimskiej 1621» («Історія Хотинської війни 1621») Юзеф Третьак досліджує Хотинську битву та перемогу над турками козацько-польського війська. Книга має 9 гравюр, серед них гравюра із зображенням Петра Конашевича-Сагайдачного. Друга праця – Марії Павліцувни «Ze starań o legję polską w początkach wojny Krymskiej (1853-1854)» («Про зусилля по створенню польського легіону на початку Кримської війни 1853-1854 рр.»), Львів, 1932 р., присвячена спробі поляків протистояти Росії у Кримській війні, щоб послабивши її, повернути Польщі незалежність та про чвари між різними угрупованнями, що завадили цьому. Книга Адама Шельонговського «Niemcy, Austria i kwestya polska» («Німеччина, Австрія і польське питання») присвячена розгляду польського питання під час Першої світової війни як міжнародної проблеми, оскільки Польща залишалась поділеною між Німеччиною, Австрією та Росією. Видання: Варшава-Люблін-Лодзь-Краків, 1915 р. (?).

Ще про одну болючу проблему йдеться у брошурі «Z rozmów i rozmyśleń na temat kwestyi żydowskiej» («З розмов і роздумів на тему єврейського

питання») Вітольда Левицького (Львів, 1911 р.). Автор доходить висновку, що євреї у Польщі мають бути поляками.

У 1929 р. у Львові виходить друком стаття Антонія Лукашевського «Pochodzenie Piotra Konaszewicza Sahajdacznego» («Походження Петра Конашевича Сагайдачного»). У статті розглядається питання щодо шляхетського походження українського гетьмана. Автор робить висновок, що він не був шляхетського походження. Переклад статті здійснено О.Є. Борисенко у 1999 р.

У тому ж 1929 р. Ізидор Едмунд Хжоншч друкує статтю «Stosunki kozacko-tatarskie z uwzględnieniem stosunków z Turcją, Moldawją i Siedmiogrodem w I połowie 1649 roku» («Стосунки козацько-татарські з урахуванням стосунків в Туреччину, Молдавію та Семиградом у 1 половині 1649 року»). Автор торкається зокрема відносин між татарами та Богданом Хмельницьким. Стаття перекладена О.Є. Борисенко у 1999 р.

Видана у Львові у 1929 р. книга «Polska współczesna» («Сучасна Польща») авторським колективом у складі Ф. Буяка, З. Паздро, З. Прохінського, С. Собінського, видання 3-є, складається з п'яти розділів: 1. Географічні умови розвитку Польщі. 2. Економічне життя. 3. Суспільний устрій і політичне життя. 4. Державний устрій і адміністрація. 5. Культура. Додаток.

У 1931 р. вийшла друком книга А. Верещинського та В. Кухарського «Wiadomości o Polsce współczesnej ze szczególnem uwzględnieniem stosunków politycznych, gospodarczych i społecznych», видання 3-є, («Відомості про сучасну Польщу з детальним урахуванням політичних, економічних та соціальних відносин»).

Лукаш Курдибаха, автор праці «Staropolski ideał wychowawczy» («Старопольський ідеал виховання»), 1938 р., розглядає проблему виховання поляків, піддаючи ревізії тогочасні погляди на виховавчу ідеологію шляхти з XVI до кінця XVIII століть. Автор показує послідовність становлення польського ідеалу виховання і його польськість, яка знайшла свій прояв у незалежності і протистоянні польського ідеалу виховання іноземним впливам. Праця видана в серії «Prace historyczno-kulturalne».

Зазначимо, що у наведених вище виданнях серед загальнопольських питань можна віднайти відомості і про історію Західної України у складі Другої Речі Посполитої.

Польське історичне товариство вміло вшановувати колег, які доклали багато зусиль для його становлення та підняття наукового рівня видань до європейського, їм присвячувались спеціальні збірки, у яких друкувались не тільки праці самих вчених, але і їх учнів. В нашій колекції маємо п'ять таких видань, подаємо їх у хронологічній послідовності. «Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama» («Пам'ятна книга на честь Владислава Абрахама») з портретом, т. 1 (Львів, 1930 р.). Владислав Абрахам (1860-1941) був професором церковного права на правничому факультеті Львівського

університету, автором праць з історії української церкви. У 1939-1941 рр. змушений був переховуватись у монастирях від переслідувань радянської влади [1]. В книзі надруковано також статтю Станіслава Пташицького «*Stosunek dawnych władz polskich do cerkwi ruskiej*» («Відношення давніх польських правителів до руської церкви»).

Збірник у 410 сторінок присвячено 30-річчю діяльності професора і педагога Станіслава Закшевського «*Prace historyczne. W 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*» (Львів, 1934 р.). У збірнику подано бібліографію праць вченого, серед яких чимало присвячених українській тематиці, у тому числі: «*Historyczne prawo Polski do Rusi Czerwonej*» («Історичне право Польщі на Червону Русь»), «*Ze studjów nad genezą Kozaczyzny*» («З досліджень над генезою козаччини»), «*Wyprawa Chrobrego na Kijów*» («Похід Хороброго на Київ»), «*Polacy i Rusini na Ziemi Czerwieńskiej w przeszłości*» («Поляки і Русини на Червеньській землі у минулому»), «*Lwów, Czarne Morze i Odessa*» («Львів, Чорне море і Одесса»), «*W sprawie uniwersytetu ruskiego*» («У справі руського університету»). Слід зазначити, що польська влада та Львівський університет за часів Другої Речі Посполитої (1918-1939 рр.) стали на заваді створення у Львові українського університету. До списку лекцій С. Закшевського увійшли: «*Dzieje wojen Kozackich*» («Історія козацьких війн»), «*Wojny Kozackie*» («Козацькі війни»), «*Polska, Litwa i Ruś od w. XIII do XVI*» («Польща, Литва і Русь з XIII до XVI ст.»). На відміну від російських, польські історики використовують назви «Русь» та «русини» як синоніми «України» та «українців» і ніколи в своїх дослідженнях не плутають їх з росіянами-москалями.

У збірнику надруковано також декілька статей учнів С. Закшевського, серед них Ізидора Едмунда Хжоншча «*Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświecieniu uczestnika wyprawy żółtówódzkiej i naocznego świadka wypadków*» («Перший етап бунту Хмельницького у висвітленні учасника жовтоводського походу і наочного свідка подій»). Стаття перекладена О.Є. Борисенко у 1998 р. Ізидор Едмунд Хжоншч (1898-1940) випускник Львівського університету Яна Казимира у 1925 р., польський історик, дослідник польсько-козацьких стосунків. Замордований НКВД у 1940 р. у Харкові. Похований на території Меморіалу жертв НКВД – польських офіцерів і українців. Фото не збереглося [11].

До збірника увійшли також стаття М. Андрусяка «*Sprawa patriarchatu kijowskiego za Władysława IV*» («Справа київського патріархату за часів Владислава IV») та М. Антонова «*Przyczynki do dziejów Kudaku*» («Обґрунтування до історії Кодака»).

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що діяльність Польського історичного товариства (до 1925 р. – Історичного товариства) мала великий позитивний вплив на становлення та подальший розвиток польської наукової історичної школи. Перетнувши кордон Галичини, ця школа набула поширення

на теренах всієї Польщі, поділеної між трьома країнами (Австрією, Пруссією та Росією). Товариство, створене задля піднесення рівня наукових досліджень до сучасного європейського, задля критичного осмислення історії Польщі, задля вироблення польськими істориками критичної оцінки всесвітньої історії та оперативного інформування науковців та читачів часопису про найновіші наукові публікації в галузі історії, реалізувало свої плани через часопис «Kwartalnik Historyczny», окремі праці членів товариства, з'їзди польських істориків, через численні філії, створені у Варшаві, Кракові, Познані, Лодзі, Станіславі тощо.

Разом з тим, задекларована у першому Статуті з ініціативи засновника товариства та часопису Ксаверія Ліске відстороненість від політики, не була реалізована на практиці, тому що у переважній більшості наукових праць членів товариства, надрукованих на шпальтах вищезазначеного часопису, має місце тенденційний підхід, зокрема, щодо висвітлення історії України, її окремих територій. Так один з провідних членів товариства професор Станіслав Закшевський неодноразово у своїх працях (наведених вище) наголошував на польський приналежності Галичині і Львова. Після смерті К. Ліске у 1891 р. поступово скорочується співпраця з українськими істориками.

Разом з тим, у науковому доробку польських істориків – членів Польського історичного товариства, представленому як на сторінках «Kwartalnika Historycznego», так і в окремих книгах, статтях та збірниках, зустрічаємо чимало важливих досліджень з історії українських земель. Тісне переплетіння історичних доль наших народів обумовило чимало спільних сторінок нашого минулого. У польській історіографії створено значний масив праць з історії українського козацтва, спільної боротьби проти турків, татарів та москалів, історії міст і сіл, господарчих проблем, питань судочинства, освіти та культури. Велику увагу польські дослідники приділяли релігійним стосункам на теренах Речі Посполитої. У першу чергу йшлося про долю уніатської церкви та її відносини з православною церквою. Окремі праці присвячені українським військовим, політичним та громадським діячам (Богдан Хмельницький, Петро Конашевич Сагайдачний). Українська тема звучить і у дослідженнях, присвячених польсько-російським та польсько-турецьким відносинам.

Незважаючи на те, що колекція видань Польського історичного товариства заповідника є неповною, вона дає можливість створити достатньо цілісне уявлення про діяльність товариства, зміст і спрямованість часопису «Kwartalnik Historyczny» та інших його видань, які мають безсумнівну історичну та наукову цінність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрахам Владислав. <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
2. Дядюк М.С. Барвінський Євген Іванович, Енциклопедія сучасної України. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=40498

3. Історія Львівського університету Станіслава Закшевського.
<https://uk.wikipedia.org/wiki/https://>
 4. Кубаля Людвік. Енциклопедія сучасної України.
http://esu.com.ua/search_articles.php?id=510
 5. Ліске Ксаверій. <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
 6. Національна бібліотека імені Оссолінських. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
 7. Осередчук О.А. Людвік Фінкель – засновник та перший директор архіву Львівського університету.
http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2010/22.pdf
 8. Польські історичні наукові товариства Львова останньої чверті XIX – 30-х років XX ст.: виникнення, розвиток та формування інтелектуального середовища. <http://revolution.allbest.ru/history/c00589289.html>
 9. Польское историческое общество. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
 10. Професор О. Бальцер в історії юридичного факультету Львівського університету. <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=21788&chapter=1>
 11. Хжоншч Ізидор Едмунд. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
 12. Шайноха Кароль. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
 13. Zakrzewski Stanisław.
https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanisaw_Zakrzewski_%28historyk%29
-

Сурченко О.С.
м. Запоріжжя

СЮЖЕТНІ МОТИВИ «РОЗТОЦЬКОГО» ІКОНОСТАСУ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ «ЗАПОРОЗЬКА СІЧ»

Наприкінці грудня 2015 року в Покровській церкві Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця» з'явився оригінальний, майже повністю збережений іконостас з церкви «Введення в храм Пресвятої Богородиці», села Розтока Міжгірського району Закарпатської області (фото 1).

Іконостасний комплекс структурно складається з 5 ярусів: цокольного, намісного, святкового, деісусно-апостольського та пророчого.

Датується «розтоцький» іконостас XVIII ст., але відомо що у храмі була пожежа, від якої також постраждала пам'ятка, навіть зараз у намісному ряді видно сліди горіння. Тому очевидно, що частину іконостаса було пізніше оновлено, замість згорівшої. Про це також свідчить і неоднорідність деяких ікон. Наприклад, в намісному ярусі ікони відрізняються одна від одної по стилю іконопису та різьблення, особливо образ Св. Юрія (Георгія).

Іконостас зберігся без царських врат та дияконських дверей.

«Розтоцький» іконостас має низку особливостей притаманних лише українським іконостасам. Ось що писав С.А. Таранушенко про характерні риси українського іконостаса: «Якщо порівняти іконографію українських

іконостасів XVII в. з іконографією іконостасів російських, балканських, кавказьких, оскільки ми їх знаємо, то побачимо, що в цілому ряді пунктів всі іконостаси мають спільні риси. Це свідчить про споріднення всіх іконостасів. Разом із тим український іконостас у своїй іконографії має риси, які належать тільки йому одному. Це переконує нас у тому, що український іконостас, є окрема галузь східних іконостасів. Найважливішими рисами, що визначають український іконостас будуть: 1) однорідність зображень кожного ярусу, 2) твердий і обов'язковий порядок ярусів, 3) обов'язкова присутність в іконостасі «Нерукотворного Спаса», 4) вміщення його над царськими воротами, 5) розміщення святків в календарному порядку (з «Тайною вечерею» в історичній редакції над «Нерукотворним Спасом»)) [13, с. 26-27]. Хоч мова йде про XVII ст., але подібна традиція зберігалась і в багатьох іконостасних комплексах XVIII ст. Наступною відмінною рисою українського іконостаса є відсутність страсного і праотецького ярусів, а також ярусу мук святих Апостолів, що зустрічаються у північноросійських іконостасах [12, с. 30].

Але також С.А. Таранушенко підкреслював, що вищезазначені характерні риси українського іконостаса у порівнянні з іншими, це все ж таки загальна схема, котра може повністю співпадати, а може мати певні додатки і відмінності [13, с. 28]. Так «розтоцький» іконостас в святковому ярусі, над «Нерукотворним Спасом» має не «Тайну вечерю», як у більшості пам'яток, а «Положение во гроб».

Мистецький стиль іконостаса Введенської церкви з с. Розтока важко класифікувати, але умовно його можна назвати народним під значним впливом бароко. Зокрема, мотиви різьби дійсно мають характер бароко.

Яруси іконостаса розташовані не прямими лініями (тяблами), а центральна частина трьох верхніх ярусів підіймається вище ніж бокові. Таке підвищення центральної частини іконостаса є характерною для бароко рисою [13, с. 19]. Цю особливість «розтоцького» іконостаса відзначив і Г.Н. Логвин, котрий особисто його бачив і залишив згадку у монографії «По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки», виданій у Києві в 1968 р., зокрема: «Якщо в усіх попередніх іконостасах панує строга прямокутна сітка горизонтальних і вертикальних членувань, то в розтоцькому всі верхні яруси, крім першого, розташовуються по зламаний вгору лінії, чим досягаються динаміка й експресія композиції» [9, с. 393].

На високому рівні виконано орнаментальне декоративне різьблення іконостаса, переважають рослинні мотиви виноградної лози, грон та листя, а також листя аканту. М. Драган писав, що декоративне різьблення знайшло широке застосування передусім в оздобленні іконостасних комплексів XVII-XVIII ст., а улюбленим мотивом оздоблення була виноградна лоза, що нагадувала мотив дерева життя і водночас була символом християнства [4, с. 5].

Святі на іконах, більше схожі на звичайних «земних» людей і вже не являють собою ті далекі, недосяжні, загадкові образи, як це було раніше. П. Жолтовський відзначав, що в українському іконописі, ще з др. пол. XVI ст. виникають нові явища, що стануть характерними в наступні часи – переосмислення старих прийомів і засобів малярства. Фігури і обличчя втрачають свою силуетну вишуканість, спрощуються, але разом з цим набувають життєвішого виразу і народної типовості [6, с. 13-14].

Більшість ікон мають написи церковнослов'янською, а в деяких випадках грецькою мовами. Майже усюди використовуються діакритичні (надрядкові) знаки. Найчастіше вживається знак титло, який має кілька варіантів написання і позначає скорочене написання слів або числове значення літер. Скорочувалися широковживані слова – найчастіше релігійні, які легко могли зрозуміти читачі. Проте цьому скороченню не підлягали початок і кінець слова [8, с. 68]. Часто при скороченому написанні слів окремі пропущені букви надписувалися над словами і покривалися титлом у вигляді круглої дужки, такі виносні букви полегшували правильне читання слів [3, с. 67]. Також, серед діакритичних знаків, використовувались паєрик (єртиця) та камора. Паєрик спочатку мав форму півкола, а в пізніших пам'ятках – апострофа і вживався замість пропущених на письмі «ь» і «ъ». Камора мала форму маленького півкола, апострофа або похилої вліво рисочки і писалися праворуч або над буквою, яка означала м'який або пом'якшений приголосний. За зразком грецької мови у церковнослов'янському письмі вживалися також запозичені знаки для наголосів, придихів і довгот, які писалися над голосними [3, с. 67-68]. Окрім того, при написанні слів, використовувались лігатури, тобто літери, утворені поєднанням двох знаків [3, с. 57].

Починаючи більш детальний розгляд кожного ярусу та сюжетних мотивів іконостаса, слід зазначити, що не всі дослідники рахують перший, найнижчий цокольний ярус, бо він має другорядну, допоміжну функцію і не завжди містить зображення, а лише декоративний орнамент. Але з огляду на те що в «розтоцькому» іконостасі він має своє особливе місце, значення, сюжетні зображення, доповнює намісний ярус та в цілому іконостасний комплекс, його не можна не врахувати.

Цокольний ярус не є основним і це єдиний з ярусів іконостаса, котрий не має чітку, усталену сюжетну лінію, тут майстри, творці іконостасів могли більш менш проявити свободу творчого задуму. Головна його функція це доповнення намісного ярусу. С.А. Таранушенко так його характеризував: «Цокольний ярус з його літературно-оповідальними сюжетами, виконані в скромній стриманій кольоровій гамі, відігравали роль елементів, що допомагали відчутти римований стрій композиції намісного яруса» [13, с. 40].

Цокольний ряд конструктивно складається з чотирьох пределл. Пределла (з італійської поміст, сходинка) має вигляд п'єдестала, спершу виникає у католицьких храмах. Пределли в українських іконостасах з'явились, скоріш за

все в XVII ст. Були двох видів – орнаментальні або сюжетні. Сюжетні предели, як правило, стосувалися намісної ікони, були немов її продовженням. Наприклад, якщо це була ікона Богородиці, то на пределі до неї зображалась якась композиція що її стосувалась [7]. В «розтоцькому» іконостасі предели – сюжетно-орнаментальні, є обидві складові. Кожна з чотирьох предел знаходиться під великими іконами намісного ярусу і є своєрідним п'єдесталом для них. Всього в цокольному ярусі шість зображень.

Порядок розташування сюжетних композицій цокольного ярусу з півночі на південь:

1) «Св. Миколай рятує потоплюючого» (фото 2).

На іконі зображений Св. Миколай що витягає людину з води. Він простягнув праву руку потоплюючому, щоб допомогти. На тлі, праворуч, зображено невеликий вітрильний корабель що йде на дно, ліворуч ще один човен з людьми, а далі видно вежі фортеці (міста). В верхній частині напис «Отць С. Ніколаїн Ратуєть на Мори Челока Потопліаема». Архієпископ Мір Лікійських, чудотворець Микола, втілював ідею заступництва [11, с. 37], був одним з найшановніших святих і його образ набув величезного поширення в іконописі.

2) «Благовіщення пророка Захарії про Різдво Івана Хрестителя» (фото 3).

Зображено біблійний сюжет описаний в Євангелії від Луки: «За днів царя юдейського Ірода був один священик, на ім'я Захарій, з денної черги Авія, та дружина його із дочок Ааронових, а ім'я їй Єлисавета. І обоє вони були праведні перед Богом, бездоганно сповняючи заповіді й постанови Господні. А дитини не мали вони, бо Єлисавета неплодна була, та й віку старого обоє були. І ось раз, як у порядку своєї черги він служив перед Богом... І з'явивсь йому Ангел Господній, ставши праворуч кадильного жертівника. І стривоживсь Захарій, побачивши, і острах на нього напав. А Ангел до нього промовив: Не бійся, Захаріє, бо почута молитва твоя, і дружина твоя Єлисавета сина породить тобі, ти ж даси йому ймення Іван» (Від Луки 1:5-7, 11-13).

На центральному плані зображений пророк Захарія, в правій руці він тримає п'ятисвічник, в лівій кадило, на ньому характерне вбрання первосвященника: наперсник (хошен) – чотирьохкутний нагрудник (пектораль) з 12 дорогоцінними каменями, ефод, сакос – верхній одяг, хітон – нижній одяг, підперезаний поясом, головний убір – митра у особливій роздвоєній формі. На жертovníку розміщені скрижалі з десятьма заповідями, поодаль виглядає архангел Гавріїл, що сповіщає пророка про народження сина. В верхній частині напис «Захария Прор».

3) «Жертвоприношення Ісаака» (фото 4). Зображено біблійну розповідь з книги Буття: «...Бог випробовував Авраама... І промовив Господь: Візьми свого сина, свого одинака, що його полюбив ти, Ісака, та й іди собі до краю Морія, і принеси там його в цілопалення на одній із тих гір, що про неї скажу тобі... І встав, і пішов він до місця, що про нього сказав йому Бог... І збудував

там Авраам жертівника, і дрова розклав, і зв'язав Ісака, сина свого, і поклав його на жертівника над дровами. І простяг Авраам свою руку, і взяв ножа, щоб зарізати сина свого... Та озвався до нього Ангел Господній із неба й сказав: Аврааме, Аврааме!.. І Ангел промовив: Не витягай свої руки до хлопця, і нічого йому не чини, бо тепер Я довідався, що ти богобійний, і не пожалів для Мене сина свого, одинака свого» (Буття 22:1-3, 9-12).

На іконі зображено Авраама, що підняв праву руку, в якій він тримає великий ніж, щоб принести в жертву свого сина Ісаака, котрий сидить з зав'язаними очима, але янгол перехоплює руку, не даючи йому це зробити. Одяг Авраама, це червоний гіматій, а під ним синій хітон. Написи на іконі: «Авраамъ», «Ісаакъ».

4) «Святе сімейство» (фото 5).

На іконі зображено Діву Марію, Ісуса Христа та Йосипа Обручника. Христос представлений юним хлопцем в образі Емануїла. Земні батьки Христа, Марія та Йосип звернули свій погляд на Ісуса, та кожний тримає його за руку. У Божої Матері в правій руці кошик, а у Йосипа на лівому плечі дворучна пила, з Євангелія від Матвія відомо що він був теслею (Від Матвія 13:55). Святе сімейство вдягнене в традиційне біблійне вбрання гіматій та хітон (туніку), Марія з покритою головою. Написи на іконі відсутні.

5) «Мойсей отримує від Бога скрижалі заповіту» (фото 6).

Сюжет ікони, це подія, що описується в Книзі Вихід, коли пророк Мойсей отримує від Бога на горі Синай дві таблиці (скрижалі) з десятьма заповідями, тобто основними законами, написаними самим Богом: «І промовив Господь до Мойсея: Вийди до Мене на гору, і будь там. І дам тобі кам'яні таблиці, і закона та заповідь, що Я написав для навчання їх» (Вихід 24:12). І далі: «І дав Він Мойсеєві, коли закінчив говорити з ним на Сінайській горі, дві таблиці свідцтва, таблиці кам'яні, писані Божим перстом» (Вихід 31:18).

Зображено Мойсея, що став на одне коліно і отримує дві кам'яні таблиці (скрижалі) з рук Бога. На таблицях написані римські цифри від I до X. Мойсей одягнутий в синій хітон та червоний гіматій. Напис на іконі «Моисеи».

6) «Зачаття Богородиці» (фото 7).

Зображено батьків Діви Марії, Святу Анну та Святого Йоакима, від них тягнуться два стебла, що посередині над ними з'єднуються у одну велику квітку, в котрій зображена ще зовсім маленька Божа Матір, руки складені в молитовному жесті, погляд звернений на Анну, в свою чергу батьки Богородиці дивляться на Марію. Написи на іконі, праворуч: «и Анна... Зачала дву Марию», ліворуч: «С. Іоакимъ».

Канонічні Євангелія не містять згадок про батьків Діви Марії. Інформація про Святого Йоакима та Святу Анну, про зачаття Богородиці походить з апокрифів та більш пізньої християнської літератури. Як у Католицькій так і у Православних церквах, є свято зачаття Діви Марії. Сюжет ікони можливо пов'язаний з католицьким трактуванням цієї події – непорочним зачаттям, що

на Марію не розповсюдився первородний гріх. Зачаття Богородиці це доволі популярний сюжет в образотворчому мистецтві. Зображення знаходиться на пределлі під храмовою іконою.

Наступним після цокольного, розташований намісний ярус ікон, він як і деісусний є найбільшим за розмірами, на ці яруси покладалося основне монументально-декоративне навантаження. Намісний ярус також мав велике конструктивне значення, саме в ньому, між образами, були царські врата та дияконські двері. Структура намісного чину є доволі чіткою і усталеною. Сама назва ярусу походить від храмової (південної) ікони – намісної, тобто місцевої, присвяченої конкретній церкві, на честь якого святого або свята вона названа.

Намісний ярус іконостаса містить чотири великі образи. З півночі на південь:

1) «Чудо Юрія (Георгія) про змія» (фото 8).

Святий великомученик Георгій (Юрій) є одією з найвідоміших постатей в християнському світі, великою шаною користувався і в українських землях. В іконографічній традиції, більш за все розповсюдився сюжет перемоги Юрієм змія. Димитрій Ростовський (Данило Туптало) детально описує цю подію у «Житіях святих»: У Палестині, «При граді тому Вириті від гори Ливанської було озеро велике вельми, у ньому ж змій великий, страшний згубник, жив, що виходив з того озера, багатьох людей викрадав, в озеро затягав і губив, з'їдаючи... якщо не хочуть всі загинути, давали щодня за чергою і жеребом кожен дітей своїх, сина чи доньку, змієві тому на поїдання... Коли ж обійшла черга всіх людей того града, дійшла до самого царя...». Віддав він і свою доньку «Дівчина ж на звичному тому місці, на якому жертву подавали змієві, поставлена була при березі озера, стояла, ридаючи, і чекала смертної години, коли змій, з озера вийшовши, мав її з'їсти. ...приспів туди святий великомученик Георгій, воїн Царя Небесного, на коні їдучи і спис у руках тримаючи... кинувся конем на змія, трясучи списом, і вдарив його сильно в гортань, зранив і до землі пригнітив, кінь же топтав змія ногами...» [14]. Святий Юрій, який убив списом змія-людожера, фактично матеріалізований у плазуна образ падшого ангела сатани, втілював ідею кари [11, с. 37-38].

На іконі зображений Юрій-воїн на білому коні, списом протикає змія. Одягнений в червоному плащі, над головою в нього німб. Ліворуч, стоїть на колінах царівна.

Крайня північна ікона, на відміну від інших в намісному ярусі, в кожній окремій церкві та місцевості могла відрізнятися, присвячувалась найбільш шанованому святому на певних територіях.

2) «Одигітрія» (фото 9).

Тип одигітрія – зображення Божої Матері з дитям Христом (Емануїлом), маленький Ісус сидить на руках матері і правою рукою благословляє. Згідно з церковною традицією, апостол і євангеліст Лука був автором першої Богородичної ікони. Цей тип ікон із зображенням Богородиці є одним з

найдавніших і найбільш розповсюджених. Богородиця одягнена в синю туніку та червоний мафорій, Ісус в білий хітон та жовтий гіматій. Христос, правицею благословляє, в лівій руці – книга. Написи на іконі грецькою мовою «MP ΘΥ» та «ΙΣ ΧΣ», це скорочення, що складаються з перших та останніх літер «Μητєρ Θεου» – Матір Божа, та «Ιησους Χριστος» – Ісус Христос, хоча остання буква не грецька «Σ», а кирилична «С».

3) «Христос Пантократор» (фото 10).

Господь Вседержитель або Пантократор (від грец. – всевладний, всесильний) – центральний образ в іконографії Ісуса Христа, який представляє Його як Небесного Царя і Суддю. Завжди в намісному ярусі іконостаса розташовувався такий тип ікон південніше царських врат. Ісус одягнутий в червоний хітон та синій гіматій, правицею благословляє, в лівій руці тримає розкриту книгу, напис: «Πριδѣте Благословеннїи Отца моего, наследуйте оуготованное, вам царствие небесное» Напис на іконі: «ΙΣ ΧΣ»

4) «Введення в храм Пресвятої Богородиці» (фото 11).

Храмова ікона (із зображенням свята чи святого, якому присвячена церква). В канонічних Євангеліях нічого не згадує про подію Введення в храм Пресвятої Богородиці. Це свято засноване на традиціях Церкви й на апокрифічних книгах. Ось що пише Димитрій Ростовський (Данило Туптало) про Введення: «Коли Пречистий Богоотроковиці, Преблагословенній Діві Марії Богородиці виповнилося від народження три літа, святі праведні батьки її Йоаким та Анна, згадавши обітницю свою, коли молилися про розршення від неплідності своєї і пообіцяли принести народжене від них Богові, захотіли сповнити те ділом, адже раніше словами проказали» [10]. Діву Марію привели в Єрусалимський храм до первосвященника Захарії. Свято Введення належить до дванадесятих (12 головних свят, після Пасхи) у християн східного обряду.

На іконі праворуч, зображений пророк Захарія, в одязі первосвященника, що з розведеними руками приймає Діву Марію, яка стоїть зліва зі свічкою у руках, за нею святі Анна та Йоаким і остання особа, котру ідентифікувати не вдалося, з короною на голові. На столі книга з написом «ДНЕСЬ БЛАГОВОЛЕНІЯ БЖІЯ ПРЕДОБРАЖЕНІЄЮ ЧЛКОВЪ СПНІЯ ПРОПОВЕДА» Також написи «MP ΘΥ» та «С. АНА».

Як зазначалось вище, в іконостасі не збереглися царські врата та дияконські двері. Але залишилась арка від південних дверей, на ній зображено, в одязі вищий церковних ієрархів, з митрами на головах Івана Златоуста та Василя Великого, отців церкви та творців літургичного обряду, вони правою рукою благословляють, в лівій тримають книги. Написи з використанням лігатур та діакритичних знаків «С. ІОАНЪ ЗЛАТОУСТЬЪ» та «С. ВАСІЛІЙ ВЕЛІКІЙ». В верхній частині арки зображення двох серафимів, по центру вгорі Богородиця в образі Оранти.

Над місцем де мають бути царські врата, розміщений Спас Нерукотворний (плат Авгаря, мандиліон) (фото 12), характерна особливість саме українських

іконостасів. Павло Алеппський, разом зі своїм батьком патріархом Антіохійським Макарієм, подорожував через українські землі в сер. XVII ст., будучи у Трипільї в церкві Преображення Господня, зазначав: «В этой стране такое обыкновение, что непременно бывает икона Нерукотворенного образа и всегда над царскими вратами» [1, с. 38]. Плат (убрус) тримають два янголи, за ними з кожного боку ще по одному янголу (лише з головою та крилами). Напис на іконі церковнослов'янською «ІС ХС», та грецькою на німбі Христа «ΟΩΝ» що значить «Суший», одне з іменувань Бога, тобто справжній.

Над намісним, розташований «праздниковий» ярус ікон (фото 12), найменший за розмірами, але насичений іконографічними зображеннями головних (дванадесятих) християнських свят. Як зазначалося вище, розташування свят в календарному порядку церковного року, що починався першого вересня, а не за хронологічним принципом біблійних подій, було однією з характерних рис українських іконостасів. Наприклад, в північноросійських іконостасах, свята часто розташовувались в хронологічному порядку, в болгарських іконостасах, свята іноді приєднувались до флангів деісусного ряду [13, с. 27]. «Ярус святкових ікон складався по суті з серії збільшених книжкових мініатюр, мало між собою (ритмічно і композиційно) пов'язаних: кожна з них вигравала і мінилася ніжними і в той же час дзвінкими барвами та складним дрібним замкнутим у собі ритмом» [13, с. 40].

Кількість свят у ярусі могла бути 12 або 14. В «розтоцькому» іконостасі 12 святкових образів, розташованих в такому порядку, з півночі на південь: 1) Різдво Богородиці; 2) Введення в храм Богородиці; 3) Різдво Христове; 4) Хрещення Господнє (Богоявлення); 5) Стрітення Господнє; 6) Благовіщення Богородиці; 7) В'їзд Христа в Єрусалим; 8) Воскресіння Христове; 9) Вознесіння Христове; 10) Зішестя Святого духа; 11) Преображення Господнє; 12) Успіння Богородиці. Насправді з цих 12 свят, 11 дванадесятих, Воскресіння стоїть окремо і вважається головним християнським святом, а з дванадесятих не вистачає Воздвиження Христа Господнього, такою була традиція українських іконостасів. По центру святкового ряду, розташовується не «Тайна вечеря», прообраз свхаристії, як це бувало у переважній більшості пам'яток, а «Положение во гроб» (фото 12), в цьому і є головна відмінність і особливість іконостаса Введенської церкви с. Розтока.

Загалом, в святковому ярусі 13 образів, розміщених на п'яти дошках: чотири дошки з трьома святами на кожній, та по центру одна з іконою «Положение во гроб». На кожній іконі є написи, але багато з них зблідли, облущились та майже не читаються, на деяких образах, поверх старих написів зроблені нові.

Над святковим, розміщений величний деісусно-апостольський ярус (фото 13). Деісусний (ряд Моління, апостольський) ярус має такий порядок розташування ікон – по центру Христос в образі Великого архієрея, він на

троні, в архієрейському вбранні, символізує небесного царя та суддю, праворуч і ліворуч від Ісуса, Богородиця та Іван Хреститель (Предтеча), в молитовних позах звернені до Христа. По обидва боки – 12 апостолів. Деїсус (деїсис) – з грецьк. моління.

С.А. Таранушенко підкреслював, що першу характерну рису українського іконостаса – однорідність зображень кожного ярусу – переведену в нас із переконливою послідовністю, ми не можемо виявити в іконостасах інших народів. У північноросійських, апостольський ярус в одних іконостасах складався тільки з самих апостолів, у других же в апостольському ярусі вміщали і святих, і мучеників, і других святих. Немає однорідності в сюжеті у кожному ярусі й в болгарських та сербських іконостасах. Що стосується другої риси – твердо усталений порядок ярусів – то треба сказати, що північноросійські, кавказькі та південнослов'янські іконостаси над намісним ярусом переважно вміщують деїсусний, а вже вище святковий [13, с. 27]. Всі ці особливості українського іконостаса є і в «розтоцькому».

Павло Алеппський писав, що над іконою Спаса Нерукотворного в українських іконостасах: «...постоянно бывает образ Господа, в полной фигуре, сидящего на троне, в великолепном саккосе и митре; по сторонам Его Иоанн Креститель и Владычица, справа от Него Петр с ключами и пять содругов его, а слева Павел с мечом и пять его содругов, ибо на всех иконостасах в этой стране их изображают не иначе, как в таком виде, и непременно, из числа двенадцати апостолов, Павел изображается перед Петром» [1, с. 38]. Що мав на увазі Павло Алеппський, здається не зовсім зрозумілим, бо і апостол Павло і Петро розташовувались найближчими з апостолів до Христа і Павло не мав якоїсь явної переваги. В числі 12 апостолів, також обов'язково були чотири євангелісти.

Ікони в деїсусно-апостольському ярусі розміщені наступним чином: від центральної ікони Деїсуса на південь (по ліву руку від Христа) йдуть апостоли: Павло, Лука, Іван, Симон, Яків, Пилип; на північ (по праву руку): Петро, Матвій, Марко, Андрій, Варфоломій, Хома. Всі апостоли зображені в повний зріст, вдягнені в хітони та гіматії, більшість з них зображена зі своїми символами, на кожному образі є написи церковнослов'янською мовою, з використанням надрядкових знаків та лігатур.

Апостол Павло – в правій руці тримає меч, вістрям направлений униз, в правій книгу. Меч символізує мучеництво, бо це той меч котрим він був страчений (обезголовлений), а книга – його послання. Цікаво те, що Павло не входив до числа найближчих учнів Христа – 12 апостолів, він також не був і апостолом від 70, тих що Ісус обрав в останній рік свого земного життя. Але його місіонерська діяльність, активне проповідування християнства, мали великий вплив на розвиток віри Христової, його ще називали «апостолом народів», а сам він себе називав «апостолом язичників». 14 послань апостола

Павла входять до Нового Заповіту. Павло, до прийняття християнства, носив ім'я Савл (Саул) і був активним супротивником та гонителем ранніх християн.

За Павлом, йдуть двоє євангелістів Лука та Іван Богослов. Лука був апостолом від 70, а Іван входив до 12 найближчих учнів Христа. Зазвичай, євангелісти зображувались з книжками (Євангеліями) у руках, але в «розтоцькому» іконостасі – Лука стоїть з пустими руками, а Іван в лівій руці тримає чашу зі змією. Іконографічний атрибут Івана походить з сюжету християнського переказу, який зокрема описаний у Димитрія Ростовського (Данила Туптала): «У той час Домитіян, кесар римський, велике гоніння підняв супроти християн і наговорено йому було на Івана; його схопив єпарх Азійський і послав зв'язаного в Рим до кесаря, де за ісповідання Христове спершу битий був, тоді чашу трутню, смертоносною отрути наповнену, випив» [5]. Але це не завдало апостолу ніякої шкоди.

Наступним є апостол Симон – один з 12 апостолів Христових, в євангеліях також згадується, як Симон Кананіт або Симон Зилот. За переказом, під час місіонерської діяльності, прийняв мученицьку смерть – був заживо розпилений пилом, тому на іконах часто зображується зі знаряддям свого мучеництва.

Далі, зображений апостол Яків, з посохом, на котрий він спирається правою рукою, в лівій тримає книгу. Цікаво те що апостол з таким ім'ям був не один. Серед 12 учнів Ісуса Христа було два Якова – Яків Зеведеїв або Яків Старший, брат Івана Богослова та Яків Алфеїв, брат апостола Матвія, серед 70 апостолів також є Яків «брат Господній», або Яків Праведний, Яків Молодший, син Йосипа Обручника від першого шлюбу, перший єпископ Єрусалима. З посохом в іконографії прийнято зображувати Якова Зеведеїва, як паломника та покровителя паломників, а ось книга, яку він тримає лівою рукою, скоріш за все «Послання Якова», котре входить до Нового Заповіту, автором вважається Яків Праведний, тому можна припустити, що в даному випадку відбулося об'єднання двох апостолів з їхніми символами в одному образі.

Останнім апостолом розташованим на південь (праворуч) є Пилип. Традиційно, апостоли Пилип, Іван Богослов та Хома зображувались зовсім юними, безбородими, наймолодшими серед учнів Христа. Пилип, на іконах зазвичай представлений з сувоєм у руці, що символізує його проповідування вчення Христового.

На північ від Деїсуса (по праву руку від Ісуса Христа), розміщені ще шість апостолів. Найближчим до Христа є апостол Петро, разом з Павлом їх називають ще первверховними апостолами. Апостол Петро, художньо-символічно зображується вже сивим, з ключами від «Царства Небесного», в синьо-жовтому вбранні. Петро, був братом Андрія Первозванного, до того як став учнем Ісуса, носив ім'я Симон, Христос дав Симону символічне ім'я Петро (арамейською Кифа) що означає камінь, скеля. В Євангелії від Матвія, так описується розмова Ісуса Христа з Петром: «Він каже до них: А ви за кого Мене маєте? А Симон Петро відповів і сказав: Ти Христос, Син Бога Живого!

А Ісус відповів і до нього промовив: Блаженний ти, Симоне, сину Йонин, бо не тіло і кров тобі оце виявили, але Мій Небесний Отець. І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі, а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небі!» (Від Матвія 16:15-19).

За апостолом Петром йдуть два євангелісти Матвій та Марко. Матвій був одним з 12 апостолів, а Марко апостол від 70 та учень апостола Петра. Традиційно зображені з книгами – Євангеліями, авторами котрих були. Матвій тримає правою рукою закриту книгу, Марко обома руками відкриту, напис у книзі: «ЗАЧАЛ ЄВЛІА ІС ХРТА СНА БЖИ ІАКО ЖЕ Є ПИСАНО ВЪ ПРРЦЪ»

Останні три апостоли це: Андрій, Варфоломій та Хома, зображені без своїх символів. Андрій виглядає не молодим, з сивим волоссям та бородою, Варфоломій, середніх років, зажатою правою рукою тримає невелику частину свого гіматію, Хома зображений ще зовсім юним, більше ніяких особливих прикмет ці ікони не мають.

Богородично-предтечинський деїсус писаний на окремій дошці, апостоли зображені на чотирьох великих дошках, по три на кожній.

Верхній, п'ятий ярус іконостаса – пророчий. Складається з чотирьох картушів по три медальйони на кожному, в медальйонах містяться 12 зображень старозаповітних пророків, котрі передбачали пришествя Христа-Месії. Пророки тримають у руках розгорнуті сувой з текстами пророцтв або свої символи, на більшості медальйонів є написи. В пророчому ярусі склад і порядок пророків не підлягав такій суворій регламентації, як інші яруси, а у XVIII ст. порядок пророків часто дає значно відмінні один від другого варіанти [13, с. 38].

Першим пророком (фото 14), якщо рахувати з півночі на південь (зліва направо) є Даниїл правою рукою тримає розгорнутий сувій з написом: «ПРОРОК ДАНИЛЬ ЖЕТІА ВИДѢВ ГОРУ НЄПРЕСѢ». Наступний пророк – Яків, лівою рукою тримає свій символ – драбину, правицею благословляє, напис на іконі – «ПРОРОКЪ ІАКОВЪ». «Драбина Якова» згадується у Біблії: «І снилось йому, ось драбина поставлена на землю, а верх її сягав аж неба. І ось Анголи Божі виходили й сходили по ній» (Буття 28:12). В третьому медальйоні на першому картуші зображений пророк Наум – в правій руці сувій з написом, де читаються тільки перші два слова: «ПРОРОК НАУМ...», далі нерозбірливо, ліва рука у відкритій долоні.

На другому картуші (фото 15), в першому медальйоні зображено пророка Єзекіїля, котрий тримає свій іконографічний атрибут – замкнену браму (двері) храму, що символізували непорочне зачаття Христове. Напис на іконі: «ПРОРОКЪ ЄЖЕКИЛЬ». Цар Соломон, йде наступним, на голові в нього монарша корона, в правій руці тримає свій символ – Перший Єрусалимський

храм, ним зведений, лівою рукою показує на храм. Напис: «ЦАРЬ СОЛОМОНЪ». Подальший пророк – Аарон, в характерному вбранні первосвященника, з митрою в особливій роздвоєній формі на голові, в правій руці тримає свій символ – жезл. Напис: «ПРОРОКЪ ААРОНЪ». Наступні три медальйони, на третьому картуші, написів не містять (фото 16). Першим зображено пророка в облаченні первосвященника, його вигляд дуже схожий на попереднього пророка Аарона, єдине що, головний убір – митра, не синього кольору як у Аарона, а червоного. В правій руці тримає трисвічник (трикирій), ліва у відкритій долоні. З абсолютною впевненістю не можна сказати хто саме з пророків зображений на цій іконі, але враховуючи те що в пророчому ярусі іконостаса з первосвященників-пророків найчастіше зображували Аарона та Захарію, то це скоріш за все і є Захарія. Наступний пророк – цар Давид, представлений в образі псалмospівця. Його легко можна ідентифікувати по монаршій короні на голові та по одному з його символів, що він тримає у руках, це псалтир (псалтеріон, псалтерій) – багатострунний щипковий музичному інструмент, який дещо нагадує невелику арфу, використовувався для співу псалмів – релігійних молитовних пісень. Від цього і походить друга назва Книги Псалмів – Псалтир, що входить до Старого Заповіту Біблії, і за церковною традицією автором вважається цар Давид. Наступного пророка впізнати непросто, зображений він людиною середніх років, в правій руці тримає вогонь, в лівій предмет схожий на лук, на голові в нього невеликі роги. Повної відповідності цих атрибутів до іконографії певного пророку знайти не вдалося, але два з трьох символів чітко вказують на пророка Мойсея. Вогонь в руці пророка, це Неопалима купина – кущ терену, що палає але не згорає, в якому Бог з'явився Мойсею, котрий пас овець поблизу гори Синай. А ось лук в лівій руці видається дивним, тому що пророк Мойсей в цьому іконографічному сюжеті зазвичай зображувався з посохом, а не з луком. Але остаточно вказують саме на Мойсея – роги на голові, бо це єдиний святий котрий міг бути представлений в образотворчому мистецтві рогатим. Такий тип пророка набув поширення у католицьких країнах Західної Європи, але і українські майстри робили свої твори часто під впливом європейських традицій. Мабуть, найвідомішим Мойсеєм з рогами є скульптура Мікеланджело Буонарроті. Наявність рогів у пророка Мойсея була спричинена помилкою у латинському перекладі Біблії – Вульгаті. Слово з івриту котре має декілька значень і його можна перекласти як роги або промені, було перекладено як роги. В українському перекладі Біблії І. Огієнка цей епізод Книги Вихід має такий вигляд: «І сталося, коли сховався Мойсей з гори Синай, а обидві таблиці свідцтва в Мойсеевій руці при сході його з гори, що Мойсей не знав, що лице його стало променіти, бо Бог говорив з ним» (Вихід 34:29). У Вульгаті навпаки – «лице його стало рогатим». Отже, враховуючи вищевикладене, можна стверджувати що зображено саме пророка Мойсея.

Останні три пророки (фото 17), це Гедеон, Ісаї і Софонія. Гедеон в правій руці тримає свій головний іконографічний атрибут – вовняне руно (зрошене руно), котре в християнстві трактується як прообраз Благовіщення та Боговтілення, ліва рука у відкритій долоні. Напис: «ПРОРОКЪ ГДЕОНЪ». У пророка Ісаї в правій руці сувій з написом: «ПРОРОКЪ ИСАИА ВЪДЪХЪ КЛЪЩУ СИЮ» В лівій в нього кліщі (щипці) з жариную, що є основними іконографічними символами пророка Ісаї. Сюжет походить з видіння пророка і має назву «Очищення вуст Ісаї», вважається старозаповітним прообразом євхаристії. Згідно з тексту Книги пророка Ісаї, в видінні він бачить Господа на престолі в оточенні серафимів, і: «Тоді я сказав: Горе мені, бо я занапашений! Бо я чоловік нечистоустий, і сиджу посеред народу нечистoustого, а очі мої бачили Царя, Господа Саваота! І прилетів до мене один з Серафимів, а в руці його вугіль розпалений, якого він узяв щипцями з-над жертівника. І він доторкнувся до уст моїх та й сказав: Ось доторкнулося це твоїх уст, і відійшло беззаконня твоє, і гріх твій окуплений» (Ісаї 6:5-7). Пророк Софонія, зображений молодим, безбородим, в головному уборі схожому на тюрбан, у правій руці тримає сувій з написом: «ПРОРОКЪ СОФОНІА КАМСИ(Н)Ъ НЄБРЄГША», в лівій предмет дещо схожий на камінь. Хоча в пророцтвах Софонія та його іконографії камінь не зустрічається, можливо це символічне порівняння Христа з наріжним каменем, яке є наприклад в «Діях Апостолів»: «Нехай буде відомо всім вам, і всім людям Ізраїлевим, що Ім'ям Ісуса Христа Назарянина, що Його розп'яли ви, то Його воскресив Бог із мертвих, Ним поставлений він перед вами здоровий! Він камінь, що ви, будівничі, відкинули, але каменем став Він наріжним!» (Дії Апостолів 4:10,11).

Вінчає іконостас ікона «Розп'яття Христове» (фото 18). Розп'яття є однією з головних символічних подій в християнстві, набуло великого поширення і різноманіття в мистецтві. Слід відмітити, що частіше в іконостасних комплексах, все ж таки завершальним елементом був хрест або скульптурна композиція «Розп'яття», а не ікона. По центру, зображено розп'ятого на восьмикутному хресті Ісуса Христа. Восьмикутний або православний хрест, візантійський за походженням, поширився і закріпився, передусім у православних південних та східних слов'ян. Має три поперечини, верхня – титулус, містить напис «ІНЦІ» – Ісус Назарянин Цар Іудейський, друга перекладаина, до якої були прибиті руки, має напис «ΙΣ ΧС» – Ісус Христос, нижня, трохи скошена – підніжжя, призначалася для ніг.

В «розтоцькому» іконостасі Розп'яття зображено повністю в православному, східнохристиянському дусі. В католицькій традиції Розп'яття мало деякі принципи відмінності: Христос зображувався більш натуралістично, руки провисають під вагою тіла, видно всі його страждання та муки; в православ'ї ж Розп'яття зображувалось, більше як торжество перемоги над смертю, можна побачити смирення і очікування скорого воскресіння, долоні завжди мають бути відкритими. Також принципова відмінність, це

положення ніг та кількість цвяхів. На католицькому Розп'ятті, ступні завжди схрещені і пробиті одним цвяхом, в православ'ї Христос представлений розп'ятим чотирма цвяхами: кожна рука та нога пробита окремим цвяхом, ноги не складені одна на одну.

Під ногами Христа зображений череп і дві кістки. Скоріш за все це пов'язано з місцем розп'яття Ісуса: «І, нісши Свого хреста, Він вийшов на місце, Череповищем зване, по-гебрейському Голгофа» (Від Івана 19:17). Також, за церковною традицією вважається, що Адам був похований на Голгофі. Кров Христа омила череп Адама від первородного гріха і це дарувало людству прощення гріхів і можливість порятунку.

За хрестом, в верхній частині ікони, зображені розкриті небеса, з багряним сонцем ліворуч та блакитним місяцем праворуч, на світло-жовтому орнаментованому тлі. Можливо зображення небесних світил пов'язано зі згадками у Євангеліях природних явищ що відбувались в той час: «Наближалася шоста година, і темрява стала по цілій землі аж до години дев'ятої... І сонце затьмилось, і в храмі завіса роздерлася надвоє...» (Від Луки 23:44,45).

Ліворуч на іконі зображені: Богородиця, Марія Магдалина та Марія Клеопова; праворуч: апостол Іван Богослов та сотник (центуріон) Лонгин. Всі пристоячи, окрім сотника Лонгина згадані Іваном Богословом (Від Івана 19:25-27). Діва Марія зображена сумною, в розпачі, дивиться на Ісуса, за нею стоять Марія Магдалина та Марія Клеопова відомі як жінки-мироносиці. Іван склавши руки в молитовному жесті, звернений обличчям до Христа, Лонгин має вигляд воїна, на голові в нього шолом, лівою рукою тримає зброю схожу на алебарду. Ім'я сотника в Євангеліях не згадується, інформація про нього базується більше на християнських переказах та апокрифах. Відомостей про воїна з яким ототожнюється сотник Лонгин, в Євангеліях зовсім небагато: «та один з вояків списом бока Йому проколов, і зараз витекла звідти кров та вода» (Від Івана 19:34); «Коли ж сотник побачив, що сталося, він Бога прославив, говорячи: Дійсно праведний був Чоловік Цей!» (Від Луки 23:47). Сотник Логвин шанується православною та католицькою церквами і його образ ввійшов до іконографії Розп'яття.

Отже, підводячи підсумки, слід сказати, що іконостас з с. Розтока Закарпатської області, котрий зараз знаходиться в Покровській церкві ІКК Запорозька Січ є важливою пам'яткою українського образотворчого та декоративного мистецтва XVIII ст. Ввібрав в собі головні характерні риси, особливості та сюжетні мотиви, притаманні українським іконостасним комплексам того часу. «Розтоцький» іконостас має велику історичну, культурну та духовну цінність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алеппский П. Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским

(По рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел) / Пер. с араб. Г. Муркоса: – Вып. 2. От Днестра до Москвы. – М.: Унив. тип., 1897. – 202 с.

2. Біблія в перекладі Огієнка [Електронний ресурс] // TrueChristianity.info Християнський портал – Режим доступу:

http://www.truechristianity.info/ua/bible_ua.php

3. Біленька-Свистович Л., Рибак Н. Церковнослов'янська мова: Підруч. зі словником для духов. навч. закл. – К.: Криниця, 2000. – 335 с.

4. Драган М. Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1970. – 204 с.

5. Житіє і труді святого, славного і всехвального апостола та євангеліста Івана Богослова // Дмитро Туптало. Життя святих. – Т. I (вересень) / Переклад В. Шевчука. – Львів: Видавництво Свічадо, 2008 [Електронний ресурс] // TrueChristianity.info Християнський портал – Режим доступу до ресурсу: http://www.truechristianity.info/ua/books/saints_ua_01/saints_ua_01_026.php

6. Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1978. – 327 с.

7. Зілінко Р. Формування і структура українського іконостаса [Електронний ресурс] // Релігійно-інформаційна служба України. – Режим доступу до ресурсу: http://risu.org.ua/ua/index/spiritual_culture/icon/interior/ikonostas.

8. Леута О.І. Старослов'янська мова: Підручник. – К.: Вища школа, 2001. – 255 с.

9. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – 458 с.

10. Сказання про Введення Пречистої і Преблагословенної Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії у Господню Церкву і про життя її і ній // Дмитро Туптало. Життя святих. – Т. III (листопад) / Переклад В. Шевчука. – Львів: Видавництво Свічадо, 2007 [Електронний ресурс] // TrueChristianity.info Християнський портал – Режим доступу до ресурсу:

http://www.truechristianity.info/ua/books/saints_ua_03/saints_ua_03_021.ph

11. Степовик Д. Історія української ікони X-XX ст. – К.: Либідь, 2004. – 440 с.

12. Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – 186 с.

13. Таранушенко С.А. Иконостасы Слобідської України. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 152 с.

14. Чуда святого великомученика Георгія // Дмитро Туптало. Життя святих. – Т. VIII (квітень) / Переклад Д. Сироїд. – Львів: Видавництво Свічадо, 2009 [Електронний ресурс] // TrueChristianity.info Християнський портал – Режим доступу до ресурсу:

http://www.truechristianity.info/ua/books/saints_ua_08/saints_ua_08_023a.php

Палійчук О.В.
м. Запоріжжя

МУЗЕЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Гасло відомого американського філософа та педагога Дж. Дьюї – «освіта через діяльність», стало характерною ознакою теперішнього часу і залучає до активної спільної діяльності учасників навчально-виховного процесу. Така співпраця можлива й у музейному просторі для людини, що пізнає світ, здобуває знання, шукає цікаву й потрібну інформацію, адже успішне вирішення багатьох життєво важливих завдань у сфері охорони та збереження культурних надбань залежить від рівня освіченості, комунікативності та компетентності громадян. Першим кроком до цього, що закладається з дитинства, є розуміння історичного процесу, цінності різноманітних культурно-історичних пам'яток, зосереджених у музеях. Вагома роль у цьому процесі належить музейній педагогіці з її величезним арсеналом способів організації педагогічної взаємодії з відвідувачами. Звернення до музейної педагогіки, дає змогу проектувати, розробляти та втілювати у життя музейні програми, які дозволяють реалізувати нові навчально-виховні стратегії [5, с. 35-37].

Зауважимо, що музеї усе більше відчувають потребу свідомої участі відвідувачів у своїй роботі, потребують можливості включення широкої аудиторії на засадах співучасті та партнерства задля власного розвитку, зміни стратегій своєї діяльності для більш глибокого розуміння власних колекцій, вироблення нових навичок та компетенцій задля культурної інтеграції різних спільнот [3, с. 18-20]. Не виключення і Національний заповідник «Хортиця», співробітники якого спрямовують проекти і програми для дитячої аудиторії на реалізацію інтерактивної педагогічної взаємодії та діалогу з дітьми у музейному просторі. Така взаємодія дозволяє «оживити» цей простір, наповнити його новим змістом та ідеями, забезпечити комунікацію між дітьми-відвідувачами та створити нове середовище навчання, що є надзвичайно актуальним у контексті реформування системи освіти України [4, с. 38-41].

Фактично наявність музейно-педагогічних програм і проектів є своєрідною візитівкою, елементом привабливості кожного музею для відвідувачів, що забезпечує постійний й тривалий інтерес до нього. Суспільне життя постійно змінюється, зазнає певних перетворень, і відповідно змінюється освіта і музейна справа, змінюються вимоги, яке сучасне суспільство ставить перед системою навчання та виховання наступного покоління. Це потребує від педагогів глибокої обізнаності у сфері історичної минувшини, високої загальної культури, володіння методикою музейної педагогіки та досвіду роботи з дітьми.

На базі Національного заповідника «Хортиця» діють музейні студії, де проводиться робота з дітьми дошкільного, молодшого шкільного віку та

середньої школи. Для дошкільників, ще у 2010 році розроблена програма «Світ музею для дошкільнят» і апробована на декількох поколіннях вихованців дошкільного навчального закладу № 55 «Калиновий цвіт» м. Запоріжжя, а також в минулому (2016-2017) навчальному році впроваджувалась в середній групі дошкільного навчального закладу № 21 «Кораблик». Програму схвалено науково-методичною радою КЗ Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти та затверджено Департаментом освіти і науки Запорізької облдержадміністрації. Програма враховує важливі принципи педагогіки, спирається на вікові особливості дітей середнього та старшого дошкільного віку, відповідає вимогам базової програми розвитку, навчання та виховання дитини дошкільного віку «Дитина в дошкільні роки» та базового компоненту дошкільної освіти, містить регіональний компонент ознайомлення дітей з особливостями Запорізького краю та будується, виходячи з особливостей експозицій історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» у Національному заповіднику «Хортиця».

Програма курсу має загальний обсяг 30 занять, тривалістю 25 хв., що містять теоретичну частину, де діти знайомляться зі специфікою роботи музею, музейними професіями, вивчають історію України, запорозького козацтва, міста Запоріжжя та острова Хортиця, і практичну частину, де дітям пропонується різноманітна діяльність: малювання, ліплення, склеювання, розфарбовування, робота з шаблонами, ігри та вправи: рухливі, дидактичні, конструктивні, сюжетно-рольові, а також театралізації та пісенна творчість. Використовуються віртуальні і просто екскурсії, роздивляння фотоальбомів, читання додаткової літератури, відвідування пам'ятних місць, збір експонатів для міні-музею. Програма також містить рекомендації для вихователів та батьків.

Для проведення занять підібрано й використовувалися фотографії історичних та природних пам'яток острова Хортиця, карти острова Хортиця та Дніпровських порогів, міні-скульптури половецької доби, реконструйовані предмети побуту періоду козаччини, зброя, одяг, предмети кін. XIX та XX ст. Створено каталог відеофільмів, мультфільмів, презентацій, літературних творів.

Для молодшого шкільного віку дітям пропонується більш ускладнений варіант цієї ж програми. Так в заповіднику з'явилися уроки-екскурсії, що проводились спочатку в лекційній залі Музею історії запорозького козацтва або з виїздом до школи, пізніше в «Музейних студиях» заповідника «Хортиця» (бул. Центральний 3). Тривалість уроків 45 хв. Наочність використовувалась та сама, але інформація ускладнювалась, розширювалась, добавлялись завдання з виготовлення поробок, дидактичні ігри, спортивні вправи тощо, діти вчилися міркувати, зіставляти, продовжувати розповідь одне одного, висловлювати своє бачення історії. Телевізійні канали «Запоріжжя» та «Вільний простір» випустили репортажі про ці музейні заняття. На музейних уроках протягом

чотирьох років побували діти 1-4 класів гімназії № 31, 2, 25 та діти середньої школи № 79, а також інтернатів Запорізької області селищ Михайлівка та Василівка.

Ознайомлення з історією України дає можливість дітям відчувати часовий історичний простір, зрозуміти, що наша історія насичена різноманітними подіями та постатями. Діти із задоволенням сприймають інформацію про давніх людей, про специфіку їх життя у давнину, способи здобуття вогню, полювання тощо. Пізнавальний інтерес й бажання пройти козацькі випробування викликає вивчення історії запорозького козацтва. Естетичні враження у дітей залишає природна та історична спадщина острова Хортиця.

У 2017 році співробітниками науково-просвітницького відділу було розроблено і втілено в практику роботи заповідника два сценарію зимових свят: «Різдво» та «Масляна», де побували діти вище перелічених гімназій, початкові класи Комишуваської середньої школи та діти співробітників заповідника «Хортиця». На святі було представлене театральне дійство, пісні, танці, рухливі народні ігри, квест у «фондосховищі», різноманітні майстер-класи з виготовлення приборок.

Характерною тенденцією останнього часу можна вважати усе більше зростання кількості та різноманітності напрямів музейно-педагогічних програм і проєктів, їх тяжіння до сфери неформальної освіти. Успішними стали тренінгові програми Міжнародного проєкту з розвитку музеїв та музейних мереж «Матра / Музеї України» – організовано навчальні семінари «Освітні програми в музеї».

Інтерактивні функції музею можуть служити науковою й творчою лабораторією для навчання практично всім професіям у гуманітарній сфері. Інформаційне суспільство сприяє актуалізації будь-якої форми музейної діяльності для різних категорій населення, організації наукових досліджень. «Суспільство знань» в епоху інформаційних технологій припускає, що набуття й застосування знань є ключовим фактором розвитку та співробітництва людей із різних соціальних груп. Музей є потужним інструментом для розширення культурного та освітнього простору через зразки матеріальної та духовної культури, а культура розуміється як соціальне явище, що виходить за межі традиційних аспектів освіти та навчання. Посилення ролі неформальної освіти та значення музеїв сприяють нормалізації людських стосунків, розробці спільних норм та цінностей, принципів поведінки, які є вагомим внеском у розвиток людства [1, с. 412].

Процес впровадження музейної педагогіки, музейних проєктів і програм в роботу з дітьми відбувається в кожному регіоні по-своєму, де повільно, а де більш активно, але скрізь ініціатива все рівно виходить від практиків – педагогів або музейних працівників. Мінусом є відсутність окремого видання з музейної педагогіки. Це призводить до того, що напрацювання виявляються розпорошеними, тому педагоги і музейні працівники не мають можливості а ні

презентувати власне напрацьований досвід, а ні використовувати і впроваджувати у практичну роботу з дітьми досвід своїх колег. Використання потенціалу музейної педагогіки цікавить на сьогодні значну кількість науковців, педагогів, працівників музеїв та представників громадських об'єднань, що свідчить про актуальність проблеми і вимагає організаційного вирішення на державному рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник / Ф. Вайдахер; пер. з нім. В. Лозинського та ін. – Львів: Літопис, 2005.
 2. Гайда Л.А. Музейна педагогіка: пошук оптимальної моделі // Методологічні засади історичної освіти в контексті профілізації старшої школи: матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції [(Кіровоград, 21-22 жовтня 2010 р.). – Кіровоград: Видавництво КОШПО ім. Василя Сухомлинського, 2012. – С. 243-249.
 3. Караманов О.В. «Культура участі» («participation culture») як нова музейно-педагогічна парадигма / О.В. Караманов // Матеріали Третьої науково-практичної конференції «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи» (Київ, 29 вересня 2015 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: НКПІКЗ, 2015. – С. 18-20.
 4. Караманов О.В. Методичні аспекти розробки й упровадження музейно-педагогічних програм і проєктів в освітньому просторі України / О.В. Караманов // Матеріали Другої науково-практичної конференції «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи» (Київ, 25-26 вересня 2014 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: НКПІКЗ, 2014. – С. 38-41.
 5. Караманов О.В. Сучасні тенденції розвитку музейної педагогіки в Україні / О.В. Караманов // Матеріали науково-практичної конференції «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи» (Київ, 24-25 вересня 2013 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: НКПІКЗ, 2013. – С. 35-37.
-

Моїсєєнко С.П.

м. Запоріжжя

КОЗАЦЬКА ІСТОРІЯ У ЛІТЕРАТУРІ (НА ПРИКЛАДІ «ОПОВІДАННЯ ПРО СЛАВНЕ ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ» А. КАЩЕНКО): ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ В ЕКСКУРСІЙНІЙ ПРАКТИЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Розглядається художній твір А. Кащенко як ілюстрація до висвітлення історії запорозького козацтва. Наводяться уривки з твору, що містять літературні портрети історичних осіб, розповіді про устрій військового й громадського життя козаків, описи будівель Січі, козацьких військових таборів, фортець, церков, батальних сцен, подробиці з життя і побуту січовиків. Аргументується доцільність вживання методичного прийому

цитування літературних текстів в культурно-просвітницькій роботі, на туристичних маршрутах заповідника.

Ключові слова: емоційний фон, музейний простір, методичний прийом, історична проза, словесний портрет, фрагментарні характеристики, військова майстерність, композиційний компонент, ілюстрація, культурно-просвітницька діяльність.

Гуманізація освітнього процесу потребує зміщення акцентів у просвітницькій роботі. Центром уваги стає не історичний факт чи музейний експонат, а людина, що його сприймає чи споглядає. Нині екскурсоводу вже недостатньо володіти інформацією або користуватися типовою, сталою методикою її надання. Його завдання за допомогою різноманітних прийомів подачі інформації зацікавити екскурсанта туристичним об'єктом чи предметом розповіді, викликати у нього відповідні емоції. Якщо він впливає лише на інтелект слухача, враження від його роботи будуть, у кращому випадку, неяскраві. Дуже важливо, аби перебування відвідувачів у музейному просторі проходило в емоційно піднесеному настрої. Не в останню чергу цьому сприяє використання уривків із художніх творів в культурно-просвітницькій роботі заповідника.

Художня література, як відомо, часто має джерелознавчий, історичний характер. Вона виступає зазвичай своєрідним віддзеркаленням окремого періоду, епохи. Її світ, пропущений через душі своїх творців, вміщає іноді більше правди, ніж історичні чи документальні дані. Історична художня література допомагає досягнути нюанси того чи іншого явища, процесу, чи окремої історичної особи. Авторські поетичні образи доцільно розглядати не з позиції знакової інформації, а з позиції його впливу на читачке (слухачке) сприйняття та здатність виробити нове (бажане автором) світорозуміння. Тут можемо спостерігати не лише естетичний вплив авторського задуму, а й когнітивні можливості сприйняття художніх текстів.

Висвітлюючи у своїх культурно-просвітницьких програмах історію козацького періоду, що є пріоритетним напрямком роботи Національного заповідника «Хортиця», вважаємо доцільним звертатися не лише до історичних джерел, результатів археологічних досліджень, висновків вчених, а й до творів мистецтва на козацьку тематику, і здебільшого, до творів художньої літератури.

Вагомий вплив, який справляло і справляє козацтво на творчість письменників, зумовило величезну кількість літературних творів, присвячених цій темі. Оцінку ролі Запорозжя в українській історії знаходимо у багатьох художніх творах різних родів і жанрів: романах, поемах, віршах, драмах тощо. Щоб уникнути розпорошеності теми, розглянемо її на прикладі одного із кращих зразків історико-популяризаційних творів про козаків – «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» А. Кащенко, який увійшов у вітчизняну літературу як творець історичної прози [5, с. 437-438].

У книзі А. Кашенка постає панорамна історія козацтва як феноменального суспільного явища. Письменник створив образ козацтва в історичній тривалості, внутрішній суперечливості й водночас цілісності. Він просто й доступно відтворив героїчну сторінку історії українського народу, яка значною мірою сформулювала його нинішнє національне обличчя, втілив її в художніх творах, віддаючи перевагу домислу й вигадці. Він глибоко вивчив наукові праці, архівні матеріали, здійснив краєзнавчі дослідження. Це наклало відбиток на творчу манеру письменника, яку його сучасники вважали «сухою», сьогоднішні ж дослідники вбачають у ній «руку стриманого майстра літературного бароко з його особливим образним ладом, прихованою стилістичною версифікацією...» [7, с. 489]. Твори А. Кашенка зазнали романтичного впливу Т. Шевченка, М. Гоголя, М. Костомарова, українського фольклору. Ще за життя письменника про його зацікавлення козацькою тематикою схвально відгукнувся один із найбільш плідних дослідників козацької доби М. Грушевський [4]. Відомі також оцінки сучасних літераторів: Олесь Гончар вважав А. Кашенка «талановитим повістярем» [1, с. 5], а Р. Федорів – «літописцем Запорозької Січі» [6, с. 109].

«Оповідання про славне Військо низове» – це перш за все твір історичної публіцистики, спорідненої з художньою творчістю. У ньому автор прагнув не просто подати історичну інформацію, а справити ідейно-емоційний вплив на читачів, і зробив це у своєрідній творчій манері. Тож залучення уривків із вищеназваного твору у тексти екскурсій чи інших видів культурно-просвітницької роботи (лекції, сценарії масових заходів тощо) приносить позитивні результати.

Приміром, презентація того чи іншого розділу експозиції музею потребує звернення до персоналій відповідного періоду. Гарною ілюстрацією при цьому слугують словесно-мистецькі портрети гетьманів, козацьких ватажків, козаків та їх нащадків із «Оповідань...» А. Кашенка, що точно й художньо передають індивідуальність героїв у тісному зв'язку з історичними подіями. Портрети кошових отаманів, героїв-козаків автор подає зазвичай у високому, піднесеному стилі. Ось який розгорнутий, виразний й емоційно насажений словесний портрет Івана Сулими: «Велична й могутня постать у запорозького ватажка. Засмагле на сонці обличчя з великими іскристими очима та пишними бровами випромінювало завзяття; довгі вуса й трохи посивілий оселедець прикрашали його лице знаками досвіду і спокою, а срібна булава, зблиснувши в дужій руці, мовби нагадала вам, якою владою наділений запорозький кошовий отаман» [2, с. 468-469]. Промовисті деталі в зовнішності чи поведінці героїв або риси характеру щонайкраще виявляються в незвичайних життєвих обставинах (походах, битвах, облогах), коли увиразнюються певні моральні чесноти. Наприклад, «Яким Богуш – сивий богатир із дужим і владним голосом та могутньою душею»; «Дмитро Вишневецький – відважний войовник-лицар, жвавий та завзятий ватажок», «Петро Конашевич-

Сагайдачний мав бойовничий хист і жваву вдачу», «Іван Сірко – славний батько, невсипущий лицар, який завзято одстоював козацьку волю» і т.д. Такі фрагментарні характеристики розкидані в різних частинах «Оповідань...». Із поступово накопичувальних штрихів складаються динамічні портрети персонажів у всій їх багатогранності (моральній, емоційній, психологічній, творчій). Портрет в А. Кашенка завжди містить експліцитну авторську оцінку й модальність, тобто безпосередньо вказує на розподіл симпатій чи антипатій автора [3, с. 120]. Симпатія до козаків відчувається у групових описах під час переможних боїв («очі їхні бачили в таку далечинь, куди нині сягають лише підзорні труби, а козацьке вухо чуло й там, де, здавалося б, панувала німа тиша» [2, с. 25]), співчуття – у скрутні часи поразок і невдач («славні сивоусі запорожці... один за одним падали під багнетами і списами москалів» [2, с. 463]), «решта лицарів, збившись в окопах, захищалися, доки не полягли всі, як степова трава під косою» [2, с. 464]). Зневага й осуд відчутні у зображенні ворогів – описах індивідуальних («зрадник Галаган – собачий син, московський недоляшок, який отримав нещасне панство») і групових («вражі ляхи, клятві турки, поганці, мов та галич, налетіли на Україну нащадки польських панів та магнатів») та ін.

Крім цього, індивідуальні описи у творі представлені також популярним викладом життєпису історичних осіб, якими починаються однойменні белетризовані нариси «Оповідань...», наприклад «Самійло Кішка (Перше гетьманування)», «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», «Іван Сірко» та ін. Ці описи мають, приміром, такий вигляд (початок частини «Гетьман Хмельницький»: «Зіновій Богдан Хмельницький був сином чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Батько дав йому освіту в Київській братській школі, а потім у польській школі в галицькому місті Ярославлі. Поміж козаками Богдан був людиною відомою, бо все життя проводив у війнах та походах. У бойовищі коронного польського гетьмана Жолковського з турками року 1620-го він дістався в бранці, року 1621-го його вже бачили ватажком морського походу на Царгород, бо з неволі викупили...» [2, с. 13]). Така манера викладу нагадує ділові описи, яким властива точність, послідовність, документальність. У композиції «Оповідань...» вони виконують інформаційну та вступну текстові функції, а з огляду інформативної насиченості і простоти викладу наводяться у екскурсійних та лекційних текстах заповідника. М. Шудря пов'язує безпристрасність чи навіть протокольність окремих місць твору орієнтацією А. Кашенка на козацькі літописи. Одним із доказів, на думку дослідника, може бути вживання узвичаєної форми «Року такого-то...» [7, с. 483].

У культурно-просвітницькій роботі використовуються також розповіді з твору А. Кашенка про устрій військового й громадського життя козаків, які майстерно поєднуються з описами Січі, її будівель, козацьких військових таборів, фортець, оточених міст, церков, що містять численні подробиці з

життя й побуту січовиків і мають національно-культурну специфіку, а значить, виконують важливу пізнавальну функцію. Такі описи ніби переривають розвиток дії в оповідях, оскільки в них перераховуються предмети, що перебувають у стані спокою, створюючи своєю наявністю певні ознаки приміщення чи обмеженого розмірами місця. Інтер'єрні описи в «Оповіданнях...» зустрічаються як етюдні, в основі яких лежать описи конкретних деталей, як, наприклад, опис церкви в Олешківській Січі («...маленька невисока церковиця, схожа на курінь, із очеретяними стінами, з нап'ятим парусом замість даху» [2, с. 248]), опис військового табору козаків («...Шаула вивів козаків із міста і став табором в урочищі Гострий Камінь біля озера. Весь табір він оточив п'ятьма рядами возів, скувавши їх ланцюгами, й, поставивши між возами двадцять чотири гармати, почав очікувати нападу польських військ» [2, с. 88]), так і панорамні, наприклад, опис Січі («Для Січі запорожці завжди вибирали сухе й високе місце на березі Дніпра або якоїсь його протоки й, лишивши посередині тієї площі майдан, ставили навколо нього 38 довгих хат (куренів), де б товариство мало притулок під час негоди. Окрім куренів, у Січі зводили ще такі будівлі: церква на честь святої Покрови; паланка-будинок, де зберігалися військові клейноди, містилася канцелярія й чинився суд і розправа; пушкарня – неглибокий, але просторий льох, у якому тримали гармати, ручну зброю, кінську упряж, зілля (порох), кулі, сірку, селітру та інше військове майно; скарбниця – такий же льох для зберігання борошна, пшона, сала, риби й іншого харчового припасу. Там же в великих барильцях переховували й військові гроші» [2, с. 65]), чи опис військової фортеці («...глибокі, мов провалля, були навкруг Кодака рови; наче добрі скирти височіли за тими рівчаками рови, а на тих валах ще стояла висока, з дубини, засіка з вікнами й бійницями для гармат і рушниць. Брама на Кодаку була одна, і та дуже міцна, залізом кута, а обабіч неї – дві башти, збиті з байрак, із заходу лежав рівний степ, що в ньому було здалеку побачити ворогів, і з цього боку фортеця мала найглибші рови, найвищі вали й на її стінах стояло найбільше гармат» [2, с. 475]). Авторська оцінка описуваного майже непомітна. Такі фрагменти «Оповідань...» завдяки їх лаконічності, точності, послідовності в розкритті ознак, властивостей предметів близькі до наукових описів.

Інформаційно насичені у «Оповіданнях» також описи січових гулянь, повсякденних занять козаків, підготовки запорожців до воєнних походів, морських та сухопутних боїв. Структура таких описів перелічувальна: діячі виконують різні дії, але перед читачами постає цілісна панорамна картина спільного відпочинку, роботи чи бою. Наприклад, у розповідь про січове життя вкраплено описи гульбищ («У перші дні після походу на січовому базарі невгаваючи грали музики, горілка виставлялася повними кухлями, і козаки вибивали гопака так, що курява підіймалася вище куренів. Гульня тривала кілька днів із ранку до пізньої ночі, доки стомлені запорожці не валилися на землю й засинали, хто де впав» [2, с. 72]; повсякденних занять козаків («Після

сніданку всяк брався до свого діла: хто латав собі одяг або правив взуття, а хто йшов до Дніпра прати свою сорочку... Інші козаки поралися біля своєї зброї або лагодили військові човни. А чимало запорожців, побравши з табуна своїх коней, виїздили за січові окопи на герць» [2, с. 73]; розваг молодих запорожців у мирний час («Юнаки виробляли на конях усілякі витівки: розігнавши коня, ставали ногами на кульбаку; підкидали догори шапку і влучали в нею кулею з рушниць; перестрибували кіньми рівчаки й тини; вибігали верхом на крутобокі могили тощо, а далі кидалися один з одним рубатися шаблями «до першої крові» [2, с. 72]). Окремими композиційними компонентами постають описи колективної зайнятості козаків під час підготовки до походів. Візуалізація змісту в таких динамічних описах передається низкою одночасних дієслів, які називають процеси, що номінують різні кадри в цій картині: «У Великому Лузі цюкали сокири та тріщали дерева, а берегом біля Січі в казанах кипів дьоготь, вкриваючи річку пахучим димом... То військо козаків лагодило до походу свої чайки та конопатило їх» [2, с. 75].

Окремі частини твору («Похід запорожців на Крим», «Нові морські походи запорожців», «Полтавське бойовище»), епізоди атак, пожеж, визволення з неволі побратимів та інші виписані автором із майстерністю письменника-баталіста. У розповідях з елементами опису чи міркувань (напад татар на Запорозьку Січ посеред зими і цілковита їхня поразка в нерівній боротьбі, сухопутні битви під Корсунем, Солоницею, Кумейками, Жовтими Водами, морські бої під Варною, Кафою, Царгородом, Очаковом) відчувається тяжіння автора до інформаційної насиченості, документалізму й точності у відображенні окремих сторінок історії козаччини. Він указує час, масштаби бойових дій, число учасників, загиблих, що забезпечує динамізм описів, а також розкриває складну діалектику минулих подій, дає їм оцінку. Один із таких прикладів – опис морського бою: «Року 1624-го, коли козаки вийшли в море під проводом Грицька Чорного, в лимані їх підстерегли 26 турецьких галер та біля трьохсот сандалів з яничарами. Запорожці, довідавшись про те, самі зробили засідку на ворогів і напали на турків несподівано. На лимані виник великий бій. Козаки позаганяли великі турецькі галери на мілководдя і там попалили їх. З рештою билися аж три дні – чимало втратили чайок і товариства, а все-таки перемогли, випливали в море і давай громити турецький берег, починаючи від Дунаю. Пустили з вогнем Буюк-дере, Зеніке, Здегну і знову наблизилися до Стамбула» [2, с. 115].

Пізнавальну функцію виконують описи специфічних прийомів тактики запорозьких козаків, як-от герць: «Щоб краще розгледіти ворожий стан та навести ворога на свій табір, вони [козаки] висилали охочих товаришів на герць, і ті, наблизившись до супротивника, викликали його богатирів битися один на один, а коли ті вагалися, то запорожці починали так висміювати й ганьбити їх, що, здається, й мертвий підвівся б, щоб обстоювати свою честь. Роздратовані герцями вороги здебільшого люто кидалися на козацький табір, а

тут їх зустрічали такою «залізною квасолею» (тобто кулями), що все поле навкруги вкривав ворог трупом» [2, с. 69]. Описи батальних сцен реалістичні, емоційні, пристрасні, такі, що передають жорстокість подій і дають можливість читачеві відчувати себе свідком описуваного. У наведеному нижче батальному інтер'єрі наростання напруженості бою підкреслюють слухові, зорові, дотикові відчуття: «Аж ось козацькі чайки оточують галеру тісним колом, а запорожці спрямовують на вартових мушкети й залізними гаками зачіпають галеру за чердак. Гримнуло відразу кількесот пострілів, і турки попадали додолу. На галері зчинився галас, і перелякана варта кинулась на чердак, але й козаки вже були там і зіткнулися з ворогом в кривавому двобої. Пальба, зойки, брязкіт зброї й вигуки однаю – все збилося в скаженому гармидері...» [2, с. 471]. У такому динамічному описі подається перелік дій, простежується послідовність елементів битви, передається трагізм події, наприклад: «Минуло півгодини в лютій битві. Москалі кололи запорожців довгими багнетами, а січовики, відсуваючи ті багнети, рубали ворогів з одного маху. Дехто з бійців, не маючи зброї в руках, або відкинувши її геть, билися врукопаш. Вони давили один одного під силки, хапали за горлянку і кусали зубами, аж доки слабший не падав мертвим» [2, с. 462]. А. Кашенко правдиво передав найстрашніші картини, які мають антропоцентричну спрямованість, як-от: «...бранцям розлютовані упертою обороною переможці завдали таких тяжких мук, яких не вміли вигадувати навіть татари; деяким здирали з голови шкіру, інших застромляли на палі або четвертували; врешті ж збили на воді пліт, повісили на ньому кількох запорожців на шибениці й пустили Дніпром униз, щоб нижче Січі бачили, яка кара чекає на всіх запорожців» [2, с. 236]. Такі натуралістичні описи виконують експресивну й аксіологічну функції.

Реалістичні картини боїв увиразнюються за допомогою романтичних акцентів, як це помічаємо в батальному краєвиді, коли при описі природи застосовуються народнопісенні елементи (епітети, образні порівняння, ритмізований виклад): «Невдовзі в Кодаку запалали засіки й будинки, полум'я охопило башти на стінах, і велика пожежа осяяла криваву битву... Високо, до самісіньких хмар, сягало те вогнище. Видно було його у Самарі за густими лісами й просторими степами, понад Сурою та Базавлуком і навіть з далекої Хортиці; у хвилях же Кодацького порогу воно відбивалося то щирим золотом, то червоною кров'ю. Пожежа налякала птаство в гаях, і завили в байраках вовки-сіроманці... А брати різалися вперто... завзято» [2, с. 478].

Художні описи в «Оповіданнях...» відображають предмети і явища дійсності в яскравій, образній формі на основі особистих вражень автора. «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» А. Кашенко містить велику кількість історичної інформації, є яскравим зображенням козацької доби. З огляду цього уривки із нього можуть розглядатися як вдала ілюстрація до лекційних та екскурсійних текстів, особливо якщо атрактивність туристичних об'єктів досить низька (стосується місць військових баталій, що

тепер являють чисте поле чи лісовий масив, залишків укріплень у вигляді ледь помітного серед рослин валу тощо), або під час презентації експозиції ІКК «Запорозька Січ», що не претендує на історичну достовірність, але має на меті відтворити середовище козацької столиці, отже потребує не лише візуальних методів створення музейного простору, але й вербальних. До змісту твору рекомендується звертатися при розробці сценаріїв культурно-просвітницьких програм, присвячених історії запорозького козацтва. Це сприяє реалізації багатьох завдань, а саме: покращує сприйняття викладеного матеріалу за рахунок більш глибокого його розуміння, підсилює емоційний фон спілкування з аудиторією, допомагає ввести екскурсантів або слухачів у стан зацікавленості, дає яскраву словесну ілюстрацію предмету показу або розповіді, тому широко використовується в практиці культурно-просвітницької роботи Національного заповідника «Хортиця».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар Олесь. Кашенко повертається / Олесь Гончар // Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – К.: Веселка, 1992. – С. 5-6.
 2. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 494 с.
 3. Корицька Г. А. Кашенко: Літературний портрет [монографія] / Галина Корицька. – Запоріжжя: Акцент, 2011. – 151 с.
 4. Творчість А. Кашенка: проблематика і поетика: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://mydisser.com/en/catalog/view/>.
 5. Українська літературна енциклопедія: у 5 т. / Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР. – Том II. – Дніпропетровськ-К.: Українська радянська енциклопедія імені М.П.Бажана, 1990. – 574 с.
 6. Федорів Р. Історична романтика та національна свідомість / Роман Федорів // Дзвін. – 1996. – № 10-12. – С. 107-110.
 7. Шудря М. Співець козацького ордена / Микола Шудря // Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – С. 482-490.
-

Буднікова А.А.
м. Запоріжжя

ОДЯГ БОЛГАР ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Заселення болгарами Північного Приазов'я розпочинається наприкінці XIX ст. Переселення болгарських колоністів відбувалося у 1861-62 рр. двома потоками. Перший потік був спрямований з Бесарабських болгарських колоній.

За підсумками Кримської війни Росія втратила частину Бессарабії, при цьому 40 з 83 болгарських колоній (виникли наприкінці XVIII – початку XIX ст.) опинилися в Молдавії. Тиск з боку молдавського уряду послужив поштовхом для масового переселення болгар у Північне Приазов'я.

У Приазов'ї частина болгар розмістилися на зимівлю в німецьких і менонітських поселеннях у будинках колоністів, але більшість оселилася в покинутих ногайських аулах у відремонтованих саклях, нерідко по дві родини в одному будинку. В аулі Улькон – Сосиктогун (нині – Ботієве) навіть вдалося облаштувати тимчасову церкву й школу.

В результаті переселення з Бессарабії в Північному Приазов'ї болгар (17,5 тис. осіб) заснували 34 колонії.

Другий болгарський переселенський потік виходив з району м. Відна (Північно-Західна Болгарія). Ці переселенці (800 осіб) заснували в Мелітопольському та Бердянському повітах 2 колонії.

По закінченню російсько-турецької війни 1877-78 рр. у зв'язку із поверненням Росії частини Бессарабії деякі приазовські болгар розпродали землю та переїхали до Бессарабії, частина виїхала до Криму та Болгарії. Внаслідок цього з 36 болгарських колоній у Приазов'ї залишилось 30.

В Приазов'ї у Бердянському повіті болгар заснували селища Софіївка, Палаузівка, Трояни, Луначарське, Банівка, Маріїно, Коларівка, Богданівка, Ботієве, Ганнівка, Гірсівка, Преслав, В'ячеславівка, Інзівка, Гюнівка, Зеленівка, Мануйлівка, Лозоватка, Петрівка, Андронівка, Радолівка, Строганівка, Першомиколаївка, Райнівка, Степанівка, Федорівка, Надеждіно, Варварівка, Оленівка, Михайлівка; в Мелітопольському повіті – селища Олександрівка, Дмитрівка, Болград та Волканешти.

У 1978 р. співробітниками НЗХ було організовано пошукові етнографічні експедиції в Приазовський та Приморський райони Запорізької обл. Матеріали зібрані у селах Ботієво, Богданівка, Гірсівка, Георгіївка (селище засновано албанцями, але у ньому оселилась деяка кількість болгар) Приазовського та сіл Преслав, Лозоватка Приморського району Запорізької обл. Загальна кількість зібраних елементів одягу становить 34 одиниці. Предмети датуються к. XIX – сер. XX ст.

Одяг переселенців з Болгарії представлений переважно деталями жіночого костюму.

Основу жіночого болгарського костюму складає сорочка – «риза», яка шилася спочатку з вовняної тканини, а з початку XX ст. – з лляної, бавовняної чи фабричної. За кроєм традиційна болгарська сорочка є тунікоподібною, з довгими прямими рукавами без манжет. Під рукавами були вставлені трикутні клини – «клину», завдяки яким сорочки мали форму трапеції. «Ризи» прикрашалися на груді, по краю рукавів, по поділку вишивкою рослинним чи геометричним орнаментом у техніці «хрестик».

В колекції НЗХ значиться 4 жіночі сорочки, які походять з с. Преслав, Лозоватка та Богданівка. Датуються к. XIX – сер. XX ст., шиті з доморобної смугастої бавовняної тканин (3 од.) та з фабричного полотна (1 од.). Три з них можна віднести до традиційних сорочок – вони за кроєм тунікоподібні, трапецієподібні, з довгими прямими рукавами, прикрашені вишивкою у техніці

«хрестик» (Тш-176) та мережкою (Тш-560, Тш-206), що розміщена на пазушці, по низу рукавів та поділку.

Дещо відрізняється сорочка Тш-207: вона трапецієподібної форми завдяки клинам під рукавами, але має плечові вставки. Крім того, інакше оформлено горловину – замість пазушки зроблено глибокий заокруглений виріз. Рукава короткі. Сорочка прикрашена вишивкою чорного та червоного кольорів, виконаної у техніці «хрестик». Вишивка розміщена по низу рукавів, плечовим вставкам біля горловини та поділку.

Поверх сорочки жінки одягали сарафан «сукман». Наприкінці XIX ст. він шився без шва на плечах, за кроєм майже повторював крій ризи, тобто був тунікоподібним. На початку XX ст. під впливом міської моди сформувався новий тип одягу – рокла. Це був облягаючий сарафан, з виточками, відрізний по талії, довжиною до середини ікри або трохи нижче, в залежності від пори року з рукавами чи без них. Рокла за будовою має Х-подібний силует: щільно прилягаючий ліф, збірчаста та широка спідниця.

В колекції НЗХ представлено літню роклу, шиту з фабричної тканини вручну. Складається з ліфа та спідниці, яка зверху, в місці приєднання до ліфу рівномірно призбирана. Комір та рукава відсутні. Пазушний розріз глибокий, нижче талії, застібається на два гудзики, що розміщені біля горловини та на талії. Датується к. XIX – п. XX ст. Походить з с. Преслав.

До комплекту жіночого одягу входив короткий розпашний жакет з вовни, прямого крою з довгими рукавами без манжет, який одягався на сарафан. Жакети були кольорові у молодих дівчат та чорні у літніх жінок. В фондах НЗХ представлений костюм, що складається з жакету та рокли. Датується п. XX ст., походить з с. Лозоватка.

Рокла шита з фабричної вовни вручну – ліф чорного кольору у рожеву клітку, з глибоким, нижче талії, пазушним розрізом, застібається на гачки. Горловина округла, з внутрішньої сторони обшита смужкою тканини. Спідниця чорного кольору у синю смужку, з 7 клинів, в місці приєднання до ліфу закладена у широкі складки. Комір та рукава відсутні.

Жакет розпашний, шитий на машинці з такої самої тканини, як спідниця. За кроєм не є традиційним – має трапецієподібний силует за рахунок вставок між спинкою та полчкою. Спереду на прямій кокетці. Застібається на гудзики, по сторонах від розрізу – широкі складки. Горловина округла, обшита смужкою тканини, застібається на кнопку. Рукава рівні, на 3/4 з широкими манжетами.

На початку XX ст. під впливом міста в жіночому костюмі замість сукні з'являються кофта та спідниця з домотканої чи фабричної тканини. Спідниця складалась з 6-10 клинів та призбирувалась на поясі. Кофта мала рукава з манжетами, іноді невеликий буф.

В фондовій збірці НЗХ представлено блузку вінчальну, яка за кроєм є подібною до жакету (див. вище). Датується к. XIX – п. XX ст., походить з с. Лозоватка. Блузка розпашна, шита на машинці з фабричної тканини

кремового кольору. Має трапецієподібний силует. Спереду на прямій кокетці, яка прикрашена вертикальними защіпами. Викот горловини оформлений у вигляді манишки, що застібається по типу косоворотки (на правий бік). Комір стоячий. Комір та манишка прикрашені мереживом. Смужки мережива нашиті також по всій довжині по сторонах від розрізу для застібання. Рукава на 3/4, широкі.

Інша кофта («баска» за обліковою документацією), датується п. XX ст., походить з с. Лозоватка. Кофта розпашна, шита вручну з фабричної тканини коричневого кольору. Спереду на прямій кокетці. Застібається на гудзики (до талії). Горловина оформлена відложним коміром. Рукава широкі, з манжетами.

Нижня частина кофти оформлена у вигляді баски, від верхньої частини відділена вузьким пояском.

У XIX ст. обов'язковою складовою частиною жіночого костюму болгарок був фартух з вовняного полотна домашнього виготовлення. Ці фартухи шили з одного або двох шматків полотна. На початку XX ст. фартух з домотканої вовняної тканини стає повсякденним, а святковий фартух здебільшого шили з купованої матерії. Зверху праворуч на фартусі з купованої матерії пришивали кишеню. Святкові фартухи оздоблювали оборкою та мереживом. Повсякденні фартухи прикрашала трьома продільними складками та оборкою чи стрічкою. Зав'язували фартух на спині і спереду під грудьми. Літні жінки носили темні фартухи, а молоді – світлі або строкаті. На початку XX ст. фартух перестає бути обов'язковим для дівочого одягу, а поступово взагалі для жіночого костюму і до 40-х рр. XX ст. стає виключно робочим одягом.

В колекції заповідника представлені два фартухи. Один з них (Тш-204) датується 50-ми роками XX ст., походить з с. Лозоватка. За обліковою документацією значиться як фартушка буденна. Шита з фабричної однотонної тканини чорного кольору. В верхній частині, в місці приєднання до зав'язки, призбирана широкими складками. Зав'язка являє собою смужку тієї самої тканини шириною 2 см, довжиною 189 см. По трьох сторонах (бокових та нижній) фартух прикрашений вишивкою у вигляді пагону з різнокольоровими квітками. Вишивка у техніці хрестика. В правому верхньому куті накладна кишеня, прикрашена таким само орнаментом.

Інший фартух (Тш-590) відноситься до п. XX ст., походить з с. Гірсівка. Шитий з фабричної тканини брунатного кольору. В верхній частині, в місці приєднання до зав'язки, призбираний широкими складками. Зав'язка являє собою смужку тканини шириною 1,3 см, довжиною 185 см сіро-чорного кольорів, прикрашена геометричним орнаментом. В нижній частині фартух прикрашений 4 рядами защіпів, що розміщені попарно. Поділок прикрашений фабричним мереживом чорного кольору.

Традиційним елементом сукманого комплексу був тканий пояс, що застібається пряжкою. Але вже на п. XX ст. жінки практично не носили поясів. В деяких селах півдня України тканими поясами у 20-30-х рр. XX ст.

підперезувались тільки літні жінки. Ймовірно, це пов'язано з модифікацією сукмана – силует стає відрізним у талії, а спідниця сукні густо збирається у складки, тим самим підкреслюючи талію. Це робить необов'язковим додатково підкреслювати талію за допомогою поясу. Традиційні пояси з металевими пряжками зберігають своє значення як обов'язковий елемент весільного обряду та передавались як спадщина від матері до доньки.

В фондах заповідника зберігається тканий пояс (Тш-122) із перламутровою пряжкою (за обліковою документацією значиться «з пухтями»), що датується к. XIX ст. та походить з с. Ботієво. Пояс різнокольоровий, по краях обшитий тканиною білого кольору. Пряжка перламутрова листоподібної форми, прикрашена зображенням двоголового орла. Застібка та рамка посріблені.

Самим типовим для болгарок головним убором були різноманітні хустки з тканин фабричного виробництва. В колекції НЗХ хустки – найбільш численна група елементів жіночого болгарського одягу, включає 15 одиниць.

Хустки, що представлені в колекції можна поділити на 4 групи:

1. хустки з кутом, прикрашеним вишивкою.

Таких хусток у колекції 5 одиниць. Датуються к. XIX – п. XX ст. Походять з Приморського р-ну Запорізької обл. (с. Преслав та с. Лозоватка), Приазовського р-ну (с. Богданівка). Хустки однотонні (білі, коричневі та зелена), прикрашені бахромою, в одному з кутів мають рослинний орнамент, виконаний технікою «лічильна гладь», «ланцюжок».

2. хустки неорнаментовані. Представлено 3 одиниці. Датуються к. XIX – сер. XX ст. Походять з Приморського р-ну Запорізької обл. (с. Преслав та с. Лозоватка). Хустки білого кольору, прикрашені бахромою.

3. хустки фабричні орнаментовані в техніці набійка з однотипним малюнком. Представлено 5 таких одиниць. Три з них датуються к. XIX – п. XX ст., походять з Приазовського р-ну Запорізької обл. (с. Георгіївка та с. Гирсівка), за обліковою документацією значаться як «рачник», ще 2 відносяться до 30-х рр. XX ст., походять з Приморського р-ну (с. Лозоватка). Хустки коричневого та зеленого кольорів з квітковим різнокольоровим орнаментом.

4. хустки з фабричного полотна з витканими по периметру смужками (за обліковою документацією «борески»). Представлено 2 такі хустки. Датуються п. XX ст. Походять з Приазовського р-ну Запорізької обл. (с. Гирсівка). Хустки жовтого та коричневого кольору з білими смужками.

На ноги болгарки одягали довгі плетені вовняні панчохи чорного, сірого або білого кольору. У 20-30 рр. починають побутувати короткі шкарпетки та вовняні онучі.

В колекції представлено 3 пари панчіх (за обліковою документацією «чурапі» та «джура пі»). Датуються к. XIX – п. XX ст. Походять з Приазовського р-ну Запорізької обл. (с. Гирсівка, с. Преслав, с. Богданівка). В'язані з бавовняних ниток білого кольору ажурною в'язкою.

Найбільш розповсюдженим взуттям як жінок так і чоловіків у XIX – п. XX ст. були царулі, царвулі – тип шкіряних постолів. Зазвичай їх робили з бичачої чи свинячої шкіри, до ноги прив'язували за допомогою шкіряних ремінців (тасмя, прімкі, врешті, тасми, вривці) або мотузок (врезі). На п. XX ст. розповсюджується фабричне взуття.

В фондозбірці заповідника репрезентовано 2 пари. Датуються п. XIX ст. Передані співробітниками заповідника у 1974 та 1976 рр. Шиті з одного шматка шкіри, передні краї шкіри на носку закладені один на одного та закріплені шкіряним шнурком. По краях крізь отвори протягнуто шнурок для стягування верхнього краю взуття.

З предметів чоловічого одягу представлено сорочку та пояс. Традиційні чоловічі сорочки болгар були тунікоподібними за кроєм, з довгими широкими рукавами. Але вже з к. XIX ст. відбувається перехід до косовороток, що шилися з фабричної тканини та мали нові елементи: застібки, манжети. В колекції НЗХ представлено таку сорочку – «правоугорлі». Сорочка вінчальна, датуються к. XIX ст., походить з с. Преслав. Шита з фабричної тканини, на машинці. За кроєм – сорочка на кокетці. Комір стоячий («угорлі»), пазушка прикрита манишкою. Застібаються на пластмасові гудзики. Низ рукава оформлений манжетом.

Комір, манишка та манжети прикрашені вишивкою хрестиком та гладдю, що виконана шовковими нитками. Орнамент – геометризований рослинний.

Пояс датується п. XX ст., походить з с. Гирсівка. Являє собою шнур, що звитий з двох пасом шовкових ниток чорного кольору. Кінці прикрашені вузлами та довгими китицями.

Отже, в колекції НЗХ репрезентовано переважно деталі жіночого костюму. Можна відмітити, що в жіночому костюмі болгарських переселенців на території Північного Приазов'я ще в першій половині XX ст. зберігаються традиційні елементи. В костюмі простежуються балканські традиції – тунікоподібний крій сорочок, глухий одяг, шкіряне взуття. Але вже наприкінці XIX ст. з'являються нові риси – використання нових матеріалів, в тому числі фабричного виробництва, поява нових елементів крою – відрізна талія, плечові вставки, збори, кокетка, та ін., під впливом міської моди відбувається перехід до нових типів одягу – рокла, спідниця та кофта. Традиційними залишаються назви елементів костюму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болгарский национальный костюм // Народы зарубежной Европы, в 2-х тт. – М.: Наука, 1965.
2. Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1998. – 139 с.
3. Митков В.В. Болгары на Запорожской земле: страницы истории и культуры. – Запорожье: «Тандем-У», 2007. – 176 с.

4. Народи Північного Приазов'я: (етнічний склад та особливості побутової культури). – Запоріжжя: Просвіта, 1997. – 176 с.

5. Пачев С.И. Болгарские колонии Северного Приазовья (1861-1917 гг.): комплексное исследование. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Запоріжжя-1996 // <http://cheloveknauka.com/bolgarskie-kolonii-severnogo-priazovya-1861-1917-gg-kompleksnoe-issledovanie>.

Власов О.Ю.

м. Запоріжжя

ТУРИЗМ У НАДПОРІЖЖІ: ВИТОКИ, РОЗВИТОК, ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ (НА ПРИКЛАДІ НЕНАСИТЕЦЬКОГО ПОРОГУ)

Останнім часом у всьому світі спостерігається постійне зростання соціокультурного та економічного значення туризму. Водний туризм, як порівняно небезпечний, задовольняє закладену в людині соціальну потребу спортивного ризику, надає відсутні у звичайному житті враження та відчуття [1, с. 112]. Серед небагатьох порожистих річок України, які сьогодні надають можливість проведення екстремальних водних подорожей, можна назвати Чорний Черемош у Карпатах (Івано-Франківська обл.) та Південний Буг у Північному Причорномор'ї (Миколаївська обл.) [2]. Ще один надзвичайно перспективний район рафтингу – Дніпровські пороги – були знищені шляхом створення Дніпровського водосховища у 1931-34 рр. [3, с. 113-115]. Пропонована стаття присвячена висвітленню втрачених можливостей туризму в Дніпровському Надпорожжі на прикладі найбільшого та найнебезпечнішого порогу – Ненаситця.

В узагальнюючій праці з історії туризму в Україні В.К. Федорченко та Т.А. Дьорової (2002) розвиток туризму на Дніпровських порогах, на жаль, не висвітлюється [4]. Між тим, навіть попереднє дослідження цього питання, здійснене із залученням опублікованих джерел межі 1920-30-х рр., доводить, що принаймні у короткий період будівництва Дніпрогесу туризм у Надпорожжі розвивався дуже динамічно [5, с. 222-224]. На думку автора, вивчення історії цього культурного явища та врахування досвіду минулих років є доволі актуальним особливо тепер. Адже внаслідок нового гідроенергетичного будівництва, що його планують певні олігархічні кола, багатьом цінним природно-історичним комплексам України загрожує знищення.

Сьогодні в межах Дніпровського Надпорожжя відомо понад 300 археологічних пам'яток різного часу від палеоліту до доби козацтва. Давні поселення, кургани та святилища свідчать, що місцеві мешканці постійно користувалися рікою, пересувалися по ній та виявляли по відношенню до неї релігійні почуття [6, с. 121-138]. З доби середньовіччя маємо письмові згадки про використання всієї течії Дніпра, включаючи пороги, як торговельного та

військового шляху загальноєвропейського значення [7, с. 45-51; 8, с. 3, 43]. З численних джерел доби козацтва особливо цікавим є «Опис України» Г.Л. де Боплана, який особисто побував на порогах у 1630-і рр. Французький інженер не тільки наводить їх опис, але й перший з відомих нам авторів передає яскраві враження від власної подорожі [9, с. 38].

Період після знищення Січі відзначився низкою подорожей вчених та митців по запорозьких землях. В описах цих подорожей з'являється акцент на естетичному сприйнятті порогів. Так, академік В.Ф. Зуєв, що побував на Дзвонецькому порозі восени 1781 р., пише: «...Звонецкой порог прорывающеюся меж каменьев водою в непрерывном и далеко раздающемся своем шуме изображал нам разныя голоса от разности стремления воды производившия; и следовательно в ночь сию мы от самого естества угощаемы были балом, котораго все приуготовление в красное лето и не сбившись с дороги без сомнения полюбилося бы и нежному полу...» [10, с. 253].

Більш оптимістичним є опис Ненаситецького порогу в академіка М.Я. Озерецковського (весна 1783 р.): «Я ничего еще величественнее и удивительнее в сем роде не видывал. Хотя отменная высота воды во время нашей тут бытности и воспрепятствовала нам видеть сей порог в обыкновенном его состоянии, однако не во всех еще местах вздымающаяся дно сей реки составляющия каменные покрывала, дабы не иметь хорошего понятия с каким стремлением столь великое количество вод, о камня наподобие запруды через реку составляющия и перебегая, ударяясь сквозь оные с великим шумом и волнением, наконец, ниспадает с 3-х саженной вершины большими пенящимися истоками (такова высота сего порога, как сказывают, в низкую воду)» [11].

Ще один яскравий опис Ненаситця залишив французький посол – граф Луї-Філіпп де Сегюр. У 1787 р. він брав участь у грандіозній пропагандистській подорожі Катерини II у Крим. Прямуючи вздовж Дніпра, кортеж імператриці зробив спеціальну зупинку для спостереження найбільшого порогу. «...Поток здесь с яростью и пеною бьется о скалы – пише Сегюр. – С первого взгляда кажется, что невозможно проехать между этими скалами на самом легком челне и с отважными гребцами. Однако ж невдалеке стояли на якоре большое судно и лодка, назначенные для проезда через пороги. Князь Потемкин, принц Нассау и я хотели было отважиться на эту поездку, но нас остановило решительное запрещение императрицы» [12, с. 447].

До цього ж періоду належать перші відомі нам зображення Ненаситецького порогу. Серед них – малюнок В.Ф. Зуєва «Вид Ненасытецкаго порога с горной стороны» (1781) [10, с. 254], виконані аквареллю та сепією панорами «Вид канала на Ненасытцах» і «Вид Ненасытецкого порога» російського художника М.М. Іванова (після 1780) [13, с. 69], акварель «Ненаситець – сьомий поріг на Дніпрі» швейцарця Жана Анрі (Йохана Хайнріха) Мюнца (після 1781) [14].

Витоки туризму в сучасному розумінні цього явища сягають епохи романтизму, тобто першої половини XIX ст. Відкидаючи сучасну прозаїчну повсякденність, романтики тяжіли до всього незвичного. Їх приваблювала народна творчість та минулі історичні епохи, хвилювали яскраві картини природи [15, с. 196]. Характерний для тої доби опис околиць Кічкасу в Надпорожжі залишив у 1820 р. М.М. Раєвський (старший): «Тут Днепр только перешел свои пороги, посреди его – каменные острова с лесом, весьма возвышенные, берега также местами лесные; словом, виды необыкновенные, я мало видал в моем путешествии, кои бы мог сравнить с оными» [16, с. 518-519]. У 1825 р. питання стосовно Дніпровських порогів у контексті історичної географії Подніпров'я та Причорномор'я з'ясовував письменник, драматург і дипломат О.С. Грибоєдов [17, с. 458-459]. У жовтні 1837 р. подорожуючи до Новочеркаська, Катеринослава та Кічкаса відвідав один із засновників російського романтизму – поет В.А. Жуковський [18, с. 80]. Мандруючи Надпорожжям, він створив три малюнки. Один з них зображує Грому скелю біля Катеринослава, два інших – Кічкаський перевіз (за інформацію про це автор висловлює величезну подяку В.М. Філасу). Влітку 1843 р., на шляху до о. Хортиця, у Надпорожжі, ймовірно, побував поет і художник Т.Г. Шевченко. Слова з написаного ним у 1845 р. «Заповіту» («...і Дніпро, і кручі, було видно, було чути, як реве ревучий») можуть свідчити про сильне враження, яке справили на поета пороги [19, с. 274].

Духом романтизму просякнуті й історико-археологічні студії, які актуалізували тему Дніпровських порогів у тогочасному суспільстві. Розглядаючи минуле Надпорожжя у контексті античного світу, дослідники описують його «дикий, грізно-величний ландшафт» (М.І. Надеждин, 1844), передають народні легенди про змієві печери та неодноразово підкреслюють «прекрасну», «поетичну» і «таємничу» особливість тутешньої місцевості (О.С. Уваров, 1848, А. Подберезський, 1867) [20, с. 84-85; 21, с. 18; 22, с. 496].

Широке розповсюдження самого слова «турист» у Європі та Північній Америці пов'язують з іменем французького письменника-романтика Анрі Стендаля. Він був автором одного з перших у своїй країні романтичних маніфестів – трактату «Расін і Шекспір» (1825), а також повісті «Спогади туриста» (1838) [23; 24]. Як вважають лінгвісти, французьке слово *tour*, що означає прогулянку, подорож, ще у XVIII ст. потрапило до англійської мови, де на його основі утворилося слово *tourist*. У 1800 р. воно вперше зафіксоване в англійській письмовій мові, а в 1803 р. – у французькій. Лексема *tourism* з'являється в англійській мові у 1805-1815 рр., а у французькій (*tourisme*) – у 1841 р. Приблизно в цей же час слова турист і туризм потрапили до російської літератури. Однак, а ні в «Толковом словаре живого великорусского языка» В.І. Даля (1863-1866), а ні в енциклопедії Брокгауза та Ефрона (1869-1907) вони не зафіксовані [25, с. 73-75].

Наскільки нам відомо, в українській наддніпрянській літературі слово турист вперше фіксується у «Нарисах Дніпра» О.С. Афанасьєва-Чужбинського, а саме – в описі подорожі Дніпровськими порогами 1858 р. «Я, однак, думаю, – пише автор – що туристів тут небагато: принаймні, я мандрую друге літо поспіль дніпровським прибережжям і, мешкаючи біля порогів і на порогах, не зустрів нікого, хто б зважився проплисти цю невелику відстань у 65 верст власне з цікавості. Пливли минулої осені іноземці, але вони належали до компанії низового пароплавства». Говорячи про місцевість у районі с. Петро-Свистунове, письменник називає туристом себе: «Праворуч і ліворуч береги стають дедалі гарнішими, і турист має багато часу, щоб спостерігати за своїми супутниками» [26, с. 134, 157].

На поч. 1870-х рр., після деякого затишшя, поживилося обговорення проблеми покращення судноплавства на порожистому Дніпрі [27, с. 96-97]. У 1873-75 рр. Катеринослав та Олександрівськ були поєднані з центром держави та Кримом Лозово-Севастопольською залізницею, що надзвичайно спростило пересування на великі відстані [28, с. 231-232]. Одночасно в освічених колах суспільства актуалізується тема запорозького козацтва, чому сприяли твори таких митців, як письменник М.В. Гоголь, поет Т.Г. Шевченко, художник І.Ю. Рєпін, а також роботи істориків – М.І. Костомарова, Д.І. Яворницького, Я.П. Новицького. Все це сприяло тому, що у II пол. XIX ст. подорожі на Дніпровські пороги поступово набували популярності.

І.М. Каргопольцов, автор першого відомого нам путівника по Дніпровським порогам (1888), зазначає, що села на порожистому Дніпрі з кожним роком все більше приваблюють до себе мандрівників. Путівник радить здійснювати подорож порогами на дубі або простому човні у супроводі лоцмана чи провідника. При підході до порогу в цілях безпеки радиться залишати човен провідникові та проходити по дамбі розташованого поряд судноплавного каналу [29, с. 1, 195].

Відомо, що у 1904 р. катеринославський лікар, краєзнавець та письменник М.В. Симонов надав Катеринославській вченій архівній комісії рукопис своєї праці «Путеводитель по Приднепровью. От Екатеринослава до Ненасытецкого порога» [30, с. 319]. Таке обмеження пояснюється тим, що в у дореволюційні часи найбільш популярними були екскурсії з Катеринослава до Ненаситця, часто – оминаючи решту порогів. Як правило, такі екскурсії починалися у травні. Екскурсанти вирушали з міста на підводах, рідше – на човнах-дубах. Головним оглядовим майданчиком для спостереження порогу була правобережна скеля Монастирко [31, с. 292; 32, с. 258; 33, с. 668; 34, с. 98; 27, с. 27].

Як свідчить В.О. Біднов, серед екскурсантів, які вирушали з Катеринославу на Ненасиць кінями, найбільше було учнів середніх шкіл. Гарби на 10 і більше людей наймали у селах Мандриківка або Лоцманська Кам'янка по ціні від 8 до 20 крб. Подолавши 35 верст (понад 37 км), мандрівники прибували до

села Микільське (у В.О. Біднова – Миколаївка – О.В.). Тут вони зупинилися у приміщенні місцевої земської школи, чи у хаті в когось із селян, або просто неба. Далі вирушали до Ненаситця, на скелю Монастирско, по дорозі оглядаючи навколишні скелі, кромлех стародавнього кургану, земляні укріплення ретраншементу XVIII ст. та Фалєєвський канал зі шлюзом поч. XIX ст. Після оглядин порогу в селах Микільське або Військове за певну плату можна було найняти дуба, з тим, щоби в супроводі хазяїна човна та двох гребців пройти поріг довгим «Нижнім» каналом, або навіть подолати Ненаситець Старим, Козацьким ходом. На те, щоби докладно ознайомитися з порогом та навколишніми пам'ятками, за словами В.О. Біднова, потрібно було не менше доби.

Для водної подорожі на Ненаситець у Катеринославі, на Смолянній пристані, наймали великий дуб на 20 чоловік. Човном екскурсанти прибували до лівобережних сіл Огринь, або Чаплі, де за 15-20 крб. наймали гребців. Після цього у селі Лоцманська Кам'янка необхідно було обов'язково найняти кваліфікованого лоцмана, сплативши за його послуги не менше 5 крб. Без лоцмана, як пише В.О. Біднов, «річний догляд, що призначено коло кожного порогу, не дозволить пройти ні одного порогу». Пройшовши за 5 годин відстань у понад 40 км, на шляху до Ненаситця екскурсанти долали Кодацький, Сурський, Лоханський та Дзвонецький пороги, попутно оглядаючи численні забори, скелі та острови [35, с. 28-36].

Проходження Ненаситця на плоту вважалося найбільш небезпечним для пересічного мандрівника. Зважившись на це, він отримував чимало гострих відчуттів. Яскравий опис своїх вражень від цього екстремального заходу залишив 29-річний історик Д.І. Яворницький (1884): «Тут все сливается в один отчаянный гневный рев реки; тут всякая мысль человека замирает от трепета, а все чувства его застывают от страха. Но тут же самая холодная душа невольно почувствует потребность в молитве и невольно ощутит близость всесильного творца... Страшный рев порога показался мне тогда ревом разъяренного чудовища, стонавшего при виде жертвы, вырвавшейся из его алчной пасти» [36, с. 125-126].

Слід зауважити, що до початку XX ст. дніпровськими лоцманами був накопичений величезний досвід у справі проведення суден через пороги. Тому подорож порогами у супроводі професіонала в той час вже не сприймалася, як захід, надзвичайно небезпечний для життя. Испити на звання «статейного» лоцмана проводила спеціально обрана для цього комісія. Питання на екзаменах найчастіше стосувалися розташування так званих «примітних каменів» [37, с. 86-87]. Цих каменів у порожистій частині Дніпра було понад 130, і кожен з них мав свою назву. Переходом від одного примітного каменя до іншого суворо обумовлювався напрямок шляхів сплаву суден – Старого, або Козацького ходу, який співпадав з природним фарватером, та Нового, або Канального ходу, що утворився з побудовою судноплавних каналів у I пол. XIX ст. [27, с. 114]. Чітко

регламентувалися порядок та умови сплаву, типи, тоннаж і розміри суден та плотів, склад їх команди та перелік необхідного спорядження. Так, наприклад, гранична довжина плоту сягала 60 саж. (бл. 128 м), ширина – 9 саж. (бл. 19 м). На плоту мало бути 20-24 робітників, а також дуб з 5-7 робітниками й одним дубовиком, двовесловий човен з 4-5 робітниками та лоцман [27, с. 134-135]. Для допомоги тим сплавникам, які збилися з вірного напрямку, або зазнали аварії, вище та нижче Ненаситця знаходилися сторожові пости – 8-и весловий дуб та 4-х весловий човен. Крім того, в цілях полегшення умов сплаву по правому березі Дніпра, між селами Лоцманська Кам'янка та Військове, Відомством Шляхів Сполучення у 1900 р. було влаштовано телефонну лінію із шістьма перемовними будками [27, с. 149, 151].

Всі згадані міри робили сплав суден через пороги порівняно безпечним, про що свідчать дані статистики. З 1877 по 1908 рр. порогами пройшло 41 парове судно, 3621 непарове судно та 18470 плотів – загалом 22132 плавзасоби. З них було пошкоджено 19, а розбито 46 плавзасобів. Із цих 65 аварій 54 відбулося на Ненаситці. Іншими словами, на цьому порозі зазнали аварії 0,24%, або кожен чотирьохсотий плавзасіб, з тих, що за 30 років подолали пороги [27, с. 6-13].

У Радянському Союзі туризм та екскурсії посідали важливе місце серед засобів ідеологічної обробки населення. «Под советским, пролетарским туризмом – писал партийный діяч В.П. Антонов-Саратовский, – понимается такая форма культурной революции, которая ставит своей задачей путем экскурсий, самостоятельных коллективных путешествий поднять политический и культурный уровень трудовых масс Союза ССР, способствовать их военной подготовке, переделывать их в активных участников социалистического строительства и тем способствовать ускорению строительства социалистического общества» [38, с. 5]. Найкраще для досягнення цих задач підходили численні будівництва часів індустріалізації, такі, як Дніпрогес. З точки зору радянського офіціозу Дніпровські пороги були варті уваги виключно в сенсі показу контрасту «старого» та «нового» світів та прославлення перемоги очолених більшовиками мас над «ворожою» стихією первісного Дніпра.

За словами автора «Короткого путівника» для туристів М.Г. Філянського, «...слід позбутись провінційно-романтичного підходу до окремих історичних та побутових явищ: «пороги» не вимагають легендарних прикрас і нічого жаяхатись зміни співучої пасторали на ландшафт промисловий» [39, с. 4]. Інший автор, А.С. Петражицький, називає пороги «нісенітною примхою природи» та «страшним дефектом Дніпра», зазначаючи, однак, що вони «по своїй красі і величності перші в світі» [40, с. 3, 7]. «Місцевість, де лежать пороги, – каже краєзнавець Я. Якуша – принадна й цікава, як своїми чудовими картинами природи, так і своїм славним минулим» [41, с. 23].

З початком Дніпровського Будівництва в 1927 р. увага туристів до порогів значно збільшилася. Цьому сприяв потужний розвиток історичного краєзнавства у роки «українізації», розташування регіону Надпорожжя на перетині жвавих транспортних артерій та той факт, що внаслідок створення водосховища ці унікальні природні утворення мали зникнути назавжди. Втім, багато туристів сприймали подорож порогами, лиш як етап на шляху до головної цілі – Дніпрогесу.

Основних маршрутів подорожі порогами існувало два: пішки, вздовж правого берега ріки, від села до села, й Дніпром на човні-дубі в супроводі лоцмана. У першому випадку турист мав подолати 70-80 верст. Йому радилося брати їжі на один день, і в разі потреби купувати її по дорозі. Наводився перелік сіл, де харчі дешевші [42, с. 45]. Бажаючи відвідати тільки один Ненаситецький поріг, можна було скористатися автобусом, який мав зупинки, зокрема у с. Кічкас та Микільське. Відстань від Запоріжжя до Дніпропетровська автобус долав за 3,5-4 години [43, с. 27; 44, с. 170].

Водний варіант подорожі був набагато популярнішим. «Неизгладимое впечатление производит полное сильных переживаний путешествие через пороги на «дубах»... в сопровождении опытных лоцманов» – стверджує П. Балицький [44, с. 169]. У 1927 р. дводенна екскурсія порогами на дубі коштувала 3-3,5 крб. з людини без їжі [43, с. 24; 42, с. 45]. Для порівняння можна зазначити, що, наприклад, у грудні 1927 р. денна заробітна платня електромонтерів на Дніпробуді складала в середньому 4,59 крб., а чорноробів – 1,96 крб. [45, с. 36].

Екскурсійні групи, бажаючи вирушити у подорож порогами, мали подавати заявку до Дніпропетровського екскурсійного бюро. На основі цієї заявки бюро викликало лоцмана з села Лоцманська Кам'янка. У тому ж бюро рекомендувалося замовити спеціаліста-екскурсовода, бо «без відповідних пояснень подорож порогами – марна й небезпечна витрата часу» [43, с. 24, 27; 39, с. 100]. Туристам-індивідуалам радили шукати вранці на дніпропетровському базарі мешканців села Старі Кодакі й через них передати лоцманам своє прізвище та адресу. Лоцман мав завітати ввечері того ж дня, щоб домовитись про подорож на завтра й про ціну. Розплачувалися з лоцманом по закінченню екскурсії [46, с. 21, 31]. Радилося не вирушати у подорож, не перевірявши надійності лоцмана у сільраді Лоцманської Кам'янки [43, с. 25]. Відомо, що у 1927 р. лоцманом О.С. Девладом тут була організована артіль «Дніпро-лоцман», яка займалася обслуговуванням туристів [47, с. 14].

Екскурсантам, що вирушали порогами на дубі, радилося брати з собою їжі на два дні, теплий одяг і ковдру. Ночувати можна було або у селі Микільське біля Ненаситецького порогу, де була філія Дніпропетровської екскурсбазис, або просто неба – на о. Піскуватому, нижче згаданого порогу [48, с. 19-20]. Оскільки подорож була доволі небезпечною, необхідно було чітко виконувати всі накази лоцмана. При підході до порогу туристам радилося обходити поріг

по берегу або по дамбі каналу, а лоцману проводити човен порогом без пасажирів [43, с. 25-26]. Якщо ж туристи побажали пройти поріг разом із лоцманом, то мали дотримуватися низки порад: не займати лоцмана розмовами, не переходити з місця на місце, зберігати спокій, не кричати, очей не запліщувати, дивитися вгору або на рульового [49, с. 80].

Екскурсія порогами починалася з Дніпропетровського Шевченківського парку навпроти о. Монастирського, або з урочища Каміння, вище парку. Вирушаючи о 6-7 годині ранку, туристи прибували до Ненаситецького порогу о 4-5 годині вечора того ж дня [42, с. 51, 61]. Наступного дня треба було дістатися до Кічкасу до 5-ї години вечора, щоб встигнути на потяг у Запоріжжя [43, с. 25]. Ненасиць, на відвідування якого виділялося від 2-3 годин до пів дня, був центральним екскурсійним об'єктом на маршруті [46, с. 26; 48, с. 19]. Поріг відвідувався туристами до самого затоплення водосховищем у 1932 р. [3, с. 115].

Немає сумніву, що сьогодні Дніпровські пороги, й особливо Ненасиць, користувалися б надзвичайною популярністю серед туристів-водників. Щоб зрозуміти, які можливості надавав цей поріг для рафтингу, наведемо його короткий опис.

Найбільший з дев'яти Дніпровських порогів – Ненасиць – знаходився поряд із селами Микільське-на-Дніпрі Солонянського р-ну та Василівка-на-Дніпрі Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. З правого боку Дніпра поріг починався приблизно за 50 м, північніше скелі з меморіальною дошкою на честь князя Святослава Ігоровича, розташованої на території дитячого оздоровчого табору у с. Микільське-на-Дніпрі, а закінчувався приблизно навпроти пірсу, розташованого на території маєтку І.В. Коломойського у тому ж селі. З лівого боку Дніпра поріг починався приблизно навпроти північної околиці с. Василівка-на-Дніпрі, а закінчувався навпроти межі цього села з с. Мар'ївка, розташованим південніше [50; 51, арк. 9; 52]. Отже, з лівого боку Дніпра Ненасиць був значно довший, ніж з правого. Проте, щодо довжини порогу, у різних авторів існують розбіжності. Так, О.С. Афанасьєв-Чужбинський називає цифру 643 саж. (1369 м) [26, с. 146], а К.Л. Пентковский – 575 саж. (1225 м) [53, с. 5]. Отже, ці два автори наводять довжину порогу з лівого боку Дніпра. Натомість П.Є. Белявський вказує 408 саж. (869 м) [54, с. 800], а О.С. Іловайський – 410 саж. (873,3 м) [27, с. 27]. Тобто тут маємо довжину порогу з правого боку Дніпра. Д.І. Яворницький стверджує, що довжина Ненасиця з правого боку сягала 1150 саж. (2449,5 м), а з лівого – 499 саж. (1063 м) [55, с. 28]. Можливо, він помилково називає правий орографічний бік Дніпра лівим. Взагалі ж, як слушно зауважив М.М. Мордовської, розбіжності в цифрах – ні в якому разі не помилка дослідників. Вони зумовлені багатьма об'єктивними факторами, як то пора року, в яку проводили заміри, рівень горизонту води в цей час, місце заміру та методи вимірювання [56, с. 129].

Річна амплітуда коливання рівня води в порожистій частині Дніпра могла бути доволі значною. Так, у 1877 р. за показниками водомірної рейки біля с. Лоцманська Кам'янка вона сягнула 2,98 саж (6,35 м) [27, с. 45]. У межінь, за мінімальної витрати води у 679,89 м³/сек., мінімальні глибини по поздовжньому профілю дна на Ненаситці сягали 0,43 м. Максимальна витрата води, у квітні-травні, сягала 20396,63 м³/сек. Середні поверхневі швидкості у бистрині за високої води дорівнювали 4,5 м/сек. [57, с. 14]. На відміну від решти порогів Ненаситець не замерзав найлютішою зими [3, с. 79-80].

Ненаситець складався з кількох лав – розташованих одна за одною скельних пасом. О.С. Афанасьєв-Чужбинський та Д.І. Яворницький стверджують, що їх було 12: Рвана, Служба, Гостренька, Одинцевська, Рогіжна, Буравлена, Булгарська, Богатирська, Довгопола, Казанцова, Мокрі Кладі, Рогата [26, с. 146; 55, с. 28]. Натомість П.Є. Белявський та О.С. Іловайський повідомляють про 7 лав, не називаючи їх назв [54, с. 800; 27, с. 27]. На докладному плані 1886 р. бачимо 10 чітко виражених пасом, які повністю перетинають течію ріки [51].

Щодо загального перепаду рівня води, у дослідників немає однастайності. Так, О.С. Афанасьєв-Чужбинський називає цифру 2 саж. 3 дюйми (4,34 м) [26, с. 146], К.Л. Пентковський – 2,65 саж. (5,64 м) [53, с. 38], П.Є. Белявський – 2,23 саж. (4,75 м) [54, с. 800], О.С. Іловайський – 2,577 саж. (5,49 м) [27, с. 27], Д.І. Яворницький – 2,78 саж. (5,82 м) [55, с. 28], Д.О. Свіренко – від 4,75 до 5,2 м (у різних пунктах порогу) [3, с. 80].

Найбезпечнішим було проходження Ненаситця по Новому, або Канальному ходу. Перший канал на цьому порозі споруджувався за проектом Франсуа де Воллана під керівництвом полковника М.Л. Фалєєва у 1780-1799 рр. У 1803-1805 рр. у цьому каналі було зведено двокамерний шлюз, який, однак, виявився абсолютно нікчемним. У 1843-1854 рр. на Ненаситці за проектом інженера Шишова було споруджено два нових канали, які проходили посередині ріки, один за одним. Верхній канал мав довжину 210 саж. (447,3 м), Нижній – 545 саж. (1191 м). Між ними знаходилася так звана «Розчистка» – проміжок, звільнений від каміння, довжиною 105 саж. (223,65 м). Таким чином, загальна довжина Нового ходу в Ненаситці складала 1862 м. За свідченням О.С. Іловайського, найменша глибина за середньо-низького горизонту на цій ділянці була 0,5 саж. (1,65 м), а загальне падіння води сягало 2,562 саж. (5,46 м). Лоцмани, як правило, уникали каналів, користуючись ними тільки в межінь [27, с. 86-93].

Про те, наскільки небезпечним був Ненаситець, свідчить збережений до ХХ ст. давній звичай взаємного прощання судноробітників перед проходженням порогу. Сплав по Старому ходу здійснювався тільки до першої половини літа включно, й тільки за Тихон погоди. О.С. Іловайський свідчить, що в напрямку природного фарватеру, яким проходив Старий хід, на Ненаситці спостерігалось три значних перепади рівня води. Перший знаходився на

початку порогу, другий – посередині шляху через поріг, і третій – у кінці. Між ними було ще кілька менших перепадів, загальне число яких визначити складно. Ріка, долаючи поріг, зустрічала на своєму шляху круті прибережні миси, скельні острівці та піщані коси. Через це течія Дніпра, а разом з нею – вузький хід у Ненаситці кілька разів змінювали напрямок, що було головною небезпечкою. Ризику додавала наявність великих перепадів рівня води та швидкостей течії при необхідності весь час лавіювати між великим камінням. Орієнтирами при цьому слугували розташовані в порозі примітні камені Вир, Рваний, Зелений, Востренький, Одинець, Служба, Rogozin, Бургарт, Бочка та Стіни. Найнебезпечнішим місцем у порозі було так зване Пекло – великий вир, розташований біля правого берега Дніпра, нижче скелі Монастирко. Перепад води у Пеклі сягав 0,926 саж. (1,97 м) [27, с. 27-29, 117-118; 55, с. 28-29; 58, с. 36].

Пліт проходив Ненаситець по Старому ходу трохи більше, ніж за одну хвилину [58, с. 37]. Сплав плоту через Ненаситець яскраво описав лоцман О.С. Девлад: «Як тільки пліт попадає на перші лави, ...він раптом затріпається, залускотить і затріщить, вигинаючись мов хвиля по житі. Далі пліт падає на лави: Гостреньку, Рогату, залишаючи ліворуч камені: Гострий і Рогатий, потім вихиляється на останніх лавах й сягає самого страшного місця – Пекла, або, як називають лоцмани, Сцикухи-Помийниці. Перед цим пеклом робітники хутко накидають на каблучку (петля з мотузки, що раніше зроблена й прив'язана до колод) бабайки (весла – ред.), а самі скупчуються, держучись один за одного. Голова плота падає в Пекло й пориває; робітники купаються трохи не по шию» [59, с. 115].

Таким чином, Ненаситець являв собою типовий складний поріг, виникнення якого обумовлене наявністю потужних виходів граніто-гнейсових порід на шляху рівнинної ріки. Вище й нижче Ненаситця знаходилися численні «забори» – пасма каменів, які, на відміну від порогу, перетинали лише частину течії Дніпра. За загально прийнятою сьогодні термінологією такі об'єкти називаються «шиверами». Ненаситець належав до так званих багатоступінчастих порогів, тобто складався з кількох послідовних лавоводозливів, поділених камінням, що виступало над поверхнею, на багато потоків. Фото 1920-х рр. свідчать, що за прийнятою сьогодні класифікацією це були як водоспадні зливи (кут падіння більше 45°), так і водоскати (кут падіння біля 45°), і прості водозливи (кут падіння менше 45°). На порозі зустрічалися також непорушні відносно берегів «стоячі хвилі» або «вали», переважно «круті» або «короткі», тобто такі, схил яких менший за половину довжини туристського судна. Джерелом «прямих» стоячих хвиль були підводні пасма каменів, а «косих» – прибережні виступи. Найнебезпечніше місце Ненаситця – вир Пекло – за своїми ознаками відповідає так званому «водяним ямам» або «бочкам». Такі ділянки зі зворотною спіненою течією утворюються за надзвичайно потужними крутими водозливами. Вода у «бочках» містить

багато повітря, тому має меншу питому вагу та гірше тримає судна. Згідно класифікації, Пекло можна вважати великою «бочкою», оскільки її розмір був, очевидно, більшим за половину сучасного спортивного судна [1, с. 15-17; 55, с. 111-115].

Через те, що ми не можемо на власні очі спостерігати Ненаситець, категорійність цього порогу сьогодні визначити доволі складно. Скоріш за все, за Міжнародною класифікацією складності водних перешкод, Ненаситець був порогом четвертого класу («складний / advanced»), на верхній межі останнього (клас «IV+»). Не виключено, що за особливо потужних повеней, подібних тим, що відбувалися у 1845 або 1931 рр., поріг наближався до п'ятого класу («дуже складний/expert») із шести можливих. Пороги четвертого класу характеризуються стрімким, потужним потоком та наявністю великих бочок, що вимагає від екіпажу інтенсивного й точного маневрування. У такому порозі необхідна попередня розвідка. Поріг п'ятого класу за характеристикою – довгий та потужний, з великою кількістю перешкод, великими водозливами та бочками, що їх неможливо обійти. Проходження порогу пов'язане з ризиком. Необхідна розвідка та організація страховки. Проходити такий поріг без відповідного спорядження та досвіду не радиться [60].

Сплав (рафтинг) по Ненаситцю, якби цей поріг існував у наш час, можна було б здійснювати на рафтах і катамаранах. Рафт – це надувний, переважно 6-ти та 8-місний безкаркасний човен. Катамаран за конструкцією являє собою два балони з ПВХ, з'єднані металевим каркасом. Цей плавзасіб вміщує від 2 до 8 людей. За умови наявності на судні інструктора, суворого дотримання техніки безпеки та обов'язкового використання спецспорядження (рятувальний жилет та каска) сплав по Ненаситцю був би абсолютно безпечний [2].

Вже кілька років Дніпропетровський Інститут проблем природокористування та екології НАН України проводить ґрунтовні дослідження можливих економічних та екологічних наслідків ліквідації водосховищ Дніпровського каскаду. Розглядається навіть можливість створення курорту «Дніпровські пороги» й відновлення екстремальних видів річкового спорту [61, с. 43-44]. Звісно, це справа порівняно далекого майбутнього. Але вже сьогодні, на переконання автора цих рядків, вивчення зазначених проблем і широка популяризація подібних ідей у суспільстві допоможе уникнути багатьох прикрих помилок і злочинних дій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Водний туризм. – М.: Профиздат, 1990. – 304 с.
2. Рафтинг в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rafting.net.ua/>.
3. Свіренко Д.О. Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження) / Д.О. Свіренко. – Дніпропетровськ, 1938. – Т. I. – 210 с.
4. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні / В.К. Федорченко, Т.А. Дьорова. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.

5. Власов О.Ю. До історії розвитку туризму на Запорозжі у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу / О.Ю. Власов // Музейний вісник. – 2012. – № 12. – С. 219-225.
6. Телегін Д.Я., Бодянский О.В. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська й Запорізька області) / Д.Я. Телегін, О.В. Бодянский // Археологічна спадщина О.В. Бодянского (до 90-річчя від дня народження). – Запоріжжя, 2006. – С. 110-142.
7. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
8. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
9. Боплан Г.Л. де. Опис України / Г.Л. де Боплан // Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 17-114.
10. Зуев В.Ф. Путешественные записки Василия Зуева от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В.Ф. Зуев. – Днепропетровск: Герда, 2011. – 394 с.
11. Озерецковский Н.Я. Путешествие по России. 1782-1783. Дневник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Vostlit.Info/Texts/rus8/Ozerec/frametext2.htm>.
12. Сегюр Л.-Ф. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II / Луи-Филипп де Сегюр // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1989. – С. 313-456.
13. Капарулина О.А. М.М. Иванов и пейзажная графика в России во второй половине XVIII века: диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: 17.00.04 / О.А. Капарулина. – СПб., 2005 [рукопись]. – 293 с.
14. Nienasytec – siódmy próg na Dnieprze. Müntz, Johann Heinrich (1727-1798) ríownik; po 1781 // Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://egr.buw.uw.edu.pl/navigart/select?id=search&content=M%C3%BCntz%2C%20Johann%20Heinrich%20>.
15. Романтизм // БСЭ. – М.: Советская Энциклопедия, 1975. – Т. 22 (Ремень – Сафи). – С. 196-200.
16. Архив Раевских. – СПб.: тип. М.А. Александрова, 1908. – Т. 1 (Письма 1791-1829 гг.). – 574 с.
17. Грибоедов А.С. Сочинения / А.С. Грибоедов. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1953. – 772 с.
18. Жуковский В.А. Полное собрание сочинений и писем: в 20 тт. / В.А. Жуковский. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 14. Дневники. Письма-дневники. Записные книжки. 1834-1847. – 768 с.
19. Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1985. – 622 с.
20. Надеждин Н.И. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями / Н.И. Надеждин // ЗООИД. – 1844. – Т. I. – С. 3-114.

21. Уваров А.С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря / А.С. Уваров. – СПб.: в типографии Экспедиции заготовления государственных бумаг, 1854. – Выпуск первый. – 138 с.
22. Подберезский А. Геркулесовы столбы на Днепре / А. Подберезский // ЗООИД. – 1867. – Т. VI. – С. 494-506.
23. Brombert Victor. Stendhal (french author) / Victor Brombert // Encyclopaedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/biography/Stendhal-French-author>.
24. Філіпов З.І. Спортивний туризм. Організація і методика спортивно-туристичної роботи / З.І. Філіпов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/filipov1-3.htm.
25. Долженко Г.П., Савенкова Л.Б. Термины «туризм» и «турист» в русской лексике: хронологический аспект / Г.П. Долженко, Л.Б. Савенкова // Географический вестник. – 2011. – № 4 (19). – С. 73-76.
26. Афанасьев-Чужбинский О.С. Нариси Дніпра / О.С. Афанасьев-Чужбинський. – Львів: Апіріорі, 2016. – 544 с.
27. Иловайский А.С. Днепровские пороги / А.С. Иловайский. – К.: Тип. Т.Г. Мейандера, 1911. – 151 с.
28. Приднепровская железная дорога. – Днепропетровск: Промінь, 1973. – 240 с.
29. Каргопольцов И.Н. Путеводитель по Днепру и его порогам / И.Н. Каргопольцов. – Екатеринослав: Типография Н.Я. Павловского, 1888. – 367 с.
30. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – Вип. 3: листи музейних діячів до Д.І. Яворницького. – 740 с.
31. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1999. – Вип. 2: листи діячів культури до Д.І. Яворницького. – 460 с.
32. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – Вип. 4: листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури. – 500 с.
33. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2010. – Вип. 5: листи рідних, друзів і знайомих до Д.І. Яворницького. – 950 с.
34. Шульгин С. Поездка к Днепровским порогам / С. Шульгин // Культурно-исторический журнал для семьи и школы. – 1915. – Кн. 4. – С. 98-111.
35. Біднов В. Дніпрові пороги (топографічні відомості) / В. Біднов. – Катеринослав: Видання Катеринославського Союзу Споживчих Т-в, 1919. – 77 с.
36. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д.І. Яворницький. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – Ч. I. – 312 с.
37. Тарасенко М. Плав через пороги / М. Тарасенко // Дніпровські лоцмани. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Вип. I. – С. 75-111.
38. Антонов-Саратовский В.П. Беседы о туризме. Азбука советского (пролетарского) туризма / В.П. Антонов-Саратовский. – М.- Л.: Госиздат, 1930. – 56 с.

39. Філянський М. Короткий путівник / М. Філянський. – Харків: Державне Видавництво України, 1928. – 352 с.
40. Петражицький А. Путівник по Нижньому Дніпру та Південному Бугу на 1931 р. / А.С. Петражицький. – Херсон: Червоний штурвал, 1931. – 66 с.
41. Якуша Я. Територія Дніпрових порогів / Я. Якуша // Краєзнавство. – 1928. – № 2-3. – С. 22-45.
42. Козар П. На Дніпрельстан через пороги // На Дніпрельстан через пороги (вибране) / П. Козар. – Дніпропетровськ: УкО ІМА-прес, 2000. – С. 18-76.
43. Довідник екскурс-маршруту «Дніпрельстан» (К.-Дніпропетровськ-Одеса). – Харків: Державне видавництво України, 1927. – 63 с.
44. Балицкий П. Путеводитель по Днепру и его притокам / П. Балицкий. – К.: Издание Днепровского госпароходства, 1928. – 248 с.
45. Сведения о среднем заработке рабочих важнейших квалификаций за декабрь 1927 г. // Информационный листок Днепростроя. – Запорожье: Государственное Днепровское Строительство, 1929. – Т. 1 (№№ 1-5). – С. 36.
46. Філянський М. Від порогів до моря (дорожні етюди) / М. Філянський. – Харків: Державне видавництво України, 1928. – 99 с.
47. Онацький Є. Олексій Девлад-Запорожець / Є. Онацький // Бористен. – 2009. – № 4. – С. 14.
48. Филянский Н. На Днепрострой / Н. Филянский. – Харьков: Государственное издательство Украины, 1930. – 57 с.
49. Козар П. Маршрут для экскурсии на Днепрострой // На Дніпрельстан через пороги (вибране) / П. Козар. – Дніпропетровськ: УкО ІМА-прес, 2000. – С. 77-92.
50. Трехверстная военная топографическая карта Российской Империи. Карта гравирована при Военно-топографическом Депо. Ряд XXVII, лист 13, г. Екатеринославской [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kartolog.ru/2010/01/trexverstnaya-voennaya-topograficheskaya-karta-rossijskoj-imperii>.
51. Подробные планы участка реки Днепра от Екатеринослава до Александровска в масштабе 100 саж. в 00,1 саж., по исследованиям Днепровской описной партии, произведенным в 1880 и 1881 гг. Составлено под руководством полковника Поликарпова. – СПб.: Статистический отдел Министерства путей сообщения, 1886. – 25 л.
52. Вікімапія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wikimapia.org>.
53. Пентковский К.Л. По вопросу об улучшении условий судоходства в Днепровских порогах / К.Л. Пентковский. – СПб., 1887. – 38 с.
54. Белявский П.Е. Днепр / П.Е. Белявский // Энциклопедический словарь / Изд. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. – СПб.: Издательское Дело, 1901. – Т. XX. – С. 791-808.
55. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги / Д.І. Яворницький. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2016. – 194 с.

56. Мордовської М.М. Пороги на Дніпрі: захоплення, вивчення, знищення / М.М. Мордовської // Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії. – Херсон: ВНЗ «ХДМІ», 2012. – С. 107-141.
57. Днепрострой. Рабочий проект гидротехнических сооружений и электротехнического оборудования. – Л.-М.: Объединённое научно-техническое издательство НКТП СССР, 1937. – Т. 1. – 250 с.
58. Дмитро Яворницький. Твори у 20 томах / Д.І. Яворницький. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2005. – Т. 2. – 384 с.
59. Девлад О. Лоцманські шляхи та стежки через пороги / О.С. Девлад // Дніпровські лоцмани. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К.: друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Вип. I. – С. 113-124.
60. International Scale of River Difficulty // American Whitewater [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.Americanwhitewater.org/content/Wiki/safety:start#vi.internationalscaleof_river_difficulty.
61. Шапар А.Г., Скрипник О.О., Сметана С.М. Еколого-економічні проблеми переводу екосистеми річки Дніпро до режиму сталого функціонування / А.Г. Шапар, О.О. Скрипник, С.М. Сметана // Екологія і природокористування. – 2011. – Вип. 14. – С. 26-48.
-

Василенко С.В.
м. Запоріжжя

«ЛАБІРИНТ» НА ОСТРОВІ ХОРТИЦЯ

Без минулого немає теперішнього, без теперішнього – майбутнього. У кожного народу своє минуле, а острів Хортиця зберігає історію нашого народу. Багато з тих, хто побував на острові Хортиця переконався, що острів прекрасний у будь-яку пору року. Він надзвичайно мальовничий, та у будь-які часи привертав увагу людей.

Зацікавленість Хортицею в давні часи визначалась її розташуванням на морському торговельному шляху «із Варяг у греки» (від Балтійського до Чорного морів). Перші письмові повідомлення про острів і його найдавнішу назву містяться у трактаті візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Об управлении империей» (952 р.). Але там він згадується як острів Святого Григорія [1, 49].

Не слід забувати про природу острова, яка надихає. Беззаперечно, природа має велетенський вплив на формування культурної свідомості людини. Прикладів цьому безліч: тільки-но наше місто Запоріжжя отримало назву завдяки відомим Дніпровським порогам. І хоча легендарні пороги знаходяться під товщею води, ми все ще можемо уявити їхню велич спостерігаючи за високими гранітними скелями острова Хортиця та прилеглий скель, які мають спільне магматичне походження.

Досі точаться дискусії стосовно того, що було первинним, а що похідним: сакральність природи чи історії о.Хортиця. Але це питання скоріше

філософське та, імовірно, риторичне. Так, дійсно існує думка, що саме природа острова стала першопричиною виникнення сакрального відношення до нього, що призвело до наявності на його території великої кількості культурної та археологічної спадщини. До речі, перший статус, який отримав острів Хортиця був саме статус природоохоронного об'єкту: пам'ятка природи [2].

Єдине, що не викликає сумнівів, це те, що природа та історія острова Хортиця тісно пов'язані між собою: як дві половинки однієї медалі. І тому, саме такий зв'язок необхідно висвітлювати. Цей зв'язок настільки сильний, що його можна простежити навіть у нормативних актах загальнодержавного значення.

Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1993р. № 254 «Про національний заповідник «Хортиця» вкотре наголошений зв'язок, що поєднує збереження пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, та природного середовища острова Хортиці [3].

Постановою Ради Міністрів Української РСР «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних історією запорізького козацтва» від 18 вересня 1965 № 911 при одночасному оголошенні Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» ставилося питання закладки та впорядкування тематичного садово-декоративного парку історії запорізького козацтва [4]. Стає зрозумілим, що уже тоді ставилось завдання презентації визначних історичних місць у поєднанні з природою на острові Хортиця.

Постановою Ради Міністрів УРСР (далі Постанова) від 28 жовтня 1974 р. був створений геологічний заказник загальнодержавного значення «Дніпровські пороги». У короткій характеристиці його територія описана так: Порожиста ділянка Дніпра, куди входить: південна частина острова Хортиця, і Стог-II та кам'яні стовпи в острів Байда, скелі Стог-I нижньому б'єфі ГЕС [5].

Його площа складає 1383,0 га (для порівняння площа Національного заповідника «Хортиця», в межах якого знаходиться заказник, становить 2359,34 га, з них острова Хортиця – 2334,22 га).

Якраз з метою висвітлення історично-природного зв'язку о. Хортиця проводився науковий пошук територій острову, на яких можна було б його показати. Мається на увазі впорядкування паркових зон, на яких знаходяться історичні об'єкти [6]. Одним з таких «парків» став об'єкт «Хортицький лабіринт», площею близько 40 гектарів.

Він розташований у північно-західній частині острова Хортиця та для кращого орієнтування поділений на три сектора, що відмежовані один від одного асфальтованими автошляхами: Північний – найближчий до Старого Дніпра, на його території знаходяться імовірно кладовище запорозьких козаків, кладовище часів російсько-турецької війни, святилище, редут. І все це знаходиться у щільно висаджених дерев та чагарників, які надають відчуття лісу. Лінійна структура насаджень у цій частині дає можливість вважати, що колись на його території був розсадник дерев та чагарників (зокрема ялівець, садовий жасмин, шовковиця тощо). Це підтверджується розповідями співробітників, які пам'ятають цю ділянку.

Південніше, в межах малого сектору можна побачити висоту «Канфарка», фортифікаційні укріплення, та дві алеї: липова та горіхова.

Великий сектор це територія, на якій знаходиться система перехресний алеї, представлена різними деревинно-чагарниковими композиціями (Тамариксова алея; Кленова алея; Дубова алея з садовим жасмином; Каталіпова алея; Караганова алея та інші) та історичною спадщиною. Крім того, відомий дуб з бетонним стовбуром також знаходиться у ньому.

Завдяки своїй формі та перехресному розташуванню вказану систему можна розглядати як лабіринт.

За попередніми даними, цю територію впорядковували між колишніми абрикосовими, яблуневими та ін. садами, що були висаджені у 50-60 роках минулого століття. Наявні алеї – це колишні полезахисні лісосмуги, що розташовуються між садами. Слід відзначити, що навіть такі смуги були зроблені з використання заходів садово-паркового мистецтва. На користь цього свідчать те, що кожна алея відрізняється за видовим різноманіттям. В той же час, використання декоративних чагарників у нижньому ярусі поряд з деревами на деяких алеях (наприклад дубово-караганова/садово-жасминова алея) повідомляє про естетичне спрямування.

Наші дослідження показують, що подібна тактика застосування елементів садово-паркового спрямування у полезахисних лісових смугах також простежується на територіях, що були виведені з сільськогосподарського використання о. Хортиця, та мають історичні об'єкти в межах видимості, що також свідчить на користь вищезгаданого.

На жаль, відсутність достатнього догляду призвела до повної або часткової неможливості користування вказаними алейними системами.

Головною проблемою є те, що про наявні культурні об'єкти на території залишаються невідомими. А це все ж таки історія нашого краю.

У 2017 році був розроблений проект «Хортицький лабіринт», який став одним з переможців конкурсу «Ми – це місто» [7]/ Суть проекту зводилася до трьох напрямків:

- придбання інвентарю для догляду за зеленими насадженнями;
- виготовлення металевих аншгалів-щитів для розміщення на його території;
- друк інформаційних матеріалів для розкриття потенціалу об'єкту в природному та історичному контексті.

Всього було виділено трохи менше 74 000 гривень.

Слід зауважити, що саме догляд за зеленими насадження «лабіринту» становить найбільш трудомістким процесом, оскільки крім знесення аварійних дерев, необхідним є застосування садово-паркових прийомів.

Етапи догляду наступні: спочатку необхідне підрізання чагарників, гілля яких складається до купи та згодом вивозиться до туристичного пляжу (єдиної території, де режимом заказника дозволено розводити костри). І лише після цього можлива обрізка дерев, складування гілок до куп і також вивезення їх до турпляжу. Слід зазначити, що більшість часу витрачалося саме для складування гілок та їх завантаження до тракторного причепа. Максимальна кількість ходок була не більше 2 в день. Тому, на перспективу, поставлено питання придбання рубильної машини, що суттєво скоротить та спростить даний процес.

Наразі, актами обстеження зелених насаджень лише на частині цієї території визначено більше 500 сухостійних дерев. Але оскільки, це також є заказник загальнодержавного значення, то видалення аварійних, самосійних і порослевих дерев, разом з формувальною обрізкою потребують дозволу на використання природних ресурсів на підставі затверджених Мінприроди лімітів, що є досить тривалим процесом (з урахуванням підготовки проекту ліміту, наукових висновків та обґрунтувань, клопотань, протоколів з подальшим погодженням лімітів з Департаментом екології, затвердженням Мінприроди, а потім зверненням до центру адмінпослуг для отримання дозволу на використання природних ресурсів на підставі вже затверджених лімітів).

Іншим видом діяльності було створення системи інформаційних аншлаґів на території «Хортицького лабіринту», які дозволить зробити більш зрозумілим історію нашого краю та призведе до патріотичного виховання.

озвиток паркової справи у поєднанні з історичними об'єктами на/або поряд з ними є досить актуальним для розвитку Національного заповідника «Хортиця» та потребує окремого паркового підрозділу у його складі, функції якого мають відрізнятися від таких відділу лісу, а підпорядкування має бути суто науковим для того, щоб мінімізувати можливість отримання короточасних вигод на шкоду розвитку паркової ідеї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багрянородний К. Об управлении империей. – М.:Наука 1989. – 496 с.
2. Розпорядження Ради Міністрів Української РСР від 7 серпня 1963р. №1180-р. Електронний фонд Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1180-63-%D1%80>
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1993 р. № 254 «Про Національний заповідник «Хортиця» Електронний фонд Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254-93-%D0%BF>
4. Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних історією запорізького козацтва» від 18 вересня 1965 № 911. Збережемо ту славу: Громад. рух за увічнення історії укр. козацтва в другій половині 50-80-х рр. XX ст.: Зб. Документів та матеріалів / Упоряд.: О.Г. Бажан та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
5. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 28.10.1974 №500. Електронний фонд Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/500-74-D0%BF/print1433829921461099>
6. Василенко С.В. «Перспективи виконання Постанови Ради Міністрів України 18 вересня 1965 № 911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» в частині закладення та впорядкування на території національного заповідника «Хортиця» тематичного садово-декоративного парку історії запорізького козацтва»: Матеріали X міжнародної конференції «Ландшафтна архітектура в ботанічних садах та дендропарках». – К., 2018
7. «Хортицький лабіринт» запорізьких краєзнавців – гідний претендент на отримання гранту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zoonsku.jimdo.com/2017/05/11/хортицький-лабіринт-запорізьких-краєзнавців-реальний-претендент-на-отримання-гранту>

Василенко С.В.
м. Запоріжжя

**ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ЗАГАЛЬНОГЕОЛОГІЧНОГО ЗАКАЗНИКА
«ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ»**

**ЯК ПРИРОДООХОРОННОГО ОБ'ЄКТУ НА ОСТРОВІ
ХОРТИЦЯ БЕЗ ВСТАНОВЛЕНИХ У НАТУРІ МЕЖ**

Основною метою Національного заповідника «Хортиця», як зазначено у Постанові Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1993 р. № 254 є збереження пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, та природного середовища острова Хортиці. Що вкотре наголошує на зв'язок природи та історії заповідника.

Створений у 1965 році історико-культурний заповідник (площею майже 2360 га) на своїй території має об'єкт загальнодержавного значення – загальногеологічний заказник «Дніпровські пороги» (площею 1383 га).

Питання щодо функціонування природоохоронних територій, які є виключно неюридичними особами стоїть дуже гостро. Таких об'єктів не так багато: пам'ятки природи, заповідні урочища та заказники. У такій самій ситуації опинились прибережно-захисні смуги.

Обмеження господарської діяльності на таких територіях робить їх надзвичайно непривабливими для надання у користування або власність.

Виникають думки, що існування та функціонування таких територій та об'єктів без встановлених в натурі меж є суто декларативним та не породжує жодних обмежувальних заходів. Тому прибережно-захисні смуги надають у власність та перепродають, створюючи неможливим їх подальше повернення у добросовісного набувача. А на заказники просто не звертають уваги та ведуть господарську діяльність, в тому числі, яка суперечить режиму природоохоронного об'єкта. Проекти землеустрою передбачені ст. 47 Закону України «Про землеустрій» щодо організації і встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісгосподарського призначення, земель водного фонду та водоохоронних зон, обмежень у використанні земель та їх режимують об'єктів не розроблюють.

Слід зауважити, що судова гілка влади не розділяє таку позицію та стала на захист таких територій. Суди стверджують, що сама по собі відсутність землевпорядної документації не змінює правовий режим такої території, тобто відсутність меж не означає відсутність самого об'єкту.

22 квітня 2015 року Верховний суд України зробив правовий висновок у справі № 6-52 цс15: Сама по собі відсутність землевпорядної документації не змінює правовий режим захисної смуги, а відтак надання у приватну власність земельних ділянок, які знаходяться у прибережній захисній смузі суперечить нормам статей 59, 83, 84 ЗК України [2].

Тому зрозумілою є позиція прокурора, що виконавчий комітет селищної ради не мав повноважень на розпорядження спірними земельними ділянками, оскільки вони знаходяться в прибережній захисній смузі, тому державні акти на право власності на дані земельні ділянки були видані відповідачам незаконно та підлягають визнанню недійсними. Також, оскільки спірні земельні ділянки вибули з державної власності незаконно, то їх подальший продаж є неправомірним, тому договори купівлі-продажу зазначених земельних ділянок є нікчемними, а самі земельні ділянки підлягають витребуванню з незаконного володіння відповідачів.

Іншим прикладом є функціонування загальногеологічного заказника загальнодержавного значення «Дніпровські пороги».

Хоча матеріали створення, передбачені ст. 7 Закону України «Про природно-заповідний фонд» відсутні [5], але суди встановили його межі, правда на карті-схемі, а не в натурі.

13.03.2014 р. Постановою Окружного адміністративного суду міста Києва [3], залишеною без змін Ухвалою Київського апеляційного адміністративного суду [4] від 04.06.2014 по справі № 826/277/14 за позовом до Міністерства екології та природних ресурсів України за участю третіх осіб Державного підприємства «Запорізький науково-дослідний та проектний інститут землеустрою», Національний заповідник «Хортиця», було встановлено, що затверджена карта-схема Заказника, погоджена із заступником голови Виконавчого комітету Запорізької міської ради, генеральним директором національного заповідника «Хортиця», заступником начальника Запорізького міського управління земельних ресурсів. На карті позначено територію Заказника, на якій визначено його межі.

Крім того, суд встановив, що Міністерство під час затвердження оскаржуваного Положення, діяло відповідно до норм чинного законодавства. Окрім того, описова частина меж та площі Заказника в Положенні, відповідає Паспорту заповідного об'єкту 1974 р., положенню 1975 р. та постанові 1974 р. (про оголошення заказника).

Ці факти встановлені адміністративними судами. Тому у цивільних судах вони мають преюдиційність для всіх учасників цього процесу.

Отже, питання меж заказника розглядається виключно Окружним адміністративним судом м. Києва. Місцеві суди повинні вважати доведеними факти встановлені ним з цього питання.

З іншого боку, преюдиційний характер для меж, встановлений судом, обов'язковий для тих же самих сторін справи. Якщо ж у справі беруть участь нові особи, то такий характер рішення втрачається. Тому, якщо сторона хоче обійти цю норму, вона може це зробити шляхом залучення у процес додаткового відповідача або третьої особи.

Однак, подаючи зазначений позов до окружного адмінсуду міста Києва, були вказані доводи, які вже були озвучені, проти наявності самого заказника

«Дніпровські пороги» та визначення його меж. Усі ці доводи були відхилені судом [3, 4], тому повернення до них противників функціонування заказника є заздалегідь провальним!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 28.10.1974 № 500. Електронний фонд Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/500-74-%D0%BF/print1433829921461099>
2. Правовий висновок Верховного суду України від 22 квітня 2015 року у справі № 6-52 цс15. Електронний фонд Верховного суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/784f986e018f00abc2257e37003570be/\\$FILE/6-52цс15.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/784f986e018f00abc2257e37003570be/$FILE/6-52цс15.doc)
3. Електронний фонд Єдиного державного реєстру судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37942693>
4. Електронний фонд Єдиного державного реєстру судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39219081>.
5. Лист Мінприроди від 14.11.2012 р. №22192/09/10-12.

РОЗДІЛ III. РЕСТАВРАЦІЯ МУЗЕЙНИХ ПАМ'ЯТОК

Головаха Р.В., Деменко П.Г.
м. Запоріжжя

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНОЛОГІЇ ГЛИБОКОГО ЦИКЛІЧНОГО ПРОСОЧЕННЯ РІДКИМИ КОНСЕРВАЦІЙНИМИ СУМІШАМИ МОКРОЇ ДЕГРАДОВАНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДЕРЕВИНИ МЕТОДОМ ПОВНОГО ПОГЛИНАННЯ

В статті розглянуто особливості застосування вакуумної технології для консервації мокрої археологічної деградованої деревини. Основна частина статті має вигляд методичних рекомендацій.

Ключові слова: мокра археологічна деревина, поліетиленгліколь, консервація, вакуумне просочення.

In the article features of application of vacuum technology for conservation of a wet archaeological degraded wood are considered. The main part of the article has the form of methodical recommendations.

Key words: wet archaeological degraded wood, polyethylene glycol, conservation, vacuum impregnation.

На цей час в реставрації експонатів з мокрої археологічної деградованої деревини широко застосовуються класичні методи консервації полімерними (ПЕГ 1500, ПЕГ 4000) сумішами на водній основі. Це переважно струменеве, крапельне (багаторазове гідропульпування) просочення і просочення методом занурення (занурення у ванни з постійною температурою розчину, просочення в гарячо-холодних ваннах) [1, 2, 3].

По-перше, для цих технологій характерна невелика глибина проникнення консервуючої суміші в деревину, і по-друге, – вона не може забезпечити рівномірного розподілу полімерного розчину у всьому обсязі експоната і тому не забезпечує стабільності форми після проведення консервації [4, 5, 6]. В результаті порожнини клітин, клітинних стінок і просторів між волокнами деревини або недостатньо насичуються полімерними сумішами або навпаки надмірно насичуються. Після такої обробки, під час неконтрольованих змін вологості оточуючого повітря, деревина, як і раніше зберігає здатність розбухати, мокріти, сочитися та може залишитись крихкою і схильною до неконтрольованих деформацій [7, 8, 9, 10].

Досліджуючи та критично аналізуючи останні досягнення науки і техніки у галузі консервації і реставрації [3, 5, 11, 12], ми дійшли висновку, що у нашому випадку бажаного результату при оптимальному співвідношенні «ціна/вартість» – можливо досягти лише за умови використання технології

вакуумного просочення рідкими консерваційними сумішами деградованої археологічної деревини методом повного поглинання.

Експерименти в цьому напрямку почали проводити в 2014 р. і вони показали перспективність застосування вакуумного методу.

В результаті, в умовах практично повної відсутності державного фінансування і урізаного до мінімуму бюджету на дослідження, з підручних засобів і завдяки безоплатній допомозі наших друзів – була створена вакуумна установка, на якій проведено основну кількість успішних експериментів з консервації мокрої археологічної деревини. Світлини та відеоматеріали, що ілюструють наші дослідження можна подивитись у соціальній мережі facebook на сторінці відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця» –

<https://www.facebook.com/rest.hortica/>, або на каналі –

<https://www.youtube.com/channel/UCBFEipzR-LWmpLh79ZwJITQ>.

Аналізуючи результати досліджень в цьому напрямку, проведених протягом останніх трьох років, співробітниками відділу була розроблена технологія «глибокого циклічного вакуумного просочення рідкими консерваційними сумішами мокрої деградованої археологічної деревини».

В результаті, вперше в Україні, буде введено у використання передову експериментальну технологію просочення мокрої деградованої археологічної деревини.

Однак, все ж таки варто згадати, що в спрощеному варіанті схожі методики застосовувалися російськими реставраторами в Ермітажі в 80-х роках минулого століття для консервації експонатів з археологічного заліза. Але саме консервація мокрої деревини раніше таким методом ніде на пострадянському просторі реставраторами не проводилася.

Отримавши можливість використовувати цю технологію – колектив відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця» влітку 2017 р. приступив до першого етапу реалізації проекту реставрації давнього човна-довбанки (400-425 р. н.е.) довжиною 7,54 м, піднятого з дна р. Дніпро влітку 2012 р.

У загальних рисах, (спрощено), технологія консервації довбанки складається з декількох етапів.

На першому етапі відбувається попереднє очищення та знезаражування антисептичними сумішами мокрої деревини човна від агресивної мікрофлори, що руйнує структуру деревних волокон.

Потім здійснюється підготовка мокрої деревини для просочення консерваційними сполуками. Із цієї метою спочатку відбувається часткове заміщення молекул води ефірами та спиртами.

Після проведення процедур попереднього зневоднення, ми отримуємо деревину, придатну для насичення консерваційними сумішами у вакуумній камері.

Далі експонат поміщається у вакуумну установку, де здійснюється вакуумування до відповідного залишкового тиску, при якому видаляються гази

з пір та щілин між волокнами деревини. Потім вакуумування продовжується до наступної величини залишкового тиску і ємність зі зразком заповнюється рідким полімерним складом для стабілізації і консервації. Ця стадія супроводжується процесом заповнення простору між волокнами деревини складом для консервації.

З метою більш глибокого проникнення консервуючої суміші в деревину необхідно підвищувати тиск у камері і доводити його до величин більших, ніж 1 атм. з повторним вакуумуванням. Кількість циклів, необхідних для здійснення якісної консервації експоната заздалегідь точно розрахувати не вийде, тому що кожен наступний експонат зовсім не схожий на попередній і нюанси процесу просочення сильно залежать від індивідуальних особливостей стану деревини.

Залежно від ступеня деградованості деревини музейного предмета, необхідно грамотно продумувати використання комбінацій консервуючих сумішей і присадок, які дозволяють на різних етапах вакуумування досягти максимального збільшення глибини та рівномірності проникнення в деревину полімерних речовин. Матеріали і речовини що використовуються для вакуумного просочення деревини наведено у таблиці 1.

Таблиця 1. Основні матеріали і речовини.

№ з/п	Найменування речовини
1	Поліетиленгліколь ПЕГ-400, ПЕГ-1500, ПЕГ-4000
2	Raialoid B72, B82
3	Анатерм ПК-80
4	Анакрол-90
5	Етанол
6	Ацетон
7	Толуол
8	Ксилол
9	Бензол
10	Діетиловий ефір
11	Цукор буряковий
12	Каніфоль
13	Шелак
14	Гліцерин
15	Лляна олія
16	Дихромат калію
17	Оксид хрому
18	Хлорид амонію

Окрім того, для покращення якості просочення мокрої деградованої деревини бажано підтримувати оптимальні температурні режими на різних

етапах вакуумування, а також під час проведення процесів попереднього зневоднення зразка, просочення і просушування.

Отже, класичні методи консервації мокрої археологічної деревини шляхом крапельного зрошування або повним зануренням [1, 2, 3] є досить довготривалими (5-10 років) і не завжди дають очікуваний результат. Консервуючі розчини, що зазвичай використовують для цього – мають замалу глибину проникнення у деревину та нерівномірно в ній розподіляються. У результаті це призводить до недостатньої якості просочення порожнин клітин, кліткових стінок та простору між волокнами деревини. Крім того під час просочення деревини загально поширеними методами виникають складності пов'язані з діяльністю бактерій, що активно починають розмножуватись у консерваційному розчині у теплу пору року та руйнувати деревину.

Розроблена у лабораторії відділу реставрації технологія «глибокого циклічного вакуумного просочення рідкими консерваційними сумішами мокрої деградованої археологічної деревини» дозволяє механізувати процес консервації, робить процес просочення менш трудомістким у порівнянні з класичними методами, зменшує необхідну кількість циклів просочення, а також значним чином скорочує загальну тривалість реставраційних робіт.

Ця технологія дозволяє досягти збільшення рівномірності просочення деревини та значно збільшити механічну міцність експоната, зберегти первісну текстуру і вигідно підкреслити фактуру оригінального матеріалу, суттєво покращує експозиційний вигляд виробів [12].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кубло Э.К. Консервация насыщенной водой археологической древесины в Новгородском музее-заповеднике // Хорошие дни. Памяти А.С. Хорошева. – Великий Новгород-СПб.-М., 2009. – С. 319-324.
2. Ланитцки П. Амфоры, затонувшие корабли, затопленные города. – М., 1982.
3. Conservation of Wood Artifacts: A Handbook. Dr. rer. nat. Achim Unger, Professor Dr. Arno P. Schniewind, Professor Dr. rer. nat. Wibke Unger (auth.). – Springer Science & Business Media, 2013. – 578 p. – ISBN 978-3-662-06398-9.
4. Герасимова Н.Г., Никитина К.Ф. Консервация мокрого археологического дерева полиэтиленгликолями // Художественное наследие. – 1975. – № 1 (31).
5. Florian Mary-Low, D.P. Kronkright, R.E. Norton. The conservation of artifacts made from plant materials. – J. Paul Getty Trust, 1990.
6. Калниш А.Я. Консервация древесины. – М., 1962.
7. Малачевская Е.И. Методика реставрации дерева археологической находки ММО «Корабль XIX в.», Приморский карьер Калининградского янтарного комбината. ООО «РЕСЦАР». Исполнители реставратор высшей категории Н.Ю. Шарков, зав. лабораторией химических технологий реставрационных процессов ГосНИИР. – М., 1993.

8. Пикок И.И., Сетерхаг Р. Консервация мокрого археологического дерева и кожи // Новгород и Новгородская земля. История и археология (Материалы научной конференции). – Вып. 7. – Новгород, 1993.

9. Рамсайер Д., Волантен Д. Археология и консервация мокрого дерева // Museum. – 1987. – Вып. 153.

10. Румянцев Е.А. Стабилизация насыщенной влагой древесины, найденной при археологических раскопках // КСИИМК. – 1958. – Вып. 72.

11. Restoration of Khufu's boat. The third phase of the restoration of Khufu's second solar boat has recently begun, reports Samia Fakhry –

<http://weekly.ahram.org.eg/News/5736.aspx> - 16.09.2017

12. Головаха Р.В., Денисенко А.О. Особливості консервації мокрої археологічної деревини // Заповідна Хортиця. Збірка наукових праць. – Запоріжжя, 2017. – [рукопис].

Гришко Д.В.
м. Запоріжжя

**МЕТОДИКА РЕСТАВРАЦІЇ ПРЕДМЕТІВ З ЧОРНОГО
МЕТАЛУ НА ПРИКЛАДІ КАЗАНА XVIII СТ. З
ФОНДОЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ХОРТИЦЯ»**

На прикладі Казана XVIII ст. описана методика проведення консерваційно-реставраційних робіт музейних предметів з чорного металу.

Ключові слова: чорний метал, реставрація, пам'ятка, продукти корозії, стабілізація стану предмета.

Музейні предмети виготовлені з металу становлять вагомому частку фондових збірок. В питанні збереження експонатів не останню роль відіграє проведення консерваційно-реставраційних заходів. Великий внесок у розвиток методик реставрації виробів з чорного металу був зроблений Олександром Івановичем Мінжуліним [2], методики активно випробовуються, досліджуються та проходять апробацію як дослідним шляхом, так і на круглих столах та конференціях [3].

Отже, проведення консерваційно-реставраційних заходів на пам'ятках виготовлених з чорного металу є надзвичайно актуальними для збереження історичних цінностей. Не є виключенням з цього правила і Національний заповідник «Хортиця». Серед колекції заповідника окрему групу становлять металеві предмети, знайдені під час гідроархеологічних досліджень, до цієї групи належить Казан XVIII ст.

Казан першої половини XVIII ст. (28804/А-1306), був знайдений влітку 2008 року гідроархеологічною експедицією під керівництвом В.В. Нефедова. Місце знахідки: р. Старий Дніпро біля о. Хортиця в районі б. Наумової. Казан розміщувався на глибині 8-9 метрів, в товщі піску. До передачі пам'ятки на реставрацію вона зберігалась в теплому та сухому приміщенні. Експонування

було не можливим через нестабільність предмету, його часткову деформацію та не експозиційний вигляд. Саме тому, Рішенням науково-реставраційної ради Національного заповідника «Хортиця» предмет був переданий для проведення реставраційних заходів (Протокол засідання Реставраційної ради № 6 від 22 травня 2009 р.).

Казан XVIII ст., виготовлений з чорного металу, технікою ковки та kleпання.

Відповідно до затвердженого протоколу реставрації предметів з чорного металу для розробки програми реставрації було проведено обстеження стану пам'ятки до реставрації. За візуальним спостереженням: казан виготовлений з чорного металу, напівсферичної форми, з плоским, трохи ввігнутим дном. Верхня кромка трохи завернута в середину. Дужка казана відсутня. Одне вушко відламане. Висота – 250 мм, найбільший діаметр – 500 мм, діаметр вінчика – 470 мм, діаметр дна – 230 мм. Середня частина казана складається з семи широких та одного вузького сегментів трапецеподібної форми. Поєднаних між собою послідовно за допомогою заклепок. Верхня частина складається з двох сегментів та поєднана з середньою таким же чином. Дно приєднано до середньої частини в нахлист. Кріплення дужки ромбовидної форми, один гострий кут розкований у вигляді вушка. Вушко приєднане до вінчика трьома заклепками. Всі деталі зроблено з розкованого листа металу завтовшки 1-2,5 мм.

Металеве ядро казана перебувало в задовільному стані, частково мінералізоване, є незначні втрати (близько 10%), але вони не викривляють форму предмета. На деяких ділянках простежуються тріщини та розшарування металу. Один сегмент середньої частини казана має велику тріщину по периметру з трьох сторін та відігнутий вниз.

Поверхня пам'ятки вкрита ґрунтовими та корозійними нашаруваннями завтовшки 3-10 мм. Корозійні нашарування коричневого, рудого та чорного кольору. Зустрічаються ділянки глиняних нашарувань бірюзового кольору. На внутрішній поверхні казана зустрічаються ділянки нашарувань схожих за структурою на рештки пригорілої їжі. Для визначення стану корозійного шару, в ході лабораторних досліджень, за результатом візуального обстеження з використанням мікроскопу МБС-9 та лупи, виявлено, що вся поверхня предмету вкрита шаром піску змішаного з продуктами корозії завтовшки від 1 до 10 мм. Верхні ґрунтові та корозійні нашарування рихлі за структурою, переважно рудого та жовтого кольорів характерних для хлоридів заліза ($\text{FeCl}_3 \times 6\text{H}_2\text{O}$), гідрооксидів заліза ($\text{Fe}_2\text{O}_3 \times n\text{H}_2\text{O}$) та оксидів заліза (Fe_2O_3). Нашарування на поверхні предмету до 1 мм досить щільні, переважно чорного та бурого кольорів характерних для магнетитів (Fe_3O_4 , $\text{FeO} \times \text{Fe}_2\text{O}_3$). Зустрічаються ділянки магнетиту поєданого з піском, чорного кольору та дуже тверді. Тіло предмету фрагментарно мінералізоване.

Таким чином, за результатами досліджень можна було стверджувати: поверхня пам'ятки вкрита шаром ґрунту змішаного з продуктами корозії. Є осередки активних корозійних нашарувань. Конструктивні елементи предмету простежуються досить погано, є втрати – пам'ятка потребує комплексу консерваційно-реставраційних заходів.

За результатами проведених досліджень було складено Програму проведення реставраційних заходів, яка мала включати в себе наступні заходи:

1. Видалення рихлих нашарувань корозії та ґрунту.
2. Видалення твердих продуктів корозії, що викривляють форму предмета.
3. Стабілізація стану предмету.
4. Укріплення тріщини.
5. Нанесення захисного покриття.

Відповідно до розробленої та затвердженої Реставраційною радою НЗХ Програми реставрації були проведені наступні заходи.

1) Рихлі ґрунтові та корозійні нашарування видалено комбінованим способом: чередуванням механічної розчистки скальпелем та розмочуванням поверхні водним розчином таніну з подальшою промивкою дистиллятом та просушкою термофеном «Метабо» при температурі 60°C.

Під час розчистки було виявлено нові незначні втрати та тріщини в тілі предмету.

2) Тверді ґрунтові та корозійні нашарування видалено механічним способом – розчистка скальпелем та розмочуванням поверхні за допомогою ватних тампонів насичених водним розчином таніну з подальшою промивкою етанолом.

Під час механічної розчистки використовувались скальпель та бормашина «Stern» з алмазними та крацювальними (стальна щетина) насадками, в залежності від твердості нашарувань.

3) Розчищену поверхню пам'ятки було оброблено спиртовим розчином таніну за допомогою щетинного пензля, обробка проводилась двічі, з витримкою в 24 години. Після стабілізації предмет витримувався у вологій камері на протязі 12 годин. В результаті перевірки не було виявлено проявів активних хлоридів.

4) Для усунення деформації сегменту з великою тріщиною було виготовлено три дерев'яних струбцини з болтовою утяжкою в середині.

За допомогою струбцин краї тріщини були зістиковані. На внутрішню поверхню казана був наклеєний бандаж зі склотканини, використовувався клейовий розчин полімеру з додаванням магнетиту. Клей наносився мікрошпатилем.

З зовнішнього боку тріщина і втрати були зашпакльовані мастикою з порошкового магнетиту та розчину полімеру.

Після повного висихання клею було демонтовано струбцини і зашпакльовані місця їхньої установки.

5) Поверхня пам'ятки була оброблена спиртовим розчином полімеру за допомогою щетинного пензлю.

Таким чином, в результаті проведених реставраційно-консерваційних заходів з поверхні пам'ятки було видалено ґрунтово-корозійні нашарування механічно-комбінованим способом.

Виявлено конструктивні деталі предмету. Усунуто деформацію, що викривляла форму, закріплено тріщини. Предмет стабілізовано та законсервовано. Отже, проведені консерваційно-реставраційні заходи суттєво покращили стан збереження музейного предмету, дозволяють використовувати його для експонування в експозиції та тимчасових виставках, при створенні відповідних умов зберігання, а саме: відносна вологість не має перевищувати 50% при стабільній температурі 18-20°C. При експонуванні використовувати нейтральні матеріали для кріплення предмету та не дозволяти потрапляння прямих сонячних променів. Джерело штучного освітлення має бути холодним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури (рухомої).
2. Минжулин А.И. Введение в реставрацию металла: учебно-методическое пособие / А.И. Минжулин. – К.: Изд-во НАОМА, 1994; Минжулін О.І. Розчищення і розкриття творів з чорного металу // Реставрація творів з металу. – К., 1998.
3. Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня 2017 р. / редкол. В.Г. Чернець (голова) та ін. – К.: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, 2017. – 360 с.

**Денисенко А.О.
м. Запоріжжя**

КОНСЕРВАЦІЙНО-РЕСТАВРАЦІЙНІ РОБОТИ НА МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТАХ АРХЕОЛОГІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Розглядаються методики проведення реставраційних робіт на предметах археологічного походження.

Ключові слова: археологія, реставрація, чорний метал, кородованість, розчистка, стабілізація стану.

Одним із вагомих джерел поповнення фондозбірок музеїв, особливо історичного профілю є археологічні дослідження. Через об'єктивні фактори усі предмети археологічного походження, у більшості випадків, представлені керамікою, металевими предметами, каменем та, зрідка, шкірою, деревом, тканиною. При ідеальному розвитку подій, у склад археологічних експедицій було б доцільно включати художників-реставраторів, які б проводили хоча б первину консервацію. Але, на сьогоднішній день, така практика є скоріше виключення із загальних правил. Тому стан збереження більшості предметів

археологічного походження є незадовільним. Національний заповідник «Хортиця» не є виключенням із цього правила. Наприклад, предмети знайдені під час археологічного дослідження території Кам'янської Січі на початку 90-х рр. XX ст. Довгий час пам'ятки зберігались у фондосховищах Національного заповідника «Хортиця». Консерваційно-реставраційні роботи з ними ніколи не проводились, тому їхній стан був нестабільний та дуже незадовільний. Зважаючи на те, що стабілізація предметів археологічного походження справа дуже складна, виконати реставрацію вдалось завдяки розробленій та змонтованій вакуумній установці. Розробкою, монтажем та проведенням тестових випробовувань займався старший науковий співробітник відділу реставрації Р.В. Головаха.

Більшість предметів колекції за станом збереженості та за характером корозійних нашарувань є однотипними. Охарактеризувати стан пам'яток можна як нестабільний. Поверхня предметів вкрита різними за товщиною, щільністю та кольорами (від жовтого до коричнево-червоного та чорного) корозійними нашаруваннями, характерними для продуктів корозії заліза. Місцями на поверхні траплялись залишки гумусу та глини змішаними з продуктами корозії заліза. Спостерігалась досить сильна мінералізація, траплялись численні розтріскування, відшарування та осипи корозійного шару.

Беручи до уваги, що поверхня багатьох пам'яток частково мінералізована зі слідами розтріскувань та осипів нанесення захисного шару відбувалось шляхом повного поглинання під дією вакуумного середовища. Такий спосіб нанесення захисного покриття значно покращує механічні властивості пам'яток. При нанесенні полімеру на поверхню за допомогою пензля залишається вірогідність відлущування верхнього шару разом з захисним покриттям. Пам'ятки археологічного походження мають пористу структуру, в глибині цих пор неодмінно знаходяться хлориди. Дуже часто вони перебувають у неактивному стані, проте після проведення розчистки поверхневих корозійних нашарувань, що викривляють форму предметів, ми одночасно розкриваємо ці пори для доступу нової порції повітря з вологою і що, в свою чергу, провокує активність хлоридів, які продовжують руйнувати пам'ятку. Наносячи полімер на поверхню, пори закупорюються, проте повітря в них з залишками вологи все одно лишається. З часом це може призвести до руйнації пам'ятки із середини. Просочуючи пам'ятку захисним полімером в умовах вакуумного середовища повітря з пам'ятки відкачується і його місце займає розчин полімеру. По-перше, він зміцнює пам'ятку з середини, по-друге, закупорює хлориди приводячи їх з часом у неактивний стан – таким чином призупиняється процес руйнації пам'ятки.

Доцільно більш детально зупинитися на заходах, проведених на «Ножі XVIII ст.», як яскравому прикладі проведених консерваційно-реставраційних робіт на музейних предметах археологічного походження.

Ніж (НДФ-13265), XVIII ст. Виготовлений з чорного металу та кістки шляхом кування, шліфування, клепання та різьблення. Розміри: 180 x 25 x 29 мм.

Пам'ятку було знайдено під час археологічних розкопок на території Кам'янської Січі у селі Республіканець Бериславського району Херсонської області.

Пам'ятка зберігалася у фондах Національного заповідника «Хортиця», мала не експозиційний вигляд, стан збереженості незадовільний. Тому, Рішенням науково-реставраційної ради від 22 червня 2016 р. (Протокол № 11), ніж було передано для проведення консерваційно-реставраційних робіт.

Для написання Програми реставрації було здійснено обстеження даного експонату: на реставрацію пам'ятка потрапила у незадовільному стані. Руків'я відламане від леза, лезо розламане на три фрагменти. Кістяні накладки руків'я мають втрати, спостерігаються розтріскування. Поверхня предмету вкрита різними за товщиною, щільністю та кольорами (від жовтого до коричнево-червоного та чорного) корозійними нашаруваннями, характерними для продуктів корозії заліза. Місцями на поверхні трапляються залишки гумусу та глини змішаними з продуктами корозії заліза. На зламах спостерігається сильна мінералізація.

За результатами візуального обстеження з використанням мікроскопу МБС-9 та лупи виявлено, що вся поверхня предмету вкрита конгломератом ґрунтових нашарувань змішаних з продуктами корозії завтовшки від 1 до 5 мм. Верхні ґрунтово-корозійні нашарування рихлі за структурою, переважно рудого та жовтого кольорів, характерних для хлоридів заліза ($\text{FeCl}_3 \times 6\text{H}_2\text{O}$), гідрооксидів заліза ($\text{Fe}_2\text{O}_3 \times n\text{H}_2\text{O}$) та оксидів заліза (Fe_2O_3). Нашарування на поверхні предмету (до 1 мм) досить щільні, переважно чорного та бурого кольорів, характерних для магнетитів (Fe_3O_4 , $\text{FeO} \times \text{Fe}_2\text{O}_3$). Зустрічаються ділянки магнетиту поєднаного з піском чорного кольору та дуже тверді.

Тіло предмету майже повністю мінералізоване.

Отже, дослідження стану предмету підтвердили його незадовільний стан. Був наявний корозійний шар місцями активного характеру. Пам'ятка потребувала комплексу консерваційно-реставраційних заходів.

За результатами обстеження була розроблена і затверджена (Протокол Реставраційної ради № 12 від 28.09.2016 р.) Програма проведення реставраційних заходів, яка включала в себе:

1. Механічне видалення рихлі нашарувань корозії та ґрунту.
2. Механічне видалення твердих продуктів корозії, що викривляють форму предмета.
3. Проведення стабілізації розчищеної поверхні (розчин таніну).
4. Видалення забруднення з поверхні кістяних накладок (з використанням розчину етанолу).
5. Нанесення захисного покриття на фрагменти (розчин полімеру).

6. Склеювання експонату.

Відповідно до Програми проводилися консерваційно-реставраційні заходи.

1. Рихлі корозійні та ґрунтові нашарування видалялись з поверхні механічно, використовувались: скальпель та бормашина марки «Stern» з щетинною щіткою. За основу поверхні взято шар магнетиту, який місцями зберіг оригінальну поверхню.

2. Тверді ґрунтово-корозійні нашарування видалено механічно. Під час механічної розчистки використовувались скальпель та бормашина «Stern» з алмазними та крацовальними (стальна, щітинна) насадками, в залежності від твердості нашарувань

3. Була проведена перевірка поверхні предмету на наявність активних хлоридів у вологій камері протягом 12 годин. За результатами перевірки було виявлено незначні прояви активних хлоридів. Осередки проявів активної корозії було оброблено розчином таніну. Розчин наносився з використанням щетинного пензля. Витримували предмети в нормальних умовах протягом 24 годин. Залишки таніну видалені сухою фланелевою тканиною. Після чого поверхня повторно перевірялась на наявність активного хлориду у вологій камері протягом 12 годин. Після перевірки поверхню пам'ятки було просушено у струмені теплового повітря ($t=60-70^{\circ}\text{C}$), використовувався фен марки «Метабо».

4. Залишки старого консерванту з брудом були видалені за допомогою розчинника з використанням щетинної щітки та ватних тампонів.

5. Поверхня пам'ятки була просочена розчином консерванту. Для більш глибокого проникнення розчину в поверхню, процес насичення відбувався шляхом повного занурення експонату в розчин та витримкою у вакуумній камері протягом 5 хвилин до насичення. Висихання відбувалось при кімнатній температурі протягом 24 годин.

6. Склеювання відбувалось за допомогою клейового розчину полімеру. Основу для склеювання було виготовлено з органічного скла. Висихання відбувалось в природних умовах протягом 24 годин. Залишки зайвого полімеру зрізались скальпелем та загладжувались термощпателем.

Таким чином, в результаті проведених реставраційних заходів з поверхні пам'ятки було видалено забруднення і рихлі продукти корозії. Виявлено оригінальну поверхню. Поверхню стабілізовано, нанесено захисне покриття. Проведено склеювання і монтаж експонату, який набув експозиційного вигляду та представлений на тимчасовій виставці «Січі козацькі – часи запорозькі».

Отже, для тимчасових виставок, протягом 2016 року було відреставровано понад сто предметів археологічного походження. Не зважаючи на не завжди задовільні умови зберігання, стан експонатів – стабільний: слідів активної корозії, і як результат, відшарування поверхневого шару не спостерігається. Це дає можливість зробити висновок, що дана методика є ефективною та оптимальною для пам'яток даної групи зберігання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури (рухомої).
 2. Минжулин А.И. Введение в реставрацию металла: учебно-методическое пособие / А.И. Минжулин. – К.: Изд-во НАОМА, 1994; Минжулін О.І. Розчищення і розкриття творів з чорного металу // Реставрація творів з металу. – К., 1998.
 3. Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня 2017 р. / редкол. В.Г. Чернець (голова) та ін. – К.: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, 2017. – 360 с.
-

Петрашина П.Д.
м. Запоріжжя

ОСОБЛИВОСТІ РЕСТАВРАЦІЇ ЛІПНИХ ПОСУДИН ІЗ ЗАЛИШКОВОЮ ПЛАСТИЧНІСТЮ ЧЕРЕПКА

За чисельністю, поширеністю, тривалістю побутування та здатністю зберігати в собі різноманітні відомості з історії та культури людства, з керамікою навряд чи зможуть конкурувати інші знахідки. Такі особливості роблять вироби з глини одним з найбільш достовірних джерел, що дозволяє без значних помилок робити висновки про рівень розвитку різних культур, що належать до різних епох. Саме тому проблема збереження керамічної спадщини є вкрай актуальною. Головне завдання реставратора в цьому випадку визначається в тому, щоб призупинити руйнівні процеси, що відбуваються у глиняному виробі, стабілізувати та зберегти його в такому вигляді, в якому він дійшов до наших часів, і тим самим зробити доступною для дослідників ту інформацію, що несе в собі предмет з минулого.

Але успішність та ефективність консерваційно-реставраційного втручання насамперед залежить від особливостей предмету – його фізико-хімічних характеристик та загального стану збереженості. Кожна посудина є унікальною та має власну історію створення, що включає в себе вибір майстром глиняної маси та інструментів, способу формування виробу, методу висушування та випалу, а також принципу обробки поверхні виробу після випалу. Всі ці фактори визначають властивості посудини, що проявляються при реставраційному втручанні під час використання певних хімічних речовин або методів реставрації.

В широкому розумінні кераміка – це вироби з неорганічних матеріалів (глин та їх сумішей) з додаванням мінеральних домішок, що виготовляються під впливом високої температури з наступним охолодженням. В ході термічної обробки (або випалу) відбуваються складні фізико-хімічні процеси, в результаті яких керамічна маса – механічна суміш мінеральних часток – повністю змінює свої характеристики та стає каменеподібним твердим

матеріалом [7]. У спрощеному вигляді процес випалу виглядає наступним чином:

1. 80-250°C – відбувається видалення вільної вологи;
2. 300-800°C – вигорання органічних домішок;
3. 450-850°C – дегідратація або видалення хімічно зв'язаної води, що призводить до втрати пластичності глини, усадки, зменшення маси виробу та руйнування кристалічної решітки мінералу. При цьому у складі глиноутворюючого мінералу каолініту $(\text{Al}_4[\text{Si}_4\text{O}_{10}](\text{OH})_8)$ утворюється метаканолініт $(\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{SiO}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O})$;
4. 700°C – метаканолініт розкладається на вільні оксиди; від 920°C утворюється муліт $(3\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{SiO}_2)$, що формує каркас керамічного черепка та визначає високу механічну міцність і хімічну стійкість керамічного виробу [11].

Процес випалу є досить енергозатратним і передбачає створення спеціальних випалювальних споруд, що здатні підтримувати специфічні умови, необхідні для перетворення глиняної маси на кераміку. Однак освоєння термічної обробки давніми гончарями починалося з випалу посудин у відкритих вогнищах та домашніх вогнищах, що не дозволяло досягнути або довго підтримувати температуру, необхідну для повноцінного спікання глини. Вперше на території України гончарні горни фіксуються в пам'ятках Трипільської культури в IV-III тис. до н.е. Далі починається період, впродовж якого горни зовсім не використовувались. Лише в VI-V ст. до н.е. під впливом грецької колонізації горни знову з'являються в районах Північного Причорномор'я. Активне використання гончарних горнів у лісостеповій зоні України у II-V ст. н.е. пов'язане, насамперед, із розвитком племен черняхівської культури [3, с. 3].

Таким чином, більшість ліпних і частина гончарних посудин з музейних колекцій, що датуються періодами неоліту – бронзи, і до початку I тис. н.е. несуть на собі сліди недостатнього впливу температури в ході випалу, коли не всі фізико-хімічні процеси, необхідні для перетворення глини пройшли в повній мірі. За аналізом зламів посудин визначено, що більша частина середньовічної та більш ранньої кераміки випалювалась в умовах короткострокового високотемпературного режиму (вище 600-650°C) в окислювальному середовищі [2, с. 237] зі швидким підйомом температури, короткостроковим впливом максимальної температури та її швидким зниженням [1, с. 90]. Завдяки цьому злам посудини характеризується тришаровою кольоровою структурою – світлішими стають лише ділянки зламу, безпосередньо прилеглі до поверхонь, середня ж частина черепка набуває темного забарвлення [2, с. 237] та має відмінні фізико-хімічні властивості, такі як механічна міцність та здатність поглинати вологу. Такі характеристики черепка ускладнюють реставрацію всієї посудини, коли міцна поверхня експонату поєднується з рихлим і нестійким до вологи та механічних впливів

середнім шаром. В окремих випадках, коли для випалу було використано занижку для спікання температури, черепок керамічного виробу може нести на собі ознаки залишкової пластичності глини.

Явище залишкової пластичності було вперше дослідженим у 1980-хх рр. і опублікованим в 1989 р. російським керамологом А.А. Бобринським [6, с. 56]. Сутність його полягає в тому, що після випалу посудини за температури нижче межі спікання глини чи за такої температури, але впродовж короткого проміжку часу, формувальна маса не повністю втрачає свої пластичні властивості і після змочування може бути знову переведена в пластичний стан, повністю або частково придатний для повторного ліплення [1, с. 91]. Залишкова пластичність максимально виявляється у посудин з чистої глини або з додаванням мінеральних домішок, випалених за температури не вище 450-470°C. Вона може фіксуватись й у посудин, випалених впродовж короткого часу за температури початку спікання глини (550-650°C) – такі посудини зберігають залишкову пластичність лише в центральній частині черепка (візуально більш темного кольору), шари ж прилеглі до поверхонь, утворюють міцну випалену корку, що повністю втратила пластичність [6, с. 57]. Для підтвердження наявності залишкової пластичності черепка достатньо занурити невеликий фрагмент посудини в ємність з водою. Якщо посудина дійсно була випалена за низької температури, фрагмент у воді за кілька хвилин розпадається на скупчення глинистих часточок [1, с. 91] (Мал. 1.1-3). Ознакою археологічних посудин із залишковою пластичністю може бути деформація – коли в умовах постійного знаходження у вологому середовищі глина розм'якшується, і під тиском землі посудина частково змінює свою первинну форму (сплющується, здавлюється). В більшості випадків такі пам'ятки доходять до дослідників у деформованому або фрагментованому вигляді.

Різні ступені залишкової пластичності є характерними насамперед для ліпного археологічного посуду, рідше – для гончарної кераміки. Ігнорування реставратором цієї важливої ознаки може призвести до повного знищення експонату. Тому перед початком консерваційно-реставраційних робіт необхідно ретельно дослідити (візуально, за допомогою тестів та лабораторних методів) всі фізико-механічні властивості керамічної посудини – такі як: кольорова структура зламів, міцність, щільність, пористість та здатність до поглинання вологи.

1. Видалення забруднень. На підготовчому етапі реставрації, до початку видалення з поверхні забруднень, що передбачає очищення та промивання, слід провести тест на вологостійкість. Для цього на поверхню черепка наносяться кілька крапель води. Якщо впродовж 3-5 хвилин відбувається розмивання часточок глини, що вказує на наявність залишкової пластичності, промивання, що передбачає видалення з поверхні забруднень за допомогою дистильованої води або водних розчинів миючих засобів [10] повністю виключається. Очищення таких пам'яток необхідно проводити лише сухими

методами – за допомогою скальпелю та м'яких щетинистих пензлів механічно, мінімізуючи тиск пензля на поверхню посудини. Демонтаж окремих фрагментів подібних експонатів слід проводити дуже обережно – обмежуючи зони потрапляння ацетону (що повинен розчинити клейову суміш з попереднього реставраційного втручання) лише швами склеювання. При цьому, якщо поверхня посудини реагує розмиванням навіть на ацетон, проводити демонтаж, що загрожує руйнацією експонату, недоцільно – слід стабілізувати предмет в такому вигляді, в якому він надійшов на реставрацію. В деяких випадках розклеювання стає можливим лише після укріплення черепка захисним розчином.

Для посудин із залишковою пластичністю середніх шарів черепка та достатньо міцною поверхнею після сухого очищення під час видалення забруднень з поверхні допускається використання ватних тампонів, змочених в дистильованій воді, водно-етаноловому розчині або в ацетоні.

2. Укріплення.

Наступним обов'язковим кроком в реставрації посудин з залишковою пластичністю є укріплення, що передбачає безпосередню консервацію (або стабілізацію) музейного предмету шляхом його просочення полімерними матеріалами. За допомогою просочення вирішуються два важливі завдання: 1) підвищення механічної міцності пам'ятки, її захист від вологи та інших атмосферних впливів [10]; 2) стабілізація для подальших реставраційних дій з укріпленим експонатом або його фрагментами (таких як склеювання, доповнення втрач та ін.).

До початку укріплення пам'ятку необхідно ретельно просушити до повного видалення залишкової вологи, що може концентруватись в середніх шарах черепка (особливо після промивання водними розчинами). Просушування проводиться в електричній сушильній шафі з поступовим збільшенням температури до 50-70°C або за допомогою фену. Додатково поверхню 2-3 рази обробляють спиртом або ацетоном. В разі ігнорування обов'язкового просушування до початку укріплення полімером, руйнівні процеси всередині черепка триватимуть. Волога, що залишиться під шаром полімеру без можливості виходу на поверхню через пори, з часом може призвести до розшарування черепка, підривів поверхні і може стати причиною механічного руйнування експонату.

Для просочення нестійкого черепка керамічного виробу використовуються розчини полімерних смол різної концентрації та в'язкості. До недавнього часу реставраційними центрами широко застосовувався полібутил метакрилат (ПБМА) – бутиловий ефір метакрилової кислоти з загальною формулою $[-CH_2-C(CH_3)(COOC_4H_9)-]_n$, що представляє собою твердий кристалічний полімер зі щільністю 1,05 г/см³ та температурою розм'якшення 30°C, розчинний в ацетоні, ксилолі, толуолі, уайт-спіриті, метилетилкетоні. До недоліків ПБМА слід віднести низьку термостійкість (30-33°C) та невисоку поверхневу міцність

[10]; при підвищенні температури фіксується міграція полімеру всередині черепка, також спостерігається схильність до незначної зміни кольору захисного покриття на основі ПБМА. Кращими показниками стійкості та міцності характеризується синтетичний полімер Paraloid B72 – саме його використання є більш виправданим для вирішення консерваційних завдань. Paraloid B72 представляє собою сополімер метилакрилату з етилметакрилатом у співвідношенням мономерів 30:70. Фізичні властивості: стійкий до води, кислот, лугів, олій та жирів. Утворює еластичне покриття і добре тримається на багатьох поверхнях; розчиняється у ксилолі, толуолі, ацетоні. У спирті (етанолі) не розчинний, але утворює дисперсію. На відміну від полібутилметакрилату, Paraloid B72 є більш термостійким – перші ознаки розм'якшення виникають при температурі 50-70°C, при температурі в 145-150°C переходить у рідкий стан. Тому музейні предмети, укріпленні розчинами на основі полімеру Paraloid B72 краще реагують на хімічні впливи і різкі перепади температури та вологості.

Просочення слабковипалених пористих посудин здійснюється в кілька етапів: 1. До нанесення обраного розчину всі поверхні та злами за допомогою пензля розмочуються розчинником (ацетоном) без полімеру – це дозволяє збільшити ступінь проникнення консерванту углиб черепка. 2. Далі (до випаровування розчинника) на всі поверхні пензлем або піпеткою кілька разів наноситься розчин полімеру слабкої концентрації (1-3%) в ацетоні. Концентрація розчину збільшується з кожним нанесенням (максимально – до 5-ти %) доки поглинання розчину не припиниться, а на поверхні не утвориться плівка полімеризованого консерванту. Починати укріплення розчинами з високою концентрацією полімеру є недоцільним, адже полімеризація консерванту в таких випадках відбувається у верхніх шарах черепка, внаслідок чого закупорювання пор та капілярної системи на поверхні перешкоджає проникненню укріплюючого складу всередину черепка при повторному просоченні. 3. Для більш рівномірного розподілу полімеру в шарах черепка використовується повільне просушування предмету в парах розчинника, для чого експонат ізолюється в камері без доступу повітря або обгортається поліетиленовою плівкою. Якщо після висихання та повної полімеризації розчину полімерна плівка на поверхні експонату виглядає неприродно, поверхню слід обробити пензлем або ватним тампоном, змоченим в розчиннику (етиловому спирті або ацетоні).

Для укріплення нестабільних посудин з ознаками залишкової пластичності небажаним є використання вакуумної камери для просочення, дія якої базується на примусовому введенні захисного розчину в пори кераміки під дією вакууму та гідравлічного тиску. Знаходження такої посудини у значному обсягу рідини загрожує розчиненням шарів нестійкої поверхні, а зміна тиску може призвести до повного руйнування експонату.

Важливим питанням в реставрації є можливість консервації слабо випалених посудин *in situ* в польових умовах, коли необхідно зберегти пам'ятку під час проведення археологічних розкопок. В таких випадках допускається первинне просочення кераміки після розчищення від забруднень і до вилучення з ґрунту. На практиці археологами часто використовується просочення пам'яток слабоконцентрованим водним розчином клею ПВА, що не є бажаним. Головні недоліки даного методу у привнесенні в предмет зайвої вологи, що поєднується з досить умовним очищенням від забруднень. Тому для консервації в польових умовах доцільніше обирати неводні розчини полімерів (наприклад, паралоїду в ацетоні), цей метод виключає контакт з вологою та дозволяє в майбутньому за необхідністю провести розконсервацію пам'ятки для якісного очищення поверхні. Якщо ж немає впевненості у стані збереженості пам'ятки, не проведено тест на вологостійкість або фрагменти кераміки починають руйнуватись при механічному впливі, слід дати посудині просохнути в положенні, в якому її виявлено, після чого вилучити разом із масивом ґрунту (уникаючи при зберіганні контакту з вологою та не мити під час камеральної обробки). Подальші дії з пам'яткою (очищення та просочення) бажано проводити в лабораторних умовах.

Таким чином, важливим моментом при виборі методу просочення є стан збереженості пам'ятки, що укріплюється – її товщина, щільність, пористість, ступінь руйнування та наявність тріщин, а ступінь проникнення составу в пори матеріалу залежить від в'язкості полімеру, розчинників а також їх концентрації. Від правильного вибору методів і матеріалів укріплення черепка залежить успішність подальших реставраційних дій з експонатом – склеювання фрагментів керамічної посудини, доповнення втрат, тонування, що, в свою чергу, визначає умови зберігання, можливість транспортування пам'ятки та її експонування.

Серед пам'яток із залишковою пластичністю переважає ліпний археологічний посуд ритуально-поховального призначення (або інвентар з поховань, кенотафів та культових ям). Посуд даної категорії характеризується більш низькими фізико-механічними показниками щільності, міцності та низькою температурою випалу (430-530°C). Побутовий та ритуально-поховальний посуд об'єднує висока якість виготовлення, обробки та орнаментування. Але низькі фізико-механічні властивості посудин з поховань свідчать про те, що вони представляють собою лише керамічні копії кераміки, що використовувалась в побуті та виготовлялись лише для поміщення в поховання. Зазвичай, ритуально-поховальний посуд виготовлено з тієї ж формувальної маси, що і побутовий (рідше – з маси відмінного складу) та випалено за низької температури впродовж короткого проміжку часу нашивидкуроч [5].

Для наглядного пояснення особливостей реставрації посудин із залишковою пластичністю черепка можна навести кілька прикладів з колекції

ліпного посуду Національного заповідника «Хортиця» (насправді їх набагато більше, але ми обмежимося двома прикладами):

1. Горщик баночного типу (доба пізньої бронзи, зрубна культура). Інв. № 30831/А-1984. Посудину було виявлено на території о. Хортиця між б. Куцою та б. Музичною на дні ями під кам'яною закладкою в 2016 р. [8]. Горщик представляє собою посудину баночного типу висотою 94 мм, з пласким дном з закраїною, що нерівномірно виступає на 4-7 мм. Денце майже кругле, але по окружності фіксуються не заглажені «грані» (9), що вказує на те, що посудину формували на рухомій пласкій основі (кам'яна або керамічна плита, дошка або ін.), яку повертали по колу по мірі надання виробу форми. Тулуб округлий та трохи роздутий, плавно розширюється від дна до максимальної ширини у верхній третині посудини та трохи звужується до вінців. Краї вінців потоншені (до 4 мм) у порівнянні з товщиною черепка в середній частині тулуба (6 мм) та злегка завалені всередину, вінцям надано овальної форми. Формувальна маса світло-жовтого кольору, в тісті спостерігаються домішки крупнозернистого кварцу – до 1,5 мм, на поверхні присутні сліди вигорання органічних домішок. За кольоровою структурою злам черепка двошаровий: одна третина товщини від зовнішньої поверхні світло-жовтого кольору; дві третини (ближчі до внутрішньої поверхні) – чорного кольору. Вся внутрішня поверхня повністю вкрита кіптявою, на денці шар кіптяви потовщується до 0,5 мм, що вказує на можливість спалення в посудині органічної речовини під час проведення ритуалу. Зовнішня поверхня натомість, не дивлячись на присутність темних плям, в цілому має світло-жовтий колір. Тобто вогонь було розведено зсередини посудини.

На момент виявлення горщик одним з боків було уперто в гранітну брилу закладки; з іншого боку посудини фіксувалась вертикальна тріщина від центральної частини дна до вінців (по всій висоті посудини) з замуленими краями, що могла з'явитись під час випалу внаслідок швидкого підйому температури або недостатньої просушеності глини до випалу. Під впливом вологи та тиску ґрунту на краї тріщини (з кам'яним упором з іншого боку) горщик було сильно деформовано, а овал вінців сплюснися ще більше (зверху шар ґрунту безпосередньо над горщиком перебував під тиском кам'яних брил закладки). Про можливу низьку температуру випалу свідчить також наявність коріння трав'янистих рослин, що вільно проростало крізь м'який черепок, збільшуючи руйнівні процеси. Завдяки слабкому випалу при вилученні з ґрунту горщик розпався на 12 фрагментів (Мал. 1.4). Тест на вологостійкість підтвердив наявність залишкової пластичності, тому очищення від ґрунту та нестійких нашарувань проводилось сухим методом – скальпелем та пензлями. До початку склеювання, після просушування фрагменти горщика було просочено розчином паралоїду В72 в ацетоні – три рази трьохвідсотковим та один раз п'ятивідсотковим. Коли черепок достатньо зміцнився і став нестійким до механічних впливів, стали можливими подальші реставраційні дії – всі

фрагменти було склеєно в цільний експонат. Однак під час склеювання виникла нова проблема: внаслідок деформації під час перебування горщика під тиском у вологому ґрунті спостерігалось значне нестикування фрагментів вздовж горизонтальної тріщини, краї якої найбільше піддалися сплюснюванню (Мал. 1.5). Загальна деформація і розходження країв тріщини становлять – 8,5 мм в районі вінців та 5 мм в районі денця (Мал. 2.1). Таким чином, було зроблено висновок про неможливість правильного відтворення профілю посудини в ході реставраційного втручання, а гіпсові доповнення і мастикування швів на ділянці з деформацією є некоректними та порушують оригінальні пропорції. Тому доповнення були зроблені лише в тих частинах посудини, де збереглась рідна площина – без викривлення пропорцій (Мал. 2.2-4).

Інший приклад – ліпна курильниця (інв. № НДФ-13902), виявлена під час археологічних досліджень НЗХ в похованні доби бронзи Катакомбної культури біля б. Ушвиної, о. Хортиця, м. Запоріжжя в 1993 р. [9, с. 12]. Представляє собою ритуальний посуд, що використовувався в культових цілях – під час проведення поховального обряду (курильниці часто фіксуються в якості інвентарю в похованнях катакомбної культури). Безпосереднє призначення – спалювання ароматичних речовин (трав). Морфологічно складається з напівсферичної чашки з діаметром вінців 120 мм, та ніжки-підставки неправильної форми.

Експонат найціквіліший на реставрацію вже очищеним від ґрунтових забруднень у вигляді 1/3 частини чашки, склеєної з фрагментом ніжки (80 x 55 x 65 мм) та чотирьох менших фрагментів (Мал. 3.1). Ніжка неправильної форми, висотою 26 мм, діаметром в місці кріплення чашки 53 мм. Підшва ніжки розширюється та розходить на шість заокруглених виступів-пелюстків (відповідно до звіту археологічних досліджень) [9, с. 12] – три з яких було втрачено в процесі вилучення з ґрунту та камеральної обробки.

Чашка орнаментована чотирма горизонтальними рядами різнонаправлених косих насічок, що разом утворюють зигзаги (або ялинковий орнамент). Перший ряд насічок нанесено на краї вінець, останній розташовано на 8 мм вище кріплення ніжки.

Черепок слабкий, погано спечений – на зламі дрібнопористий, за структурою гришковий. При загальній товщині черепка чашки від 9 до 12 мм, жовта спечена кірка, прилегла до поверхонь становить лише 0,5-1 мм, середня ж частина представляє собою нестійких рихлий шар чорного кольору. В тісті спостерігаються домішки дрібних неперепалених рослинних волокон білого кольору. Все це вказує на дуже низьку температуру випалу (приблизно 450-550°C). Ймовірно, посудину було виготовлено нашвидкуруч для використання в поховальному обряді.

Враховуючи наявність залишкової пластичності та нестійкості до вологості і механічних впливів (що було підтверджено тестом), повний демонтаж

фрагментів не проводився. Після укріплення черепка розчином паралоїду В72 в ацетоні з поступовим підвищенням концентрації з 1 до 5%, було здійснено склеювання окремих фрагментів експонату, а відсутність деформацій дозволила в повній мірі провести доповнення втрат чашки та ніжки курильниці (Мал. 3.2-6).

Таким чином, серед пам'яток із залишковою пластичністю переважає ліпний археологічний посуд ритуально-поховального призначення, рідше – гончарна кераміка, що датується періодом раннього середньовіччя. Тому головні особливості черепка можна передбачити за аналогією, враховуючи датування та призначення керамічного виробу. Переважно такі пам'ятки доходять до наших часів у деформованому або фрагментованому вигляді. До проведення тесту на вологостійкість наявність залишкової пластичності можна виявити за кольоровою структурою черепка, присутністю у складі формувальної маси не перепаленої органіки та осипами при механічних впливах.

В ході реставрації після обов'язкового тесту на вологостійкість, акцент в першу чергу робиться на укріпленні черепка розчинами полімерних смол, після чого визначається доцільність подальших реставраційних заходів. В деяких випадках – можливе використання консервації *in situ* – до вилучення пам'ятки з ґрунту.

Загальна схема реставрації подібних посудин виглядає наступним чином: 1. тест на вологостійкість; 2. очищення сухим, або водно-спиртовим методом; 3. просушування; 4. укріплення розчином полімеру; 5. склеювання, мастикування, та доповнення втрат – виконується за необхідністю в залежності від стану пам'ятки.

Так, на ділянках зі значним нестикуванням, спричиненим загальною деформацією посудин із залишковою пластичністю, реставраційні доповнення та мастикування є неможливими та некоректними, адже вони порушують профіль та оригінальні пропорції керамічного виробу. В окремих випадках реставрація таких знахідок може зводитись до очищення та консервації – збереження експонату або його окремих частин без реконструкції.

Дуже близькою до слабо випаленої кераміки є група знахідок з глини, що за типологію відноситься до елементів архітектури – таких як сирцева цегла (плінфа) або глиняна обмазка, що на відміну від власне кераміки не піддавались навмисному випалу. Для таких пам'яток характерна максимальна пластичність глиняної маси та нестійкість до вологи і механічних впливів. Під час реставрації пам'яток цієї групи використовуються методи, спільні для всіх предметів з ознаками залишкової пластичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальные проблемы изучения древнего гончарства / ред. А.А. Бобринский. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1999. – 233 с.

2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
3. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М.: Наука, 1991. – 215 с.
4. Бобринский А.А. К методике изучения обжига керамики // Первая кубанская археологическая конференция. Тез докл. – Краснодар: Кубанский ГУ, 1989. – С. 20-23.
5. Борисов В.А. Опыт разработки и применения экспериментальных методов исследования керамики (по материалам эпохи бронзы Верхнего Приобья): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / В.А. Борисов. – Барнаул, 2009. // <http://www.disserscat.com/content/opyt-razrabotki-i-primeneniya-eksperimentalnykh-metodov-issledovaniya-keramiki>
6. Волкова Е.В., Цетлин Ю.Б. Некоторые проблемы экспериментального изучения обжига сосудов // Самарский научный вестник. – 2015. – № 3 (12). – С. 56-62.
7. Историческая физика. Реконструкция древних технологий. Обжиг керамики. Режимы обжигов различных видов керамических изделий. Процессы, происходящие при обжиге. // http://www.abitura.com/historic_physic/obgig_keramiki.htm
8. Никоненко Д.Д., Матера М. Звіт про археологічну розвідку на о. Хортиця у 2016 р. // НА НЗХ, спр. 948. – 33 арк.
9. Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-93» // НА НЗХ, спр. 740. – 41 с.
10. Реставрация музейной керамики: Методические рекомендации / Л.Н. Андреева, А.С. Антонян, Т.И. Барабанова и др. / Под общ. ред. Л.Н. Андреевой. – Москва: ВХНРЦ им. акад. И.Э. Грабаря, 1999. – 144 с. // <http://art-con.ru/node/3094>
11. Физико-химические процессы при обжиге // <http://www.stroitelstvo-new.ru/keramika/obzhig-2.shtml>

РОЗДІЛ IV. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Головаха Р.В., Денисенко А.О.
м. Запоріжжя

ЕТНОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Відображені результати проведеної етнографічної експедиції до с. Мала Лепетиха Херсонської області.

Ключові слова: етнографічна експедиція, усна історія, джерело.

Етнографічні експедиції є неоцінним джерелом для вивчення регіональної історії: не тільки досліджується усна історія, але вивчається матеріальна складова культури населення чітко визначеної територіальної громади. Саме тому, одним із головних напрямків діяльності співробітників Національного заповідника «Хортиця» є проведення різноманітних етнографічних експедицій, це не тільки дозволяє виявити та дослідити регіональні історичні особливості, а є джерелом поповнення фондозбірки заповідника.

У 2016 р. (29.09.-02.10.) співробітниками заповідниками та членами Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України А.О. Денисенком та Р.В. Головахою було організовано та проведено етнографічну експедицію у с. Мала Лепетиха Великолепетиського району Херсонської області, метою якою було:

1. Проведення дослідження території де присутні певні аномалії.
2. Пошук та огляд залишків печер.
3. Пошук артефактів для поповнення колекції Національного заповідника «Хортиця».
4. Проведення поверхневого опитування місцевого населення, з метою конкретизації інформаційного матеріалу та подальшим його використанням під час наступних досліджень.

Село Мала Лепетиха – центр сільської ради, розташоване на лівому березі Дніпра, за 7 км від районного центру.

Неподалік села, в Широкому кургані, виявлено поховання кіммерійського вождя IX-VIII ст. до н.е., розкопано скіфський курган IV-III ст. до н.е., в якому знайдено 81 бронзовий наконечник бойових стріл.

Казенне село Мала Лепетиха було засноване 1792 року на березі р. Лепетихи – лівої притоки Дніпра. Звідси й походить назва села. 1802 року Мала Лепетиха увійшла до складу Мелітопольського повіту Таврійської губернії.

Першими жителями Малої Лепетихи були колишні запорізькі козаки, збігли кріпаки, а також переселенці з Полтавської, Чернігівської та Курської губерній,

кількість яких особливо зросла на початку XIX ст. Менш як за три роки (з травня 1807 року по січень 1810 року) до села прибуло 685 чоловік. В 1861 році в селі налічувалося 463 двори з 2979 жителями. Переважна більшість переселенців прибули з Чернігівської губернії.

Крім закріплених казною 12 861 десятини землі, за Малою Лепетиною числилося ще й 4800 десятин запасних (1862 року їх передали сусідньому селу Зеленому), на яких частина жителів села осіла хуторами.

Крім хліборобства, значна частина жителів всю осінь і зиму добувала будівельний камінь, великі поклади якого були поблизу села в Пуциній Балці. Камінь продавали не лише односельцям, а й жителям навколишніх сіл. Особливістю забудови села було те, що всі будівлі – хати, господарські приміщення, навіть огорожа дворів та розмежування городів споруджувалися з каменю.

Чимало жителів Малої Лепетихи працювало на двох заводах, що належали німцям-колоністам, у сусідньому селі Сергіївці, де виготовлявся сільськогосподарський реманент: жниварки, віялки, плуги, букери.

З 1861 року у Малій Лепетисі діяла одна початкова школа, яка утримувалась на кошти жителів. Через 30 років у селі відкрилася земська однокласна школа на 60 учнів. На початку XX ст. працювали три невеликі земські, 2 церковнопарафіяльні школи, в яких навчалося 261 учнів, серед них 49 дівчат.

Перші етнографічні експедиції до цього села організовувались з 2007 року. Під час минулих експедицій було обстежено сільське кладовище, яке налічує багато надгробків початку XIX ст. Викликає цікавість дослідження розгалуженої системи колодязів, яких у селі були десятки, найглибші з тих, що збереглися, сягають близько п'ятдесяти метрів. Деякі з них були обстежені членами попередніх етнографічних експедицій. Під час досліджень залишків кам'яних споруд знаходили артефакти козацької доби (ступи та жорнова), які поповнили колекцію Національного заповідника «Хортиця». Також експедицією 2007 року було знайдено входи до печер, проте, на той час глибше вхідної зали пройти не вдалося.

Отже, одним із завдань цієї експедиції стало обстеження території між південним схилом балки Голої та хутору Сергіївка. У XIX ст. тут мешкали «німці-меноніти». На фотознімках із космосу простежувались аномалії ландшафту не природних (явно штучних, рукотворних) форм. Проте прибувши на місце, виявилось, що час для таких розвідок був обраний невдало – степова рослинність перетворила ландшафт у непролазні хащі, що зробило проведення розвідки неможливим. Тому було прийнято рішення обстежити лісосмуги на наявність зразків монументальної скульптури, адже степ у цьому регіоні багатий на кургани. Перший день пошукових робіт не дав позитивного результату.

На другий день проводилося обстеження печер. Слід зазначити, що входи до печер знайти було доволі важко, адже вони сильно замулені та густо поросли дерезою. Нам вдалось знайти чотири входи. Один окремих вхід дуже замулений, тому потрапити туди цього разу не вдалось. Три інші входи були сконцентровані в одному місці. Пробиваючись протягом двох годин крізь непролазні хащі, що ховали печери від людського ока, ми нарешті потрапили всередину. Вже у печері стало зрозуміло, що це та печера, яка була обстежена під час першої експедиції 2007 року. І що два сусідні входи також ведуть до вхідної зали. Під час першої розвідки (2007 р.) далі вхідної зали членам експедиції пройти не вдалось, адже проходи, що ведуть углиб, були дуже замулені. Цього разу пощастило більше, дивовижним чином за дев'ять років частина проходів розчистилась. Звісно, не маючи спеціального обладнання, глибоко заходити, а швидше залазити в печери є доволі ризиковою справою. Печера заманила нас метрів на п'ятдесят потім ми схаменулись і вирішили повернутись. Проте, побачене дарує надію, що наступного разу озброївшись дронами та іншим обладнанням, можна розвідати більшу площу. Головною метою дослідження вищезгаданих печер є визначення «авторів» цих споруд, часу будівництва та їхнє призначення. Поширена думка, що печери з'явились під час процесу видобування каменю, як то було в Скельках біля м. Василівки чи на Одещині. Але і в Скельках, і на Одещині камінь залягає досить глибоко: під шаром глини та гумусу, і іншого способу видобувати його немає. Тут же камінь залягає близько до поверхні, навіть збереглися відомості, що в кінці XIX ст. та у XX ст. добування каменю відбувалось відкритим способом. Під час опитування старожилів, яким доводилось бувати в глибині печер, була актуалізовано доволі багато цікавих фактів. Мешканки села, Гана Іванівна та Марія Іванівна, розповіли, що у 1946 році їм доводилось побувати у печерах вперше. Тоді був голод і вони пішли на поле назбирати зернят, що лишились після збору врожаю. Та у ті часи така діяльність була незаконна і каралась. Їх помітили доглядачі на конях і витягнувши шомполи з гвинтівок, щоб надавати по шії, розпочали погоню, дівчата почали тікати. Звісно про існування печер вони знали, і на щастя, знаходились неподалік від входу. Сховавшись у печері вони з переляку побігли у глиб. Побоюючись, що вхід, де вони залізли, будуть стерегти – вирішили знайти інший вихід, адже з розповідей свого діда знали, що найдовший коридор виходив у степу в колодязі, за трасою, приблизно в десяти кілометрах. Там тоді жив наглядач за рейдерною дорогою Єлькін – чужина людина. Шлях дівчата підсвічували собі саморобними смолоскипами, робили їх з ганчір'я залишеного партизанами, які переховувались тут під час війни. Мандруючи печерою бачили безліч різного лахміття та речей: казанки, як радянські, так і німецькі, шинелі та фуфайки, каски та кашкети німецькі та радянські, матраци набиті соломкою. Понад стінами були видовбані лави, на одній з них лежав кістяк людини, але, що цікаво, залишків одягу на ньому не було. Печери складались із декількох залів. Зали розділялись стінами, проходи

в стінах були невеличкі – тож треба було пролазити навкарачки. Третій зал був найбільший, кажуть, що у ньому їм було дуже моторошно – адже смолоскипи повністю його не могли освітити. З цього залу вели коридори. Один коридор був такий вузький та низький, що треба було лізти майже на пузі, протяжність його не пам'ятають – проте довгенький, тим коридором вони потрапили у невеличке приміщення заввишки у зріст людини, ця кімнатка була якась незручна і їм стало лячно, тому вони навіть всього не оглянувши повернули назад. Інший коридор із великої зали вів у приміщення з колодязем, невідомо чи був то колодязь з водою чи ні. За словами дівчат, вони кидали туди (в колодязь) підпалене ганчір'я – проте дна не побачили. Більшість проходів була заввишки у зріст людини, іноді доводилось повзти навкарачки. Стелі чорні закопчені. Слідів обвалів не бачили. До ступу вони так і не дійшли. Проблукавши цілий день, надвечір випадково знайшли вихід. Дома про свої пригоди розповіли батьку. Батько дуже розхвилювався, бо сказав, що до ступу вони все одно не дійшли б, адже коридор під час війни обвалився, а от у вигрібну яму чи у колодязь, по необачності, провалитись могли. Також батько їм розповів, що у печерах могла лишитись вибухівка та озброєння: сам він під час війни переховувався там з партизанами і коли німці їх викурювали з печер, то виходили вони без озброєння – все лишили там. А що до входів, то більшу частину німці підірвали. Також батько розповідав дівчатам, що начебто з печер (що знаходяться на українській горі) був підземний перехід під балкою на руську гору. Також був вихід до якогось погребу: саме ним часто користувались під час війни для постачання їжі партизанам.

Зараз у печері стеля в проходах знаходиться на висоті до одного метру. У вхідній залі підлога затекла глиною, а тоді вона була мощена (чим саме вимощена не зрозуміло, але точно не бруківкою з вапняку).

На нашу думку, пояснювати будівництво печер банальним видобуванням каменю нелогічно, простіше його було видобувати відкритим способом, як це робили у XIX-XX ст. Добування каменю у штольнях дуже енерговитратна справа. По-перше, це ризиковано; по-друге, виснажливо для працівників, люди постійно знаходились у замкненому середовищі заповненому пилюкою та продуктами горіння смолоскипів і при цьому слід брати до уваги мізерну кількість каменю, яку міг винести на собі працівник пересуваючись по кілометрових коридорах. Також необхідно було робити розгалужену систему вентиляційних колодязів. Можливо, з цієї причини у селі так багато колодязів, проте, не усі будувались для добування води. А ті, що будувались для води могли також відігравати роль як вентиляційних колодязів, так і потайних виходів з печер. Люди, які займаються чисткою колодязів, розповідали, що їм доводилось бачити в стінках шахт колодязів закладені проходи. Логічніше припустити, що печери будувались як елемент фортифікаційних оборонних споруд, або як схованка з потайними виходами. Проте, ким і коли вони були побудовані невідомо. В опрацьованій нами літературі присвяченій печерам та

штольням України згадок про печери с. М. Лепетиха не знайдено. Подібні підземні комунікації існують на правому березі у с. Червоний Маяк Бериславського р-ну Херсонської обл. у балці Пропасній. Відомо, що свого часу їх використовували розбійники та козаки, які не хотіли коритися кошовому. Ось так описував цю балку літописець Свято-Георгіївського Бизюкового монастиря Н.Ф. Ногачевський «Если мы унесемся мыслию за 150 лет до нашего времени, то увидим на расстоянии 16 верст от турецкого Кизикермена – ныне города Берислава, вверх по течению Днепра, с правой его стороны, удивительно глубокую балку, носящую название «Пропасной». ...Пропасная балка была сплошь покрыта густым лесом и кустарниками; человеку только с трудом удавалось пройти среди этой дикой растительности. Здесь был притон разбойников и воров, а главное – запорожских шаек, не желавших подчиняться кошовому. Цель, для которой предназначались эти подземные жилища, была: прятать свою добычу, пиршествовать и укрываться от преследований со стороны разъездов и казачьих отрядов кошевого». На краю цієї балки стояв «Запорозький городок» – у минулому турецька фортеця оточена високим валом. Саме в цій фортеці виникло Сафоновське подвір'я з часом перейменоване у Георгіївський Бизюків монастир. Приводом для передачі землі був наказ «1872 г. 23 мая, по указу Новороссийской Губернской Канцелярии, в Кизикирменском уезде, при реке Днепр, с правой стороны Пропасной балки, 3 245 десятин земли, а сверх того, лежащие против сей дачи, за Днепром, плавни до реки Конки, заключающие в себе более 2 000 десятин...». «Таврійський Афон» – так називали сучасники тих часів місце, де стояв Свято Георгіївський Бизюків монастир. «Вглубь его высоких покатых склонов и обрывистых берегов уходили подземные ходы и пещеры, тянувшиеся на десятки километров. Кем и когда они вырыты, точно не известно. Есть только предположения, что оставлены они с той поры, когда земли эти нещадно топтали дикие и жестокие кочевники, не оставляя ничего живого на своем пути. В более поздние времена ходами пользовались запорожцы и ищущие уединения христиане.» За згадками старожилів, раніше виходів з печер було багато і виходили вони безпосередньо до самого Дніпра. Розповідали, що раніше під землею можна було обійти все село, а іноді і проїхати на коні. Від пристані печери вели до монастирських складів, проте після будівництва Каховської ГЕС рівень води значно піднявся та затопив більшість виходів. А рибалки села Червоний Маяк іноді виловлювали старовинні пляшки з монастирським вином. Отже, дослідження печер в с. М. Лепетиха є актуальною та перспективною темою. Для більш ґрунтового дослідження треба організувати тривалу експедицію з залученням необхідної матеріально-технічної бази.

Ще одним завданням для експедиції був пошук етнографічних пам'яток для поповнення фондової колекції НЗХ. Під час експедиції 2011 року було знайдено два кам'яних корита, проте тоді поспілкуватись з місцевими

жителями з приводу їх передачі до заповідника не вдалось. Цього разу ми знайшли ці корита та їхніх власників. Одне корито розміром приблизно 1,5 м завдовжки, 0,8 м завширшки та 0,6 м заввишки мало трохи округлу форму. Власник повідомив, що предмет витягли з колодязю, під час його розконсервації та чистки. За словами місцевого мешканця, такі корита раніше, зазвичай, стояли біля колодязів для напування худоби. Він погодився передати пам'ятку за невелике винагородження. На сьогодні воно поповнило колекцію лапідарію, розміщеного на території Кам'янської Січі. Інше корито, яке стояло біля сусіднього двору, за габаритами було трохи більшого розміру та прямокутної форми. Проте власники продати пам'ятку не погодились посилаючись на те, що це їхня сімейна реліквія.

Загалом, незважаючи на нетривалість етнографічної розвідки, можна стверджувати, що вона пройшла досить результативно. Планується і надалі організовувати виїзди до цього села. Адже с. М. Лепетиха тісно пов'язана як з добою козацтва, так і збільш давньою історією Південного Подніпров'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Денисенко А.О. Звіт про науково-дослідну роботу за 2016 рік по темі: «Методи збереження, консервації та реставрації предметів археологічного походження з чорних, кольорових металів та деревини» // НА НЗХ.

2. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / Касьяненко О.Є. (голова редколегії) та ін. – К., 1972.

3. Григорьевский Бизюков монастырь Херсонской епархии / Сост. Н.Ф. Ногачевский. – Одесса, 1894.

Тітова І.С.
м. Запоріжжя

ХОРТИЦЬКЕ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРЕЗ ОСОБУ М.М. ВОРОБЙОВА

В колекції Національного заповідника «Хортиця» серед більше ніж 17 тисяч предметів групи зберігання «Папір», 15 тисяч представлені документами радянського часу. Так співпало, що в нашій фондозбірці можна виділити комплекс речей родини Воробйових, голова якої, Микола Маркович, брав участь у заснуванні на о. Хортиця Запорізької філії Українського науково-дослідного інституту електрифікації та механізації сільського господарства. Він майже все життя працював в філії. А у важкі для міста часи брав участь в обороні Запоріжжя 1941 р.

Комплекс складається з 34 предметів. Майже половину становлять особисті листи, передані до музею генеральним директором Національного заповідника «Хортиця» М.А. Остапенко. Вони доповнили документи, отримані ще у 1981 р. від другої дружини Миколи Марковича, Клавдії Трохимівни (Акт прийому № 270 від 14.10.1981 р.). Вивчаючи ці матеріали, нам вдалося відновити події

більше ніж сторічної давнини, а разом з тим згадати історію о. Хортиця та м. Запоріжжя у 1930-70-х рр. XX ст.

Народився Микола Маркович Воробйов 09.08.1904 р. в ст. Курман-Кемельчи, Кримської області. За національністю він називає себе українцем. Розпочинав свою освіту у Харківському медичному інституті, який не закінчив [1, с. 19]. Пізніше, у військовому квитку, у графі освіта буде вказано Харківський Робочий Університет, електромеханічний факультет (19345/П-12846). Отримавши професію електромонтера, він почав працювати з 19 років. В цей час у нього з'явився перший син Володимир [1, с. 12]. Мешкала родина Воробйових у Харкові, на вулиці К. Лібкнехта, 41 [1, с. 1].

З 18 квітня 1930 р. Микола перебуває на посаді механіка-монтера при Тресті Дніпровських електросількомбінатів (ДЕСК) [1, с. 1]. Трест знаходився у м. Харків та мав на меті дослідження в галузі використання електроенергії, досягнень агрокультури та механізмів в сільському господарстві. Для проведення робіт ДЕСК в місцях практичної діяльності призначав співробітників [2, с. 101].

Подальші події пов'язують долю Миколи Марковича з Запоріжжям та о. Хортиця. Наказом № 33 від 23.05.1930 р. по тресту ДЕСК, його підпорядковують Уповноваженому у справі електрифікації острова Хортиця та Мокрянського радгоспу. Про умови виїзду повідомлялось наступне: утримання 200 крб. на місяць з навантаженням 25% на заміну добових та оплату квартири, а також витрати по переїздах [1, с. 4]. У попередній телеграмі були поставлені наступні завдання: до початку електрифікації радгоспів, Миколі Марковичу займатися питаннями постачання електроенергії, облаштування ліній передач, придбання необхідного матеріалу та іншого, що стосується його спеціальності [1, с. 2]. Через декілька днів плани конкретизуються: 1. З'ясувати питання щодо електрифікації о. Хортиця від Дніпрельстану та від власної станції з урахуванням термінів виконання та кошторису; 2. Накреслити проект електрифікації о. Хортиця, враховуючи освітлення, зрошення уночі, боротьбу зі шкідниками [1, с. 5].

Виконуючи професійні обов'язки, Миколі Марковичу доводилось узгоджувати і особисті проблеми. Так, на середину червня, він разом з дружиною Ганною Михайлівною та п'ятирічним сином Володимиром продовжував вимушено мешкати у готелі «Велике Запоріжжя» через відсутність вільних кімнат у зв'язку з ремонтом верхнього поверху у будинку ДЕСК. Коштував такий номер 4 крб. на добу [1, с. 6]. М.М. Воробйов намагався сплачувати проживання за рахунок Тресту, але з цим, ймовірно, виникали проблеми, враховуючи листи бухгалтерії з проханням роз'яснити, які саме видатки замінюються навантаженням до платні в розмірі 25%. Так само бухгалтерія просила остаточно врегулювати питання виплат співробітникам Тресту, що були відряджені до Запоріжжя і там працювали, а платню одержували у Харкові [1, с. 9].

Хоча на заяві М.М. Воробйова від 18.06.1930 р. ми бачимо помітку олівцем – запропонувати поселитися на о. Хортиця, він на 30.09.1930 р. продовжує мешкати разом з родиною у готелі [1, с. 6, 12].

Протягом липня Микола Маркович працює у Дніпропетровському радгоспі «Чаплі» для з'ясування справ з електрифікації та установки динамо [1, с. 8]. У серпні місяці відряджений в Брилівську дослідну станцію [1, с. 10], займається обладнанням приміщення Аполонівського радгоспу електрикою [1, с. 11].

Важливим та, вірогідно, складним для М.М. Воробйова був грудень, про це свідчать кілька телеграм з інформацією про «затримання та чистки» [1, с. 13, 14]. Враховуючи запис про переведення М.М. Воробйова з 05.12.1930 р. на Дослідну станцію з електрифікації сільського господарства при Науково-Дослідному Інституті у якості електромонтера з тим же окладом, можна припустити, що перевірку він пройшов [1, с. 20]. Цікаво, що у трудовій книжці від 05.12.1930 р. зазначена робота у Запорізькій філії «ВІМЕ» на посаді заступника директора (19358/П-12859).

За спогадами першого директора української філії «ВІМЕ» на о. Хортиця, Бейліса Михайло Юхимовича, у 30-х роках не було окремих факультетів, інститутів, які б готували інженерів-електриків саме сільськогосподарського профілю [3, с. 1]. Таким чином, багато питань з електрифікації острова Миколі Марковичу доводилось вирішувати на місці, покладаючись на свій досвід та власну ініціативу. На початку грудня 1930 р. він відправляється на Дніпробуд до Електромеханічного відділення для отримання матеріалів, а також негайного переобладнання підстанції для потреб Хортиці. Весь будівельний матеріал та апаратуру рекомендувалося переправляти на острів, використовуючи для цього робочу силу радгоспів [1, с. 9]. Потрібно було слідкувати (через відділ забезпечення) за прибуттям вантажів, жодного дня не затримувати їх [1, с. 17]. Всі проблеми вирішувати на місці, для запобігання тяганини. Якщо виникнуть дрібні витрати, запропоновувалося скористатися касою радгоспу [1, с. 18].

За проектом Українського Державного Електробудівничого Тресту, електрифікацію острова планувалось завершити до 15.11.1930 р., але роботи затягнули до весни 1931 р. Протягом квітня-травня 1931 р. були змонтовані високовольтні лінії в 6600 Вт загальною протяжністю 7080 м від підвищуючої підстанції при залізничній станції «Січ» до радгоспу із відгалуженням на молочну ферму, виноградне поле та насосну підстанцію. Провели освітлення житлових приміщень та вулиць [2, с. 104]. Загалом, електроенергія була потрібна для дослідної станції з електрифікації сільського господарства, яка проводила роботи по зрошенню, дощуванню, прогріву ангарів та парників, електрооранці [4, с. 28]. Цікавим напрямком роботи стало вирощування нових культур, не характерних для даного регіону: таких, наприклад, як рис [2, с. 106].

Як заступник директора, Микола Маркович залучався до розв'язання цих питань. З 1934 р. дослідна станція була реорганізована у Запорізьку філію Всесоюзного інституту електрифікації сільського господарства (ВІЕСГ) [2, с. 106].

В середині 30-х рр. продовжуються роботи з електрифікації теплиць, пташників, т.ін. [5, с. 1]. Для забезпечення кадрами електротеплиць та парників, філія у 1936 р. провела курси з підготовки городників та електромонтерів [6, с. 3].

Протягом наступних років були розроблені: установка для пневматичної чистки в умовах радгоспної конєферми, водоструминний вакуумний насос для доїльних установок [7, 8].

1941 р. колектив зустрів у новому лабораторному корпусі, побудованому протягом 1938-1940 рр. на східному березі острова. У передвоєнні місяці діяльність філії проходила за річним тематичним планом. Важливою подією стало проведення Всесоюзних курсів з електромеханізованого доїння корів, на яких навчалося 88 чоловік із різних міст СРСР. Вивчали курс загальної електротехніки, доїльне обладнання, конструкцію та експлуатацію вакуум-насосів, повітряні двигуни, системи водопостачання. Керівником та викладачем курсів був директор філії М.Ю. Бейліс. Серед викладачів був і заступник директора, М.М. Воробйов, який з лютого місяця за сумісництвом виконував обов'язки директора підсобного господарства [9, с. 1]. До речі, 14 березня 1941 р. Микола Маркович отримав від Головного Комітету Всесоюзної сільськогосподарської виставки велику срібну медаль (19346/П-12847).

Від 01.07.1941 р. маємо наказ № 65 про мобілізацію заступника директора М.М. Воробйова до РККА [10, с. 36]. Але, скоріш за все, робочі моменти не дозволили йому залишити посаду, бо вже на наступний день він повертається до філії [10, с. 38]. Остаточо мобілізують його 15 липня 1941 р. [10, с. 45].

До жовтня 1941 р. він перебував на посаді помічника командира з М.Т.О. при 961 стрілковому полку 274 стрілецької дивізії Південного фронту. Ця дивізія була сформована з 15.07. по 15.08.1941 р. у районі м. Запоріжжя за наказом № 1107 ставки Головного командування від 11.07.1941 р. під керівництвом штабу Південного фронту, за активним сприянням обласного комітету КПУ та облвиконкому. Особистий склад формувався із мешканців міста та області. Командиром 274-ї стрілецької дивізії з 10.07.1941 по 20.10.1941 р. був полковник П.І. Немерцалов. У серпні дивізія переходить до складу 12 Армії Південного фронту. Згідно наказу штабу вона звільняла о. Хортицю від німців, забезпечувала оборону міста та евакуацію обладнання, кваліфікованих працівників запорізьких підприємств. Особисто перед 961 стрілецьким полком було завдання тримати оборону у районі В. Хортиці – 4-го селища. У районі мосту війська 274-ї дивізії створили справжнє пекло для ворожих сил, не даючи їм змоги відступати на правий берег. Противник залишив більше 500 солдатів та офіцерів, багато поранених та військову

техніку. 6 вересня 1941 р. острів був повністю звільнений від фашистів. Це дало змогу демонтувати та евакуювати запорізькі заводи. За це дивізія отримала Червоний прапор [11]. Миколу Марковича було нагороджено орденом Великої Вітчизняної війни II ступеня, який він отримав зі слів родичів у 1941 р. (ДМ/С-259).

З 03.08.1941 р. по 20.10.1941 р. внаслідок укомплектування 274-а дивізія підпорядковується 4-й стрілецькій, де М.М. Воробйов служив на посаді дивізіонного інженера по жовтень 1942 р. Наступні декілька місяців він був у резерві Інженерних військ, м. Москва (19345/П-12846). А вже з 31.12.1942 р. займає посаду дивізіонного інженера 17 Артилерійської дивізії Першого Українського фронту з окладом 1300 рублів на місяць (30881/П-17998). Пізніше, ця дивізія входить до складу Воронежського фронту і разом з іншими артилерійськими об'єднаннями братиме участь у звільненні Лівобережної України.

З середини березня 1944 р. дивізія вела важкі бої на проскурівському напрямку. Зараз це м. Хмельницький. 25.03.1944 р. місто було звільнено від гітлерівських військ у ході Проскурово-Черновецької операції військами 1-го Українського фронту. У речовій книжці командира, на обкладинці, є перелік речей Миколи Марковича, які списані по акту від 20.04.1944 р. як втрачені у бою під м. Проскуровом (19347/П-12848).

10 червня 1944 р., у званні дивізіонного інженера, без поранень та контузій, М.М. Воробйов був звільнений у запас (19345/П-12846). За участь у радянсько-німецькій війні Наказом Президії Верховної Ради СРСР Миколу Марковича було нагороджено медалями: «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» (19350/П-12851; 19349/П-12850). Слід додати ще ордени: Вітчизняної війни II-го ступеню та «Червоної Зірки» (19345/П-12846).

На початку червня 1944 р. колишнього військового зараховано до ВІМЕ на посаду заступника директора (19358/П-12859). Декілька місяців він перебував у Москві разом з родиною. У фондах НЗХ є три листи старшого сина, Володимира, який в цей час був на фронті, до батька саме у м. Москву (30892/П-18009; 30893/П-18010; 30894/П-18011). Цікаво, що один з цих листів датується ще 10 травням, але відправлений батьку вже на адресу ВІМЕ, м. Москва.

Треба наголосити, що саме завдяки листам старшого сина Володимира, тепер до матері, Ганни Михайлівни, ми дізналися деякі цікаві факти з родинного життя Воробйових. Так, з'ясувалося прізвище першої дружини та матері обох синів – Власова (за адресою на листі) (30882/П-17999). Скоріш за все, вона теж працювала у Запорізькому філіалі ВІМЕ. Згідно наказу № 85а від 09.08.1941 р. про переведення (слово «евакуація» на початку війни не використовувалося, розраховували на короткотерміновий від'їзд) працівників у м. Енгельс Саратовської області РСФСР для проведення основних робіт на

Енгельській МТС, родина залишає Запоріжжя. Враховуючи ситуацію на фронті, було прийняте рішення про продовження евакуації філії і третього жовтня 1941 р. її перевели у столицю Казахської РСР, м. Алма-Ату, а саме селище Іссик. У наказі пропонувалось працівникам виплатити одноразову допомогу у розмірі місячної зарплати, а членам їхніх родин – $\frac{1}{4}$ від загальної суми. Тут вони перебуватимуть по липень 1944 р. [9, с. 1]. Підтвердження цьому знаходимо у листах старшого сина Володимира, який у 19 років, в середині січня 1944 р., звідси пішов на фронт. В одному з листів він писав, що йому важко пристосуватися до нового часу, бо він звик до казахського. Листи адресуються у м. Алма-Ату, Казахська СРСР на вулицю Виноградова, 63, де мешкала його мати, бабуся та молодший брат Юрій. Саме йому, через декілька місяців старший син Миколи Марковича напише, що наскільки цікаво читати книгу про війну, настільки не цікава вона у реальності, війна – це жахлива річ (30885/П-18002, 30888/П-18005).

Служив Володимир у Білорусії (30886/П-18003), брав участь у боях за Вітебськ (30887/П-18004). Третього березня 1944 р. у листі до рідних в Алма-Ату він напише, що отримав призначення до батька. Також, з цього листа ми дізнаємося, що рідні міркували переїжджати із Алма-Ати до Запоріжжя і він буде про це розмовляти з батьком. Дехто з їхніх знайомих був у Запоріжжі, на Хортиці. Розповідав, що квартира, де вони жили – ціла, навіть є буфет, хоч і без дзеркал (30890/П-118007). Таким чином, з'ясувалося, що спочатку родина проживала саме у квартирі, бо пізніше Микола Маркович разом з новою дружиною буде мешкати у будинку № 6 Наукового містечка.

Точно не відомо, зустрілися батько з сином чи ні, на 18 березня Володимир пише, що батько приїде ще не скоро (30891/П-18008). В останньому листі з нашого фонду, від 1 липня 1944 р., Володимир розповідає про складні відносини його з комбатом та комдивом. Цей лист він відправляє ще на Москву (30894/П-18011). І він дуже важливий. Це останній свідок родинного зв'язку, бо сліди Володимира надалі втрачаються. Навіть у військовому квитку, який Микола Маркович оформив 16.11.1949 р., у графі родинне положення та склад родини, старший син Володимир не вказується. До речі, ім'я дружини вже інше – Кузьменко Клавдія Трохимівна, 1911 р.н. (19345/П-12846). Саме ця жінка, мешкаючи у 1970-х рр. на о. Хортиця за адресою Наукове містечко, будинок 6, як К.Т. Воробйова, тобто нова дружина Миколи Марковича, буде розшукувати старшого сина чоловіка, якого було поранено і подальша доля невідома (30895/П-18012). Нажаль, запит до Подільського архіву при Військово-Медичному музеї Міністерства Оборони СРСР до відділу обліку особистих втрат сержантів та солдат Радянської Армії результатів не дав (30896/П-18013). Нами було виявлено помилку при уточненні року народження Володимира [1, с. 6]. Можливо, вона просто на бланку самої відповіді, а запит був правильним. Трагічно було би припустити, що родина не змогла знайти свого старшого сина через канцелярську плутанину...

З 13 серпня 1946 р. Микола Маркович повертається на посаду заступника директора Запорізької філії ВІМЕ, на якій він буде працювати до 22.12.1952 р. (19358/П-12859). Згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР від 29.05.1948 р. та наказом Міністра сільського господарства СРСР від 12.05.1948 р., був відновлений ВІЕСГ з передачею йому Запорізької філії на о. Хортиця. У підпорядкування ВАСГНІЛ, а потім і філії, переходить і радгосп «Хортиця» Запорізького тресту природних господарств з земляною ділянкою площею 500 га для створення науково-експериментального господарства з сільської електрифікації [12, с. 1].

В цей час приділяли увагу декільком новим проектам. В 1947 р. будується експериментальна вітросилова установка Д-18 [13, с. 1]. Зі збільшенням об'єму будівництва сільськогосподарських електричних повітряних ліній та необхідністю заміни опор на залізобетонні, у 1948-1949 рр. вперше у державі розроблялися конструкції опор [14, 15].

Згідно наказу від 22.04.1949 р. на заступника директора філії М.М. Воробйова поклали керівництво науково-експериментальним господарством [16, с. 1]. Він приділяє увагу використанню токів високої частоти для обробки сільськогосподарських продуктів, вдосконаленню експериментальної вітроелектричної станції на базі двигуна ВД-18, випробування електротеплиць з металевим каркасом та електропарників із залізобетонними коробами [17, с. 1, 39; 18; 19, с. 4, 5]. Займався питаннями механізації тваринницьких ферм та здійсненням технічної допомоги іншим радгоспам [19, с. 5].

Досить плідним видався для Миколи Марковича 1950 р. Він обирався депутатом Орджонікідзевської районної Ради депутатів трудящих 3 скликання від 116 виборчого округу м. Запоріжжя (19359/П-12860).

У господарстві «Хортиця» в цей час приділяли увагу використанню інфрачервоних променів у сільськогосподарському виробництві [20, с. 46; 21]. Продовжували допомагати підшефним господарствам. З 24 січня по 5 лютого 1950 р. М.М. Воробйова відряджають до Кам'янсько-Дніпровського району з метою надання допомоги підшефній МТС з питань ремонту тракторів [22, с. 12]. 4 вересня на базі філії проводилась Всесоюзна конференція-курси з експлуатації сільськогосподарських електроустановок, на якій Микола Маркович супроводжував делегатів [22, с. 120]. З 28.09. по 28.10. брав участь в обласній сільськогосподарській виставці [22, с. 137].

В наступні роки з'являється кілька цікавих напрямків у роботі філії: використання люмінесцентних ламп денного світла для вирощування розсади та овочів у теплицях; випробування електротракторного агрегату ГТЗ-12; вдосконалення механізованої сушарки бавовни, будівництво підземних низьковольтних електричних мереж для сільських місцевостей з високою ураженістю грозою [23; 24; 25; 26].

З другої половини грудня 1952 р. в діяльності М.М. Воробйова починається новий період. Його було переведено на Всесоюзну сільськогосподарську виставку до м. Москва, на посаду виконуючого обов'язки заступника директора павільйону «Механізації та Електрифікації сільського господарства» (19358/П-12859). Перша Всесоюзна сільськогосподарська виставка (ВСГВ) була відкрита 1 серпня 1939 р. та являла собою ціле виставкове місто площею 136 га, на якому розташовувалося 250 різноманітних будівель, каскад ставків, парки та експериментальні ділянки. Серед 84 павільйонів ВСГВ під номером 43 значився і павільйон «Механізація». Виставка 1941 р. припинила роботу 1 липня у зв'язку з початком радянсько-німецької війни. 25 жовтня 1948 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про відновлення роботи виставки у 1950 р. Але, виставка поновила роботу 1 серпня 1954 р. М.М. Воробйов брав активну та безпосередню участь у відновленні ВСГВ, площа якої збільшилася до 207 га, на яких розташовувались 29 республіканських та зональних павільйонів. На основі виставок проводилося навчання новим методикам, практикували виїзд екскурсантів до передових господарств. Треба додати, що Воробйов брав участь у створенні декількох павільйонів. 13.12.1955 р. його призначили виконуючим обов'язки директора павільйону «Машинобудівництво» (19358/П-12859). Працював на ВСГВ Микола Маркович досить плідно і мав нагородити: наказом від 04.11.1954 р. за досягнуті високі промислові показники у соціалістичному змаганні під час будівництва та оформлення Виставки був занесений до Книги пошани з виплатою грошової премії у розмірі 1000 рублів (19358/П-12859). Постановою Головного комітету виставки від 13.12.1955 р. за вдале проведення робіт з будівництва, оформлення павільйонів, відбору натуральних експонатів, пропаганди передового досвіду та досягнень науки та експлуатацію ВСГВ, М.М. Воробйов був затверджений учасником Виставки та нагороджений Великою Срібною медаллю (19355/П-12856). За активну участь у підготовці до відкриття Всесоюзної промислової виставки 1956 р. він був премійований 1000 руб. згідно наказу від 21.12.1956 р.

Через півроку Микола Маркович переведений до Всесоюзної Академії Сільськогосподарських наук ім. Леніна (19358/П-12859). Але, працював там не довго (19345/П-12846). На початку липня він повертається до Запорізької філії ВІЕСГ на посаду головного інженера (19358/П-12859). Наступні декілька років М.М. Воробйов буде поєднувати посаду головного інженеру та заступника директора [27, с. 97].

В цей час, філія активно займається вивченням якісних показників електротракторів, впливу ультрафіолетового опромінювання на посівні врожайні властивості насіння зернових колосових культур та кукурудзи. У галузі тваринництва та птахівництва, особливу увагу приділяли електрифікації трудомістких процесів на фермах [28]. Також розроблялися засоби отримання, зберігання та первинної обробки молока [29]. Філія одна з перших почала

вивчати питання метанового зброджування гною [30]. Приділяли увагу розробці та дослідженню засобів електрообігріву, а також автоматизації у парниках та теплицях [31]. Для виготовлення електрифікованого пункту сушіння фруктів, розглядали декілька варіантів конструкцій сушарок плодів із використанням електрокалориферу, сонячного водонагрівача та прямих сонячних променів [32; 12, с. 5]. Розширюючи свою діяльність у галузі виноградарства і садівництва Криму, Микола Маркович 22 травня 1958 р. у м. Сімферополь отримав звання Майстра виноградарства і садівництва (19357/П-12858).

З першого травня 1961 р. М.М. Воробйов перебуває на посаді директора господарства «Хортиця» [33]. В цей час в державі збільшується попит на нові тракторні сіялки. У філії створюються програмна сіялка, електричний мірний автомат, а також технічний пристрій для автоматизації процесу сівби за допомогою радіовідмітчика. З 1964 р. проводилися дослідження з вирощування овочів гідропонним засобом на штучних живильних середовищах [12, с. 7]. Для електромеханізації робіт у садах був розроблений універсальний агрегат для обрізки гілок, очищення штаблів та побілки плодкових дерев [34].

6 серпня 1964 р. за плідну та довготривалу діяльність на посаді директора, у зв'язку з шестидесятиріччям, Воробйову була оголошена подяка та видана Почесна грамота разом з премією у сумі 100 руб. (19358/П-12859).

Працював Микола Маркович до першого листопада 1964 р., після чого був звільнений у зв'язку з виходом на пенсію за віком (19358/П-12859).

Микола Маркович був нагороджений ювілейними медалями: «Двадцять років Перемоги у Великій Вітчизняній Війні 1941-1945 рр.», «50 років Озброєним силам СРСР» (19351/П-12852, 19353/П-12854).

Довгий час не зміг Микола Маркович знаходитися без праці і першого листопада 1969 р. він повертається до своєї організації, яка з 1967 р. мала назву Центрального наукового інституту механізації та електрифікації тваринництва південної зони СРСР (ЦІМЕЖ) з підпорядкуванням ВАСГНІЛ, на посаду начальника відділу постачання. З 01.01.1970 р. виконує обов'язки керівника ОКБ [19358/П-12859]. З 01.03.1970 р. працює старшим інженером [35, с. 133].

За цей час М.М. Воробйов отримав декілька нагород: знак «25 років Перемоги у Великій Вітчизняній Війні», ювілейну медаль «За доблесну працю. На честь 100-річчя з дня народження В.І. Леніна» (19352/П-12853; 19354/П-12855).

У зв'язку з погіршенням стану здоров'я 5 листопада 1970 р. М.М. Воробйов був звільнений за власним бажанням [36, с. 15].

Останні роки свого життя Микола Маркович провів разом з першою дружиною свого другого сина, Юрія, та онуком. Сам Юрій, якій служив старшим помічником на сумновідомому атомному підводному човні К-19, з батьком не жив і повернувся на Хортицю вже після його смерті у 1975 р.

Таким чином, вивчаючи життєвий шлях Воробйова Миколи Марковича, ми змогли відновити сторінки діяльності Запорізького філіалу Українського науково-дослідного інституту електрифікації та механізації сільського господарства (ВІМЕ). Систематизувати матеріал групи «Папір», доповнити його фотоматеріалами, а також архівними джерелами. Згадати історію о. Хортиця та м. Запоріжжя у повсякденних роках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Трест Дніпровських електрофіційних сільських комбінатів (ДЕСК) // ДАЗО, ф. 813, оп. 2, спр. 57. – 21 арк.
2. Клименко А.А. Діяльність тресту ДЕСК у 20-30-х роках ХХ століття // Заповідна Хортиця: Збірка наукових праць. – Запоріжжя, 2012. – С. 101-107.
3. Спогади Бейліса М.Ю. // Архів ЗНДЦМТ. – 4 арк.
4. Характеристика тепличного хазяйства колхозов и совхозов Украины и основные требования к электрификации теплиц для разных зон УССР // Архів ЗНДЦМТ, спр. 120-0, 1950. – 76 арк.
5. Отчет по изучению вопросов комплексной электрификации и механизации животноводческих и птицеводческих ферм Украины // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-80, 1950. – 24 арк.
6. Бейлис М.Е. Электрифицированный Запорожский район – база работы Днепропетровского филиала ВИЭСХа // Архів ЗНДЦМТ. – 3 арк.
7. Расчетная и пояснительная записка к модели установки с электропневматической машинкой для чистки животных // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-97, 1950. – 21 арк.
8. Отчет по изучению вопросов комплексной электрификации и механизации животноводческих и птицеводческих ферм Украины // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-81, 1950. – 14 арк.
9. Запорожский филиал ВИМЭ-ВИЭСХ в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) // Архів ЗНДЦМТ. – 9 арк.
10. Приказы по Запорожскому филиалу ВИЭСХ за 1941 г. // Архів ЗНДЦМТ. – 67 арк.
11. Материалы по обороне и освобождению г. Запорожья в помощь ветеранам, участвующим в проведении уроков мужества, встреч с молодежью города в период празднования 40-летия освобождения г. Запорожья от немецко-фашистских захватчиков // НА НЗХ 204. – арк.
12. Шацкий В.В, Райченко О.Е. На передовых позициях сельской электрификации (Запорожский филиал ВИЭСХ. 1948-1966 гг.) // Архів ЗНДЦМТ. – 10 арк.
13. Отчет по монтажу, наладке и регулировке электродвигателя Д-18 // Архів ЗНДЦМТ, 1950. – 29 арк.

14. Объяснительная записка к проекту площадки полигонного типа для производства железобетонных опор и приставок для сельских электрических линий 6-10 кв. // Архів ЗНДЦМТ, 1955. – 35 арк.

15. Отчет «О разработке конструкций железобетонных опор, высоковольтных линий 6-10 кв и технологии их изготовления» // Архів ЗНДЦМТ, 1957. – 25 арк.

16. Приказы по филиалу с № 1 по № 132, 1949. – 153 арк.

17. Отчет по разработке и исследованию методов сушки сельскохозяйственных продуктов токами высокой частоты // Архів ЗНДЦМТ, 1949. – 40 арк.

18. Исследование работы ветроэлектрических станций // Архів ЗНДЦМТ, спр. 62-0, 1950. – 27 арк.

19. Справка о состоянии Запорожского филиала Всесоюзного Научно-исследовательского Института электрификации сельского хозяйства «ВИЭСХ» // Архів ЗНДЦМТ, 1949. – 8 арк.

20. Отчет по изучению условий применения инфракрасных лучей в сельскохозяйственном производстве // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-67. – 53 арк.

21. Электрифицированные теплицы Запорожского филиала ВИЭСХ и опыт их эксплуатации // Архів ЗНДЦМТ, спр. 120-0. Характеристика тепличного хозяйства колхозов и совхозов Украины и основные требования к электрификации теплиц для разных районов УССР, 1950. – Арк. 28-76.

22. Приказы по филиалу с № 1 по № 146 // Архів ЗНДЦМТ, 1950. – 178 арк.

23. Отчет по исследованию целесообразности применения люминисцентных ламп дневного света для выращивания рассады и овощей в теплицах // Архів ЗНДЦМТ, 1951. – 42 арк.

24. Краткий отчет по государственным испытаниям электротракторного агрегата ХТЗ-12 // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-276, 1951. – 64 арк.

25. Отчет о работе сушилки хлопка Запорожского филиала ВИЭСХ // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-165, 1952. – 20 арк.

26. Технические рекомендации по применению подземных кабелей в сельских сетях низкого напряжения // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-209, 1952. – 35 арк.

27. Приказы по Запорожскому филиалу ВИЭСХ за 1957 г. // Архів ЗНДЦМТ. – 255 арк.

28. Отчет по применению электроэнергии в птицеводстве // Архів ЗНДЦМТ, 1958. – 45 арк.

29. Отчет «Исследование и разработка средств электромеханизации работ по получению, сохранению и переработке молока» // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-331, 1959. – 25 арк.

30. Отчет «Испытание опытно-производственной биогазовой установки» // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-361, 1960. – 68 арк.

31. Отчет по выращиванию рассады при искусственном свете, овощей в утепленном грунте на электрообогреве и по автоматическому регулированию температуры в культивационных помещениях // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-318, 1958. – 64 арк.

32. Создание опытных образцов плодосушилок // Архів ЗНДЦМТ, спр. 0-333, 1959. – 33 арк.

33. Журнал списочного состава рабочих НЭХ и филиала ВИЭСХ // Архів ЗНДЦМТ, 1962.

34. Отчет по электромеханизации работ в садах // Архів ЗНДЦМТ, 1964. – 22 арк.

35. Приказы по Центральному научно-исследовательскому институту механизации и электрофикации животноводства Южнойзоны СССР (ЦИМЭЖ) за 1970 год // Архів ЗНДЦМТ. – 160 арк.

36. Заявления рабочих и служащих о приеме, увольнении, переводах // Архів ЗНДЦМТ, спр. 88, 1970. – 116 арк.

Пачковська О.Л.

м. Запоріжжя

ОСВІТНЯ СИСТЕМА В НІМЕЦЬКО-МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА НАСЛІДКИ РУСИФІКАТОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

В статті аналізуються загальні питання розвитку німецько-менонітських національних шкіл та вплив політики русифікації, запровадженої Російською імперією у другій половині XIX ст.

Ключові слова: німецько-менонітські національні школи, шкільні ради, центральні середні училища, освітні програми, політика русифікації.

The article analyzes the general issues of the development of German-Mennonite national schools and the influence of the policy of Russification introduced by the Russian empire in the second half of the XIX century.

Keywords: German Mennonite schools, management of the school, central secondary schools, educational programs, russification policy.

Історія менонітської школи пов'язана з історією іноземної колонізації в Російській імперії. Колоністи принесли із собою традицію обов'язкової загальної освіти, яка існувала в європейських державах. Освіта та релігія традиційно відігравали провідну роль у збереженні й трансформації культури менонітської спільноти Півдня України. Школа в менонітських колоніях кінця XVIII – початку XX ст. вивчалась науковцями в контексті історії російських німців, дослідники вказували на відмінності освіти менонітів, католиків, лютеран, спричинені їх конфесійністю [12; 27]. Існують публікації, присвячені жіночим навчальним закладам [13], школам та центральним училищам в менонітських колоніях [8; 10].

У XIX ст. першими дослідниками, які звернули увагу на розвиток освіти в німецьких і менонітських колоніях Півдня України були О. Клаус, який досить критично відносився до питання ролі духовенства у розвитку початкових навчальних закладів в колоніях [18; 19] та П. Каменський, який наводив цінні фактичні дані стосовно розвитку шкіл у менонітів Катеринославської губернії [17], в роботі Я. Штаху, на початку XX ст., надано загальну інформацію про навчальні заклади в менонітських колоніях [32].

Якщо протягом 20-80-х рр. XX ст. тема освіти колоністів майже не розроблялася, то початок XXI ст. відзначився появою спеціальних дисертаційних досліджень з даної проблеми. Наприклад, І. Задерейчук вперше в українській історіографії створив комплексне дослідження з історії системи німецької освіти на Півдні України та розкрив роль держави в її розвитку, дав оцінку місцю духовенства в розповсюдженні освіти серед колоністів регіону [14]. Об'єктом дисертаційного дослідження І. Черказянкової стала початкова освіта сільського німецького населення Російської імперії; дослідниця надала оцінку впливу державних, церковних і суспільних інститутів на розвиток початкової школи російських німців [31]. Серед сучасних досліджень можна відзначити роботи Е.Г. Плесьської (Зебольд) [22], С. Бобильової [7], І. Кулинич [20] В. Ганкевича [9], чиї роботи були присвячені особливостям організації німецьких національних шкіл Півдня України.

В даній публікації висвітлюються загальні питання становлення системи німецько-менонітських національних шкіл, а також зроблено акцент на особливостях впливу державних, церковних та суспільних інституцій на розвиток освіти в німецько-менонітських колоніях Півдня України у контексті політики русифікації, яку запроваджувала Російська імперія у другій половині XIX ст.

Школу меноніти вважали одним із найсуттєвіших факторів у вихованні молодого покоління. Головними рисами подібних шкіл у менонітських колоніях були, по-перше, загальна обов'язковість навчання всіх без винятку дітей шкільного віку, незалежно від станової та майнової приналежності. По-друге, тісний зв'язок школи з громадою, яка утримувала школу на свої кошти, практично без допомоги уряду [6, с. 146]. З огляду на це, переселенці докладали спільних зусиль для створення початкових шкіл уже протягом перших двох років після створення колоній на Півдні України, що свідчить про згуртованість та зацікавленість менонітських громад в писемності населення. У 1841 р. в Хортицькому окрузі нараховувалось 17 шкіл, в Молочанському – 44 та в Маріупольському – 4. Колоністи, що мешкали недалеко один від одного, скидалися грошми на будівництво школи та наймали вчителя [2, с. 24-25]. Оскільки потреба в освіті у менонітів була прямим наслідком конфесіоналізму, то будь-яке поселення формувалося в повній мірі лише тоді, коли в його центрі з'являвся шкільний дім з учителем [1, с. 230].

По-третє, керівництво школою здійснювалося безпосередньо з боку духовних старійшин, тобто пастори намагалися зберегти школу від нагляду царського уряду, перешкождали спробам її русифікації, але водночас чинили опір змінам шкільних програм, спрямованим на користь світських предметів [5, с. 19]. Усе це робилося задля того, щоб школа менонітів залишалася осередком етнічної й релігійної самобутності переселенців.

Меноніти дотримувалися шкільних порядків, принесених із Західної Пруссії, але з'явилися і нововведення: школи спочатку розташовувалися у пристосованих приміщеннях і були змішаними. Відкриття школи, висування кандидата на місце вчителя, визначення розміру жалування, фінансування школи – всі ці питання традиційно вирішувалися загальними зборами. Однією з форм громадського контролю над школами була система штрафування батьків тих учнів, які пропускали заняття [6, с. 148].

Початкові школи ставили завдання навчити елементарному – читати, писати, рахувати, оскільки це було необхідно, щоб стати повноцінними членами общини. Навчання в початкових школах менонітських колоній було обов'язковим для хлопчиків від 7 до 14 років і для дівчаток – від 7 до 12 років [10, с. 100]. «Что касается четырех волостей с населением немецких колонистов: Хортицкой, Ямбургской, Николайфельдской и Николайтальской, то по существующему у них издавна порядку все мальчики и девочки по достижению известного возраста посещают школы в течение нескольких лет обязательно, а потому все они грамотны, хотя в большинстве случаев на одном немецком языке...» [21, с. 251]. Навчальний рік розпочинався першого вересня і закінчувався першого травня [15, с. 155]. Кожна початкова школа складалась з одного класу з поділом його на два відділи: в молодший входили перші три роки навчання, а в старший – чотири. У навчанні акцент робився на дисципліну, «зубріння», каліграфію, в якості підручників використовували Біблію і Катехізис [29, с. 158]. Урок починався зі співу молитви і найкращим вважався той учень, який умів співати хорал [29, с. 159]. У доповненні до читання, правопису, арифметики вивчали релігію, співу, трудове навчання [16, с. 54]; кількість дисциплін у школі залежала від майстерності вчителя [6, с. 147].

Наприкінці 1860-х рр. з'являються нові керівні органи – шкільні ради. На Півдні України діяльністю всіх менонітських шкіл Таврійської та Катеринославської губерній керувала Молочанська менонітська рада. Особливість керування німецько-менонітськими школами була в тому, що вони хоча й знаходилися на території округу, в адміністративному відношенні залишалися незалежними від міністерства до початку 1880-х рр. Духовне керування школами здійснювало духовенство, а матеріальний бік питання контролювали світські органи керування колоніями [1, с. 230].

Найбільш розгалужена мережа шкіл функціонувала в Молочанському менонітському та Молочанському колоністському округах Таврійської

губернії – відповідно 44 і 24 школи, а також у Маріупольському колоністському та Хортицькому менонітському округах Катеринославської губернії – 23 і 17 навчальних закладів [16, с. 70].

Згідно статистичних даних, численність шкіл у колоніях постійно зростала. У 1838 р. у веденні Міністерства державного майна по імперії нараховувалося 287 шкіл німецьких колоністів, в тому числі 153 школи (53,3%), в яких навчалося більш як 33 тис. учнів, знаходилися на Півдні України [29, с. 150]. Катеринославська губернія нараховувала 45 таких шкіл. Протягом 1838-1957 рр. кількість німецьких шкіл зросла до 357 [5, с. 20].

Плата за навчання в школах була різною. У середині XIX ст. початкові школи (освітлення, опалення, продукти для вчителя) утримувалися за рахунок платні господарів, з розрахунку витрат на кількість учнів. У 1912 р. платня в сільському початковому училищі складала 60 руб. на рік [27, с. 18]. Учні, які не були менонітами, але навчалися в їхніх училищах, вносили вступний благодійний внесок і сплачували більш високу плату. Навчання дітей практично не залежало від матеріальних факторів, від рівня добробуту родини, що є характерною ознакою історико-освітнього процесу російських німців.

Таким чином, на українських землях була сформована система німецько-менонітських навчальних закладів, які функціонували практично в кожній колонії, знаходилися на повному утриманні колоністських громад, підпорядковувалися своєму духовенству і були німецькими, як по назві, так і по духу. Наприклад, у 1838 р. в Мелітопольському повіті Таврійської губернії у менонітів на кожні п'ять осіб припадав один учень, тоді як у цілому повіті один – на 730 жителів [9, с. 60].

Турбувалися в колоніях і про підготовку кваліфікованих педагогів, через що у 1830-х рр. на власні кошти, поруч з початковими школами, в округах почали відкриватися середні навчальні заклади. Називались вони центральними середніми училищами, оскільки знаходилися у центрі колоній і були центрами з надання середньої освіти молодим колоністам, а також готували вчителів для початкових шкіл. Училища, навчання в яких було можливим лише для хлопчиків, які закінчили початкову школу [9, с. 55], затверджувалися державою через піклувальні органи колоністів з правилами, що також були встановлені державою, але утримувалися за кошти населення. Обов'язковою умовою для вступу в середні училища менонітів було володіння німецькою мовою. В колоніях Півдня України діяло 21 училище. У першій половині XIX ст. були відкриті: 1820 р. – Орловське (з 1860 р. – Орловське центральне училище), 1835 р. – Гальбштадтське, 1842 р. – Хортицьке, у 1873 р. – Наденфельдське центральне училище [8, с. 24]. Викладалися Закон Божий, німецька, російська, іноземні мови, російська і всесвітня історія, географія, арифметика, педагогіка, читання, чистописання, співи [24, с. 468]. Окрім того, «...учащиеся находились под постоянным наблюдением преподавателей, которые старались внушить своим воспитанникам правила честности, трудолюбия и благонравия и

обращали внимание как на утверждение добрых навыков в воспитанниках, так и на их наружный вид, приличие и порядок в одежде. Учащиеся приучены к аккуратности и вели себя скромно и благопристойно» [24, с. 472]. У тогочасних звітних документах відмічається досить високий професійний рівень викладацького складу: «Все преподаватели с особенным усердием и знанием дела ведут обучение и обладают вполне педагогическим тактом» [24, с. 473]. Результатом такої діяльності було наповнення початкових менонітських шкіл «дельными преподавателями» [24, с. 474].

Традиційними стали вчительські конференції [4, с. 203]. З 1860-х рр. почали видаватися німецькою мовою «Odessaer Zeitung» («Одеська газета», а на початку XX ст. з'явилася вчительська преса, яку видавали колоністи [29, с. 160].

У другій половині XIX ст. з'являється потреба у кваліфікованих працівниках різних галузей промисловості. Меноніти починають одержувати професійну освіту в середніх навчальних закладах Олександрівська, Катеринослава, Бердянська, Мелітополя, Одеси [30, с. 121]. На початку XX ст. у м. Олександрівську вісім менонітів закінчили 7-класне механіко-технічне училище, три – ремісничу школу при ньому, сім – чоловічу гімназію, сім – приватне училище інженера Ляховського. У 1917-1919 рр. шість доньок підприємців і землевласників закінчили 3-тю жіночу приватну гімназію Л. Бартелінг [3, с. 153]. В цілому, можна говорити про велику самоорганізованість колоністів у питаннях освіти.

Аналізуючи політику держави по відношенню до німецько-менонітських освітніх закладів, можна зазначити, що її зміст змінювався протягом XIX – початку XX ст. від невтручання у внутрішнє життя шкіл, до спроб їх повного закриття в роки Першої світової війни.

Перше покоління менонітів погано знало російську мову, для другого покоління став характерним білінгвізм. У середині XIX ст. в початкових школах активізувався процес вивчення російської мови. П. Каменський зазначав, що наприкінці XIX ст. у відвіданих ним менонітських школах було десять навчальних годин з російської мови на тиждень [17, с. 72]. В офіційній публікації за 1867 р. відмічалось, що у Таврійській губернії «неграмотных между немцами почти нет; но по-русски читать и писать знают очень немногие, даже плохо могут объясняться по-русски или по-малороссийски» [26, с. 42]. Про цілеспрямовану політику русифікації німецького населення в першій половині XIX ст. ще не йшлося, можна було говорити лише про деякі її прояви.

Першим кроком до русифікації німецького населення імперії стало заснування у німецьких колоніях Півдня України середніх центральних училищ, про які говорилося раніше. Впровадження російської мови через училища не було самоціллю, планувалося підготувати групу вчителів німецького походження, які в подальшому змогли б самостійно викладати

російську мову в початкових школах. Ці плани з розповсюдження російської мови здавалися нескладними, але на практиці все виявилось інакше через повну розбіжність інтересів імперії, церкви та населення.

Своєрідною межею в мовній політиці по відношенню до німецько-менонітського населення можна вважати 1866 р. [26, с. 47]. Після проведення з'їзду південноросійських колоністів, починається активне поширення мережі центральних училищ, що були головним провідником російської мови. Окрім того, треба відзначити впровадження у 1874 р. загального військового обов'язку та розповсюдження цього закону на раніше звільнене від військової служби німецьке населення [25]. Зміни у військовому законодавстві дали ще один привід для введення в колоністських школах російської мови в якості навчального предмету: «Немецкое юношество не должно отстать от других национальностей относительно исполнения обязанностей гражданской или военной службы за отечество наше; выполнение же этой задачи требует преимущественно более основательного знания отечественного языка, нежели настолько, при существующих по ныне условиях, это возможно было» [23, с. 219]. Новобранці ж практично не володіли російською мовою, що призводило до проблем та загострювало сприйняття німців у суспільстві.

За останні десятиліття XIX ст. був прийнятий ряд законодавчих актів, які позбавили німецьке населення прав у галузі шкільної освіти. Найважливішою стало позбавлення права самим обирати вчителя. Тепер право на обрання кандидатів належало інспектору народних училищ, і за його представленням директор училища міг затверджувати, звільняти або переміщати вчителів [25]. Русифікація національної школи стала однією із складових національно-мовної політики царського уряду другої половини XIX ст. – першій половині XIX ст. Поступово «інородність» почала асоціюватися із мовою, а національність, що мала свою мову, ставала головним критерієм для розподілу на «росіян» та «неросіян» [31, с. 18]. Відповідно, робилися висновки про необхідність обов'язкового вивчення російської мови, оскільки «...при более основательном ознакомлении с русским языком и с русской историей, вместе с тем и развивается в учащихся любовь к отечеству и патриотизм, т.е. то сознательное чувство, что они принадлежат к общей фамилии русского народа...» [23, с. 220].

З другої половини XIX ст. в російській імперській ідеології з'являється серйозна установка на затвердження державної єдності та зближення «неросіян» із «росіянами». Після того, як у 1866 р. Міністерство освіти очолює граф Д. Толстой, який до того ж, у 1882 р. стає міністром внутрішніх справ, було покладено початок напрямку на об'єднання народів імперії, але виходячи не з їхніх потреб та прагнень, а через навчання в єдиній для всіх школі з державною мовою викладання [30, с. 111]. Це мотивувалося тим, що «...правительство должно озабочиваться развитием общей русской грамотности, а не местных наречий» [23, с. 221]. В лютому 1868 р. було

височайше затверджено обов'язкове викладання російської мови в усіх школах імперії, підпорядкування ж всіх початкових шкіл німецько-менонітських колоністів Міністерству народної освіти завершилася у 1892 р. [25]. З цього часу політика русифікації почала активно впливати на цю ланку народної освіти.

Законодавче підпорядкування німецької системи освіти російській адміністрації розпочалося у 1890 р., після виходу царського указу про обов'язковий перехід німецьких шкіл на викладання предметів російською мовою. У 1886-1888 рр. в початкових і середніх училищах викладання всіх дисциплін, окрім Закону Божого і німецької мови, проводилося російською мовою. За ігнорування уроків російської мови учнів виключали зі шкіл [30, с. 130].

Продовжився процес заміни або русифікації «вчителів-іноземців». Для підготовки «благодійних» кадрів вводили спеціальні курси, у менонітські школи направлялись російські вчителі [30, с. 132]. В колоніях зачиняли старі німецькі школи та замість них відкривали російські. Деякі поступки були зроблені лише під час революції 1905-1907 рр., коли Височайше затвердженим Положенням Ради міністрів 23 березня 1907 р. у менонітських сільських початкових училищах було дозволено викладати німецькою мовою всі дисципліни, окрім російської мови, історії та географії [25].

Однак, не дивлячись на таку політику, вагомих результатів уряд досягти не зміг. По-перше, намагання ввести російську мову в якості мови викладання, наштовхнувся на перепону, яку не брали до розрахунків, а саме, відсутність підготовлених учительських кадрів. Спроби замінити німецьких вчителів росіянами або примусити німецьких вчителів за короткий термін вивчити російську були приречені на провал. Слід зазначити, що кваліфікованих вчителів, яких повинна була готувати держава, було явно недостатньо [16, с. 63]. Найкраще, що могло запропонувати Міністерство освіти колоністам – направити до їх шкіл вчителів-росіян. У відповідь, населення колоній категорично не сприймало російських вчителів, або вчителів російської мови і відмовлялося виділяти кошти на їх утримання: «...постановили ...покорнейше просить Александровское уездное земское собрание выслать нам учителя русского происхождения за земский счет, мы в этом случае согласны предоставить земскому учителю квартиру с отоплением безвозмездно» [11].

По-друге, вивчення російської мови в школах носило формальний характер через великий спротив колоністів. Протести населення колоній виливалися у бойкоти російських шкіл та російських вчителів, відмови купувати за власні кошти російськомовні підручники та посібники, у відкритті альтернативних таємних шкіл, в яких викладання велося виключно німецькою, а також були спроби уникнути реєстрації тих шкіл, що вже функціонували. Іноді доходило до спалювання російських підручників та побиття призначених вчителів [26, с. 56]. Всі ці форми протесту мали єдиний мотив – неприйняття втручання

держави у справи шкіл, яке було засноване на запереченні духовних традицій та рідної мови населення. Мешканці колоній вважали російською таку школу, в якій викладання велося російською мовою, а російським вчителем міг бути як росіянин за походженням, так і німець, що викладав російську мову. Учні, найчастіше, не володіли російською, розмовляючи рідною мовою. При цьому, значна частина дітей переселенців продовжувалася навчатися саме в традиційних колоністських школах. В цілому ж, рівень письменності німецько-менонітського населення на Півдні України був досить високим і складав 37% [1, с. 231].

Питання освіти неодмінно тягли за собою й питання релігії, через що проект Міністерства внутрішніх справ від 23 лютого 1907 р., який виокремлював категорії «ісповедання» та «секти» [25], викликав протест менонітів, яких прирівняли до секти. Новий статус менонітів ставив під сумнів релігійний лад та внутрішній устрій громад, а також питання взаємовідносин духовенства, громади та школи. Меноніти настоювали на тому, що вони є представниками законної протестантської віри, більш того, добивалися повернення колишнього порядку призначення вчителів, коли духовенство та община не лише обирали кандидатів, але й затверджували їх на посаді вчителя [7, с. 99].

Після того, як згідно деяких законів (положення «Об укреплении начал веротерпимости», «О порядке образования и действия старообрядческих и сектантских общин», правила про товариства та спілки тощо) були зроблені демократичні поступки в галузі віросповідання та суспільного життя, почалося зростання національних, релігійних та просвітницьких об'єднань, посилилася конфесійна освіта. Уряд вгледів в тому сепаратистські настрої, «культурное засилье инородческих и иноверческих элементов» і, в підсумку, загрозу національним інтересам [7, с. 102]. Директор Департаменту духовних справ іноземних сповідань МВС А. Харузін писав про менонітські школи, що «Будучи обставлены весьма широко в материальном отношении и располагаясь нередко в местностях с коренным русским и православным населением, они, при отсутствии или скудности в данных местностях государственных школ, в значительной степени парализуют их влияние и являются, таким образом, рассадником просвещения в духе узконемецкого племенного, а также религиозного сепаратизма» [29, с. 149]. Барон Е. Корф, активний діяч Олександрівського повітового земства, який позиціонував себе прихильником німецько-менонітського населення, головну задачу вбачав у розповсюдженні російських шкіл серед німців. Він писав, що «...им нужно ознакомление с языком той страны, благодетелям которой они обязаны не менее, чем и своему трудолюбию» [15, с. 154]. Директор училищ Одеського навчального округу Є. Марков писав у 1864 р., що «Школы немецких колонистов бесспорно выше наших по педагогическому устройству, но зато эти школы большей частью исключительно немецкие, ничем не отличающиеся от баварских или

саксонских, их ученики не выносят из школы ни малейшего знакомства с русским языком и этнографией» [29, с. 161]. В той же час, на території Катеринославської єпархії у 1862 р. з 400 православних шкіл, які числилися на папері, ревізія не виявила жодної [30, с. 122]. Зате виявила лише в Дніпровському повіті «...267 питейных заведений, кроме распродаж крепких напитков во время ярмарок. Одно питейное заведение приходится на 486 человек, включая грудных детей, в то время как одна школа приходится на 1625 жителей уезда» [30, с. 123]. За свідченням Таврійського губернського земства, у 1912 р. німецьке населення було забезпечене школами «почти до пределов всеобщего обучения» [9, с. 60].

Що ж стосується центральних училищ менонітів, то вони почали викликати занепокоєння уряду вже через те, що, по-перше, за своїм освітнім рівнем давно вийшли за межі початкової освіти і встали на один щабель із середніми навчальними закладами, а, по-друге, через відсутність спеціальних навчальних закладів з підготовки кадрів, вчительські посади займали особи, що отримували освіту за кордоном. Особливо турбував Міністерство той факт, що за кордоном існував ряд «сектантских духовно-учебных заведений», які готували проповідників для Росії [30, с. 135].

Подальший розвиток німецьких шкіл на землі Російської імперії, їх інтеграція в систему російської освіти не змінили головного принципу: відвідування школи повинно бути обов'язковим, як для хлопчиків, так і для дівчат. Обов'язковість навчання була прямим слідством конфесійності школи, нерозривного зв'язку школи та церкви. Школа розглядалася суспільством як етап підготовки дитини до вступу у церковну общину, а завершенням навчання був обряд конфірмації.

Головні висновки з історії дореволюційної німецької школи містяться в тому, що до початку 1880-х рр. вона розвивалася самостійно, при мінімальному втручанні держави. Розповсюдження російської мови йшло більш-менш цивілізованим шляхом, але при цьому рівень володіння нею колоністами був низьким. Населення колоній було зацікавлене в розповсюдженні російської мови, як засобу комунікації, але не виявляло захвату від ідеї викладання російською у навчальних закладах. Конфлікти між державою та населенням у питаннях освіти почалися у 90-х рр. XIX ст., в період посилення політики русифікації, яка досягла свого апогею за часів Першої світової війни. Не дивлячись на утиски воєнних років, німецька школа зуміла прилаштуватися та зберегтися. Треба зазначити, що завдяки володінню російською мовою, педагоги також змогли зберегти від повного знищення центральні училища.

Мінімальні поступки по відношенню до мови, які німці отримали на початку XX ст., досить швидко були переглянуті. Погіршення стану шкільної освіти було викликано черговим загостренням «німецького питання»: заходи, спрямовані на підготовку ліквідації німецького землеволодіння, створили

умови для посилення адміністративного контролю та свавілля по відношенню до шкіл.

Даючи оцінку результатам русифікації по відношенню до німців треба зазначити, що її вплив був дуже поверхневим. Це пояснюється як своєрідною політикою імперії по відношенню до колоністів, так і позицією церкви та громад, які послідовно відстоювали своє право на рідну мову. Можна говорити про те, що політична культура, яка визначає політичну поведінку кожної нації, її відношення до влади та держави, була притаманна в повній мірі німецько-менонітському населенню колоній, проте громадяни російської імперії знаходилися лише на початку її надбання, оскільки їхній державі ще було дуже далеко до створення громадянського суспільства. Можливо, цей дисонанс і став головною причиною невдач освітніх реформ російського уряду, який не міг розраховувати на підтримку свого населення, через те, що воно за своїм рівнем не відповідало вимогам, висунутими державою. Переселенці-колоністи, через свою нечисельність, також не могли вплинути на ситуацію. І хоча до революції російська мова значно розширила сферу використання в німецькому суспільстві, вона так і не змогла витіснити рідну мову: її статус підтримувався за рахунок богослужінь, німецькомовної преси, власних видавництв, а також контактів із Німеччиною.

Досвід німецьких шкіл має велике значення не лише для осмислення історії російських німців, але й надає багатий матеріал для більш широких історичних узагальнень, пов'язаних із національною політикою імперії у XIX – на початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белікова М.В. Освіта Хортицького менонітського округу (кінець XVIII – початок XX сторіччя) / М.В. Белікова // Теоретичні та практичні питання культурології: зб. наук. статей. – Запоріжжя, 2000. – Вип. III. – С. 228-233.
2. Белікова М.В. Освіта в менонітських колоніях Південної України / М.В. Белікова // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ : НГУ, 2014. – Вип. 11. – С. 21-35.
3. Берестень О.Є. Освітня діяльність німецьких колоністів Півдня України на початку XX ст. (на прикладі товариства м. Олександрівська) / О.Є. Берестень // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ : НГУ, 2009. – Вип. 6. – С. 150-154.
4. Берестень Ю.В. Хортицкое немецкое учительское общество / А.В. Берестень // Немцы Украины: Материалы к энциклопедии «Немцы России». – М., 2002. – Вип. 7. – С. 202-204.
5. Берестень Ю.В. Розвиток системи початкової та середньої освіти в менонітських колоніях Хортицької волості Катеринославського повіту (наприкінці XIX – на початку XX століття) / Берестень Ю.В. // Національна

перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. – Запоріжжя, 2004. – С. 18-23.

6. Берестень Ю.В. Розвиток системи початкової та середньої освіти в менонітських колоніях Катеринославського повіту Катеринославської губернії (наприкінці XIX – на початку XX ст.). / Ю.В. Берестень // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ : НГУ, 2009. – Вип. 6. – С. 145-150.

7. Бобылева С.И. Система образования в немецких колониях начала XX в. и «ликвидационные» законы (по материалам южных губерний России) / С.И. Бобылева // Немцы России и СССР: 1921-1941 гг. – М., 2000. – С. 97-111.

8. Бобылева С.И. Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) / С.И. Бобылева // Етнічна історія народів Європи. Німці в етнокультурному просторі України. – К., 2004. – Вип. 16. – С. 22-29.

9. Ганкевич В.Ю. Система народного образования в немецких колониях Таврической губернии на рубеже XIX-XX вв. / В.Ю. Ганкевич // Немцы в Крыму: очерки истории и культуры. – Симферополь : Таврия-плюс, 2000. – С. 54-63.

10. Глушенко Б.О. Формування системи початкової освіти в менонітських колоніях Катеринославщини / Б.О. Глушенко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2012/2013. – Вип. 11. – С. 99-105.

11. ДАЗО, ф. 56, оп. 1, спр. 150. – Арк. 84. Журналы Александровского уездного земского собрания XXX очередной сессии 1895 года с приложениями. – Александровск : Тип. Б.Я. Штерн, 1895. – С. 173-174.

12. Ермолов В.А. Особенности системы образования в национальных школах Российской империи: немецкие школы / В.А. Ермолов // Общество, среда, развитие. – 2009. – № 3. – С. 81-88.

13. Задерейчук И.А. Женские учебные заведения в меннонитских колониях Юга Украины в конце XIX – начале XX вв. / И.А. Задерейчук // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 43. – С. 169-173.

14. Задерейчук І.П. Німецька колонізація Українських земель в XVIII – на початку XIX ст. / І.П. Задерейчук // Ученые записки ТНУ им. В.И. Вернадского. – 2006. – Т. 19 (58). – № 3. – С. 30-38.

15. Захарченко Т.К. Проблеми освіти в німецьких і менонітських колоніях Бердянського повіту (XIX ст.) / Т.К. Захарченко // Збірник наукових праць БДПІ. – Бердянськ, 2000. – С. 150-157.

16. Ігнатуша О.М., Тедеев О.С. Німецьке населення Запорізького краю за документами Бердянської, Катеринославської, Мелітопольської та Олександрівської земських управ / О.М. Ігнатуша, О.С. Тедеев // Південна Україна XVIII-XIX століття: записки науково-дослідної лабораторії історії

Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 1 (4). – С. 51-77.

17. Каменский П.В. Вопрос или недоразумение (к вопросу об инстанциях поселений на Юге России) / П.В. Каменский. – М.: Скоропечатня Левинсона, 1895. – 136 с.

18. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб.: Типография В.В. Нусвальта, Литейная № 13, 1869. – 105 с.

19. Клаус А. Духовенство и школы в наших немецких колониях / А. Клаус // Вестник Европы. – 1869. – Т. 1. – С. 138-174.

20. Кулинич И.М. Немецкие колонии в Украине: дореволюционная российская историография / И.М. Кулинич // Российские немцы. Историография и источниковедение: матер. междунар. научн. конф. – 1996. – С. 74-82.

21. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1883 год. – Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1884. – С. 251-252.

22. Плесская (Зебольд) Е.Г. Немецкие учебные заведения при религиозных общинах в Одессе (XIX – нач. XX в.) / Е.Г. Плесская-Зебольд // ВГИ. – 2002. – С. 61-66.

23. Постановления Бердянского уездного земского собрания очередной сессии созыва с 16 по 21 октября 1875 г. с приложением докладов уездной управы. – Бердянск: Тип. Э. Килиус и К°, 1876. – С. 219-221.

24. Постановления Бердянского уездного земского собрания очередного созыва с 15 по 21 октября 1882 г. и приложения к постановлениям. – Бердянск: Тип. Э. Килиус, 1883. – С. 468-474.

25. Свод законов Российской империи. [электронный ресурс] / Режим доступа: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/169/460.html>.

26. Черказьянова И.В. Русификация российских немцев: политика государства, компромиссы и протесты общества / И.В. Черказьянова // Этнические немцы России: феномен «народа в пути»: Сб. матер. XII Междунар. конф. – М., 2009. – С. 37-59.

27. Черказьянова И.В. Немецкая национальная школа в России: исторический опыт функционирования / И.В. Черказьянова // Российские немцы в инанациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности. – М., 2005. – С. 8-28.

28. Черказьянова И.В. Государственная регламентация деятельности школ немецких колонистов в первой половине XIX века / И.В. Черказьянова // Вестник. – 2008. – № 3 (22). – С. 148-152.

29. Черказьянова И.В. Развитие системы немецкого народного образования на территории Одесского учебного округа в 1880-х – 1910-х гг. / И.В. Черказьянова // Науковий вісник Миколаївського національного

університету ім. В.О. Сухомлинського: зб. наук. праць. – Миколаїв, 2011 – Вип. 3.30. – С. 156-167.

30. Черказянова И.В. Центральные училища: к вопросу о русификации и самоизоляции немцев / И.В. Черказянова // Молочна-2004: меноніти та їх сусіди (1804-2004). – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2004. – С. 100-136.

31. Черказянова И.В. Школьное образование российских немцев: проблема взаимодействия государства, церкви и общества (1830-е – 1917 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И.В. Черказянова – СПб, 2008. – 28 с.

32. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М.: Издательство типографии Мамонтова, 1916. – 166 с.

Дударенко С.В.

м. Запоріжжя

ФОРМУВАННЯ СПРИЙНЯТТЯ ХОРТИЦІ ЯК СВЯТИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

На Землі існують місця, які протягом тисячоліть набули такої символічної ваги, що можуть впливати на хід думок цілих народів, спонукати їх на пасіонарні дії та згуртовувати в часи історичних катаклізмів. Вулкан Фудзіяма, Стіна Плачу, озеро Тескоко, острів Ольхон, гора Олімп та багато інших.

Сприйняття острову Хортиця за довгий період його існування також пройшло складний шлях еволюції. Але незмінним залишалось одне – Хортиця майже завжди була чимось особливим, винятковим та навіть сакральним. Географія острову виокремлювала його серед інших місць Північного Причорномор'я та тисячоліттями формувала його «непересічність». Водний шлях з півночі на південь, стик двох унікальних природних комплексів – Порогів Дніпра та плавнів Великого Лугу, а також формування в результаті цього найзручнішого місця для переправи з одного берега річки на інший створило тут перехрестя шляхів та надзвичайно високу концентрацію історичних подій, археологічних пам'яток, міфів і навіть міфологем.

Найдавнішим відомим нам артефактом, що позначає острів як місце особливої уваги та значення, є так званий «чорний камінь» – гранітна брила вкрита петрогліфами та зображенням, що нагадує свастику. Очевидно, що цей камінь в добу неоліту виконував певні ритуальні функції для привернення успіху на полювання чи рибній ловлі [2, с. 35], а з 80-х років і по сьогодні знову приваблює до себе велику кількість поціновувачів езотерики, біоенергетики та екстрасенсорики.

В добу міді-бронзи IV-I тис. до н.е. Острів та навколишні території, безсумнівно, стають центром тогочасного арійського сакрального простору представниками якого на Хортиці були племена ямної та катакомбної культур, культури багатопружкової кераміки, зрубної, сабатинівської та білозерської культур. Свідченням цьому є надзвичайно велика кількість святилищ,

кромлехів та кам'яних закладок, які відкрились археологам спочатку під час Дніпробудівської експедиції 1927-33 рр., а потім в 90-х роках минулого століття. Їх конструктивні особливості та артефакти, що були знайдені під час досліджень, роблять острів важливою та можливо однією із перших ланок загальноєвропейської системи кромлехів від Алтаю до Корнуолу. Всі вони мали певні закономірності, головною з яких була точка заходу сонця в дні сонцестоянь та рівнодень підмічена ще на початку XX ст. професором Олександром Томом [1, с. 27].

Наразі вони є місцями паломництва для різного роду езотериків, біоенергетиків, екстрасенсів та особливо представників неоязичницьких слов'янських течій, в уяві яких Хортиця являє собою своєрідну «Мекку» – найголовнішу святину українського народу.

В добу заліза острів стає місцем поховань та одним із центрів тогочасного скіфського суспільства. У 1904 році Яків Новицький нарахував тут 129 курганів з яких до нас дійшли тільки 28 [3, с. 26]. Цей факт дав підґрунтя Миколі Надєждіну проводити паралелі між міфічним Герросом Геродота і Хортицею. Він вважає острів «самым приличным местом кладбищу царей скифских» [4, с. 101].

У 1994 році археолог Максим Остапенко відкрив унікальне в своєму роді острівне скіфське городище на Совутиній скелі. «За площею, розмірами та принципом організації оборонних споруд городище на Совутиній скелі можна віднести до городищ-форпостів, головним завданням якого було перешкодити доступ на територію острова» [5, с. 129].

Ці та інші пам'ятки скіфського часу свідчать про значну вагу острову з точки зору як матеріального і духовного сприйняття його цим індоіранським народом.

В добу середньовіччя, а точніше в добу Київської Русі Хортиця знаходилась на шляху «Із варяг у греки» і була місцем де руси, подолавши пороги, роблять зупинку – «совершают жертвоприношения, так как там стоит громадный дуб: приносят в жертву живых петухов, укрепляют они и стрелы вокруг [дуба]» [6, с. 45]. Цілком вірогідно, що і для скандинавських дружин острів був символічним місцем, про це свідчать знахідки мечів варязького типу у 1928 та 2011 роках та назва Варязький, що зустрічається у зв'язку із битвою на р. Калці 1223 року: «...я полагаю возможным утверждать, что Варязский остров, до которого князь Мстислав Романович дошел в 1223 г. из Киева через Заруб, мог быть только тот остров, к которому в это время прибыл флот с войском из Галиции и Волыни, именно Хортица. Неудивительно было бы, если даже в XIII веке Русские, давно ослабянившиеся потомки Варягов, означали Хортицу по имени варязского острова, так как в наших летописях вообще не говорится о другом каком-нибудь Варязском острове...» [7, с. 367].

Майже зі стовідсотковою упевненістю можна говорити про транзитне перебування тут князя Ігоря, княгині Ольги, князя Святослава та князя Володимира Мономаха.

В південній частині острова з IX по XIV ст. існувало поселення Протовче, мешканці якого контролювали однойменний брід. Тут же було місце де збирались руські дружини перед важливими битвами 1103 року, 1190 року та 1223 року. Тобто, для слов'ян і варягів це був форпост у ворожому степовому середовищі, місце де вони відчували себе захищеними, дякували вищим силам за подолані труднощі та просили вдачі у майбутніх протистояннях. Мешканці цього поселення та інших подібних поселень на переправах – бродники в майбутньому стають однією із формуютьчих сил для зародження запорозького козацтва. Тому, цілком логічно, що перша козацька фортеця з'явилась поруч із Хортицею на о. Мала Хортиця у 1556 році. Цей факт, а також розташування січі на Хортиці М.В. Гоголем у повісті «Тарас Бульба», С.І. Мишецьким [8, с. 31], Г.Ф. Міллером [9, с. 3] та згадка даного факту у народній думі «Розмова Дніпра з Дунаєм» [10, с. 79] дає імпульс для формування міфологеми про триєдину тотожність – острів Хортиця – Січ – Запорозьке козацтво.

Будемо відвертими, на нашому острові, скоріш за все, не було класичних Запорозьких Січей, більше того, крім Січі на Малій Хортиці дослідниками не було знайдено артефактів незаперечно пов'язаних із козацтвом впритул до періоду Нової Січі. Але з історією козацтва та з міфами і легендами козацького і післякозацького періоду Хортиця пов'язана чи не найбільше. Цим ми зобов'язані в першу чергу українському народу, якому потрібна була святиня пов'язана із героїчним минулим. І цю святиню колективна свідомість створила, не дивлячись на те, що остання Січ була зруйнована, а Україна перетворилась на колонію Російської імперії.

Хортицю як символ української державності та ототожнюваності із запорозьким козацтвом було затверджено 29 червня 1918 р. під час панahiди за загиблими вояками на острові. За два з половиною місяці до цього, 16 квітня, Кримська група армії УНР під командуванням полковника П. Болбочана за підтримки Українських січових стрільців звільнили Олександрівськ від більшовиків. На місці ймовірного розташування січових укріплень було встановлено хрест із написом «Сей хрест – знак щирої любові і вдячної пам'яті орлам небіжчикам Запорозької Січі від вірних нащадків їх, козаків 2-го Запорозького пішого полку...» [11, с. 238]. Ця подія вважається прологом Акту соборності України 22 січня 1919 року.

Юридично «козацьку» Хортицю оформили в 1965 році постановою Ради міністрів УРСР за № 911 «Про увічнення пам'ятних місць пов'язаних історією запорозького козацтва» оголошено острів Хортицю Державним історико-культурним заповідником», а 6 квітня 1993 року Постановою Кабінету

Міністрів України за № 254 від 6 квітня 1993 року він отримав статус Національного.

Треба відзначити, що лише тут на Хортиці, в унікальному поєднанні збереглися ландшафти які стали елементом сприйняття козаків – дніпровські скелі, що є частиною порожистої ділянки Дніпра, залишки Великого Лугу Запорозького у вигляді плавнів на півдні Хортиці та степові ділянки по узбережжям острова. Степ, плавні Великого Лугу та Дніпрові пороги є географічним чинником формування степового лицарства і на жаль зараз ці природні комплекси зруйновано.

Суперечки навколо козацької географічної спадщини ведуться вже не один рік. І вони значно звужують і применшують роль Хортиці як об'єднуючого символу і святині Українського народу. Козацтво важливий аспект хортицького буття але не єдиний і можливо, не найважливіший. Сакральність острова почала формуватись задовго до виникнення запорожців і формується по сей день, через понад два століття після їх відходу з історичної арени.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Солнце, Луна и древние камни. – М.: Мир, 1981. – 269 с.; Хоккинс Дж. Кроме Стоунхенджа / Пер. с англ. – М.: Мир, 1977. – 272 с.

2. Вілінов Ю. Острів у філіграні епох та шляхів. Хортицький колаж. – Запоріжжя: Поліграф, 2003. – 206 с.

3. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – 2-ге видання, доповн. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2005. – 120 с.

4. Геродотова Скифия, объясненная через сличение местности // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Одесса: В городской типографии, 1844. – Т. 1. – С. 3-114.

5. Остапенко М. Оборонні споруди скіфського Совутинського городища // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006.

6. Константин Багрянородный. Об управлении империей / под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. – М.: Наука, 1989.

7. Брун Ф. Черноморье. Сборник изслѣдованій по исторической георгафії Южной Россіи (1852-1877 г.) / Ф. Брун – Одесса : Печ. въ тип. Г. Ульриха, 1880. – Ч. II. – 412 с.

8. Мышецкий С.И. История о казаках Запорожских. – М., 1847. – 47 с.

9. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о малороссиянах. – М., 1846. – 96 с.

10. Розмова Дніпра з Дунаєм. Дума записана в одному варіанті на початку XIX ст. на Полтавщині від кобзаря Івана // Думи. – К., 1982.

11. Авраменко Н. Спомини запорожця. Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – 456 с.

Сокульський А.Л., Сокульський Є.А.
м. Запоріжжя

САКРАЛЬНИЙ СТАТУС ХОРТИЦІ

Хортиця – феноменальний ландшафт Дніпровської природи, сакральна пам'ятка української духовності, археологічний, історичний, культурологічний феномен.

Поетичні синоніми Хортиці освітлені в народній пам'яті, художній культурі геніями українського народу Нестором, Т.Г. Шевченком, М.В. Гоголем, Д. Яворницьким.

Ключові слова: Хортиця, Дніпрові пороги, «шлях із варяг в греки», «Шовковий шлях», Січ, козак, Д. Вишневецький (Байда).

Хортиця зосередження всіх природних зон властивих Україні, і нарешті, Державний геологічний заказник «Дніпрові пороги». Хортиця – зосередження багатьох, навіть тисячолітніх культур від 200000 років до козацької доби, включено до 80-х рр. XVIII століття. Перші їх дослідження розпочиналися здається з часів Петра Могили (1663), а стали наукою завдяки В.Б. Антоновичу. Одним словом Хортиця найнесподіваніший і найвдаліший витвір різноманітних сил планети Земля і Всесвіту. Острів – безцінна лабораторія просто неба для вивчення *homosapiens* й різноманітних сил природи [1, с. 88].

Населення енеолітичної доби, залишило тут значну кількість пам'яток, здебільшого солярного змісту, втілені в кола, сфери наближені до британського «Стоунхенджа». Деякі з них музеїфікували, що надає їм значної пізнавальної перспективи. Інші мегалітичні об'єкти, як окремі скали, камені, річкове дно, що очутилося просто неба чекають свого прочитання. Зокрема, такий археологічний феномен, як хортицький «Чорний камінь» нині переміщений із системи середньостогівських святилищ-обсерваторій в експозиційний пояс Музею козацтва давно очікує свого ретельного електронного прочитання [2]. За останнє століття біля Хортиці піднято пів дюжини бойових мечів середини Х ст., можливо Великого князя України-Руси Святослава Ігоровича [3].

Військові, торговельні, дипломатичні зв'язки давніх українців із греками, Візантією із всіми Середземноморськими землями йшли через Хортицю, з Півночі («Шлях із варяг в греки»), зі Сходу («Шовковий шлях»). Феодосій вважав Хортицю «перепутьям» для всіх мандруючих через і в обхід Дніпрових порогів.

Філософська, історико-культурна, і в цілому гуманітарна характеристика пам'ятки Дніпрових порогів острова Хортиці – покоїться на творчості кількох українських духовних титанів Нестора, Т. Шевченка, М. Гоголя та тисяч інших, які вивчали, оберігали, дбали про національну святиню. Перший, близько 980 року помістив барвисту розповідь про створення пантеону язичеських богів в Києві: «І поставив кумирів на пагорбі...». Якщо в Києві і ставили, то на Хортиці ставити їх Перун велів. Богу грому, блискавки (синонім Зевса і

давньоримського Юпітера) поклонялися як покровителю природи і землеробства.

Князь Ігор, Святослав, Олег присягали «по руському закону» укладаючи угоди з візантійцями. Володимир Святославович (син Малуші) убрав Перуна в Києві в срібну голову і золоті вуса. Щорічно, близько 20.07. відзначалися урочистості на честь Перуна, богу приносили в жертву і членів роду (хлопчиків і дівчаток за жеребом). У християнстві: синонімом Перуна стала постать Св. Іллі [4, с. 564-565]. Найвиразнішими на Хортиці був бог Хорс (уособлення Місяця), деякі дослідники пропонують виводити ім'я острова від бога Хорса, Стрибог – бог вітру і війни, символізував, найточніше, Дніпрові пороги. Сварог вважався богом вогню, а Дажбог – бог Сонця, світла і вогню, син Сварога (звідси ще одне ім'я бога Сварошиг). Пізніше значив бога жнив, добра і достатку. Вперше Повістю минулих літ згадується під 980 р., а в Слові о полку Ігоревім під 1114 р. українці вважали себе онуками Даждбога. Боги Велес і Леля – покровителі товару, достатку, зокрема скотарства й торгівлі до прийняття християнства. Їх нерідко розміщали поряд з Перуном. У договорах з греками українці клялися Перуном і Велесом. Богиня жіночого – Мокоші пікала галузь прядіння і ткацтва, матерів й незаміжніх дівчат. В християнстві присвята Параскева. Після прийняття християнства Велес поєднувався із Василієм. Бог Самартя в язичеському пантеоні охороняв землеробську ниву (постви). Боги Коляда, Леля Нечуй-Левицький відносять до світлих богів. На відміну їм в язичеському пантеоні були і темні боги, що може бути окремим поглядом [5, с. 7].

До духовного пантеону Хортиці завше входило «Світове дерево», ним на всяк час були багатовікові дуби, називаємі козацтвом «Баштові дуби» [6]. Д. Яворницький ретельно записав свідчення хортицького колоніста, німця-меноніта Якуба Гепнера, який застав на Хортиці укріплення, котрі були настільки високі, що забратись на них було не просто. З багатьох ям, оповідав він, стирчали товсті дубові колоди і великі дикі камені, а глибина ям така, що як туди падав кінь, то і там околі вав. В цій же роботі Д. Яворницький сповідає, з слів Я. Гепнера, що в 70-х рр. XVIII ст. в середній частині Хортиці усох останній багатовіковий дуб [7, с. 30]. Сакральний статус острова вказує, що серед богів, археологічних об'єктів, обрядності і назв хортицьких урочищ знаходять і індоарійську, і скандинавську, і кочівницьку етимологію, наприклад боги Перун і Хорс іранського походження, є скандинавського, римського... Пантеїзм Хортиці в українській міфології багатий на метаморфози, дуалізми та участь людини в просторі Сатаналіу [8, с. 98]. Німці так дорожили всохлим хортицьким дубом (1876), що не йде ні в яке порівняння із загибеллю 700-річного дубу в радянські часи в селищі Верхня Хортиця у другій половині 80-х рр. XX ст. Тоді соціалізоване Запоріжжя цей факт просто проігнорувало [9, с. 195].

Хортиця археологічна, історична, природнича є тим багатством, яке не обмежується ніякими історичними рамками, воно справді наділене статусом вічності... Для українців Хортиця це як заповідь Мойсея, Нагірна проповідь Христа, чи філософія Іоанна Богослова. Схоже, що натурфілософія Хортиці проіснувала довше натурфілософії Аристотеля. Це існування тривало від енеоліту до раннього козацтва. Фома Аквінський об'єднав систему Аристотеля з християнською теологією, і вже в кінці «Відродження» віддали перевагу картині світу Платона [10, с. 501, 565].

Звичайно, приходиться шкодувати, що місце колишнього розміщення Священного дуба досі не з'ясовано. Світоглядний арсенал архітектоніки релігійного дійства, описаний візантійським просвіченим автором, надто важливий для пізнання сутності язичницького обряду русичів-українців. Основним архетипом релігійного дійства було Коло – Космічний цикл, як спосіб творчості. Його відтворювали вої, що розміщались колом навколо дубу, «навколо встромлювали стріли», та й сама крона велетенського дубу теж символізувала «коло». Застосування стріл в цій творчості нагадує, що адресувалось воно дружинному Богу Перуну – покровителю дружини князя. З іншого боку, наявність космічної суті в творчості, тобто Сонячного циклу могло адресуватись Богу Хорсу – символу благополуччя, Місяця і багатства. Усвідомлення життя як «Кола», творимого самою природою, будило думи і почуття в дружинній когорти, формувало свідомість воїнів, з середовища яких виділялись речники, володарі дум і почуттів – волхви, воеводи й полководці.

Історія пам'ятає забуття і відступлення від національної матриці, коли у 1223 році давньоруські полки зосередившись на Хортиці і в її доквітлі забули свої первокорені лицарства, бездумно стратили перших монгольських послів Субуде і Чугуде, які були послані на переговори (!?). Пізніше теж саме повторилося при облозі Києва полчищами Батия в 1240 році. Русь-Україна була поневолена. І лише лицарська доба Гедеміна та Романа і Данила Великих розпочала відновлювати історичну пам'ять доби Святослава Хороброго, який першим в українській історії поклав кінець «постачанню слов'янських рабів» на світовий ринок, створивши найбільшу лицарську дружину, що мала, за свідченням візантійських авторів, 60000 воїнів. З хортицької метафізики в різні часи формувалися ідейно-моральні цінності лицарської тимокрації Святослава, Запорозького козацтва Д. Вишневецького (Байди), мужності «Небесної сотні», героїв АТО. Свідомість етносу тісно пов'язана з стародавнім українським світосприйняттям. Звідси природа прагнення до звільнення національної гідності, подолання безправ'я, готовність до безкомпромісної боротьби за свою суверенну державу. Це і є категоричний імператив душі українця.

Гоголю належить: «Так ось вона Січ. Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді і міцні, як леви! Ось звідки розливається воля й козацтво по всій Україні».

Українське козацтво – феномен українського лицарства зародилося, як вважав Великий Гоголь в «жахливо-нікчемний час для Русі – XIII сторіччя» [11, с. 11-13] і додамо «початок XIV ст.». З'явилося воно вчасно й врятувало український етнос. За його ж думкою: «...монгольсько-татарська навала витіснила «росіян» з Києва, а обезлюдненні місця заселили українці з Карпат». Але це лише на перший погляд, насправді, Гоголь дотримувався дещо іншої позиції: «росіяни – продукт змішування прийшлих на північні фінно-угорські землі слов'ян з місцевим населенням, а українці – продукт розвитку одвічних автохтонів України й прибульців із сусідніх земель». Прикметно з цим і вживання ним назв – «Росія» і «Малоросія», «Русь» і «Україна». Перші несли політичний контекст, становий, фізіономічний, природній, мовний..., а в дійсності відстоював категорію, що «Малоросія» – Україна [12, с. 15].

Обожнювана *Natura* еволюціонувала в етноенергію антів, русичів, українців. Характерологія українського народу еволюціонувала на творчості глибинних психічних чинників, як культурно-морфінних (форма), суспільних, геопсихічних, соціопсихічних та ін. Тому свідомість про свою Вітчизну надто довго існує у первісній, емоційній, інтуїтивній фазі, а тому українці не завжди продукують чіткі алгоритми усвідомленої, цілеспрямованої, безперервної колективної дії, тобто історичної творчості. Саме це надихнуло нашого національного Пророка на узагальнення імені батьківщини запорожців і першої Запорозької Січі на образ Матері.

«- А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері Буду добре жити,
У оксамиті ходити,
Меди-вина пити...» [13, с. 163]

Політичні зміни в характерології сучасного українського суспільства виразніють внаслідок помаранчевої революції (події жовтня 2004 – січня 2005 років), коли у відповідь кризових явищ попереднього командно-олігархічного, корумпованого режиму в Українській державі була розбуджена певним патріотичним піднесенням і святковим ритуалом переходу старого посткомуністичного суспільства до нового стану, більш збалансованого і такого, що відповідав морально-етичному і патріотичному піднесенню 45-мільйонного народу. Розпочавшись на майдані Незалежності в Києві, вона явила світу сконцентрований образ Нової України, потенційної, майбутньої [3, с. 150]. Як показав суспільний досвід, стратегія і тактика Помаранчевої революції продовжилась не стільки теоретично, скільки практично, дієвим лікнепом Майдану кінця 2013 – початку 2014, АТО і сучасними змінами на парламентських виборах, коли квазіпатріотичність замінювалася масовими проявами гідності, совісті, патріотизмом і самопожертвуванням, коли національна ідея введена в кров стає свідомістю і новою релігією українців.

Нещодавні, як ми згадували вище (листопад 2011) з дна Дніпра, біля острова Хортиці був піднятий Меч каролінгського типу, датований серединою X ст., і за аналогіями близький тим п'яти мечам піднятим з дна Дніпра в місці колишньої Крарійської переправи (восени 1928) на початку будівництва ДніпроГЕСу. Відомий протоісторик В.І. Равдонікас датував (чотири мечі і один кинджал) теж часами Святослава Хороброго. Орієнтуючись на світогляд воїв Святослава – ці мечі треба розглядати як духовну, а не матеріальну субстанцію. Про що неоднозначно говорив Г.С. Сковорода: «Знаю, що щадиш тіло, але погубиш душу, а це заміна погана. Не знаю навіщо носиш меч, якщо не для боротьби, для якої він зроблений. Не знаю навіщо щадити тіло якщо щадити його (і) віддати за те, нащо хто цим тілом одягнений» [14, с. 296-297].

Стосовно другої Хортицької Батьківщини, В. Гамкрелідзе вважав, що «ямна» історико-культурна область Північного Причорномор'я і була тією постіндоевропейською ойкуменою Європи [16, с. 21].

Отже, з хортицької метафізики і бувальщини різних часів склалися ідейно-моральні цінності лицарської демократії і Руси-України, і Козаччини, і в часи воєн XX-го і початку XXI століття. Такий статус Хортиці.

Сакральність статусу Хортиці безперечна, але увічнити ідею пам'яті славетних українських героїв, як того вимагала гучна постанова уряду України 1965 року часів Петра Шелеста, Петра Тронька, Миколи Киценка – не судилося...

Нам не стільки завадили, скільки ми самі проігнорували свою гідність. Більше зважали на свої плачі за якими ми завжди «бідні», «нешасні», «скривджені», «поневолені»... Немає досі в Україні Музею – ні українського, ні запорозького козацтва, немає величних монументів козацькому героїчному пантеону. Зате є козаки-герої в АТО Висиль Сліпак, Іван Гутник-Залужний, Ігор Римар, Сергій Цимбал, Євген Зелененький. Вони були тому, що у нас – українців були такі велети як Т.Г. Шевченко, М.В. Гоголь, Д.І. Вишневецький, Ю. Кондратюк, В. Вернадський. А щойно по ліквідації Нової Січі (1775) у Львівському університеті всі кафедри очолюють українці, і жодного поляка [15]. Схоже, що у нас брак в іншому: національному політикумі, національному інтелекті й паралічі національної свідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сокульський А., Сокульський Є. Заповіти Хортиці. – Запоріжжя, 2016.
2. Кифишин А. Древнее святилище Каменная могила (опыт дешифровки протошумерского архива XII-II тыс. до н.э.) / А. Кифишин. – К.: Арагта, 2001.
3. Тодішній секретар Запорізької міської ради Володимир Кальцев 2011 року викупив той меч, що датувався X ст. у рибака, якому мовби пощастило його підняти з дна Дніпра і передав Музею козацтва. Докладніше дивіться в монографії «Заповіти Хортиці». – С. 89-90.
4. М. Ерстенюк. Перун // Довідник з історії України. – Вид. 2-ге. – К.: «Генеза», 2001.

5. І. Нечуй-Левицький. Світогляд українського народу. – К.: «Обереги», 1992.
 6. «Мирове дерево» (Баштові дуби) в умовах клімату Північного Причоромор'я може прожити до 5 тисяч років, що перевищує можливості дозголіття серед листяних порід.
 7. Еварницький Д.І. Острів Хортиця на реке Днепре. – СПб., 1885. – 50 с.
 8. Ангел Сатанаїл з богом творив світ. Творець каже Сатанаїлу: «Тепер б посвятити землю, але нехай вона собі росте, а ми відпочиньмо. Добре Господи!» – каже Сатанаїл. І лягли вони собі спочити // (І. Нечуй-Левицький. – С. 98.
 9. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д.И. Эварницкий / Упоряд. М.М. Олейник-Шубравська. – Ч. I-II. – К.: Веселка, 1995.
 10. Маклін І., Макмілан А. Короткий Оксфордський політичний словник. Платон. – К.: «Основи», 2006.
 11. Гоголь М.В. Погляд на укладення Малоросії / М.В. Гоголь // Український світ. – 1994. – № 3.
 12. Крисеченко В.М. М.В. Гоголь / В.М. Крисеченко // Український світ. – 1994. – № 3.
 13. Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1971.
 14. Сочинения Григория Савича Сковороды / Г.С. Сковорода. – Харьков, 1894.
 15. Календар «Привідіння». – Флоренція, 1972.
 16. Попельницкая Е.К. Украина – прародина индоевропейцев / Е.К. Попельницкая // 100 великих загадок истории Украины. – К.: Арий, 2010.
-

Штатський М.О.

м. Запоріжжя

МЕНОНІТСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ В РОКИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛЮДСЬКИХ ДОЛЬ НА ПРИКЛАДІ СПРАВИ ТЕОДОРА ГОТМАНА

Дана стаття присвячена життєвому шляху менонітського лікаря Теодора Йоганновича Готмана (Федора Івановича), котрий працював у хортицькому колоніальному окрузі протягом 1902-1938 років, з перервою під час полону в часи російсько-японської війни.

Щодо загального стану охорони здоров'я в менонітських колоніях, то станом на першу половину XIX століття медичне обслуговування в громадах переселенців було на досить відсталому рівні. Зокрема, використовувались послуги знахарів, повитух і традиційного самолікування. Звернувши увагу на високий рівень дитячої смертності та одного з батьків, менонітські громади прийняли рішення про підвищення рівня медичного обслуговування. До цього кваліфікований лікар з'являвся в поселеннях лишень у випадку епідемії чи в

зв'язку зі смертю поселенця. Станом на середину XIX століття вводиться загальний збір на утримання лікарів, фельдшерів та санітарів. У 1860-80 рр. вводиться інститут практикуючих лікарів у поселеннях. Також, у зв'язку з догматами менонітського віровчення громада зобов'язана опікуватись немічними та хворими. Таким чином, медичні пункти в менонітських колоніях відкриваються раніше ніж земські лікарні. І вже станом на злам століть виникають земські, приватні та заводські лікарні. У волосних центрах створюються вільні аптеки та земські акушерські пункти на гроші менонітської громади [1, с. 162-181].

Так, у 1870 році в Хортицькій колонії було збудовано першу лікарню, коло громадського саду. У 1885 році, головним лікарем став дипломований спеціаліст Яків Есау. Саме тоді лікарню було розширено й додано операційну кімнату. Станом на 1904 рік в лікарні було 12 ліжок [3, с. 153].

Для надання «посиленої медичної допомоги мешканцям довколишніх районів» було зведено у 1909 році земським управлінням районну лікарню. В подвір'ї котрої було збудовано 1912 року житловий будинок лікаря [3, с. 182].

В період з 1902 по 1938 рік обов'язки головного лікаря Хортицького менонітського округу виконував Теодор Готман.

У 1910 році було відкрито збудований спілкою Лепп і Вальман заводський шпиталь [3, с. 181].

Повертаючись до особи головного лікаря Готмана, приводимо факти його життя й діяльності, посилаючись на архівні джерела з Державного архіву Запорізької області та ресурси сайту www.chortiza.heimat.eu.

Готман (так у карній справі) [6, с. 12] Федір Іванович народився 2 грудня 1871 року в с. Адаргин Перекопського повіту Таврійської губернії (теперішня територія півострова Крим). У анкеті було зазначено, що «походженням із селян». Батько Йоганн помер коли Теодор (а саме так його нарекли при народженні) був ще дитиною. Вчився у гімназії міста Феодосія, вивчав медицину спершу в Харкові, потім у Москві. Після цього проходить однорічне навчання в Берліні. У 1902 році Рада Хортиці (Chortitzer Wolost) направляє його на роботу лікарем, доручивши йому медичне обслуговування 16 колоній та чотирьох українських сел. Повітове управління в Катеринославі надає йому в помічники два дипломованих фельдшери та дві акушерки (за спеціальністю Готман – лікар-гінеколог). Поселено було Федора Івановича у збудований коло лікарні окремих будинок для головного лікаря.

В часи російсько-японської війни 1904-1905 рр. був призваний на військову службу в якості польового лікаря (як відомо меноніти в силу релігійних переконань призивались лишень у лісові команди, санітари та допоміжні частини). Потрапив у полон і після звільнення одразу добрався в Хортицю, де вже у 1906 році одружився на Марії Бетчер (1883 р.н.) – викладачці дівочої школи в колонії Розенталь. Весілля подорож відбулась до Швейцарії [9].

В роки Першої світової війни працював у госпіталі Міжнародного Червоного Хреста, який був організований 1914 році в приміщенні педагогічного училища в к. Розенталь, неподалік лікарні. Чотири дні на тиждень Готман оперував у шпиталі, два дні – здійснював обхід по доручених населених пунктах. За спогадами свідків Готман мав особистого помічника Івана Книша, котрий пізніше влаштував лікарську практику в своєму рідному селищі (походження та подальша доля Книша невідомі. Серед справ репресованих у Запорізькій області виявлено два Івана Книша (Приморський та Куйбишевський райони), проте вони, ймовірно, не являлися помічниками Готмана) [2, Т. 1-6].

Загалом персонал Хортицької лікарні (к. Розенталь) направлявся на чотири роки на навчання до Москви та Петербургу, або ж у навчальні заклади Німеччини, Австрії та Франції. Таким чином, сфера медичного обслуговування на території Хортицького менонітського округу була на доволі високому рівні.

Теодор Готман був заарештований 7 вересня 1937 року сержантом НКВС Гендельманом (Гендельман Йосип Мойсейович, котрий до червня 1940 року був виконуючим обов'язки начальника 2 відділу УНКВС Запорізької області (оперативний відділ). 23 червня 1940 року – звільнений у зв'язку з «неможливістю використання на роботі в Головному управлінні НКВС» [10]) згідно звинувачення за статтями 54-10, ч. 2; 54-11 (контрреволюційна діяльність). При обшуку було вилучено паспорт, гроші та цінні папери, а також блокнот із записами німецькою та переписку, властиво, також німецькою мовою [6, Т. 1, с. 12, 15].

Згідно протоколу обшуку, Готман проживав у с. Хортиця на вулиці Леніна, 35.

Дружина – Марія Федорівна, 55 років. Син – Валентин, 28 років, був відправлений батьком у 1925 році в Німеччину, де і проживав постійно. З батьком підтримував листування, властиво, німецькою мовою, що потім було згадано Теодору при звинуваченні у шпигунстві. У жовтні 1927 року Готман приїздив на наукову конференцію в Німеччину, де навіщав сина. Донька – Рената, 18 років, студентка Дніпропетровського медичного інституту. В подальшому Рената вийшла заміж за меноніта на прізвище Гайнріхс та у 1941-1943 рр. працювала асистентом головного лікаря Хортицької лікарні [9].

В карній справі зазначено, що карні органи притягали Теодора Йоганновича у 1928 році «за золото» (провів під арештом 2 години) і у 1934 році по сумнозвісній 54 статті. Саме 1934 року ним було підписано протокол, в котрому він підтверджував свої «контрреволюційні дії», проте справа, видно не була доведена до кінця. Він просидів 70 днів під арештом і був звільнений без суду [6, с. 18].

Готману було висунуто звинувачення в шпигунстві на користь Німеччини. Справа нараховує 29 томів, і у ній фігурують 269 звинувачуваних. Більшість з них була розстріляна.

Справа вибудовувалась навколо Абрама Абрамовича Коопа 1863 року народження, промисловця. Щодо Готмана, то його було визначено як одного з кола осіб, що збирались на квартирі Корнія Корнійовича Унру (1878-1937. с. Орлове Мелітопольського району. Заарештований 5 вересня 1937 року. Розстріляний 2 листопада 1937 року. Реабілітований в 1989 році. Місце поховання невідоме [5]) – захисника Хортицького народного суду, з котрим Федір Іванович був знайомий з 1896 року, коли вони разом навчались у Харкові. Свідки зазначали, що в колі осіб, які, нібито, зі шпигунсько метою збирались на квартирі Унру, Готман вважався «найавторитетнішим».

20 березня 1938 року було проведено перший допит Федора Івановича, на котрому той відповів, що про контрреволюційну організацію нічого не знає, ніякої протиправної роботи не проводив. Також на питання про близьких знайомих в с. Хортиця відповів, що має лишень трьох друзів: Вільгельма Готлібовича Шульца (1890-1938. Народився в колонії Фріденталь нині Новомиkolaївський район Запорізької області. Освіта вища. Хірург. Головлікар Верхньохортицької лікарні. Розстріляний 17 жовтня 1938 року в Запоріжжі. Місце поховання невідоме. Реабілітований 1959 року [2, Т. 1, с. 561]), лікаря Пахомова (у справі ім'я та по-батькові не фігурує) та Фогеля Якова Моїсейовича – завідуючого аптеки в с. Хортиця. На допиті Готман чотири рази відмовлявся від висунутих обвинувачень.

10 травня 1938 року відбувся другий допит, на котрому Федір Іванович вже п'ять разів суперечив висунутому звинуваченню. На допиті 20 травня ситуація повторилась. Також Готман засвідчив, що бував у Німеччині (м. Вікерсдорф, біля Заальфельда), провівши там 40 діб у жовтні 1927 року.

Проте вже на допиті 25 липня 1938 року [6, Т. 2, с. 33] звинувачений Готман зазначив, що «убедившись в бесплезности дельнейшей борьбы со следствием я решил стать на путь чистосердечного раскаяния» (цитата з карної справи). Він погодився з усіма звинуваченнями, зокрема з тим, що він агент німецької розвідки з 1918 року, куди він був завербований Мюллером, уповноваженим «Червоного Хреста». Готману нібито було надано конспіративне прізвисько «Тео», виголошення якого слугувало паролем для зв'язку з рештою членів «шпигунської мережі». Готман почав свою шпигунську діяльність нібито з 1921 року, завербувавши Франца Юлійовича Аппенрода (народився у 1883 році в колонії Хортиця. Освіта початкова. Без постійного місця роботи. Заарештований 22 липня 1936 року. У вересня 1937 року засуджений до розстрілу. Міра покарання була замінена на висилку за межі СРСР у 1939 році [2, Т. 2, с. 29]. Згідно документів КДБ, Аппенрод був затриманий радянськими службами у 1945 році, та після перевірки не було доведено його приналежність до німецької розвідки [6, Т. 25, с. 277]). В тому ж році було «завербовано» й вищезазначеного Унру. 1923 р. – вербовка Крана Ісаака Борисовича (1881 року народження. Колонія. Шенвізе. Освіта неповна середня. Давав приватні уроки рахівництва. Заарештований 9 листопада 1930 року. 18 вересня 1931 справу

припинено міським прокурором за недоведеним звинуваченням. Реабілітований 1991 року [2, Т. 6, с. 298]) – бухгалтера банку менонітської общини. 1924 року – вербовка братів Нейфельдів. 1925 року звинувачений отримав листа від свого кузена лікаря Бальца Адама Адамовича з Харкова, в котрому той запрошував Готмана на зустріч з німецьким консулом Штекером. 1926 року – «завербовано» Гергарда Генріховича Функа (1888-1937. Народився в с. Малишівка Запорізького району. Освіта середня. Проживав у селищі Канцерівка. Завідуючий бюро претензій заводу ім. Енгельса. Заарештований 16 грудня 1933 року. Звинувачений в активній участі у контрреволюційній організації. 26 лютого «трійкою» засуджений до 3 років позбавлення волі. 8 серпня 1937 року вирок змінено на розстріл. Розстріляний 12 серпня 1937 року. Реабілітований у 1990 році [2, Т. 3, с. 643]). 1931 року Готман нібито завербував Тимофія Будного – начальника цеху заводу імені Маркса. 1933 рік – завербовано Діка Генріха Ісааковича (1886-1937. Освіта неповна середня. Заарештований 4 листопада 1937 року. Звинувачення: вихваляв фашистську Німеччину. 27 грудня 1937 року засуджений до розстрілу. 9 січня 1938 року розстріляний. Реабілітований 1989 року [4]) – бухгалтера Верхньохортицької лікарні. У 1936 році було «залучено» до «шпигунської діяльності» завідуючого електрокабінетом Хортицької колонії Корнія Францевича Лейна (1884-1938. Народився в селі Малинівка Запорізького району. Освіта початкова. Заарештований 14 грудня 1937 року. 16 січня 1938 року засуджений до розстрілу. Помер до виконання вироку 23 січня 1938 року. Місце поховання невідоме. Реабілітований 1958 року [7]).

Також, на допиті 25 липня Готман погодився, що під час візиту до Німеччини він був на виклику в гестапо. Консул Штрекер розповів підсудному, що Коп. створює потужну контрреволюційну організацію. В колонії Кічкас її провідником був Петро Вінтер (бл. 30 чоловік). В с. Смоляне – Фрезе Петро Якович (1903-1938. Освіта початкова. Рядовий колгоспник колгоспу імені Шмідта. Трійкою засуджений 29 вересня 1938 року до розстрілу. Вирок виконано 2 листопада того ж року. Реабілітований 1957 року. Місце поховання невідоме [2, Т. 1, с. 537]).

До «шпигунської діяльності» був також залучений лікар Шульц, котрому було доручено знайти холерні вібріони для диверсій в тилу Червоної Армії. Зберігав у себе близько 50 ампул. Підсудний зазначив, що для отруєння всього Запоріжжя вистачить 20 ампул. Готман «зійнався» також у тому, що сплатив двом агентам за ампули 3000 рублів. Також Штрекером було доручено 67-літньому лікареві зірвати два мости, на Канцерівку та на Кічкас. З цієї метою в Брауна зберігалось 2 пуди перекселіну [6, Т. 25, с. 41].

Теодор Йоганнович Готман покінчив життя самогубством 11 вересня 1938 року у Запорізькій в'язниці.

З часом співробітники НКВС, котрі вигадували контрреволюційні організації й самі ж їх розкривали, прирікаючи на смертний вирок сотні людей,

були доволі оперативно арештовані й засуджені за «використання незаконних методів ведення слідства та фальсифікації карних справ». Серед них: Клібанов Давід Якович, Лінецький Борис Львович (Лінецький Борис Львович, єврей, народився 1906 року в місті Одеса. В ЧК з 1931 року. Станом на березень 1936 – сержант НКВС. Станом на травень 1939 року – начальник відділу Запорізького головного управління НКВС Дніпропетровської області. 20 квітня 1940 року засуджений до розстрілу за фальсифікацію справ. Вирок виконано 10 вересня 1940 року [10]), Доров Григорій Якович. Вже на допиті 29 березня 1940 року Клібанов підтвердив існування у Запорізькому головному управлінні НКВС практики створення групових справ та внесення в протоколи допитів неправдивих даних. Усю провину Клібанов валив на накази свого керівництва у особі начальників Шостого відділу Запорізького гарнізону НКВС Янковича (Янкович Семен Олександрович, єврей, народився 1903 року в Одесі. В органах ЧК з 1919 року. 2 жовтня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано в той же день у місті Київ [10]), Вольського та Болдіна. Схеми створювались замісником начальника міськвідділу НКВС Насоновим. Згідно плану вигадувався центр, навколо якого вибудовувалась структура контрреволюційної організації з розгалуженнями в інших населених пунктах. Таким чином було обрано Абрама Коппа як керівника та Теодора Готмана як провідника сільської гілки. А співробітник НКВС Вайсбарг додавав у характеристики звинувачених, що вони «антирадянськи налаштовані та розповсюджують антирадянські чутки». Чекіст Доров, котрий завідував арештантськими приміщеннями на допиті показав, що арештовані утримувались не лишень в камерах, а й у підвір'ї в'язниці, у спеціально відгородженому місці. Таким чином було розміщено близько 100 чоловік. Властиво, що місця не вистачало, тому частина арештованих просто стояла на підвір'ї. Камера № 8 не мала вікон, денне світло в ній відсутнє, і була розрахована на 4 місця (знаходилась у підвалі), проте в ній за наказом керівництва саджалось по 30-40 чоловік з метою дачі ними потрібних слідству свідчень. Після 10 діб перебування в наведеному вище приміщенні арештовані просились на допит самі, після чого їх переводили до іншої камери. Доров засвідчив, що в камері № 8 часто ставались втрати свідомості серед арештантів та один летальний випадок, бо приміщення не мало вентиляції. При допитах людей били Вольський, Клібанов (Клібанов Давид Якович, єврей, народився у 1906 році. Член Компартії з 1930 року. В НКВС з 1936 року. До весни 1940 року – начальник 9 відділу НКВС у Дніпропетровській області. 20 квітня 1940 року – заарештований. Вирок – 7 років позбавлення волі. 12 червня 1942 – вирок замінений відправкою на фронт. Загинув 10 лютого 1943 року. Похований у Ленінградській області, Тосненський район, село Красний Бор, провулок Маркса. Згідно документу про втрати був призваний з міста Караганда. Звання на фронті – єфрейтор. Посада – писар-каптенармус. Безпартійний (станом на 1943 рік). Залишилась дружина Клібанова Ганна

Андріївна, що проживає у місті Чкалов на вулиці Володарського, 38 [10]), Болдін (Болдін Борис Павлович, росіянин, народився у 1906 році. У ЧК з 1927 року. До 9 травня 1939 року – начальник Запорізького НКВС. Станом на серпень 1938 року – лейтенант держбезпеки. Заарештований 9 березня 1939 року. Помер 26 січня 1942 року в психіатричній лікарні. Нагороджений 9 травня 1938 року знаком «Почесний робітник ВЧК-ОГПУ» [10]). Також з Києва приїздив Грабар (Грабарь Василь Романович, українець, народився 1908 року в м. Одеса. В каральних органах з 1932 року. Станом на серпень 1938 року – старший лейтенант держбезпеки. 14 серпня 1938 року – нагороджений знаком «Почесний робітник ВЧК-ОГПУ». До березня 1939 року – виконуючий обов'язки замісника начальника обласного відділу НКВС Київського військового округу. 13 березня 1939 року – звільнений. 4 грудня 1939 року – заарештований. 11 жовтня 1940 року засуджений до розстрілу військовим трибуналом. 25 грудня 1940 року вирок виконано [10]), котрий бив підсудних палицею. Особисто Доров пам'ятав 10 смертельних випадків після втрати свідомості після перебування у одній з камер, куди набивали по 50-70 чоловік, перекиваючи двері в підвал для відсутності доступу свіжого повітря. Також, Грабар наказував Дорову принести два метрових обрізки гумового шлангу, після чого в один з кабінетів приводились арештовані. Їх жорстоко били, перед цим вишикувавши в коридорі решту підсудних. Чуючи крики, ті просились на допит самі.

Вахтер Запорізького НКВС розповідав, що було 11 камер, де утримувалось до 400 чоловік. У камерах № 2 і №5 були так звані «відстійники», де арештовані весь час стояли [6, Т. 25, с. 585-610].

Варто зазначити, що середній вік працівників НКВС, котрі приймали участь у каральних операціях 1937-1938 років – 30-35 років. Вік засуджених – 25-75 років.

Автор статті подав запит до громади села Вікерсдорф щодо з'ясування подальшої долі сина Теодора Готмана Валентина (1909 року народження, котрий з 1925 року проживав у Німеччині та вчився на лікаря).

Життєвий шлях його доньки Ренати (народилась 24 лютого 1919 року) висвітлений також допоки доволі обмежено. Згідно виписки зі сторінки http://chortiza.heimat.eu/List/EWZ_OC.html#03 відомо, що Рената Готман значиться як розведена з Куракіним. Існує можливість, що вище зазначений Хайнірікс був чоловіком Ренати після війни.

Таким чином було висвітлено одну з багатьох зламаних радянським режимом доль менонітських переселенців, цивілізація котрих на наших землях проіснувавши півтора століття зникла, фактично, 1943 року. Автором статті ведуться подальші пошуки обставин життя та загибелі видатного лікаря Хортицької округи, котрий віддав 36 років власного життя шляхетній та важливій справі та пам'ять про котрого має бути відновлена та збережена.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.) Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Запоріжжя, 2014. – С. 162-181.
 2. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004.–Т.1-6.
 3. Фрізен Руді. Менонітська архітектура. Від минулого до майбутнього. Пер. з англ. – Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні», 2010. – 660 с.
 4. ДАЗО, ф. Р.-5747, оп. 3, спр. 1101-1029.
 5. ДАЗО, ф. Р.-5747, оп. 3, спр. 9131.
 6. ДАЗО, ф. Р.-5747, оп. 3, спр. 8243.
 7. ДАЗО, ф. Р.-5747, оп. 3, спр. 11358.
 8. www.chortiza.heimat.eu.
 9. www.hotman.ucoz.com.
 10. www.nkvd.memo.ru.
-

Власов О.Ю.

м. Запоріжжя

HUNDERTJÄHRIGE EICHE — ЗАПОРІЗЬКИЙ ДУБ

Стародавні дерева є пам'ятками природи, історії, культури, живими свідками минулого. Викликаючи в людей почуття натхнення й захоплення, вони мають велику наукову, естетичну та власну внутрішню цінність, тобто важливі самі по собі. Серед вікових дерев, розташованих на території Запорізької області, особливо відомим є так званий «700-річний Запорізький дуб». Набувши протягом останнього століття значення історичного символу, це дерево надзвичайно міфологізувалося, що дуже ускладнило пошук реальних фактів, пов'язаних з його минулим. Ця стаття має на меті висвітлити значення Запорізького дубу в історичній пам'яті менонітів, прослідкувати процес входження цього меморіального дерева в український культурний контекст і обґрунтувати необхідність надання йому офіційного статусу пам'ятки історії.

Запорізький дуб знаходиться у правобережній частині Дніпровського району міста Запоріжжя, в межах колишнього селища Хортиця (Верхня Хортиця), на перетині вулиць Тараса Бульби та Нечипора Дейкуна [1]. Дерево стоїть з правого боку від струмку в одній з численних балок розгалуженої системи долини річки Верхня Хортиця. Згідно з триверстовою військово-топографічною картою II пол. XIX ст. балка носить назву Кайдацька («ов. Кайдацкой»). Цей забутий свого часу топонім, пов'язаний з періодом Запорозького козацтва, сьогодні поступово повертається у вжиток завдяки зусиллям краєзнавчої спільноти Запоріжжя [2].

Слід зазначити, що серед гостей обласного центру досить часто зустрічається уявлення про те, що Запорізький дуб знаходиться на о. Хортиця,

з чим неодноразово стикався автор цих рядків. Є кілька причин виникнення цієї помилкової думки. По-перше, це твердження наявне у деяких публікаціях, розрахованих на широке коло читачів. Так, у книзі «Туристские маршруты по Украине» 1957 р. у підписі до світлина із зображенням дубу вказано, що він знаходиться на о. Хортиця [3, с. 79]. У путівнику «Днепр» 1962 р. зазначено, що дуб розташований у селищі Верхня Хортиця, однак розповідь про нього вміщено усередині фрагменту, присвяченого острову. Таким чином, у читача складається хибне уявлення про місце знаходження і селища, і дерева [4, с. 197-198]. Можна згадати й знайомий багатьом людям старшого і середнього віку радянський пропагандистський фільм Одеської кіностудії «Я – Хортиця» 1981 р. На 52-й хвилині цієї стрічки йдеться про Запорізький дуб, який буцімто росте на острові [5]. В даному разі режисером було використано глибоко вкорінений у суспільстві давній архетип, виникнення якого стає зрозумілим з огляду на деякі нижче викладені факти.

Велике значення дуба у язичницьких культах багатьох народів Європи загальновідоме. У релігії давніх греків, римлян, кельтів, германців, балтів та слов'ян це дерево пов'язувалося з небесним богом-громовержцем – покровителем воїнів та князів [6 с. 4-13]. Одне зі свідчень про язичницькі обряди, які відбувалися біля священного дубу, містить праця візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією», написана у сер. X ст. Це свідчення важливе для нас тим, що автор згадує дерево, яке знаходилося на острові Хортиця – на відстані максимум 15 км від сучасного Запорізького дуба: «...После того, как пройдено это место, они [купцы росы и славяне – О.В.] достигают острова, называемого Св. Григорий. На этом острове они совершают свои жертвоприношения, так как там стоит громадный дуб: приносят в жертву живых петухов, укрепляют они и стрелы вокруг [дуба], а другие – кусочки хлеба, мясо и что имеет каждый, как велит их обычай. Бросают они и жребий о петухах: или зарезать их, или съесть, или отпустить живыми» [7, с. 49, 327].

Після введення християнства багато священних дубів піддавалися знищенню, як місця язичницького культу. Однак шанобливе ставлення до вікових дерев збереглося. З часом старі дуби почали сприйматися, як поважні живі свідки давнини, символи сталості, сили, могутності та довголіття. У Нижньому Подніпров'ї це явище засвідчене низкою джерел XVII-XIX ст. Так, польський шляхтич Богуслав Машкевич згадує про дуб на лівому березі Дніпра проти Кодацької фортеці, на якому князь Ярема Вишневецький під час подорожі у Дикі поля (1647 р.) наказав вирізати свій герб [8, с. 414]. В українському фольклорі XVIII – поч. XX ст. дуб завжди був пов'язаний з козацтвом. Це дерево ми бачимо на переважній більшості народних картин «Козак Мамай» [9, с. 124-297]. Чимало свідчень про особливе ставлення до дубів отримано етнографом Я.П. Новицьким від мешканців сіл Катеринославської губернії. Розповідаючи про втікачів, що жили на поч.

XIX ст. у плавнях Великого Лугу, М.Є. Пазюк із с. Біленьке зазначав: «Був у них і свій піп із утікачів. Було як жене інчий сина, або дає заміж дочку, то й кличуть того попа. Він обведе молодих кругом дуба тричі, проспівас «Отче наш» – от і все вінчання» [10, с. 59]. П. Стогній із с. Краснокутівка та А. Черновол із с. Кушугумівка повідомляли про два «баштових дуби» по обидва боки від так званого «Битого шляху» в східній частині Великого Лугу. Під цими деревами свого часу збиралися козаки зі всієї округи [10, с. 61-62]. Г. Шуть із с. Вознесенка розповідав про скарб, закопаний запорожцями біля давнього Красного дуба, що ріс у верхів'ях балки Шанцевої, на східному схилі о. Хортиця [11, с. 80]. Д.І. Яворницький, обережно ототожнюючи це дерево з «дубом Костянтина Багрянородного», зауважив, що запорожці називали його «святим». Під ним за переказами скликалися козацькі ради, а на свято Трійці 1775 р., після знищення Січі відбулося останнє їхнє зібрання. За словами Д.І. Яворницького меноніти о. Хортиця теж дуже дорожили дубом і болісно переживали втрату, коли у 1876 р. він всох [12, с. 213-214].

Як свідчать наявні в нашому розпорядженні документи, населений пункт Хортиця, де стоїть Запорізький дуб, принаймні у середині XVIII ст. вже існував [13, с. 750; 14; 15]. Після знищення Січі ця територія стала частиною рангової дачі князя Г.О. Потьомкіна, який «заснував» тут слободу [11, с. 20]. А ні у нотатках академіка В.Ф. Зуєва, який проїздив поряд на шляху до Херсону в 1781 р., а ні в журналі подорожі імператриці Катерини Другої, яка зупинялася в Хортиці на ночівлю в 1787 р., давній дуб не згадано [16, с. 260; 17, с. 277]. Проте найбільш цікаво те, що про видатне дерево не обмовилися жодним словом ті дослідники, які у XIX ст. спеціально займалися вивченням української етнографії регіону – О.С. Афанасьєв-Чужбинський, Я.П. Новицький та Д.І. Яворницький. Перша з відомих нам згадок про Запорізький дуб у Верхній Хортиці пов'язана не з українцями, а з колоністами-менонітами.

Меноніти – представники протестантської церкви, що виникла у Нідерландах у XVI ст. Рятуючись від гонінь на батьківщині, у 1540-і рр. вони були вимушені емігрувати до Польщі й оселилися на території Західної Пруссії, на Нижній Віслі, у районі міст Данцига та Марієнвердера [18, с. 13]. Коли ж із занепадом Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. перед пацифістами-менонітами постала перспектива потрапити під владу Пруссії, вони вирішили скористатися запрошенням уряду Російської Імперії та переселитися у Північне Причорномор'я. У липні 1787 р. менонітські депутати Якоб Гепнер (Jakob Höppner) та Йоганн Барч (Johann Bartsch) досягли письмової угоди з князем Г.О. Потьомкіним про переселення своїх одновірців у районі міста Берислав на Нижньому Дніпрі [19, с. 299].

Навесні 1789 р. перша група переселенців прибула у м. Кременчук, де тоді була штаб-квартира Г.О. Потьомкіна. Той повідомив їх про заборону їхати у Берислав, замість цього наказавши вирушати до Хортиці. Ця надзвичайно

неприсмна новина стала для менонітів цілковитою несподіванкою, посіявши велику недовіру до уряду країни та глибокий смуток [20, с. 14-17]. Перші, сповнені драматизму дні перебування на новій батьківщині закарбувався в історичній пам'яті менонітів, увійшли до переказів та неодноразово публікувалися у різних виданнях. Ось як описує прибуття до Хортиці Генрі Берген (Henry Bergen): «The first families arrived at Khortitsa in late July, 1789, totally exhausted and deeply discouraged, indeed, totally dismayed about the change in plans for their final destination. As Peter Hildebrand, who recalled the trip in his memoirs later on, put it: «The closer we got to Khortitsa, the worse things looked». As the first arrivals made their way down the narrow valley of the Khortitsa River which flows eastward into the Dnieper, they saw before them the ruins of an old village, and the dismantling of a Potemkin «palace». Near it were the trees of a small orchard. The rolling hills seemed quite steep, and there were not many other trees in sight.

Those who had come by barges down the Dnieper had disembarked at «Tsar's Landing» one verst or so (about two thirds of a mile) above the mouth of the Khortitsa River. After checking out the area, they pitched their tents under a magnificent oak, generally thought to be one of the oldest trees growing in the country at the time. It would remain a point of historical significance and interest for as long as the Mennonites would remain in Russia» (Перші родини прибули в Хортицю наприкінці липня 1789 року, цілком змучені, глибоко спантеличені та насправді абсолютно збентежені зміною планів щодо їх остаточного місця призначення. За словами Петера Хільдебранда, який пізніше згадував ту подорож у своїх мемуарах, – «чим ближче ми підходили до Хортиці, тим гіршим виглядало становище». Коли перші прибулі пройшли вузькою долиною річки Хортиці, що тече на схід до Дніпра, вони побачили перед собою руїни старого села та розібраний «палац» Потьомкіна. Поряд із ним росли дерева невеликого саду. Похилі пагорби здавалися надто крутими, а дерев було мало.

Ті, хто прибув на баржах по Дніпру, висадилися на «Царській пристані» за версту чи біля того (приблизно дві третини милі) вище гирла річки Хортиця. Після огляду місцевості вони поставили свої намети під розкішним дубом, котрий, як прийнято вважати, був одним із найстарших у країні дерев на той час. Він залишався пам'яткою великого історичного значення та викликав великий інтерес протягом всього перебування менонітів у Росії – переклад авт.) [21, с. 96]. Є також свідчення, що під кроною дуба шойно прибулі колоністи проголосили свою першу молитву на новій землі з подякою за успішне завершення тривалої подорожі [22].

Дерево отримало серед місцевих менонітів назву Hundertjährige Eiche – Віковий дуб, або Grosse Eiche – Великий дуб [20, с. 206]. Заснувавши поряд із ним у 1789 р. своє село, а точніше – побудувавши у 1790 р. там нові оселі, колоністи зберегли стару назву населеного пункту: на платському діалекті, розмовній мові менонітів, село називалося Gortits, літературною ж німецькою –

Chortitza. Воно стало центром Хортицької колонії, що складалася з вісімнадцяти сіл [20, с. 123]. Як свідчить народжений у Хортиці 1905 р. Н.Я. Крюкер (N.J. Kroecker), Віковий дуб – свідок перших важких років на шляху до процвітання, «дорогоцінний зв'язок із далеким минулим» – завжди викликав велике захоплення менонітів. Сам канадський історик порівнював крону цього дерева зі склепінням найбільших соборів Європи. Дуб був осередком сільського життя – тут проходили зустрічі, пікніки, великі сімейні свята, весілля тощо. Один з найстарших піонерів – Корнеліус Гільдебранд (Kornelius Hildebrand) – забажав прослідкувати ріст дерева. Для цього він змайстрував дерев'яний обруч, який обвів навколо стовбура. До обруча було приєднано пружину та шкалу із вказівником. Дані записувалися протягом кількох років [20, с. 207].

Подібне шанобливе ставлення до Вікового дуба може пояснюватися давніми традиціями, що беруть свій початок ще з «дохортицьких» часів. Є свідчення про те, що у Пруссії меноніти намагалися обирати для своїх кладовищ місця поблизу давніх могутніх дерев, які для них були символом сталості божественних обітниць та милосердя [23, с. 12]. Відомо також, що у 1794 р. у ельзаському місті Салм менонітами було посаджено «Дуб Миру» у пам'ять підписання угоди з урядом Французької Республіки про звільнення анабаптистів від військового обов'язку [24, с. 5]. Називаючи хортицький Віковий дуб найвідомішим деревом в історії менонітів усього світу, пастор Вернер Де Йонг (Werner De Jong) з Нью-Брансвіка, Східна Канада, розкриває його релігійний символізм. Величні старі дерева, за його словами, є символами сили та витривалості. Їхнє багатівікове життя контрастує зі слабкістю багатьох поколінь людей, які століттями користуються затишком давнього дуба. Цитуючи Книгу пророка Ісаї, пастор називає міцних у вірі християн «дубами праведності, саджанцями Господніми» [25].

Як відомо, з огляду на брак будівельного лісу та необхідність підвищення врожайності ланів, лісівництво посідало важливу роль в економічному житті колоністів, які досягли великих успіхів у цій галузі [26, с. 46-48]. Однак, після того, як у 1871 р. меноніти були переведені у розряд поселян-власників, з боку мешканців сусідніх з Хортицькою колонією населених пунктів почалося неконтрольоване знищення деревних насаджень [11, с. 24]. Постаła нагальна необхідність вжиття природоохоронних заходів. Саме у зв'язку із цим з'являється перша відома нам згадка про Верхньохортицький дуб у російськомовній літературі. Мається на увазі праця Я.П. Новицького «С берегов Днепра», що вперше побачила світ у 1905 р. Розповідаючи про «вековой дуб», автор зазначає: «Зная, как беспощадно у нас истребляют памятники старины (виділено авт.), недурно было бы, если бы охрану этого редкого по чудовищным размерам и красоте дуба, взяло на себя местное общество или лесоохранительный комитет» [27, с. 182]. У 1910 р. зусиллями вчителя природознавства Хортицького центрального училища П.П. Бузука та

багатьох місцевих ентузіастів було нарешті створено Хортицьке Товариство Охоронців Природи – перша подібна громадська організація на території України [26, с. 51]. Не буде перебільшенням сказати, що цій справі значно посприяло сусідство такої визначної пам'ятки, як Віковий дуб.

Перша Світова війна запустила ланцюг соціальних та політичних катастроф, що призвели до масової загибелі, депортації та еміграції менонітів, і врешті – до зникнення їхніх колоній на землях України. Серед менонітів ці події отримали назву *Der Leidensweg* – Шлях Скорботи [21, с. 109]. Останній період існування Хортицької колонії пов'язаний з німецькою окупацією, що тривала з серпня 1941 по грудень 1943 р. У 1942 р., під час своєї інспекційної подорожі по Україні, Хортицю відвідав рейхсміністр східних окупованих територій Альфред Розенберг [28, с. 312]. Цей політичний діяч був, зокрема, організатором «Німецького руху віри» (*Deutsche Glaubensbewegung*), метою якого було створення та пропаганда нового германського язичництва [29]. Однак, чи приділив він особливу увагу дереву, що посідало важливе місце у віруваннях давніх германців – даних наразі не маємо. Проте, відомо, що у 1943 р. у Хортиці побував німецький військовий художник Хайнц Хіндорф (*Heinz Hindorf*). Одну зі своїх графічних робіт він присвятив «Великому Хортицькому дубу» [30, с. 51].

Для тих менонітів, кому пощастило емігрувати за межі Радянського Союзу, після закінчення Другої Світової війни Віковий дуб у Хортиці набув ще більшого сакрального значення, як символ туги за втраченою батьківщиною предків. Про це йдеться вже у статті Корнедіуса Крана (*Cjrmelius Krahn*), присвяченій одній з перших повоєнних подорожей в Україну не названого американського емігранта, що відбулася у 1957 р. [30, с. 51, 55]. У статті про поїздку до Хортиці американця Пола Классена (*Paul Klassen*) у 1972 р. Старий Дуб (*Alte Eiche*) названо «розкішним дубом Хортиці» та «визначною пам'яткою» [31, с. 119-120]. Канадці Н.Я. Крюкер та К.Н. Классен (*C.N. Klassen*) присвячують дубу окремі невеликі розділи своїх книг. Остання авторка називає дерево «живим доказом та справжнім свідком славного минулого Хортиці» [20, с. 206-207; 32, с. 18]. Нарешті, американка Х.Р. Паулс (*H.R. Pauls*) констатує: «Most of us associate the city of Chortitza with the «great oak»» (Більшість з нас пов'язують місто Хортицю з «великим дубом» – переклад авт.). У заключній частині свого нарису вона наводить кілька визначних подій з історії, що мали місце протягом життя семисотлітнього дуба, включаючи його, таким чином, у світовий контекст. Серед них – смерть Марко Поло у 1328 р., розрив Менно Сімонса із католицькою церквою у 1536 р., заснування козацького укріплення на Хортиці у 1556 р., прибуття менонітів у Хортицю в 1789 р., розпад Радянського Союзу в 1991 р. тощо [33, с. 8-9]. Саме поняття власної історії у свідомості розкиданих по всьому світу нащадків українських менонітів асоціюється з Віковим дубом. Не випадково з 1999 р. емблемою журналу «*Mennonite Historian*», що видається Центром Вивчення

Братських Менонітів у Канаді (The Center for MB Studies in Canada) є силует цього дерева [34].

У II пол. XX ст., особливо у 1990-і рр., серед колишніх хортицьких колоністів та їх нащадків набув популярності ностальгійний туризм – подорожі на батьківщину предків [35, с. 122-123]. Як в минулому, так і зараз, багато туристів намагаються привезти з собою з Хортиці жолуді Вікового дубу з тим, щоби посадити їх вдома [33, с. 8]. Сьогодні десятки таких дерев, вирощених у багатьох менонітських колоніях Канади, США та інших країн, сприймаються, як свого роду історичні пам'ятки. Два таких дуба ростуть у Селищі Менонітської Спадщини (Mennonite Heritage Village) у Штайнбаку, провінція Манітоба, Канада [36]. Одними з найбільш промовистих прикладів є дуби родини нащадків мешканців Хортиці – Абе та Аліно́р Еппів (Abe and Eleanor Epp) з м. Ніагара-он-Лейк, провінція Онтаріо, Канада. Вони походять від жолудів, які Еліно́р привезла з України у Канаду контрабандним шляхом у 1984 р. Тепер Еппи діляться жолудями зі своїх молодих дубів з людьми по всій Канаді. До речі, на ділянці самого Абе знаходиться інше історичне дерево – так званий «Дуб Еппа» (Epp's Oak), за збереження якого той багато боровся. Цей дуб відомий тим, що слугував орієнтиром при проведенні кордону між Британською короною та місцевими індіанцями ще у 1781 р. [37]. Друг сім'ї Еппів – пастор менонітської церкви у Вініпезі Дж.Р. Фрізен (J.R. Friesen), побувавши у Хортиці у 1970-і рр., намагався виростити з привезених жолудів своє дерево та безрезультатно. Нарешті, Абе Епп подарував йому молодий саджанець. У свою чергу, подружжя Фрізен вирішили передати саджанець Центру Менонітської Спадщини (Mennonite Heritage Center) у м. Вініпег, провінція Манітоба, відзначивши тим самим, п'ятдесяту річницю подружнього життя. 8 червня 2006 р. дерево урочисто, з промовами та молитвою, було висаджене на подвір'ї Центру, що стало визначною подією в житті місцевої релігійної громади [38, с. 6].

Хворобу дерева, що протягом 1990-х рр. призвела до відмирання майже всіх його гілок, меноніти сприйняли, як символ. Генрі Берген з цього приводу пише наступне: «Is the oak's pain symbolic of our experienced grief? Is perhaps the one remaining live branch representative of those that were saved from that horrible catastrophe?» (Чи є біль дуба символом пережитого нами горя? Може бути, єдина гілка, що залишилася живою, уособлює тих, хто врятувався від цієї жахливої катастрофи? – переклад авт.) [21, с. 109]. Х.Р. Паулс додає: «Perhaps the demise of the magnificent oak parallels the demise of our people on the rolling steppes of distant memory. Perhaps the flourishing younger trees on the Sumas Flats represent the fruition of hope of our forebears who came to this country» (Можливо, кінець величного дубу пов'язаний із загибеллю наших людей у кам'янистих степах віддаленої пам'яті. Можливо, квітучі молодші дерева на рівнинах Сумас (населений пункт у штаті Вашингтон, США, на кордоні з Канадою – авт.) втілюють собою надію наших предків, що прийшли у цю країну (переклад

авт.)) [33, с. 8]. На початку 2000-х рр. у менонітській громаді з'явився вельми сміливий задум консервації загиблого дуба та перетворення його на «Меморіал жертвам радянського пекла». Як найкраще місце для нього, пропонувався розташований біля Дніпрогесу постамент тоді ще не демонтованого пам'ятника Леніну [21, с. 109].

Якщо для емігрантів-менонітів у II пол. XX ст. сакральне значення Вікового дубу ще більш підсилювалося, то у радянській Україні все, що стосувалося цієї етно-релігійної спільноти, на офіційному рівні було піддане цілковитому забуттю. Як самі меноніти, так і пов'язані з ними факти з минулого визначного дерева, були викреслені з історії, а згодом – і з пам'яті місцевого населення. Отже, перед офіціозом постала проблема введення дубу в контекст української радянської культури та історії. Ця задача була вирішена шляхом штучної міфологізації та розповсюдження нових легенд за допомогою друкованих засобів та екскурсійної роботи.

Вже у статті з «Літературной газеты» 1951 р., з'являється легенда про те, що під гіллям «запорожского дуба» (з маленької літери) навесні 1648 р., перед битвою на Жовтих Водах зупинявся Богдан Хмельницький з військом. Імовірно, створення цієї легенди було обумовлене запланованим на 1954 р. відзначенням трьохсотрічного ювілею так званого «Возз'єднання України з Росією». Неназваний автор статті визначає вік дерева у 600-700 років, вказує деякі його параметри (довжина окружності стовбура – 6,32 м, діаметр коріння – понад 100 м), повідомляє про численні екскурсії до дуба й висловлює думку про необхідність його заповідання [39, с. 4]. Надалі, протягом 1950-80-х рр., у зв'язку із входженням Верхньої Хортиці у межі м. Запоріжжя, за дубом остаточно закріплюється назва «Запорозький» або «Запорізький». Внаслідок створення Каховського водосховища, знищення історичного ландшафту й залишків більшості Січей, дерево набуває статусу одного з небагатьох у Запорізькій області сакральних місць, пов'язаних з козацтвом. У різних виданнях цього періоду, розрахованих на широке коло читачів, з'являються й тиражуються кілька легенд, які не мають під собою фактичної основи:

1. Кошовий отаман Іван Сірко з козаками писав під дубом знаменитого листа турецькому султану;

2. Запоріжці зустрічалися з козаками донського отамана Кіндрата Булавіна на поч. XVIII ст;

3. Т.Г. Шевченко у 1843 р. під дубом читав селянам свою поему «Катерина»;

4. Махновці намагалися порубати дуба на дрова для свого бронепотяга у 1919 р.;

5. Під час «Великої Вітчизняної війни» нацистський вождь Адольф Гітлер наказав фельдмаршалу Манштейну перевезти дуба до Берліна [3, с. 79; 40, с. 110-111; 41, с. 23; 42, с. 13; 43, с. 104-105; 44, с. 17; 45, с. 48-49; 46, с. 96; 47, с. 48]. Слід особливо наголосити, що в жодному з популярних видань

радянського повоєнного періоду абсолютно нічого не сказано про те велике значення, яке дуб мав для місцевих колоністів-менонітів. Натомість розповсюджувалися цілком безпідставні твердження про те, що дерево нібито дивовижним чином уникло знищення від їхніх рук [41, с. 22; 42, с. 4; 48, с. 83].

Всі особи, згадані у вище наведених епізодах є персонажами місцевого фольклору. Пов'язавши їх із Запорізьким дубом, автори легенд перетворили це дерево на об'єкт української радянської культури. Певно, найбільших зусиль до цього доклав мешканець Верхньої Хортиці, «добровільний доглядач Запорізького дубу» та самодіяльний екскурсовод Н.А. Дейкун, хата якого стояла поряд із деревом [46, с. 55-58; 49, с. 388]. Як свідчив І.М. Шаповал, легенди про Івана Сірка та Богдана Хмельницького за словами самого Н.А. Дейкуна розповсюджують «охочі до вигадок люди». Епізоди ж із Нестором Махном та Адольфом Гітлером подавалися оповідачем, як правдиві факти. Він також стверджував, що під час проведення Дніпробудівської археологічної експедиції 1927-1932 рр. до дуба завітав її начальник – академік Д.І. Яворницький [50, с. 151-154]. Процес міфотворчості навколо Запорізького дуба не припинився й на межі ХХ-ХХІ ст. Серед легенд порівняно недавнього походження можна назвати розповідь про те, як козаки святкували під деревом повернення у склад Російської Імперії у 1734 р. та про поета Олександра Пушкіна, враженого красою дуба під час подорожі на Кавказ у 1820 р. [49, с. 386].

Запорізький дуб перетворився на один з найвизначніших туристичних об'єктів обласного центру вже у 1960-і рр., проте офіційний статус пам'ятки природи він отримав тільки у 1972 р. «Запорізький 700-річний дуб» у с. Верхня Хортиця, м. Запоріжжя, було заповідано рішенням Запорізького Облвиконкому № 206 від 24 травня 1972 р. Згідно Списку державних пам'яток природи місцевого значення Запорізької області з додатків до рішення Облвиконкому № 315 від 25 вересня 1984 р. об'єкт площею 0,5 га знаходився у віданні Запорізького міськкомунгоспу. Висота дерева на той момент сягала 36 м, ширина крони – 43 м, обхват стовбура – 3,1 м [51, арк. 91]. Щодо останнього параметру слід зазначити, що в офіційному документі наявна помилка. Ще на поч. ХХ ст. Я.П. Новицький вказував довжину окружності дуба 6 аршин та 5 вершків (448,72 см) [27, с. 182]. У 1951 р., як вже згадано вище, наводилася цифра 6,32 м, яка повторювалася у виданнях 1962 та 1979 рр. [39, с. 4; 41, с. 23; 42, с. 3;]. За даними 1979 р. дуб плодоносив один раз на два роки, даючи до чотирьох центнерів жолудів. У той час пам'ятка була філією Державного історико-культурного заповідника «Хортиця», куди щорічно приїздили не тільки сотні тисяч туристів зі всього світу, а й іноземні офіційні делегації. Поряд із дубом діяв виставковий зал, ресторан, було встановлено гранітну брилу з написом: «Запорізький дуб. Унікальна пам'ятка первісних дубових лісів Придніпров'я. Висота дерева – 36 м. Діаметр крони – 63 м. Довжина окружності стовбура – 6 м 32 см. Вік дерева 600-700 р.». Комплекс був

найпопулярнішим у Запоріжжі місцем для проведення весільних фотосесій. Серед молодят з'явився звичай обходити дуб, узявшись за руки, аби укладений шлюб був так само міцним, як це дерево [42, с. 9-22]. Вказуючи вік дубу, К.І. Сушко та Г.Є. Літневський у 1981 р. звернули увагу на те, що вже кілька десятиків років поспіль дерево називають «700-літнім», очевидно, з огляду на сакральність цього числа [48, с. 81].

У 1990 р. внаслідок вкрай несприятливого екологічного становища Запорізький дуб захворів – з нього поопало листя, а згодом і майже вся кора. У той час, як владні структури поставилися до цього цілком байдуже, група ентузіастів намагалася врятувати пам'ятку: з ціллю відводу зайвої вологи рили дренажні колодязі, вводили у ґрунт стимулятори росту, закопували під деревом туші худоби, заливали бетоном тріщини, обрізали засохлі гілки [52, с. 4-5]. Проте ці зусилля виявилися марними й до 1995 р. про майже мертвий дуб забули. Несподівано, навесні 1996 р., на одній з його гілок з'явилося листя, що вселило надію в одужання дерева. Організований у зв'язку із цим громадський благодійний фонд «Запорізькі святині» розпочав роботу зі створення Історико-культурного комплексу «700-річний Запорізький Дуб» [53]. У 2001 р. комплекс було відкрито. Тут встановлено кілька паркових скульптур з бронзи, а в 2004-му освячено храм Покрова Пресвятої Богородиці Московського патріархату, побудований просто над річкою Верхня Хортиця. Сухе гілля самого дерева було закріплене за допомогою тросів та металічних щоглів [54, с. 8]. До Запорізького дубу знов повернувся статус важливого туристичного об'єкту [55, с. 88; 56, с. 46]. У 2009 р. Історико-культурний комплекс був переданий у довгострокову оренду дитячо-юнацькій школі козацького бойового мистецтва «Спас». Тут почали проводитися її заняття та виступи, розважальні заходи на державні та релігійні свята, були облаштовані сувенірна крамниця, шинок, арт-зал, дитячі майданчики та інші інфраструктурні об'єкти [49, с. 389].

У 2010 р. Державна служба заповідної справи України підтримала ініціативу Київського еколого-культурного центру про проведення Всеукраїнського конкурсу «Національне дерево України» [57]. Перше місце у номінації «Історичне дерево України» отримав «700-річний Запорізький дуб» [58]. Пізніше, у 2014 р., громадська організація «Запорожский вектор» під патронатом відомого своїми проросійськими поглядами олігарха В'ячеслава Богуслаєва започаткувала проект «Символи Запорожжя». У його рамках біля знакових для міста об'єктів були встановлені QR-коди. Першим з них став Запорізький дуб [59]. Обрання у якості одного з головних символів міста важко хворого дерева викликало доволі неоднозначну реакцію багатьох запорожців. Тим часом стан дубу поступово погіршувався, одна за одною обламувалися його сухі гілки. Так, наприклад, у листопаді 2014 р. одна з гілок впала, обламана вітром [60]. У травні 2015 р., у суху частину дерева потрапила блискавка, після чого впали ще кілька гілок, які через бюрократичну тяганину понад рік провисіли на тросах та пролежали поряд на землі [61]. Імовірно,

саме через те, що Запорозький дуб, як екскурсійний об'єкт, значною мірою втратив свою атрактивність, історико-культурний комплекс був переданий на баланс Запорізької міської ради [62]. На момент написання цієї статті (серпень 2017 р.) потік відвідувачів на комплекс значно скоротився, а масові заходи тут не проводяться.

Сьогодні над Запорізьким дубом нависла небезпека повного знищення. Проте, навіть якщо найближчими роками сам живий організм остаточно загине, його рештки, саме місце його розташування залишатиметься пам'ятним, сакральним об'єктом з огляду на історичні факти, викладені у цій статті. Тому абсолютно необхідно якнайшвидше надати Запорозькому дубу статус історичної пам'ятки місцевого значення, як визначному місцю. Автор цілком підтримує цю ініціативу, висловлену працівниками Запорізького обласного центру з охорони культурної спадщини ЗОР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вікімапія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wikimapia.org>
2. Трехверстовая военно-топографическая карта Российской Империи, ряд XXVII, лист 13. Екатеринославской. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://narod.ru/disk/27462863000/r27.rar.htm>.
3. Туристские маршруты по Украине / Составители Горбунова Н.Н., Никольский В.В. – К.: Молодь, 1957. – 371 с.
4. Мирошниченко А.Б. Днепр. Путеводитель / А.Б. Мирошниченко. – К.: Киевское областное книжно-газетное издательство, 1962. – 352 с.
5. Я – Хортица: художественный фільм / Одесская киностудия. – Одесса: [б.и.], 1981. – 65 мин. – 1 вк.
6. Болсуновский К.В. Перунов дуб / К.В. Болсуновский. – К.: Типо-Литография «С.В. Кульженко», 1914. – 17 с.
7. Константин Багрянородный. Об управлении империей / под. ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
8. Дневник Богуслава Казимира Машкевича (1643-1649 гг.)// Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. II: Первая половина XVII ст. – С. 410-415.
9. Бушак С., Сахарук В., Сахарук І., Забашта Р. Козак Мамай. Альбом / С. Бушак та ін. – К.: Родовід, 2008. – 304 с.
10. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные на Екатеринославщине (1875-1905)/ Я.П. Новицкий. – Рига: Спридитис, 1990. – 120 с.
11. Новицкий Я.П. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности / Я.П. Новицкий. – Запоріжжя: «Тандем-У», 2005. – 120 с.
12. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д.І. Яворницький. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – Частина 1. – 266 с.
13. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К., 2003. – 952 с.

14. Karta granic Polski, zaczawszy od Bałty, az do rzeki Sina Woda, zawieraiaca slobody Kozakow Humańskich: y Zaporohowskich; stępy Tatarow Oczakowskich, Bessarabskich, y Nogayskich, z ich ordami, tak ie w roku M.DCC.LXVII. Han-Krymski poosadzał: znajduie sie tu ieszcze, dalsze wyci-agnienie Bogu, y Dniestru; Dnieper takze od porohow, az do wpadnienia w Morze Czarne [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zb.unibe.ch/maps/>.

15. Карта течению рек Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до соединения их вод и устья лимана с показанием берегов Гнилого и от него до Берды Азовскаго, а от Кинбурна к Перекопи Чорнаго морей, и как российская граница по мирному в 774-м году при Канарже трактату установлена, и где прежняя на правом берегу Днепра состояла, означена ж между помянутых рек и ситуация объяснена особо экспликацией. Все берега Днепра и Буга, а також и Чернаго моря, кроме Азовскаго от Соленых Уклюк до Берды сыманы по инструменту, а тот берег назначен с примерных карт бывшими инженер афицерами в комисии инженер подполковника Томилова и им везде объездом и в свезании съемок поверено 1775-го года // НБУВ, 17483.

16. Путешественныя записки Василья Зуева от С.Петербурга до Херсона въ 1781 и 1782 году. Репринтное издание. – Днепропетровск: Герда, 2011. – 393 с.

17. Журнал Высочайшему Ея Императорскаго Величества путешествию из С.Петербурга в Киев, из Киева, через Кременчуг в Херсон и Старый Крым, а оттуда через Полтаву в С.Петербург, продолжавшемуся 1789 года Генваря с 2 дня Июля по 12 число // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 273-288.

18. Браун П.Я. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк / П.Я. Браун. – Гальштадт: Радуга, 1915. – 77 с.

19. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам) / Г. Писаревский. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1909. – 442 с.

20. Kroeker N.J. Erste Mennoniten-Doerfer Russlands. 1789-1943. Chortitza – Rosental / N.J. Kroeker. – Vancouver: D.W. Friesen & Sons Ltd., 1981. – 292 p.

21. Bergen H. Chortitza Colony atlas. Mennonite Old Colony (1867) / H. Bergen. – Saskatoon: Mennonite Historical Society of Saskatchewan, 2004. – 116 p.

22. Klippenstein L. Village News – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mennoniteheritagevillage.com/news/village-news-october-24-2013>

23. From Danzig to Russia // Preservings. – Steinbach, 2002. – № 20. – P. 3-18.

24. Hershberger J.D. Growing Peace Oak in the Shenandoah Valley. A Living Memorial / J.D. Hershberger // Shenandoah Mennonite Historian. – Harrisonburg, 2010. – Vol. 17. – № 4. – P. 5-6.

25. De Jong W. Oaks of Righteousness. Third Sunday of Advent – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.Petitcodiacmennonite church.org/sermons/12_15_02.html.

26. Берестень Ю.В. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях Півдня України в XIX – початку XX століття: до історії Хортицького товариства охоронців природи / Ю.В. Берестень // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 9. – С. 45-57.
27. Новицкий Я.П. С берегов Днепра (очерки Запорожья): Путевые записки и исследования / Я.П. Новицкий // Я.П. Новицкий. Твори. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 48-183.
28. Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера. СССР в зеркале нацистской пропаганды / Сост. А. Гогун. – К.: К. І. С., 2016. – 424 с.
29. Захарченко О.О. Альфред Розенберг – головний ідеолог націонал-соціалізму в расовому та єврейському питаннях / О.О. Захарченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. – 2013. – Вип. 3.34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3.
30. Krahn C. The Oak and the Willows / C. Krahn // Mennonite Life. – 1958. – Vol. XIII. – № 2. – P. 51-57.
31. Klassen P. Chortitza Revisited / P. Klassen // Mennonite Life. – 1973. – Vol. 28. – № 4. – P. 119-120.
32. Klassen C.N. Klassen genealogy: from the land of revolution and war to the land of freedom and peace / C.N. Klassen. – Printed by: Valcraft Printing LTD, 1990. – 636 p.
33. Pauls H.R. The Great Oak of Chortitza / H.R. Pauls // Roots and branches. Newsletter of the Mennonite Historical Society of BC. – 2006. – Vol. 12. – № 2. – P. 8-9.
34. Mennonite Historian [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mennonitehistorian.ca.
35. Белікова М.В., Зацепіна Н.О. Менонітські поселення: історія формування та розвитку ностальгійного туризму в Україні / М.В. Белікова, Н.О. Зацепіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 122-124.
36. Oak tree's seeds keep Mennonite history alive [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://library.ndsu.edu/grhc/articles/newspapers/news/oaktrees.html>.
37. Cheevers M. Epp Oak' gets its due. Historic tree has deep roots in Ontario's story [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.Niagarathisweek.com/news-story/4580753—epp-oak-gets-its-due/>.
38. Friesen B. Offspring of Ancient Oak planted near Heritage Centre / B. Friesen // Mennonite Historian. – 2006. – Vol. 32. – № 3. – P. 6.
39. Запорожский дуб // Литературная газета. – 1951. – 22 ноября (№ 138). – С. 4.

40. Чарівними стежками. Туристські маршрути по Запорізькій області для юних мандрівників. – Запоріжжя: Запорізьке книжково-газетне видавництво, 1962. – 120 с.
41. Остров Хортица. Запорожский дуб / автор текста В. Пешанов. – Запорожье: Запорожское книжно-газетное издательство, 1962. – 24 с.
42. Запорожский дуб. Zápotožsky dub. Фотобуклет. – К.: Мистецтво, 1979. – 24 с.
43. Клименко Н.В. Запорожье. Путеводитель-справочник / Н.В. Клименко. – Днепропетровск: Промінь, 1978. – 136 с.
44. Хортица. Khortitsa. Фотобуклет. – К.: Мистецтво, 1979. – 48 с.
45. Клименко Н.В. Запорожье туристское / Н.В. Клименко. – Днепропетровск: Промінь, 1982. – 110 с.
46. Киценко М.П. Хортиця в героїці і легендах / М.П. Киценко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972. – 132 с.
47. Гриник П.І., Стеценко М.П., Шнайдер С.Л., Листопад О.Г., Борейко В.Є. Стародавні дерева України. Реєстр-довідник / П.І. Гриник та ін. – К.: Логос, 2010. – 143 с.
48. Сушко К.И., Литневский Г.Е. Заповедное Запорожье / К.И. Сушко, Г.Е. Литневский. – Днепропетровск: Промінь, 1981. – 134 с.
49. Рыжов К. Национальная святыня – 700-летний Запорожский дуб (легенды, предания, факты) / К. Рыжов // Запорожское казачество: от прошлого – к грядущему. – Запорожье: АТ «Мотор-Січ», 2012. – С. 386-389.
50. Шаповал І.М. У пошуках скарбів / І.М. Шаповал. – К.: Дніпро, 1965. – 328 с.
51. ДАЗО, ф. 1335, оп. 21, спр. 692.
52. Шкарупа С. Врежет ли дуба Запорожский дуб? / С. Шкарупа // Выбор. – 1991. – № 27. – С. 4-5.
53. Бровкін Д. Пристрасті навколо дуба / Д. Бровкін // День. – 2000. – 12 вересня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/pristrasti-navkolo-duba>.
54. Беляева Л. Историческое дерево Украины / Л. Беляева. – Правда. – 2012. – 24 мая (№ 21). – С. 8.
55. Супруненко В.Л. Запорожский край. Популярная энциклопедия природных и исторических достопримечательностей, традиций и названий / В.Л. Супруненко. – Запорожье: ОАО «Мотор Січ», 2003. – 222 с.
56. 150 чудес Запорожского края, которые необходимо увидеть. – Запорожье : ООО «Запорожье Медиа», 2011. – 126 с.
57. Наказ Міністерства охорони навколишнього середовища України № 611 від 10 грудня 2009 р. Про затвердження Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу «Національне дерево України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0018-10.

58. Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 274 від 6 липня 2010 р. Про підведення підсумків Всеукраїнського конкурсу «Національне дерево України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.webcitation.org/67fad5ty3.

59. Запорожский дуб закодировали. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tv5.zp.ua/news/zaporozhskij-dub-zakodirovali-video/>.

60. Запорожский дуб потерял очередную ветку // 061.ua (Сайт города Запорожья). – Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.061.ua/news/673035>.

61. Лучер М. Запорожский 700-летний дуб тихо умирает // Комсомольская Правда в Украине. – 2016. – 5 мая. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kp.ua/life/538206-zaporozhskiy-700-letnyi-dub-tykho-umyetaet.

62. Олейник С. Запорожский дуб меняет владельца / С. Олейник // Индустиалка. – 2017. – 5 января. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: iz.com.ua/zaporoje/113460-zaporozhskiy-dub-menyaet-vladelca.html.

ПЕРСОНАЛІЇ

Брель О.В., Діденко Я.Л.

м. Чигирин

РОЛЬ КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ В ІСТОРІЇ ЧИГИРИНА

Наприкінці XV – на початку XVI ст. східні та південні рубежі Великого князівства Литовського потерпали від зазіхань з боку Московії та Кримського ханату. Оборonoю кордонів від нападів сусідів переймалися представники тих прошарків суспільства, які мали відповідний мілітарний статус: українські князі й пани [7, с. 44].

Володарюючи на кордоні і ведучи постійні війни, українські можновладці намагалися зміцнювати оборону краю шляхом осадження міст і побудови укріплень. У цій справі досягли неабиякого успіху князі Вишневецькі. Корсунь, Лубни, Ромни, Прилуки, Хорол – ось далеко неповний перелік урбаністичних центрів та замків, розбудованих на кошти цього аристократичного роду [7, с. 51].

Серед міст, історія виникнення яких пов'язана з родом князів Вишневецьких, не останнє місце займає і Чигирин – перша столиця української козацької держави.

Спробуємо проаналізувати джерела, з'ясувати реальні факти та спростувати історичні міфи, що поєднують Вишневецьких та Чигирин.

Історична традиція пов'язує заснування міста із князем Дмитром Вишневецьким, якого ототожнюють із легендарним Байдом. Так, у 1912 році, під час святкування 400-річчя з часу заснування Чигирин, на Замковій горі було встановлено пам'ятний знак (камінь) з написом «Г. ЧИГИРИН основ. в 1512 г. князем Дм. Вишневецким БАЙДА». Отже, щодо заснування Чигирин у 1512 р. князем Дмитром Вишневецьким, маємо спростувати це усталене твердження і перевести його до категорії історичних міфів, створених на початку XX століття. Сучасні дослідники стверджують, що Дмитро Вишневецький народився у 20-х роках XVI ст., і таким чином пов'язувати заснування Чигирин з його ім'ям не є можливим [7, с. 52]. За іншою версією шлюб батьків Д. Вишневецького (Івана Вишневецького та Марії-Магдаліни Бранкович) відбувся між 1530 та 1533 роками, що взагалі унеможливило подібні припущення [7, с. 53].

Вірогідніше Чигирин з'являється за часів Остафія Дашкевича. В історичних джерелах є відомості, що в 1532 р. польський король і великий князь литовський Сигізмунд I Старий віддав фортецю Чигирин черкаському старості Остафію Дашковичу [6, с. 656]. Д.М. Бантиш-Каменський у своїй праці «История Малой России», посилаючись на роботу Й.-Х. Енгеля «Украинская история», зазначає, що у 1532 р. «Дашкович получил от Сигизмунда, сверх многих подарков, небольшую крепость, казаками

Чигирином названною» [2, с. 70]. Хоча у праці Й.-Х. Енгеля відмічено: «Під ту пору (ймовірно, 1534 або 1535 рр. – прим. авт.) виникло – можливо, із замку Черкаси – впритул перед порогами розташоване місто Чигирин, головний зимівник для козаків, про яких пан Міллер запевняє, що, скільки він [замок] стояв, увесь час він належав козакам» [4, с. 101]. У словнику Брокгауза і Ефрона вказується, що саме Остафій Дашкевич, який на той час був старостою черкаським і канівським був «строителем города Чигирина» [5, с. 164].

У описі Черкаського замку за 1552 рік зазначено, що жителі Черкас мають утримувати польну сторожу «на урочищах: на Тясміні біля Чигирина за вісім миль від замку...» [9, с. 249].

У 1559-1579 рр. старостою черкаським і канівським був князь Михайло Вишневецький (1529-1584) [7, с. 14]. Більшу частину свого життя він провів на прикордонні, воюючи з татарами та московитами. Саме він умовив Стефана Баторія створити козацький реєстр і взяти на військову службу 500 козаків [7, с. 19], вербував козаків на службу [7, с. 51]. Ймовірно, М. Вишневецького можна вважати причетним до розбудови укріплень Чигирина, як місця, що забезпечувало охорону підступів до Черкас. Беручи участь у поході проти татар у 1570 р., М. Вишневецький наздогнав Бакаєві загони «на Чигирині» і припер їх до річки (очевидно, Тясмин) [3, с. 103]. Цікаву деталь до історії Чигирина цього періоду додає польський геральдик та історик Бартоломей Папроцький у книзі «Герби ричарства польського» (1584). Описуючи похід коронного гетьмана Єжи Язловецького у пошуках татарського загону у 1571 р., він зазначає, що повернувши до Черкас, вони «переправились через Тясмин, Чигирин миль 16. Там же замок новий, який називають Китай-Городок, Черкаси заснував якийсь Остафій» [14, с. 221].

Якщо припустити, що назва Китай-Городок стосується Чигирина, як це стверджує Ю. Мицик [12, с. 13], то можна сказати, що Чигирин на початку 70-х років XVI ст. уже був добре укріпленим містом.

У літописі Граб'янки маємо повідомлення, що проводячи козацьку реформу у 1576 р. король Стефан Баторій, «опріч давнього старовинного міста складового Чигирина, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтимирів з монастирем, аби вони в ньому зимували» [10, с. 884].

Український історик, письменник та перекладач XVIII ст. С.В. Лукомський подає таку ж інформацію: «Сверх же того, кроме старинного города кладового казацкого Чигирина, дал (Стефан Баторий) еще низовым для препитания город Трехтемиров с уездом и с монастырем, дабы там больные и раненые на войне пребывали» [11, с. 350].

Те, що Чигирин називають містом «складовим» або «кладовим» говорить про те, що тут, ймовірно, зберігався певний час скарб Війська Запорозького або ж військова амуніція (артилерія) та провіант [12, с. 13].

Отже, згідно із історичними джерелами, за часів староства князя Михайла Вишневецького Чигирин стає добре укріпленим замком, важливим оборонним пунктом, «складовим» містом.

З 1580 по 1594 роки старостою черкаським і канівським був Олександр Вишневецький, син Михайла [9, с. 180]. Народився близько 1560 р. Від батька і за згодою короля йому дісталися в управління Черкаське, Канівське та Лоївське староства. Усе життя князь Олександр, як і батько, провів на прикордонні, воюючи з татарами та московитами. Водночас він заклав підвалини економічної могутності роду Вишневецьких [7, с. 20].

Саме князю Олександру Вишневецькому Чигирин завдячує своїм високим положенням серед українських міст XVII ст. та й самим статусом міста і фортеці.

1 травня 1589 р. на прохання О. Вишневецького польський король Сигізмунд III видав йому окремий привілей, яким дозволялося «закласти місто і збудувати замок на урочищі Чигирині», де визначались права і обов'язки міщан, їх прибутки, встановлювались межі міста. У привілеї зазначено, що місто Чигирин має бути заселене «людьми вільними, купцями і ремісниками». Особливою умовою надання привілею було «аби там бігунів з міст і сіл наших не приймали і якби прийшли, то переховувані не були і вольностей вищезгаданих з міщанами тамтешніми не мали» [1, с. 84-85].

Хоча Сигізмунд III закріпив Чигирин за Олександром Вишневецьким, але місто залишалось у власності короля [12, с. 14].

В подальшому власники Чигирини намагаються здобути для міста магдебурзьке право, що дало б змогу утримувати фортецю, яка була необхідною в цих місцях. Крім того, магдебурзьке право давало володарю значно більші прибутки (в 5-10 разів більші, ніж село, на базі якого виникало місто) [16, с. 87].

15 жовтня 1592 року місту Чигирину було надано Магдебурзьке право. «Дав нам прохання уроджений князь Олександр Вишневецький, староста наш Черкаський, Канівський, Любецький і Корсунський, що він на урочищі Чигирині, що на шляху татарському, над рікою Тясмином, на ґрунті нашому, в старостві Черкаському, у володінні своєму, що лежить в землі Київській, для убезпечення і заслони кордонів коронних, задля прав спільних, тверджу, замок потрібний буде і місто осаджує, і закладає, і то з волі і відомства і дозволу нашого, і просить нас, аби тому місту, названому Чигирин, право магдебурзьке надали і всякий порядок, які в інших містах наших головних є, тому дозволили також ярмарки, торги і корчми надали, купувати, торгувати і інших всяких обходів допустили. І так ми, уваживши в тому просьбу слушну, з ласки нашої королівської, на причину деяких панів рад наших, названому місту Чигирину і підданам нашим, міщанам міста того, людям там осілим і котрі потім приходили і осідати будуть, право магдебурзьке і свободи міські надаємо, даючи вольності їм самим і потомкам їх: вільне обрання собі вїйта, бурмістра з

райцями, і справи судові не інші, одні тільки самі, в тому листі нашому нижчезгадані, одправовувати і розсуджувати уряд міський порядком права магдебурзького має: про вбивство і поранення, або і про осоромлення, про фальші всілякі, і інші справи всілякі, в тому листі нашому названі, старості або уряднику нашому розсудові належати мають, до яких війт міський і бурмістр з райцями, вони самі і потомки їх, мати нічого не мають, і в те вступати не можуть на всі майбутні часи. До того ж дозволяємо в місті Чигирині ратушу збудувати, ваги, постригальню, ятки всякі, лазню громадську, і будь-що, що до порядків, обходів і пожитків міських належить, збудувати мають, і ремесла цехові спорядивши, порядком інших міст наших упривілейованих у всьому цьому дотримуватися мають. Також дозволяємо в тому місті нашому Чигирині, ярмарки два урочисті мати, тобто один на день..., а другий на день..., а торги на кожен день, даючи право на вічні часи міщанам чигиринським, підданим нашим, продаж, торгівлю всяку і корчми вільно тримати, [з] питвом усяким: медом, пивом і брагою шинкувати, до якого то міста Чигирина, задля звичаю, право загальне на ярмарки і торги тамтешнім купцям і всім людям, обивателям держави нашої і чужоземцям, вільно з товарами всякими приїжджати, торгувати, продавати, купувати, товари на товари міняти, лише щоб не було утисків прав міст і містечок наших прилеглих, без всілякого стримання і зацепки добровільно людям приїжджим від'їжджати, аби тільки такі теж люди не були, котрих в містах і містечках наших приховувати і справ [до] яких мати права і привілеї коронні забороняють. І торгове [право] по звичаю міст інших в цілому залишаючи, крім переказу мита нашого головного і інших пожитків наших; до цього теж тому місту нашому Чигирину, цим же листом нашим до права їх надасмо печать міську, герб – три стріли, такі печаті для здійснення прав міських міщани наші чигиринські, вони самі і потомки їх, уживати мають. Будуть теж повинні міщани наші чигиринські супроти кожного неприятеля нашого коронного, при старості нашому тамошньому, або намісникові його, в часи спокою і в часи війни не виламуватися, і вирушати [в похід] і те, що люди міста оного на поле ходити не мають, без дозволу гетьмана коронного, також походом [ходити] і харчі другим додавати не будуть, чого староста наш тамошній доглядати і спостерігати має. І на те цей наш лист рукою нашою власною підписаний, дали міщанам чигиринським; до котрого, для ліпшої твердості, і печать нашу коронну привісити наказали. Писано у Варшаві, на сеймі вільному коронному, року від Різдва Христового 1592, місяця жовтня, 15 дня, а королювання нашого року п'ятого. Сигізмунд Король» [1, с. 86-87].

Видання відповідного королівського універсалу було само по собі свідченням того, що Чигирин став значним військово-адміністративним і торговельно-ремісничим центром.

Про значну участь в історії міста князів Михайла та Олександра Вишневецьких свідчить і те, що на сеймику волинської шляхти 1595 р. було ухвалено, щоб її послі на Краківський сейм добивались для потомків

Вишневецьких, очевидно Михайла III, брата Олександра [7, с. 14], компенсації коштів, витрачених на побудову Корсуня, Чигирина та Лосвої гори [13, с. 27]. В Інструкції сеймика сказано: «На потребу княжат їх милості Вишневецьких: значні заслуги від стародавнього віку їх милості княжат Вишневецьких в тій речі посполитій є добре знані, а найбільше нещодавнього небіжчика пана київського і сина його князя Олександра, старости черкаського, які помимо всього, кров свою проливали, маєтність втрачали, але для користі речі посполитої, на її захист коштом своїм замки побудували, такі як Корсунь, Чигирин і Лоеву Гору, а всі посади, знаки заслуг дому їх милості скоро по смерті брата їх милості пана старости черкаського відібрані. Тому невідкладно по обітниці його королівської милості, просити мають його королівську милість і річ посполиту, щоб ті кошти їх милості були повернуті, а на значні заслуги предків їх милості і їх самих зважати, оскільки вони уже в молодості своїй речі посполитій добре служать» [8, с. 210].

Офіційне визнання міського статусу та ще й з правом самоврядування прискорило стрімкий розвиток Чигирина. На початку XVII ст. Чигирин з околицями став окремим староством [15, с. 784].

Таким чином, можна із впевненістю сказати, що рід князів Вишневецьких відіграв неабияку роль в історії першої столиці козацької держави – Чигирина. Саме за часів староства Михайла та Олександра Вишневецьких Чигирин набув статусу міста, став укріпленою фортецею, вийшов на рівень таких міст як Корсунь, Черкаси, Київ, Львів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волинскомъ генераль-губернаторе: [в 34 т.]. Часть пятая. Т. I. Акты о городахъ (1432-1798) / [под ред. В.Б. Антоновича]. – К.: Университетская типография, 1869. – 736 с.

2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой Россіи от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.

3. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 299 с. – ISBN 978-966-02-8027-4.

4. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Східний ін-т українознавства ім. Ковальських, Центр укр. студій ім. Д.І. Багалія Харківського нац. ун-ту ім. Каразіна. [Заг. ред., вступ. ст. В.В. Кравченка; упоряд. Т.О. Чугуя]. – Харків: Факт, 2014. – 640 с. – ISBN 978-966-637-763-3.

5. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: [в 86 т.]. Т. X (19). Давенпорт – Десмин / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб.: Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1893. – 486 с.

6. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Черкаська область / Ред. кол. Стещенко О.Л. (голова редколегії), Гольцев Є.М., Горкун А.І. та ін. – К., 1972. – 788 с.

7. Князі Вишневецькі / Яковенко Н., Ульяновський В., Тесленко І. [та ін.]; за наук. ред. І. Тесленка. – К.: ТОВ «Балтія-Друк», 2016. – 320 с. – ISBN 978-617-516-014-5.

8. Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали / М. Крикун. – Львів, 2012. – 702 с. – ISBN 978-617-607-240-9.

9. Куштан Д.П. Археологія та рання історія Черкас / Д.П. Куштан, В.В. Ластовський. – К.-Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016. – 290 с. – ISBN 978-966-02-7869-1.

10. Літопис Грабянки / Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [упоряд., пер. В. Крекотень, В. Шевчук, Р. Іванченко]. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с. – ISBN 966-578-147-2.

11. Лукомский С.В. Собрание историческое, из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей, сочиненное в Малороссийском городе Прилуки в 1770 году / С.В. Лукомский // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1878. – С. 321-374.

12. Мицик Ю.А. Чигирин – гетьманська столиця / Ю.А. Мицик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с. – ISBN 978-966-518-289-4.

13. Мицик Ю.А. Корсунь козацький / Ю.А. Мицик, С.Ю. Степенькін. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. – 224 с. – ISBN 978-617-7023-43-1.

14. Paprocki B. Herby Rycerstwa Polskiego / przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584. – Warszawa, 1982. – 1150 s.

15. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich [w 15 t.]. – T. 1.: [Aa – Dereneczna] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1880. – 960 s.

16. Солодар О.І. Міське самоврядування в Чигирині (1592-1792 рр.) / О.І. Солодар // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Восьмих Всеукраїнських історичних читань: Зб. наук. статей / Під ред. А.Ю. Чабана, В.М. Мельниченка. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2001. – С. 86-93. – ISBN 966-02-0148-6.

Черненко О.М.
м. Запоріжжя

ВИШНЕВЕЦЬКІ

«Кому принадлежит честь образования Запорожской Сечи? Феодалным сеньорам или восставшим крестьянам? Вот в чем заключается вопрос, который разделял и разделяет еще историков. В.А. Голобуцкий пишет об этом так: «Буржуазные авторы стремились внушить трудящимся массам мысль, будто все героические деяния прошлого совершены под руководством представителей господствующих классов. Этим способом идеологи помещиков и буржуазии рассчитывали привить угнетенным и эксплуатируемым чувство преклонения перед «власть имущими» и тем самым парализовать их волю к борьбе за свое освобождение» [1, с. 38].

«Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя» [2, с. 269], ще 1845 року зауважував Т.Г. Шевченко такого роду мудрагелям, бо й справді вони лишень «Кайданами міняються, Правдою торгують» [2, с. 267]. То ж чому дивуватися, що «Маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі» сьогодні є одним з найголовніших аргументів творців Лугандонії.

«Мы восхотѣли черезъ сіе объявить во всей НАШЕЙ Имперіи, къ общему известию НАШИМЪ всѣмъ вѣрноподданым, что сѣхъ Запорожская въ конецъ уже разрушена. Со изстреблениемъ на будущее время и самого названия Запорожскихъ козаковъ...» [3, с. 2] – з яким неприхованим задоволенням констатує факт знищення Запорозької Січі *Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst-Dornburg*, більш відомою широкому загалу під псевдо «Катька № 2».

Аргументація була наступною: «Преступления же ихъ, вынудившія отъ НАСЪ мѣры строгости оглавляются слѣдующимъ:

1е. Оставляя подъ покровомъ забвения прежнія свои важныя и пагубныя преступления и измѣны противу вѣрности и подданства, начали они, лѣтъ за десять тому назадъ, да и въ самое новѣйшее время гораздо далеко простирать свою дерзость, присвоая и требуя на конецъ себѣ, как будто достоянія ихъ собственности... земель..., предъявляя будто имъ... издревле принадлежали...» [3, с. 3-4].

То чи насправді запорожці «простирали свою дерзость, присвоая... собственности... земель... будто имъ... издревле принадлежали»?

«Устрій українських козацьких полків почався з прийняття булави князем Євстафієм Ружинським в 1515 році. Він поділив околичних та курінних козаків на полки, кожному полку надав в резиденцію місто, назвавши за його назвою і сам полк. Тодішні полки мали до двох тисяч козаків. Головною старшиною полків назначені були полковники, полки поділялись на сотні, сотнями керували – Сотники, які підкорялись полковнику» [4].

Чи не правда, що початкове Запорозьке козацтво щось не дуже схоже на «восставших крестьян»?

А хіба інший представник князівського славного роду Остафій Дашкевич менше прислужився майбутній величі Запорозького козацтва?

«...он пришел на острова Днепровские к тамошним разсеянным воинам и застал их неустроенными: они переходили с места на место и не имели никакого постоянного образования; едва он к ним появился, его избрали Кошевым, и он стал для Татар опаснейшим врагом и истребителем. Тотчас разделил своих воинов на сотни и полки... Вооружив каждого ружьем и саблею, Дашкович избрал из них начальников, и ввел подчиненность, сходную с древнею Римскою... Кроме того, козакам даны были земли и угодыя по обеим сторонам Днепра и между рек: Конской, Самары, Кальмиуса, Ташлыка и Буга» [5]. І чи не О. Дашкевич в 1533 р. на сеймі в Пйотркуві-Трибунальському запропонував свій проект захисту південних кордонів Жечі Посполитої? Напади татар можна припинити, якщо поставити на Дніпровських островах постійну варту з 2000 людей, які плавали би між островами, порогами; зупиняли татар на їх переправах через Дніпро. Для цього потрібно на островах поставити укріплення-замок, дати 500 кінних людей, які б забезпечували необхідні для життя запаси. Але тоді пропозиція Дашкевича не була втілена в життя. «О. Дашкевич, не отримавши офіційної підтримки від короля Сигізмунда I Старого, набирав за власної ініціативи з охочих все більше війська для укріплення кордонів на Дніпрі. Влітку вони перебували на островах, взимку частина йшла по домівках, іншим потрібне було житло. Канів і Черкаси для цього не підходили; О. Дашкевич залишає козаків на зиму в Чечерську та Кричеві. У цей час заснований Чигирин (стає основним місцем зимівки козаків). Від короля Сигізмунда I в нагороду за захист від татар козаки отримують в довічне користування землі над порогами і нижче по обидві сторони Дніпра; називають свої нові колонії *Мала Русь*. Займали козаки також території Бугу та Дністра. Козаки мали на островах свої січі, з яких вони робили напади на татар» [6, с. 2].

Щодо прадавній приналежності земель за порогами тодішньому Великому князівству Литовсько-Руському ще в середині XVI ст. у своєму трактаті «Про звичаї татар, литовців та московитян» пише Михалон Литвин: «Вони [купці] здавна сплачували за знак на митниці предкам Священної Величності Вашої, при переправі через Бористен біля Товані. Там і нині існує склепінне приміщення з суцільного каменю, що і нами, і жителями Таврики (Tavricani), і греками називається Витординською банею (balneum Vitordinum). І кажуть, що тут зупинявся збирач податків (publicanus) великого князя Литви, який збирав мито»...

«Корисний також Бористен усім землям Величності Вашої для відбиття набігів татар. Адже й у тих, хто плывуть по ньому нижче Черкас (Cerkassi), в одинадцятьох місцях постають на шляху пороги (liminaj), котрі мають свої назви. Вони становлять перешкоди через круті і лежачі поперек шляху підводні камені. Їх можна подолати лише розвантаживши судно, а через високі, круті,

скелясті береги до них не можна пристати, а переправа можлива лише в кількох місцях нижче Черкас (Cirkassi). Вони [переправи] називаються Кременчук (Kermieczik), Упськ (Upsk), Гербердієв Ріг (Hierbedeiewrog), Машурин (Massurin), Кочкош (Koczkosz), Товань (Towany), Бурхун (Burhun), Тягиня (Tyachinia), Очаків. Якби в цих місцях стояли також невеликі морські загоны, то вони могли б перекрити шлях величезним татарським полчищам» [7].

Достойна відповідь на закиди щодо «собственности земель» *Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst-Dornburg*, а також пропагандистам т. зв. Малоросії....

Князі Вишневецькі – їх внесок щодо розвитку Запорозжя важко переоцінити. Рід походив із старовинного українського князівського роду Вишневецьких. Родова маєтність – Вишньовець на Волині (вперше згадується в 1395 р., належав князям Вишневецьким до 1740 р.). За однією версією, родоначальником вважається князь Федір Несвіцький – нащадок турово-пінських Рюриковичів, прабадько чотирьох княжих родів: Вишневецьких, Збараських, Прицьких, Воронецьких. За іншою версією, Вишневецькі виводяться з роду Федора Корибутовича, нащадка литовсько-руського роду Гедиміновичів.

Видатним представником славного князівського роду був Дмитро Іванович Вишневецький (р.н. невід. – 1563).

«Данные турецких архивов позволяют точно документировать деятельность Вишневецкого, начиная с весны 1559 г. С этого времени мы располагаем прекрасным материалом для нашего исследования – реестры «Mühimme Defterleri» («Реестры важных дел»), которые содержат копии всех указов, изданных Большим султанским советом (Divan-I Hümayün) и самим султаном.

Лишь в одном III томе данной коллекции, который схватывает период между месяцами Рамазаном 966 и Рамазаном 968 Хиджры (июнь 1559 – май 1561 гг.), имеется множество документов, касающихся деятельности «Дмитрашки», – насмешливое прозвище князя Вишневецкого. Мы насчитали 30 таких документов, к которым следует добавить материалы, включенные в V том, охватывающие период между месяцами Мухаррум и Зилхиджжа 972 Хиджры (август 1564 – июль 1565 г.)

Это свидетельствует о том исключительном значении, которое Блистательная Порта придавала литовскому авантюристу – единственному противнику империи, который осмеливался покушаться непосредственно на османские владения в то самое время, когда непобедимые армии великого повелителя не имели соперников на полях сражений» [1, с. 46].

Але чи лишень він доклав зусиль для зростання Запорозжя?

Славу козацтва, а отже й запорозьку звитягу, карбував не лише Дмитро Іванович Корибут-Вишневецький. «В історії України кін. XVI – початку

XVII ст. вагомий слід залишили представники родини Вишневецьких: Андрій Іванович – староста любецький (1580-84), каштелян волинський (1568-72), воєвода брацлавський (1572-76), волинський (1576-84); Михайло Олександрович (п. 1584) – староста канівський, черкаський і любецький, каштелян брацлавський (1580-1581) і київський (1581-1584); Костянтин Костянтинович (1564-1641) – староста черкаський, воєвода белзький (1636-1638) і руський (1638-1641); Олександр Михайлович (п. 1594) – староста черкаський, канівський і любецький; Михайло Михайлович (п. 1615) – староста овруцький...

Князь Андрій Іванович (р.н. невід – 1584), рідний брат засновника Запорізької Січі князя Дмитра Вишневецького-Байди, проявив себе як державний і військовий діяч. Уперше князь Андрій згадується у документі, датованому 1554 роком: «З 1555 по 1584 рік носив титул князя Вишневецького. Будучи власником значних маєтностей, згідно з описом війська литовського за 1564 рік, князь Андрій Вишневецький з своїх волинських і литовських маєтків зобов'язувався виставляти до армії власним коштом кіннотника, з них 57 важкоозброєних (гусарів) і 14 легкоозброєних (козаків). 1568 року іменований каштеляном волинським (луцьким). Очевидно, про луцький замок дбав добре, оскільки через чотири роки королівським указом від 4 липня 1572 року призначений каштеляном брацлавським, а ще через чотири – воєводою волинським (1576-84). Наприкінці 1580 року за вірну службу отримує Любецьке і Лоївське староства. Будучи людиною свого часу, не уник спокуси наїздів на землі сусідів. Зокрема, в 1575 році слуги, бояри та селяни князя Андрія Вишневецького, воєводи брацлавського, наїхали на землі відомого князя Курбського, який після втечі з Москви до Речі Посполитої отримав маєтки на Волині.

Добре показав себе на військовій службі. Брав участь у Лівонській війні 1558-1583 років проти Московського царства. 1581 року, під час походу польського короля Стефана Баторія, відзначився під час облоги Пскова. Очевидно, помер в першій половині 1584, оскільки старостою любецьким після нього став також померлий наприкінці цього року князь Михайло Олександрович (1529-1584), двоюрідний брат Дмитра-Байди, талановитий державний і військовий діяч, герой воєн з турками, татарами і московітами, був беззаперечним лідером українських реєстрових і запорізьких козаків» [8, с. 11-12].

Отже, ще одна гілка роду Вишневецьких не лишалася осторонь розбудови Запорожжя: «...ключовою постаттю, яка заклала міцний ґрунт т.зв. Вишневецьчини на Подніпров'ї, був зовсім інший герой. Це, власне, двоюрідний брат згаданого Д.І. Вишневецького-Байди – князь, військовий та державний діяч руських земель Великого князівства Литовського, князь волинський, Старший Війська Запорозького, гетьман українського козацтва, сенатор Речі Посполитої, саме той, що вперше в історії одержав від польського

короля булаву і клейноди як правитель України – Михайло Олександрович Вишневецький (1529-1584 рр.), який тривалий час займав посаду канівського і черкаського старост (1559-1580 рр.), а згодом (з 1583 р.) став і любецьким старою [9].

Обороняючи українські землі, князь Михайло героїчно воював з татарами. Зокрема, 1550 року він брав участь у розгромі татарського війська, яке спустошило «Руські краї». 3 грудня 1559 – староста канівський і черкаський. 5 вересня 1561 року польський король Зигмунт-Август повідомляв листом старосту черкаського й канівського князя Михайла Вишневецького про посилення охоронного листа його братові Дмитрові. Авторитетному князеві Михайлові доручалося умовити супроводжуючих Дмитра козаків, які брали участь у нападі на Очаків, відправитися за жалування воювати у Ліфляндію і послати сукна у подарунок татарським (білгородським) козакам за участь у поході в Московську землю.

Князь Михайло Олександрович, як староста прикордонних земель, неодноразово здійснював походи у сусідню Московщину. Так 1563 року ротмістр князь Михайло Вишневецький з черкаськими козаками, а також «литовськими і білгородськими татарами» здійснив набіг на московські землі до Новгорода-Сіверського» [8, с. 12].

«16 вересня 1578 р. між королем Стефаном Баторієм і п'ятьма представниками запорозького козацтва був підписаний договір («Postanowienie z Nizowscy»), згідно з яким 600 козаків мали нести військовій повинності на користь монарха й отримувати за це платню.

Цей загін повинен був підкорятися великому коронному гетьманові М. Вишневецькому та «...не робити ніяких бід і розрух, а навпаки, якщо побачать, то гамувать... А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських...» [9].

Його справу продовжують діти. Син Олександр Роман Вишневецький (1560-1594), виконуючи завдання свого батька 1577-1578 рр. здійснив низку походів. Брав участь у Лівонській війні. Зокрема, у 1580 році спустошив Курщину та Брянщину, захопивши 3 тисячі полонених та 10 тисяч голів великої рогатої худоби. Зі смертю батька, у 1584 році продовжив батькову справу. І не тільки як воїн, а й як енергійний і ефективний господарник. У 1584 році за його ініціативи було закладено місто Корсунь з введенням магдебурзького права. У 1589 році князь Олександр почав будувати замок на Замковій горі та заклав місто Чигирин, що стало столицею нового староства. У 1592 році отримав для цього міста королівський привілей на магдебурзьке право. У 1591 році отримав від короля Сигізмунда III Вази дозвіл на будівництво фортеці біля р. Сули. Саме тоді, князь Олександр заснував місто Олександрів на Лубенському урочищі. Майже одразу там було введено магдебурзьке право, згодом місто перейменували Лубни. Саме Лубни й стають головним містом, згодом і фортецею Вишневецьких. Дуже скоро князь зводить там найміцніший замок Лівобережної України. Іншим важливим осередком сил

Вишневецьких стало засноване неподалік місто, яке князь Олександр назвав на честь свого батька – Михайлів. Місто було закладене на безлюдному урочищі Пирятин. Незабаром воно стало йменуватися саме Пирятин. Незабаром Олександр Вишневецький виклопотав магдебурзьке право для Пирятину, а також і для Мошнів (Черкащина).

«Отже, діяльність князів Вишневецьких на Подніпров'ї є однією з найяскравіших сторінок української реконквісти на степовому кордоні України – чільного сюжету ранньомодерної історії країни. Разом із тим є сенс дещо змінити кут зору в цьому питанні любителів нашого минулого – акцентувати увагу на постаті князя Михайла Олександровича Вишневецького (1529-1584) як фундатора власне історичної лівобережної Вишневецьчини – уділу, який можна зіставити з деякими європейськими королівствами» [9] робить висновок Д.С. Вирський. З цим важко не погодитись.

Михайло Михайлович Вишневецький (? – початок 1616) – князь (!), але член Львівського братства. Показово, що саме йому, як покровителю православ'я, присвятив свій «Тренос» Мелетій Смотрицький. Мав посаду старости овруцького. Посідав також староство у Кам'янці-Струмиловій (запис 1608 року). 25 травня 1603 р. в Сучаві уклав шлюб з Раїною Могилянкою – донькою господаря Молдавії Єремії Могили.

Брав участь у Молдавських та польсько-московських війнах Смутних часів. Власник Рохманова, Ромен, навколо батькового замку розбудував місто Лубни, заснував Густинський і Ладанський монастирі. За його правління Лубни стали містом, де почалося вербування військ для походу на Москву Лжедмитрія І. Саме тоді і відбулося повернення прадідівських земель: «...у 1614 році завоював Путивль з усією областю. Путивльський замок, щоправда, довелося повернути московитам, але Сенча і Лохвиця залишилися під Михайлом Вишневецьким» [10]. Отже від Московського панування було звільнено Путивль, Прилуки, Сенчу, Ромни, Лохвицю.

Під час останнього походу на Молдавію, підтримуючи рід своєї дружини, був отруєний православним ченцем під час таїнства причастя. Похований у родовому маєтку у Вишнівці

Його син, Вишневецький, Ієремія-Михайло Корибут (1612-10/22.08.1651) князь, воєвода руський (1646 р.), коронний гетьман (1649 р.); український магнат, володар маєтностей на Волині та Поліссі, колонізатор і власник Лубенщини й сусідніх земель на Лівобережжі – т.зв. Вишневецьчини.

Щодо «польщизни» Ієремії. Вже через два роки після смерті М. Вишневецького польська влада засуджує вдову покійного з дітьми Ієремією та Ганною на баніцію (вигнання з країни). Причина – ніби за несплату князем старого боргу (1200 злотих) королівському коморнику С. Мишці. Сума боргу просто мізерна для мільйонерів Вишневецьких-Могили, імовірно причиною стало поспішне бажання королівської влади прибрати з дороги вірогідного спадкоємця молдавського престолу.

Втративши у 4-річному віці батька, а у 7-річному віці – матір, Ієремія рано залишився сиротою. Його опікуном став батьків брат князь Костянтин.

Освіту отримав у колеґіумі єзуїтів у Львові, майже одночасно з З.Б. Хмельницьким. Військову справу вивчав в Нідерландах, Італії, Іспанії маючи намір стати полководцем.

У 1631 р. Ярема офіційно прийняв католицизм. В 1632 р. 20-літній князь повернувся додому. Брав участь у війнах із Московією (1632-1634 рр.) та козаками (в 1630-х рр.). Одержав кілька перемог над татарами (в 1643-1644 рр.). У боях виявив особисту хоробрість, мужність і героїзм. У 1638 р. взяв вигідний шлюб із донькою великого коронного канцлера Речі Посполитої Гризельдою Замойською. Весілля відіграв з такою пишністю та розкішшю, з якою не справляли своїх весіль навіть королі. Перебравшись в 1639 р. на завідне життя на Полтавщину, проводив послідовну політику колонізації території Лівобережної України. Розширюючи свої володіння, не зупинявся ні перед чим. 1646 року ми бачимо напад на Гадяч, де оселився Олександр Конєцпольський, надвірне військо І. Вишневецького атакувало його, неначе вороже місто. Оселя О. Конєцпольського була спалена, це місце було виоране й засіяне житом. За ці дії князь був засуджений на баніцію. Але він несподівано з'явився у Варшаві як сеймовий посол від волинської шляхти і вчинив небувалий демарш: увірвавшись з 4 тис. озброєних людей до зали засідань, Ярема погрозив порубати впень усіх депутатів і самого короля, якщо гадяцька справа не буде вирішена на його користь. Переляканий король зняв із князя баніцію і ледве ублагав його мирно покинути столицю. Після цього випадку польські магнати зненавиділи І. Вишневецького, а король всерйоз підозрював князя в намірі посісти престол. У той же час дрібна шляхта й військо любили енергійного і войовничого князя, вбачаючи в ньому справжнього вождя.

Також повернув Ромен (відібране поляками, Ярема відбив у магната Адама Казановського).

В Лубнах І. Вишневецький збудував бернардинський монастир та католицький костел св. Михайла, освячений на честь небесного патрона свого первістка. За деякими даними, були засновані костели також у Ромнах, Хоролі, Лохвиці. В той же час князь обдаровував православний Мгарський монастир, хоча його ченці під впливом агітації скинутого П. Могилою митрополита І. Копинського взяли участь у т.зв. «кизимівському» погромі Лубен 1637 р. (виготовляли порох для повстанців). Під час повстання бернардинський монастир був зруйнований. Князь його відбудував, а православних ченців помилував.

У Лубнах І. Вишневецький жив як імператор, утримуючи 12-тисячне наймане військо (витрачав для цього 180 тис. злотих річно) і не визнаючи над собою ніякої влади (одна з влучних характеристик називає його слов'янським Нероном). На високому горбі вибудував чудовий палац, схожий на готичні лицарські замки. Триста кімнат містили незліченні скарби: килими, картини,

статуї. «Тронна» зала увінчувалася куполом, на якому зображено було небесне склепіння із сузір'ями. Тут господар приймав іноземних послів, численних гостей і підлеглих. У підземеллі зберігалася княжа скарбниця [8, с. 12].

Лубенська держава князя Ієремії Вишневецького не поступалася багатом європейським королівствам, князь володів на Лівобережжі 56 містами, містечками та іншими населеними пунктами, одержуючи щорічно 600 тис. злотих прибутку. Деякі дослідники небезпідставно вбачають у Вишневецьчині зародок майбутньої незалежної української католицької держави, знищеної повстанням Б. Хмельницького.

Окрім Лубенщини Вишневецьким належало 72 поселення і 30 фільварків на Волині: Брагин з округою на Поліссі; Немирів, Бершадь, Ладижин із навколишніми селами на Поділлі; Збараж з округою в Галичині (перейшов у власність після смерті останнього з князів Збараських); 7,6 тис. дворів на Київщині [11].

Коли Ярема надумав прокласти найкоротшу дорогу з Ромен до Росії через ліси, московити спробували йому перешкодити, але були розігнані. Цар поскаржився Владиславу IV і одержав таку образливу відповідь: «Князь Ієремія більше має права на Москву, ніж цар московський на Ромни» [12].

І. Вишневецький був талановитим воєначальником. Брав участь у Смоленській війні 1632-1634 років, відбитті турецького нападу Абази-паші 1633 р. Бився з татарами в 1640-1646 роках (Охматівська битва). У битвах не раз важив своїм життям, виказуючи зразки мужності й героїзму. В походах твердо переносив усі поневіряння солдатського життя: спав проти неба, споживав просту їжу, дотримувався правила: «ні вина, ні жінок». Дружелюбно ставлячись до своїх воїнів, підтримував у війську зразковий порядок, нещадно карав за боягузтво. До ворогів був неблаганний, знищував їх без милосердя. Вступати в переговори з «ребеліантами» вважав негідним. Відкритий у ворожнечі й дружбі, не терпів дволикої політики. В скрутній ситуації повторював: «Горе вітчизні, плач, Ієреміє!». Перед залізною волею і величчю полководця відступали найнесприятливіші обставини, а люди мимохіть схиляли голову. Гордий з рівними, ласкавий з покірними, князь був безмірно жорстокий з ослушниками і бунтарями, вигадуючи для них страхітливі кари.

«Претензії до еліт завжди були. Той же Вишневецький зрештою став запеклим ворогом козаків, згодом його додатково демонізували, як ворога усього українського... московити. Чому? В 1637 році Ярема Вишневецький придушив виступи козацько-селянської голоти. Виступи, котрі активно роздухував Ісайя Копинський, котрого скинув з митрополитства Петро Могила.

Копинський був орієнтований на Московське православ'я і хотів козацьким (!) повстанням зірвати плани Могили осучаснити православ'я і створити незалежний Київський патріархат. Православні козаки на боці Москви і католик шляхтич Вишневецький, який захищає інтерес українського

православного ієрарха Могили. Коли почалась Хмельниччина, Вишневецький був чи не єдиним, хто міг протистояти козацько-селянським повстанцям... Тим самим, хто зрештою привели Україну до Переяславських угод» [13].

Берестецька битва, де внесок до перемоги Жечі Посполитої І. Вишневецького є безсумнівним, доволі несподівано стала для нього останньою. Помер на 40-му році життя в таборі під Паволоччю. Імовірно був отруєним.

«На жаль, над істориками ще й досі тяжіє стереотип князя Яреми Вишневецького як ворога України, а не просто – ворога козацького стану. Насправді ж, руський князь Ярема був одним із двох головних політичних лідерів – як і козацький гетьман Богдан Хмельницький, – які репрезентували два альтернативні шляхи можливої еволюції Речі Посполитої. Причому, ще невідомо, хто з двох головних діячів Руїни більше дбав про незалежність України, а хто лише про реформу Речі Посполитої як міцної унітарної держави. Адже коли у Варшаві зібрався Сейм для вибору короля, Богдан Хмельницький через своїх довірених людей активно втрутився в політичні інтриги і вирішально вплинув на їх результат: саме під його тиском один із претендентів – Карл, зняв свою кандидатуру на користь Яна-Казимира». «...Без сумніву, як досвідчений політик, князь Ярема Вишневецький краще за інших розумів ситуацію в тогочасній Речі Посполитій і, звичайно, моделював можливі варіанти її еволюції. Якщо все зважити, а також врахувати родинні зв'язки з досвідченим і не менш амбітним Петром Могилою – з його ідеєю незалежного Київського Патріархату, мимоволі напрошується думка, а чи не готувався Ярема Вишневецький, за підтримки свого двоюрідного дядька, до ролі великого князя Руського князівства – третьої рівноправної складової Речі Посполитої; або ж, тверезо оцінюючи нестабільність федеративного утворення, – до ролі володаря самостійної Руської держави? Вчинив же колись подібне в Давній Русі сепаратист суздальський князь Андрій Боголюбський. Здається, досі такої гіпотезі не надавалося належної уваги тільки тому, що Ярема Вишневецький був католиком. Але хіба в католика-князя не могло бути сепаратистських ідей»? [14] – ще 2001 року пише Лесь Качковський. Але задовго до нього француз Проспер Меріме, який не без певного пієтету присвятив З.Б. Хмельницькому окрему монографію, про І. Вишневецького зазначав: «То була цілеспрямована людина, герой Середньовіччя, сповнений непохитних переконань. Ніщо не могло звернути його з обраної дороги і від того, що він вважав своїм обов'язком» [15, с. 173].

Підсумовуємо державотворчий князівський внесок: «Протягом 1570-1620 років князями Вишневецькими були закладені такі міста й містечка, як Варва, Гадяч, Горошин, Жовнин, Корсунь, Лохвиця, Лубни, Мошни, Переволока (прилуцька Переволочна), Пирятин, Прилуки, Ромни, Хорол, Чигирин. Опосередковано (через сприяння приватизаційним ініціативам своїх васалів) причетні ці магнати і до заснування Кременчука. Крім того, 29 вересня 1620 р.

Костянтин Вишневецький отримав також королівський привілей на «доживотне» (пожиттєве) володіння Боровицею, Ірклієвим, Голтвою та Кропивною з усіма хуторами та слободами, що до них належать. І вже за податковою відомістю (реєстром подимного) 1640 року, маєтності Яреми Вишневецького на Лівобережжі налічують 45 поселень із 7196 господарствами-«димами» (з них у Хоролі – 350, Єреміївці/Вереміївці – 4, Чигирин-Діброві – 60)» [16, с. 27-30].

Тепер щодо Запорожжя й Вишневецьких.

Дмитро Іванович Вишневецький 1555 (1556) р. ставить на о. Мала Хортиця «городок» або «замок» в якому постійно перебувало 300 чоловік залоги. Залогу Хортицького замку складали козаки, бояри, служебники та інший військовий люд. Послідовники В.О. Голобуцького і до сьогодні заперечують назву Січ, оскільки «в джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо ототожнення Хортицького замку Дмитра Вишневецького з першою Запорозькою Січчю». Натомість Любомир Винар вважає замок на Хортицькому острові «першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військове й господарське життя запорожців». М.Ф. Владимирський-Буданов зауважує, що Хортицька фортеця стала гніздом «низовой вольницы, которая послужила потом зерном будущей Сечи». М.С. Грушевський у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком огнища нової української плебейської республіки» (от тільки що означало «плебейської»?). Ще 1585 року Станіслав Сарницький писав і про Хортицю, і про князя: «Острів знаходиться в кориті Дніпра, славний з воєнного замку героя Вишневецького. Там він закріпив тривку підставу своєї могутності». Отже, не поділяючи погляди советсько-українського історика В.О. Голобуцького [24] щодо такої непересічної особистості, як Д.І. Вишневецький, переконані, що першість в заснуванні фортець-Січей за порогами Дніпра належить таки йому.

Ієремія Михайлович Вишневецький. Діяльність князя Яреми Вишневецького напередодні виступу Б. Хмельницького у 1648 р. ще не стала предметом прискіпливої уваги дослідників. Відтак відома «екскурсія» князя Яреми Вишневецького у Дикі Поля 29 вересня – 14 листопада 1647 р. досі подається як магнатська примха. Головним інформатором тут виступає князівський слуга-шляхтич Богуслав Казимир Машкевич. Він оповів, що князь Ярема з кількома тисячами кінноти, вирушивши із Жовнина над Сулою, дійшов лівим берегом Дніпра до Порогів, щоб їх оглянути, а потім, «нічого в полях не справивши і жодного Татарина не бачивши», повернувся до Лохвиці. На пам'ять про себе Вишневецький наказав насипати навпроти Хортиці «копець» зі своїм гербом.

Ярема Вишневецький претендував навіть на більше. Він прагнув поширити свою владу і на лівобережну, традиційно трактовану як татарську, частину нижнього Дніпра.

До речі, претензії Вишневецького на Хортицю могли бути представлені сучасникам як «очевидні», адже історія 1550-х рр. із замочком Дмитра Вишневецького на цьому острові була дуже поширена в річпосполитській літературі ще з другої половини XVI ст. I, наприклад, Шимон Старовольський у своєму трактаті «Eques Polonus» («Лицарство польське») (Венеція, 1628) уже навіть воліє звати Хортицю «острів Вишневецький».

«Владислав IV з Божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, інфляндський, смоленський, чернігівський і шведський, готський, вандальський дідичний король.

Оголошуємо цим листом нашим, усім узагалі і кожному зокрема, кому про те відати належить. Ідучи непохибним шляхом найясніших попередників наших, королів польських, оздобляємо особливою ласкою та нашою щедрістю гідних синів вітчизни, родини і визнаємо бути гідними нашої доброчинності власне тих, на чийх порадах, поважних достатках і мужності полягає благо всієї Речі Посполитої, які виблискують високими чеснотами й відважними послугами в очах наших і всієї Речі Посполитої які звикли захищати людьми, достатками та власним своїм здоров'ям і маєстат наш королівський, і цілісність вітчизни. Не є таємницею для всього світу те, що як славні предки вельможного Яреми, князя на Вишнівцю, широко поширювали і славу, і кордони...; як у тамтешніх руських краях на самому прикордонні завжди виконували сторожу проти неприятеля св. Хреста; як власними грудьми мужньо захищали цілість Вітчизни та гідність королів, панів своїх, і, вступаючи безупинно в битви, часто над поганством одержували перемоги. І неодноразово або неприятелів, які входили на кордон країв коронних, військами своїми цілком громили, або тим, що поверталися, не раз криваво відплачували за спустошення. Також не лише громадянську корону вони заслужили, оберігаючи громадськість і вітчизну, а й навіть те, що будь-де зараз у диких і невідомих пустелях широкі осіли волості, то все вічній пам'яті та вдячності за мужність і діяльність князів на Вишнівцю слушно віддавати треба.

...усі урочища та переправи, через які поганство наші держави звикло турбувати, були залюднені замислили ми Хортицю, острів на Дніпрі, що у воеводстві Київському пусто лежить, з обома берегами Дніпра, від останнього порогу почавши, з річками, що плинуть під нього, також річками Томаківкою та іншими, що впадають аж до Тавані [до Дніпра], і з тими полями, котрі прилеглі до тих річок та урочищ, і тими, що в них містяться, луками, пашами, лісами, борами, гаями, деревами бортними, озерами і також усіма, котрі могли б вимислитися пожитками, за винятком, однак, селітри і товарів лісних, у лісах і пушах тамтешніх (якби якісь відповідні до тих-то товарів зайшли, то їх без особливого дозволу нашого розробляти не можуть) дати і приєднати ленним вічним правом означеному вельможному Яремі князю і дружині його з нащадками їхніми, від чресел їхніх, чоловічої статі нащадкам, даємо та

приєднуємо цим листом нашим. На тому-то згаданому острові Хортиця вільно буде названому вельможному воєводі земель руських з дружиною та нащадками своїми осаджати слободи і волості людьми, розробляти ґрунти і поля, що пусто лежать, на поля і ріллю та інші корисні пожитки, які зможуть тут винайтися.

...Однак, за звичаєм права ленного, досить мають нести повинність оборони тамтешніх місць і кордонів, зберігаючи у силу того права цілком права наші королівські, Речі Посполитої...

Даний у Варшаві дня [29? 24?] місяця лютого року 1648. Панування королівств наших польського 15-го і шведського – 17-го [років].

Владислав король.

Томаш Уейський с[екретар] с[вятого] к[оролівського] м[аєстату]» [17].

Отже, якщо користуватися тогочасними правовими підставами на володіння земельними уділами, на чому побудована псевдоісторична масковська претензія на т.зв. Новоросію, в якій, як і в О. Голобуцького, козаки-запорозжці вважалися «беглими крест'янами» без роду і племені, то великий князівський рід (а син І. Вишневецького, до того, ще й став королем Жечі Посполитої!, князівсько-козацького таки роду), почали в XVI, а довершили правове оформлення Запорозжя в XVII ст.

Після відомих на сьогодні постанов королів Зигмунда II та Стефана Баторія XVI ст., того ж таки віку правова база Запорозького козацтва мала велике доповнення.

У серпні 1593 року після трагічної, в чомусь загадкової, загибелі К. Косинського, черкаський староста О. Вишневецький, який не один раз бився пліч-о-пліч із запорожцями проти ворогів, укладає угоду з низовиками. «Найважливішим досягненням козаків було визнання за ними права вільно обирати собі старшого і судити власним судом. При цьому йшлося не лише про територію Запорозжя, яка вже мала особливий статус, але й про «волесть» – територію під владою старост і воєвод, тобто, власне, давно заселені українські землі. Вишневецький, як черкаський і канівський староста, фактично визнав, що не має права керувати козаками й судити їх. Згідно з іншими умовами, козаки отримали або повернули собі право вільного проходу на дніпровський Низ (Запоріжжя) і назад та право зберігання майна померлих козаків у їхніх рідинах (раніше його забирав староста). Вишневецький узяв на себе зобов'язання повернути козацькому війську загалом і кожному козакові персонально човни, коней, борошно та майно, якого свого часу їх позбавив. Вишневецький також погодився, щоб родичі Косинського і ще двох загиблих із ним козаків-шляхтичів (Шалевського і Снятовського) могли подати на нього позов до державного суду. Цікаво, що в цій угоді козаки взяли на себе лише одне зобов'язання – погодилися вибачити тим слугам Вишневецького, які взяли участь у нападі на Косинського, і дозволили їм вільний прохід за пороги. Останній пункт свідчить про те, що для місцевого населення заборона плавати

на Запорожжя була серйозним покаранням. Адже основа їхнього господарства була пов'язана з рибальством, яке процвітало саме в дніпровському Низу.

Цікаво, що серпнева угода Вишневецького з козаками суперечила постановам польського сейму й попередній угоді козаків із Острозькими. Адже сейм, який відбувся в червні 1593 року, прийняв рішення вважати козаків, які збиралися «в купи», бунтівниками й розправлятися з ними без суду, навіть якщо вони були шляхтичами. А Вишневецький, навпаки, визнавав не лише право козаків збиратися разом, але і їхню незалежність на підлеглий йому території двох староств. Ця територія була значною – обабіч Дніпра, приблизно від Канева та Переяслава на півночі до Чигирини на півдні. Таким чином, незважаючи на загибель Косинського, козацтво не лише не втратило, але й зміцнило свої позиції на основній території своєї діяльності – у Придніпров'ї» [18, с. 31-33].

Що це принесло для козацького стану?

Доволі цікавий документ про стан Черкаського староства на початках XVII ст. який ілюструє ставлення князів Вишневецьких до козацтва:

1622 р. – ВИТЯГ З ЛЮСТРАЦІЇ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА З ВІДОМОСТЯМИ ПРО КІЛЬКІСТЬ ПОКОЗАЧЕНОГО НАСЕЛЕННЯ ТА РОЗМІР ПОВИННОСТЕЙ У ЧЕРКАСЬКОМУ СТАРОСТВІ.

...Capitaneatus Czerkasiensis (Староство Черкаське (лат.))

Місто Черкаси. В тому місті міщан послушних 120. Податків жодних не платять, окрім військової служби, котрий кожний з них кінно із зброєю при пану старості своєму або його підстарості повинен відправляти; буває їх 120 коней. Дворів козацьких непослушних у місті і по хуторах понад 1000.

Містечко Боровиця. В ньому послушних дворів 70; повинність – як Черкаси.

Містечко Арклій (Іркліїв) В ньому дворів послушних 50, а непослушних козацьких понад 400; повинність – як Черкаси.

Містечко Голтва. В ньому дворів послушних 20, а непослушних козацьких понад 230; повинність – як Черкаси.

Містечко Кропивно. В ньому дворів послушних 200; повинність – як Черкаси.

Містечко Манжелія, гордище. В ньому дворів послушних 6, а непослушних козацьких понад 16; ще слободи – до 17 років.

Богушкова слобода. Осаджена над річкою Золотоношою; в ній дворів послушних 5, а непослушних козацьких понад 40; має слободи до 17 років.

Константинів, слобідка. В цьому році почала осаджуватись над річкою Вітвицею; вже має осілих дворів 10; має слободу до 20 років.

На городищі Сарському слобода, теж у цьому році осаджена; дворів у ній 10; має слободу до 20 років...» [19, с. 182].

Черкаським старостою на той час був Костянтин Костянтинович Вишневецький. Продовжуючи справу своїх троюрідних братів Олександра і

Михайла, розширив володіння Вишневецьких на Лівобережжі, захопивши міста Яблунів та Миргород і землі по річках Пслі, Ворсклі, Орелі в «диких полях» під Путивлем, Білгородом і по ріках Хоролу й Груні.

Основу війська Запорозького ставили якраз мешканці Черкащини, Полтавщини, Київщини. Чи існувало таке правове поле щодо міст, сел, поселень того часу на Волині, Поділлі, Литві або десь в Мазовії чи Малопольщі?

...«В 1957 г. в Советском Союзе, в Киеве, вышла большая монография, посвященная запорожскому казачеству, а именно, работа В.А. Голобуцкого «Запорожское казачество» (Киев, 1957), в которой автор настаивает на исключительно плебейском происхождении запорожского казачества (крестьяне, избежавшие крепостной зависимости) и категорически отрицает здесь какую бы то ни было роль феодальных магнатов...». То ж чи вправі ми сьогодні «...согласиться с мнением Голобуцкого и советских историков..., что... Сечь была основана самыми отважными, самыми бедными и наиболее «демократическими» представителями из числа переселенцев, с самого начала враждебно относящихся как к польско-литовскому государству, которое они оставили, так и к феодалам пограничных старосте, которые стремились подчинить их своей власти...». Чи й надалі будемо підтримувати наступне: «Особенно категоричен В.А. Голобуцкий в своем мнении о Дмитриии Вишневецком: «Отождествление Дмитрия Вишневецкого с героем народной думы Байдой, — пишет он, — лишено, как видим, всякого основания... Запорожская Сечь, надо сказать со всей решительностью, возникла не по воле «ясновельможных» магнатов, вроде кн. Дм. Вишневецкого, а в борьбе с ними?» [1, с. 42].

І чи не варто звернути увагу на дослідницю турецьких архівів Ш. Лемерсьє-Келькеже, яка пише: «Почему же князь Вишневецкий пользовался столь редкой привилегией быть лично известным своим врагам? Может быть, это означает признание его действительной независимости как по отношению к своему сюзерену, королю Польши, так и по отношению к царю, которому он служил лишь до тех пор, пока Россия соглашалась поддерживать его действия» [1].

Правий був таки Марк Порцій Катон який говорив: «Найбільше раби ненавидять не своїх господарів. А тих хто здобув волю...».

Здається, на сьогодні, крига таки скресла, багато українських дослідників дивляться на наше минуле не з берегів гниловодної – «Думка про започаткування окремого Українського козацького князівства зародилася в теоретичних розробках церковних інтелектуалів Речі Посполитої ще наприкінці XVI ст. Зокрема, цікавий проект Задніпровського князівства в 1596 р. було складено київським католицьким єпископом Йосифом Верещинським. Він передбачав створення на певній території козацького державного утворення на чолі з князем, яке, згідно з тогочасними правовими

відносинами, перебувало б у васальних стосунках із Річчю Посполитою» [20, с. 34-35].

Висновки:

1. Не всупереч, а лише завдяки князівським родам Дашкевичів, Ружинських, Вишневецьких та ін. постав такий феномен як Запорозьке козацтво.

2. На противагу адептам Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst-Dornburg та її послідовникам новоросійцям, констатуємо право, як *de iure*, а у випадку з І.М. Вишневецьким і *de facto* щодо українського Запорозжя та Лівобережної України.

3. Правові основи існування Війська Запорозького було закладено князями Ружинськими та Вишневецькими, на які, до речі, постійно посилалися як З.Б. Хмельницький, так і всі наступні гетьмани та кошові отамани, в тому числі й останній – П. Калнишевський.

4. Добра половина сучасної України повернута її автохтонам завдяки зв'язі з роду Вишневецьких.

«Третій Рим – це ключ, що дозволяє зрозуміти життя російського народу на протязі кількох століть його історії» [22, с. 71], робить висновок після закінчення II світової війни не совєцький, але таки московський дослідник західно-європейської культури І. Денісов. Ідея, яка з'явилася ще в XV ст., як бачимо, є невмирущою. Немає ніякої різниці, хто знаходиться біля керма в Кремлі на Москві – цар, генсек чи президент, їх дії однакові. Отже, якщо хочемо стати «кріпко» на власні ноги, знайти «себе в собі», вичавлюємо рабську гниловодну свідомість, а в декого, на жаль, це навіть на рівні підсвідомості. Ще на початках XX ст. М. Хвильовий, розуміючи цю небезпеку закликав – подалі від Маскви!

Сьогоднішня війна привнесена Москвою не є раптовою, випадковою. Вона йде майже тисячоліття. І воює Москва не з Мазепою, Петлюрою, Бандерою чи Ющенком або Порошенком. Воює з нашим «его», з нашим славним минулим, хоче зруйнувати, під'їсти, як хробак наше коріння. Дмитро Донцов на прикладі післянаполеонівської доби Європи занотував: «В 1871 році Франція Люї-Наполеона була розгромлена німцями. Цісар дістався до неволі, зв'язна пруська армія сунула на Париж. В цей час збентежений прем'єр тимчасового уряду Франції Т'єр, питався Бісмарка: – вже ж імперіялістичного уряду Наполеона III немає, з ким же воює Прусія? З Людовіком XIV! – була відповідь» [21, с. 2].

Отже і сьогоднішня війна Масковська це війна з тими ж таки Дашкевичами, Вишневецькими, Сагайдачними та ін., війна з тими, хто пам'ятає чийого він роду-племіні, з нами сучасними, але, – головне, з нашою пам'яттю...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лемерсьє-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов. Франко-русские экономические связи. – М.-Париж, 1970.
2. Шевченко Т.Г. І Мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє. – К.: «Дніпро», 1965.
3. Маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989. – № 4.
4. Маркевич Н. История Малой России. Период второй. Глава II.
5. <https://uk.wikipedia.org>
6. Николай Семеновский. Старина малороссійская, запорожская, донская. – СПб., 1846.
7. Литвин М. Про звичаї татар, литовців та московитів // <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm#f10>
8. Грисків В.В. Князі Вишневецькі – визначні представники національної еліти. Наукові записки. Серія: історія. – Вип. 14. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2008.
9. Вирський Д. Королів'ята над Дніпром: князі Вишневецькі // День. – 2017. – № 41-42.
10. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
11. <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/gosudarstvennye-i-mestnye-deyateli-upravlentys/gosudarstvennye-deyateli-alfavit?id=1420>
12. <http://pyatka.in.ua/selo-i-liudy/vidomi-osobystosti/iieremiia-mykhailo-yarema-vyshnevetskyi>
13. Гайдукевич В. Голота і шляхта. Зачарований біг по колу. <http://glavcom.ua/columns/gaydukevich/127063-golota-i-shljahta.-zacharovaniy-big-po-kolu.html>
14. Качковський Л. Втрачені можливості. Руське князівство у складі Речі Посполитої // День. – 2001. – № 6.
15. Боплан Г.Л. де. Опис України; Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990.
16. Білоусько О.А., Мокляк В.О. Нова історія Полтавщини. Друга половина XVI – друга половина XVIII століття.
17. Вирський Д. Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року // http://shron.chtyvo.org.ua/Vyrskyi_Dmytro/Korolivske_nadannia_na_Khortytsiu_kniaziu_Yaremi_Vyshnevetskomu_1648_roku.pdf
18. Леп'явко С. Козацькі війни К. Косинського та С. Наливайка. – Харків: «Фоліо», 2011.
19. Селянських рух на Україні 1569-1647 pp. – К.: Наукова Думка, 1993.

20. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / 3-є видання, виправлене і доповнене. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009.

21. Revue des Etudes slaves, 1947, 1. XXIII. p. 71 / экономические связи. – М.-Париж, 1970.

22. Донцов Д. Іродова політика // Вісник. – Нью-Йорк, 1968.

23. Revue des Etudes slaves, 1947, 1. XXIII. p. 71.

24. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

Сокульський А.Л., Сокульський Є.А.

м. Запоріжжя

М.В. ГОГОЛЬ: ВЕЛИЧ УКРАЇНИ (ДО РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ СМЕРТІ)

М.В. Гоголь покинув цей світ 21 лютого, о 8 год. ранку (4 березня 1852 р. за новим стилем).

Зразу, після закінчення його життя, вийшли десятки повідомлень, оголошень, цитат у всьому світі про творчий шлях великого майстра слова і художника. Історіографія Московії, слідуючи своїй традиції, оголосила усюшного генія представником двох культур – світової, російської, правда, обох, як «великого». Від радянських часів і до сьогоднішнього дня Московія не змінила своєї позиції і вважає М. Гоголя тільки своїм.

Пригадуються уроки з української літератури в Буцацькій СШ на Тернопільщині, учитель цього предмету, що сам навчався ще в австрійські часи, захоплюючи його нам читав. Стосовно належності М. Гоголя, вчитель І.С. Сень наставляв: «...звертайте увагу, що сказали фахівці про творчість М.В. Гоголя, партійні «дяді» його може і не читали, а якщо і читали, то хто зна, чи зрозуміли?». Застосовуючи всі можливі методи пропаганди творів М.В. Гоголя і впливаючи на індивідуальне прочитання та масові заходи, бібліотеки Московії повинні були старатися, щоб його безсмертні твори читались і перечитувалися усім загалом.

Лекторам, вченим, доповідачам, пропагандистам, всім, кому потрібна література для підготовки лекцій, доповідей, оглядів творів М.В. Гоголя науковців, клубним працівникам надавати всебічну допомогу у підборі матеріалів для бібліотечних оглядів, літературних вечорів, присвячених пам'яті М.В. Гоголя. Бібліотекарі повинні були застосовувати всі доступні методи популяризації творів М.В. Гоголя серед читачів. Отже, нам українцям, не завадило б і зараз так популяризувати і наш генетичний фонд, і козацтво, і Т.Г. Шевченка, і М.В. Гоголя, і українське правічне слово – все те, що виховує повагу до себе, як народу.

Звичайно, «...Гоголь – великий талант, геніальний поет і перший письменник сучасної «Росії» – відмічав Белінський в 1842 році [3, с. 285]. Чернишевський, дещо пізніше, стверджував: «Давно уже не было в мире

писателя, который был бы так важен для своего народа, как Гоголь для России» – авжеж, із суконно-фонвізівського Ростово-Суздальського і Московського князівств вивів мову московитів і літературу, чого не змогли зробити його попередники. Його творчість посилила критичну спрямованість російської літератури, реалістичне зображення гострих соціальних проблем й сатиричне змалювання негативних сторін дійсності. Це був новий етап в розвитку реалістичного спрямування. Однак Гоголь любив Україну і свій український народ. Якщо він сміявся над пороками московитів, породжених кріпосною системою і імперським деспотизмом, показуючи їх «сквозь видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы» [4, с. 7].

В його творах читається життя московської імперії, а виразніе яскрава природа українських ландшафтів і його етосу. Так, письменник бачив і розумів природу насильства Московії, але його значення як великого письменника визначається не «Выбранными местами из переписки с друзьями», а всією його нез'ясованою до кінця творчістю українського художника. Життєвість, типологічна точність і яскравість образів, що чергувались з українським гумором і сарказмом, поєднаними з глибоким ліризмом, виразною і своєрідною мовою українського народу. Для прикладу наведемо характеристику Гоголем української пісні, відсторонивши з неї тільки проімперський дуалізм. «Покажите мне народ, у которого было больше песен. Наша Украина звенит песнями. Все дорожные, дворянство и невоянство, летит под песни ямщиков. У Черного моря безбородый, смуглый, со смолистыми усами казак, заряжая пищаль свою поет старинную песню... У нас ли не из чего составит своей оперы?» [5, с. 114].

У творах «Вечера на хуторе близ Диканьки» (1831-1832) книга, що принесла йому літературне визнання, складається з повістей: «Сорочинська ярмарка», «Вечір на передодні Івана Купала», «Майська ніч або утоплениця», «Пропавша грамота», «Ніч перед Різдом», «Страшна помста», «Іван Федорович Шпонька і його тітонька», «Зачароване місце». Всі вони поетичні очерки з українських ландшафтів – так легко перекладаються на українську мову. Як визнавав це небайдужий В. Белінський: «поэтические очерки Малороссии, очерки, полные жизни и очарования» [6, с. 141]. У цих творах, як і в «Тарасі Бульбі» художник створив яскравий поетичний образ України з її лагідним живописним ландшафтом, життєрадісними, чесними, сміливими і красивими людьми, щедро наділеними цією природою талантами, лукавством й гумором. Народна героїка і самопожертвування міняються з «страшними байками-легендами», реальне поєднується з минулим, епізоди життя переходять в казкову фантастику. Знання українського побуту, звичаїв, витончений народний гумор і ліризм викликали в Пушкіна захоплення: «Вот настоящая веселость, искренняя, непринужденная, без жеманства, без чопорности. А местами какая поэзия! Какая чувствительность! Все это так

необыкновенно в нашей литературе, что я доселе не образумился...». Справді, Гоголівський живопис – нез'ясована творчість великого художника.

Збірник «Миргород» (1835), куди увійшов вищезгаданий «Тарас Бульба» та інші повісті зображує героїчне і сатиричне, цими протиріччями було сповна наповнене його життя, як і провінційні закутки, і дріб'язково-вузькі інтереси міщан, і скучно-болочі інтереси селян в лабетах кріпосництва.

У циклі так називаємих «петербурзьких повестей» («Невський проспект», «Портрет», «Записки божевільного», «Шинель», «Ніс», «Коляска») – зображуються соціальні протиріччя в імперському Петербурзі. Де за зовнішнім блиском ховається фальш, продажність і брехня. Гоголь виявляє назовні несправедливості суспільних відносин в імперії московитів, кричущу нерівність. Ідеї Гоголя знайшли своє зображення в багатьох творах письменників XIX ст. У безсмертній комедії «Ревізор» (1835) Гоголь, за його власним зізнанням: «решился собрать в одну кучу все дурное в России... и за одним разом посмеются над всеми» [7, с. 330].

З десятків цитат радянських геносе і «класиків» соціалітератури найчеснішими, здається, були оцінки А.П. Чехова і І.С. Тургенева. Перший підкреслював: «...как непосредствен, как силен Гоголь и какой он художник... Это величайший украинский (в тексте «русский»)» [8, с. 354].

І.С. Тургенєв окрім «Письма из Петербурга», яке являє собою некролог, визначається роль М.В. Гоголя як «великого писателя, с именем которого связана целая эпоха в русской литературе» [9, с. 125-126].

Шляхи двох великих українців не пересікалися, навіть не судилось їм зустрітись. З творами Шевченка Гоголь міг ознайомитись ще в майстерні В. Ширяєва на літературних читаннях або через Є. Гребінку (автора тексту до пісні «Очі чорнії»). В листах до В. Репніної 1 і 7.03.1850 р. Шевченко захоплювався творами Гоголя. В 1845 р. Шевченко відвідав гоголівські місця (Миргород, Сорочинці), а в 1846 р. побував в Ніжині, зустрічався зі студентами Ніжинського ліцею, де Гоголь здобував вищу освіту. Т.Г. Шевченко писав: «Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям!» [10, с. 160].

Т.Г. Шевченка вразила звістка про смерть Гоголя, він з благоговінням згадував в листі до О. Бодяньського 01.05.1854 р., перед тим прочитавший у П. Куліша «Записки про життя Гоголя», що матеріали про Гоголя дуже цікаві, але прикрою є неповнота біографії письменника.

Із суперечливих поглядів Г. Данилевського йшлося також, що М. Гоголь був зачарований поетичними піснями «Кобзаря», «Гайдамаки». Данилевський, пізніше, передавав слова Гоголя: «Я знаю і люблю Шевченка як земляка і талановитого художника, мені пощастило й самому де в чому допомогти в першому влаштуванні його долі». Можливо, тут йдеться про майстерню К. Брюллова. В своїй творчості Т.Г. Шевченко часто звертався до високої Гоголевої сатири, її народності і гуманістичного спрямування [11, с. 9-11].

І. Курас першим, здається, підняв питання про розвідку М.В. Гоголем «Погляд на утворення Малоросії» (1834). Запорозьку Січ Гоголь вважав «військовою школою» українців. Там виховувались воїни України, формувався характер козака-січовика, гартувалася воля і сила січового військового товариства, здатного будь-коли «отстоять от врага» землю і віру [12, с. 57]. Для України такий погляд був надто важливим, адже вона була колонією радянської імперії протягом трьох поколінь, коли українська інтелігенція послідовно знищувалася.

Ось чому із чесних позицій і українця, й істого росіянина лист І.С. Тургенєва «Письмо из Петербурга» звучить так тривожно сьогодні: «Гоголь умер! Потеря наша так жестока, так внезапна, что нам все еще не хочется ей верить...». Дійсно так, відійшов на 43 році життя, залишивши у мові «старшого» брата свій синтаксис і склад мови, навіть слова, але повністю українські. Цим Гоголь звертається до нас «учись ходишь, нарешті, як людина, Бо це таки – одвік твоя Земля!». На українській землі з XIX ст. до н.е. вже була Наддніпрянська цивілізація, їх на Землі було не так і багато Арнольд Тойнбі нарахував всього 25, а потім звів до п'яти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Личности. – 2016. – № 7. Режим доступу: www.Persons-info.com
2. Н.В. Гоголь (1809-1852). К столетию со дня смерти (Материалы в помощь библиотекам).
3. Белинский В.Г. Собрание сочинений. В 3-х томах. Т. 2. – М.: Госполитиздат, 1998.
4. Н.В. Гоголь (1809-1852). К столетию со дня смерти (Материалы в помощь библиотекам). – С. 7.
5. Н.В. Гоголь. Петербургские записки 1836 года. Собрание сочинений в 6-ти томах. Т. 6. – М.: Госполитиздат, 1950.
6. Белинский В.Г. Собрание сочинений. В 3-х томах. Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1948.
7. Гоголь Н.В. Собрание сочинений. В 6-ти томах. Т. 4. – СПб., 1910.
8. Чехов А.П. Письмо к А.С. Суворину. Май 1889 г. // Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем. Т. 14. – М.: Госполитиздат, 1934.
9. Тургенев И.С. Литературные и житейские воспоминания. – Л.: Изд. писателей в Ленинграде, 1934.
10. Шевченківський словник. Т. 1 / вид. ред. УРЕ. – К., 1976.
11. Рильський М. Шевченко і Гоголь // Вітчизна. – 1952. – № 3.
12. КСІУ / За ред. І. Кураса.

ДИСКУСІЇ

Сокульський А.Л., Сокульський Є.А.
м. Запоріжжя

КИЇВСЬКА РУСЬ І РОСІЯ

Невдовзі після анексії Криму, в дні Яблуневого Спаса, Президент РФ В.В. Путін, заявив на виїзному засіданні уряду: – «Київська Русь – це Росія»...

1. Варязьке питання і Routsì.

Проблема заснування слов'янської держави в Східній Європі, схоже, загострюється настільки, що навіть політики надвисокого рангу дозволяють собі висловлювання, які нагадують геополітичний дальтонізм, а не виважені реалії історії.

Заснування Русі-України слов'янами чи скандинавами дискутується з петровських часів. Німецькі вчені-засновники і фундатори російської історіографії, загалом класичної науки в Росії Готліб Байер та Герард-Фрідріх Міллер [1, с. 7-13] створили десятки праць, що дозволило їм констатувати – назва (топонім) Русь є скандинавського походження і походить від етноніму «Routsì».

Вже в часи Ломоносова, який вважав варягів слов'янами і виводив їх з Прусії, населення якої, на його думку, було слов'янським. Антинорманську теорію підтримував Тредьяковський, а ще пізніше Тупман, Шльоцер, Карамзін, Круг, Погодін, Кунік, Шафарик, Міклошич та ін. Слов'янське походження варягів продовжували відстоювати Венелін, Морошкін, Гедеонов. Відтоді і досі залишається в центрі уваги питання етнічної належності літописних варягів (норманів), результати і роль правління руських князів та походження назви Routsì. Апологети обох теорій в основному покладалися на письмові і лінгвістичні артефакти, покладаючись на грецькі, римські, арабські джерела. Жодна із сторін мало звертала уваги на археологічні, етнографічні, нумізматичні, географічні, антропологічні та ін. фактори. Це звелось до спроб розглядати історію за її внутрішніми процесами без врахування зовнішніх причин і подій. Саме в цьому зазнала краху теорія Погодіна, а його наступники Соловйов, Бестужев-Рюмін обмежувалися еkleктичними теоріями «змішаної дружини», нехтуючи нормандські елементи, іншими словами – «випліскуючи немовля з водою».

Докази норманістів були більш обґрунтованими і в сфері історичній, і в сфері лінгвістичній. Аналізуючи першу базу фактів, куди відносились вітчизняні літописи, що оповідали факти на основі епосу із значною долею легендарності і казковості. З іншого боку аналіз здійснювався на основі латинських джерел де домінувала ідея народності. Відправною хронологією руської державності вважалася IX ст. Адже топонім і етніонім Русь було вперше виявлено за Бартинським літописом. У тексті йшлося про те, що Людовик

розпитуючи русів, дізнався, що вони шведського походження (*gentis Suoonum*), що їх народ звати «*Rhos*», а їх князя – Хакан. Ігнорування таких фактів прибічниками слов'янської теорії не сприяло розв'язанню проблеми. Так само ігнорувалося свідчення кремонського єпископа Лундпранда (північна Італія, провінція Ломбардія) X ст., добре обізнаного з візантійськими відносинами, який сповіщав: «Русів ми називаємо інакше (*alio nomine*) норманами»; а далі ще детальніше: «греки називають (цей північний народ) русами (русими) по зовнішності, а ми норманами (північними людьми) по місцю проживання».

Найважливішим джерелом, на наш погляд, є праця сучасника київської княгині Ольги, візантійського імператора Костянтина Багрянородного, який близько 949 р. видав працю «*De administrando imperio*». Свідчить, як руси щорічно на початку літа привозили в Константинополь свої товари і невольників, детально описує Дніпрові пороги, острів Варязький (під назвою острів Св. Григорій (Хортицю)). Яскраво описує жертвоприношення русів під Хортицьким тисячолітнім дубом. Обрядність русів на о. Хортиця він вважав ритуалом традиційним. Експедиції русичів, що письмово засвідчуються часом Юстиніана, до якого Київ здійснив візит, а за ним продовжуються регулярні походи Аскольда і Діра, Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира – всіх Рюриковичів. Всі вони були варягами. «Пройшовши це місце (Крарійська переправа – А.С.) оповідає візантійський імператор, вони [руси] досягають острогу званого Св. Григорієм, і на цьому острові виконують свої жертвоприношення, бо там росте величезний дуб».

Вони приносять в жертву живих півнів, навколо встромляють стріли, а інші приносять шматки хліба, м'ясо і що має кожний, як вимагає їх звичай. Щодо півнів, вони кидають жеребок – чи зарізати їх (у жертву), чи з'їсти, чи пустити «живими». Так язичницька літургія відправлялась для всієї дружини, яка була змішаною за етнічним складом, а за своєю морфологією була віруванням сонцепоклонників (Коло навколо дуба), коло із стріл, сама крона Св. дуба.

На території України з чужоплемінних пам'яток найціннішими є варязькі могили в Києві, Шестовиця, острові Варязькому супроти м. Заруба, на легендарній Хортиці. Археологи Я. Пастернак і В. Козловська повідомляють, що їх могили з «забитими жінками, наповнені зброєю і силою прикрас». Окремі знахідки варязького типу відомі в Угорщині, відносяться до X ст. (Закарпаття, Крилос) та в інших місцях [3, с. 394].

Стосовно порогів візантієць повідомляє їх «руські» і «слов'янські» назви. З цього виразніє, що Багрянородний не вважав русів слов'янами. Аналіз цих гідронімів пояснює їх германські корені (Улеворсі, Гелаандрі, Ейфар, Варудгорос, Леанті, Струвун). Ті назви, які Багрянородний називає слов'янськими, дійсно походять від слов'янських коренів (Есупі – не спи, Островуніпрах, Неясить (Ненаситець), Вулніпрах, Веруці (Вируючий). Проте, лінгвіст Л.В. Пашина аналізуючи текст Багрянородного підкреслює, що руська і слов'янська мови однакові, крім варязької, на якій Багрянородний наводить

назви Дніпрових порогів. Так поріг – Есупі, по-руськи і по слов'янському означає «не спи». Інші пороги, які називає Багрянородний: Улверсі, Геландрі, Аїфор, Варудфорос, Леонті, Струкун, він записував грецькою мовою від свого інформатора, можливо нормана. Через це у норманських назвах наявний слов'янський код, як скажемо, в слов'янських назвах наявний варязький діалект. Звідси можна дійти висновку, що русько-скандинавські назви порогів відображають тісні русько-скандинавські зв'язки раннього середньовіччя, коли скандинавські варіанти назв порогів були інкрустовані на русько-слов'янський масив внаслідок широкого контексту зв'язків північноєвропейського світу зі слов'янськими землями. Зміст і структура назв Дніпровських порогів трьома мовами засвідчує про кілька хвиль засвоєння дніпровського водного шляху, тривалі контакти з Візантією і тривалість державотворчого процесу у слов'ян [4, с. 224-225].

Спростувати норманське походження особистих імен, які рясно наводяться літописами, як Рюрик (Hroerekr), Олег (Helgi), Ігор (Ingvarr), Оскольд (Hoskuldr), Дір (Duri), Малфред (Malmfridr), Свенельд (Sveinalrd), Рогволод (Ragnvaldr), Синеус (Signiusr), Трувор (Thorvadht) ще нікому не вдалося.

Треба зауважити, що Томсену вдалося, покладаючись на надгробні обеліски з рунічними текстами довести, що більшість з них мали абсолютно скандинавське походження. Характерним виявилось те, що деякі з них властиві багатьом скандинавським народностям; інші – Швеції, а треті – шведським провінціям Упланду, Седерманпланду (Sodermannland) і Естертемпланду («Ostergotland»). Висновок Томсена логічний – руси були вихідцями саме з цих провінцій (Thomsen, *Der Ursprung des russischen staats*. Вид. Гота, 1879, (рос. переклад в чтен. Моск. одт. ист. и древ., 1891).

Наряду з норманською теорією, існування інших гіпотез шукати варягів серед германських поселень в Причорномор'ї як пропонував історик церкви Е.Е. Голубинський, так і готське походження Руси відстоюване Кунінім, Бруном, Будиловичем не було впевнено аргументовано. Інші версії про проходження Руси: хазарська (Еворс), Угорська (Юрчевич), Фінська (Щеглов), Литовська (Костомаров), Роксоланська (Іловайський) не знайшли достатньої доказової бази. Спроба Соловйова, Ламанського, Ламбина, які бачили походження Київських князів з автохтонного населення досі залишаються лише припущенням. Варта уваги тут, думка Ламбина, який скандинавську дружину бачив різноплеменною з переважанням скандинавів [5].

Стан історіографії в наш час надає підстави переглянути роль і місце скандинавського компоненту в створенні державної моделі Руси-України на Сході Європи. Нині є можливості дослідити виявленні варязькі могильники, виявлені але досі не досліджені в Києві, Чернігові, о. Хортиця, хоча з типовими варязькими ознаками.

Торгові шляхи через українські креси мали і широтне спрямування до Західної Європи у Середземномор'я. Одна з гілок Шовкового шляху

спрямовувалось через Північний Кавказ, Каспійсько-Чорноморське межиріччя, Крим, Константинополь. Діяв Західний торговий шлях уздовж р. Одри до Кракова через Галичину, Звенигород, Плісне, Галич.

Шлях із «варяг у греки» (в українській народній пам'яті, зв'язок з сухопуттям звався «чумацький шлях») складався протягом тисячоліть внаслідок освоєння річкових шляхів (довжиною кілька тисяч кілометрів). Довбані із цільного дубу, як і їх заготовки «бальки» відомі з часів Мезоліту (знахідки на Бузі, біля острова Хортиця) та ін. Довжина Чумацького шляху біля 3000 км, що пов'язував Варязьке море з Чорним, сформувався на наш погляд кількома хвилями. Класична наука вважає оформлення цього шляху з IX ст. Археологічні артефакти свідчать, що шлях був добре освоєний вже в геродотівські часи, хоча грецький автор пише, що судноплавство Дніпром було відомо грекам на відстань до Дніпрових порогів. Його започаткування передувало виникненню Шовкового шляху в Крим і Візантію. Влітку 1961 р. на Черкащині робітники Гельм'язівського торфопідприємства за 2 км від села Піщаного у долині лівої протоки Дніпра – річки Супій було знайдено 15 античних високохудожніх бронзових позолочених посудин, що складали собою винний сервіз, рештки кістяка людини і залишки дубового човна. Через кілька днів, на відстані 1 м від першої знахідки робітник того підприємства виявив ще 14 різних за формою бронзових ваз, а в 150 метрах від другої знахідки був виявлений дубовий човен. Дослідник Піщанської знахідки, відомий український мистецтвознавець і музейний діяч Оксана Давидовна Ганіна атрибутувала обидві знахідки, де визнала піщанський бронзовий сервіз й вази: «характерні для художніх творів грецьких торевтів першої чверті V ст. до Р.Х., мабуть, виготовлені в одному виробничому центрі Греції, який мав постійні торговельні зв'язки з населенням Північного Причорномор'я. Винятком може бути лише бронзова сітула виготовлена ймовірно в Етрурії етруськими торевтами, тобто значно пізніше, – вважала О.Д. Ганіна [6, с. 97].

Отже, шлях «з варяг в греки» починався з околиць Стокгольму, проходив Варязьким (Балтійським – А.С.) морем, Фінською затокою, Невою, Ладозьким озером, р. Волхов, оз. Ільмень, ріками Зх. Двіною і Дніпром, а ним до Руського (Чорного) моря, уздовж берега доходив до Константинополя. Шлях відіграв велику роль в становленні ранньоукраїнської державності і сприяв культурним і політичним контактам у формуванні державності Руси-України з центром у Києві. Функціонування водного шляху сприяло виникненню і розвитку міст пристаней на його обох сторонах (Київ, Смоленськ, Новгород, Ладога, літописних Протолче на о. Хортиця та Олешья на Великопотьомкінському острові в гирлі Дніпра) [7, с. 64-73]. За цей шлях Русь-Україна вела постійну боротьбу з кочовиками степу.

Географія скандинавського водного шляху через Русь у Візантію залишила сліди перебування скандинавів на півдні Руси-України у місцевих територіальних назвах. В Києві (за Патериком) відома варязька печера,

Варязьким зветься острів на Дніпрі супроти Заруба, легендарний острів Хортиця Новгородський літопис називає теж Варязьким. Скарби монет, переважно візантійських і арабських відомі від Швеції до острова Хортиця. Слід зауважити, що перша вказівка на військову службу варягів в Константинополі відноситься до 1034 р., але деякі архівні дані натякають, що варязькі дружини служили там, починаючи, з походів Святослава Хороброго, «першого запорожця на Київському столі», як називав його М.С. Грушевський [8, с. 77].

Біля Крарійської переправи (північна Хортиця) восени 1928 р., серпні 2011 р. з дна Дніпра було піднято 5 мечів й один кинджал продатовані серединою X ст., що допускає імовірність їх належності славному лицарю Руси-України Святославу Хороброму, який можливо тут склав тут свою голову у 972 р.

2. Ruotsi.

На часі західноєвропейські славісти фінське «ruotsi» тлумачать від слов'янського «gwatsi» (рвачі). Ніби так називали себе гребці, які могли стрімко рвонути своїми лодіями до берега з метою грабежу чи захоплення в полон. Автор цього есе російський лінгвіст Амплєєв, як він пише, що «покладаючись на здоровий смысл не позволяет нам признать, что высокоразвитые, более сильные в военных делах ильменские славяне приняли для себя название от малозначительного, обитавшего в то время на краю «ойкумены» племени [7, с. 4].

Виходячи з чисто російської традиції Амплєєв прочитусь проблему не лише з позиції здорового глузду, а насамперед покладаючись на працю відомого французького лінгвіста А. Мейє (A. Meillet) автора «Общеславянского языка» (Le Slave Commuи) випущену в 1924 р. і перевиданого в Росії у 2000 р. [8].

Російський коментатор французького лінгвіста наполягає, що «варяги – варен-ги» це не етнос, не скандинави, не германці, а слов'янська назва соціального прошарку людей, що займалися особливою діяльністю: «торговлей (или) морским разбоем, позже воины-наемники» [2].

Етнонім і топонім «ruotsi» досліджувався в Росії з петровських часів Байером і значно доповнений його наступником Міллером (Герардом-Фрідріхом), обидва дослідники російських старожитностей, історіографи та президенти Російської імп. Академії Наук були засновниками скандинавської школи, якій належить варязька теорія походження Русі. У працях Міллера, відстоювалось, що Руотсі належить до варягів, а не до слов'ян, як це стверджували деякі західноєвропейські джерела IX-X ст. (грецькі, арійські). Продовжували досліджувати Руотсі Кунік (1844), Томсен (1877), які вважали етнонім Русь – не слов'янським. Із джерел грецьких, римських, арабських відомо, що Балтійське море називалось Венедським, а пізніше Варязьким. Але це не значить, що Варязьке море повністю контролювали слов'яни, навіть поморські.

Звісно має рацію поширена думка, що «варяги» – це назва не етносу, а певного соціального прошарку в Циркумбалтійського регіону. Треба погодитись із тим, що виділення в окремого прошарку «варяго-русів» не має надійних обґрунтувань. Пошуки етноніму «варяг» продовжують посилено шукати на Заході та Сході, адже його етимологія визначить походження терміну – «германського» чи «слов'янського». Для вирішення варязької проблеми вельми цінним є трактат «Περὶ ῥων» (949) Костянтина Багрянородного. Освічений імператор подав назви дніпровських порогів окремо «руською» і «слов'янською» мовами. Виразніє те, що «руські» назви точніше можуть бути пояснені на основі північно-германських мов. Так само, як імена перших князів Східної Європи: Рюрик, Дір, Аскольд, Ігор, Олег, Ольга та ін. Фіни до сих часів продовжують називати шведів Ruotsi. Українські лінгвісти вважали і досі вважають, що фіни вивели його від шведського «gors-men» (мореплавці) – коли старошведське «gorer» означає стерно. Це пояснюється і поширеним географічним терміном на теренах Скандинавії, що називається «Rodhsin» – місце звідки відпливали варяги.

Проте досі не отримав пояснення факт, чому грецькі джерела знають слово «Русь» під іменем «ῥώσ» вже у VIII ст., коли варяги ще не освоїли водного «шляху в греки». Але ця невідповідність спростовується теорією про кілька хвиль варязької колонізації. Що першою з них була готська. Готське підґрунтя варязько-скандинавської теорії розвивали крім вище названих Кунік (1875) та Шахматов (1904), Тіядер (1915), її підтримував Р. Смаль-Стоцький на підставі народної етимології, відомої з X ст. Ліютпрандові, а Буділович навіть виводив назву Русь з готського слова «hrops» (слова) (1830). На відміну від російської школи в Україні була сформована автохтонна теорія походження Русі: Максимович (1837), Ловмянський (1859), Геденов (1862). Почату справу продовжували українські вчені В. Антонович, Міщенко, Паржицький, Багалій, М. Грушевський, Л. Падалка, Пархоменко. Вони ототожнювали назву Русь з назвами річок на Україні. Їх на Україні багато. Русь і Русна, Русава, Россава, Руссова, Русанова, Русанів, Русина, Руснак, Руська, Рускова, Руска. Цікаво, що більшість цих гідронімів збереглися в басейні Дністра. Перші два (Рось і Русна) знає Густинський літопис [10, с. 480].

Відомий український лінгвіст Ю. Шерех вважав назву «варяг» не племінною назвою, а назвою, що поширювалася від мореплавця-завойовника, всякого походження, адже «varanq» (меч) зустрічається (засвідчив Геденов) лише в одному старому Полабському словнику.

Інші прихильники автохтонної теорії вважали, що частина слов'ян мігруючи до Скандинавії, потім поверталися уже варягами (Ламанський). Інші вважали, що народи проживаючи на українських землях, як роксолани, сармати, скити, гуни та ін. Цю точку зору підтримував Марр і Греков. Заслугує на увагу, що автохтонність назви і племені Ruotsi підтримував

Потебня запропонувавши походження гідроніму «Рось» від індоєвропейського кореня «ars» (текти).

Ключовим питанням нормандської проблеми походження Руси-України є питання етнічної належності літописних варягів (норманів, русів), появи перших руських князів, етимології назви «Русь». Проте, не можна спростувати істину, за якою перша держава східних слов'ян, яку джерела називають Руссю, або Руською землею, історики – Київською Руссю була створена князями-варягами династії Рюриковичів, що не можливо спростувати. Ця держава проіснувала під владною рукою князів-варягів до князювання у Києві Володимира Мономаха та його сина Мстислав (1113-1132) була періодом реставрації централізованої монархії водночас останніми роками її існування [10, с. 26].

Радянські історики виконуючи волю правлячої партії із дивовижною впертістю доводили, що східнослов'янське суспільство ще до літописного запрошення варягів мало протодержавні утворення і це нібито, докорінно змінювало уявлення про роль скандинавів на Русі. Проте, вивчаючи історію сучасний світ ніяк не згідний з теоріями, що намагаються спростувати роль руських князів, і їх військового потенціалу, дипломатії і державотворення у розвитку давньоруської феодалної держави до розчленування централізованої держави в середині XII ст.

З розвитком національних наук XX ст., на базі різноманітних джерел – історичних, археологічних, етнографічних, мовознавчих – продовжує міцніти думка про провідну роль скандинавів у політичному житті Східної Європи. Враховуючи зростаючий інтерес до скандинавських економічних, політичних, культурних впливів у Східній Європі актуальним вважається дослідження механізмів і форм цих впливів.

Апологетів антинорманської теорії в Росії не дуже бентежила відсутність точних і підтверджених письмово чи археологічно артефактів на користь слов'янської теорії. Керувалися тим, що взаємовпливи могли спрямовуватись «не тільки від германців», а й навпаки, використовуючи лінгвістичну еквілібристику французьких мовознавців (А. Мейє) закладали конструкцію творення іменника чоловічого роду закінчуваного на «а» утвореного суфіксом «еч». В результаті слово Князь (за Мейє) утворилось від «коне н га < кнь н – е н га», яке він вважав закінченим в германців (Koning, Konung).

Звідси російські лінгвісти конструюють своє передбачення «варяги – варе н ги – це не етнос, не скандинави, не германці, а слов'янські назви соціального прошарку людей, що займались особливою діяльністю: торгівлею, морським розбоям, пізніше – воїни-найманці» [11].

3. Анти, венеци, склавини, поляни.

Римські автори I-II ст. н.е. Пліній Старший, Тацит Птоломей населення українських територій називали «венетами» (венети). Наступні, візантійські автори: Псевдо Кесарій, Іоанн Ефеський, Менандр та інші називають їх, як

венеди, склавіни, анти. Прокопій Кесарійський «Історія війн» (550-554) каже про долю венедської спільноти. Археологічно цьому етапові ранньоукраїнської спільноти відповідає зарубинецька археологічна культура. Перший дослідник зарубинецьких пам'яток В.В. Хвойко вважав їх слов'янами автохтонного походження, тобто це була проміжна ланка між пам'ятниками раднішої скіфської доби та пізнішої черняхівської культури (Хвойко, 1913) [11, с. 11-12].

Йордан писав, що існувало три гілки слов'ян: венеди (обл. Вісли), анти (Подніпров'я), і склавіни (Подунав'я). Інші автори цієї доби також називають антів та склавинів і відзначають їх мовну й етнічну спорідненість.

Переміщення народів почалося з рухом готів з Прибалтики в Причорномор'я. Опинившись в пониззі Дніпра «остготи» заснували свої міста й поселення, ті що заселили межиріччя Дунаю та Дніпра називалися «вестготи». У 375 р. готів перемогли гуни (Аттіла) заснувавши між Доном та Карпатами могутню державу. Звідси вони ходили в Галлію та в Східну Римську імперію [12, с. 26].

Анти населяли лісостеп Східної Європи. Візантійські автори VI-VII ст. по РХ відводять їм час з другої половини IV до початку VII ст. Археологічно це підтверджується археологією черняхівської культури, зокрема, її роменський тип. З розвитком залізобного, гончарного, склоробного ремесел розвивалася торгівля. Численні знахідки (амфори, скляні та металеві вироби, прикраси одягу та кінської зброї зі срібла, бронзи й білого металу). Серед сучасних їм культур, вирізняються в антів фібули з виїмчастими емальями, які виготовляються в Києві (Й. Вернер, 1950). Скарби золотих і срібних речей (з-під Підгороддя), від Чернігова до острова Хортиця, свідчать про існування великого і потужного союзу. Схоже, що в них була потужна протослов'янська держава очолювана царями. Наявність в антських культурних шарах монет, кераміки свідчать про тісні стосунки їх з Римською імперією. Об'єднавши ранньоукраїнські племена слов'ян анти у VI ст. боролися проти готів. Причиною вірогідно стало захоплення й страта антського царя Божа та його синів. Ім'я Божа виявляється одним з перших рексів (царів) в античних джерелах. Анти спільно з склавинами протистояли готам й здійснювали походи на володіння Візантії. Із вторгненням аварів (568) і заснуванням у Трансильванії (сучасна Румунія) Аварського каганату почалися аваро-слов'янські війни, що спричинили розпад антського союзу (можливо на початку VII ст.). Культура антів свідчить про їх високий рівень розвитку в слов'янському просторі і схоже в них, вперше, виявляють вірування й письмо. Відомі їх орнаментальні стилі (геометричні й звіриний) свідчить про певні успадкування ними скіфського звірино-го стилю. Антська культура була головним компонентом при формуванні прадавньої української культури.

Поляни – східнослов'янське, українське плем'я Середнього Подніпров'я, яке на території між Дніпром, Ірпенем, Россю, об'єднавши навколо себе предків венедів, склавин й антів заснували першу східнослов'янську державу

Київську Русь (VI-IX ст.). З цього часу головним містом полян був Київ, який представник племені Ruotsi нарів «матір'ю руських городів». Літописні тексти й античні джерела відзначають вищість полян в соціально-економічному розвитку всього слов'янського масиву [13, с. 22-23, 26].

Поляни населяли всю Середню Наддніпрянщину від Десни до Росі, були сусідами дреговичів та уличів, тиверців на південному заході Руської рівнини.

В часи княжіння Аскольда в Києві, навколо полянської столиці існувало багато городищ, фортець і міст, з яких чимало археологічно досліджено (Монастирьок, Канів, Сахнівка, Переяслав тощо). Найдоказовішим артефактом розселення полян є численні кургани, фортифікаційні вали, залишки городищ і міст IX-XI ст., частина яких археологічно досліджена та продовжує досліджуватись.

Коротку довідку про полянських князів Аскольда і Діра публікували українські історики М.Ю. Брайчевський та М.Ф. Котляр, які вказують, що вперше їх імена згадуються в початковому українському літописі у зв'язку з їх походами на Візантію й Закавказзя. Похід у Візантію датований червнем 860 р. (М. Котляр, 1996). Імператору Візантії Михайлу довелося платити контрибуцію і укласти союзницьку угоду. Літопис називає його варягом та воєводою Рюрика, що засвідчує його варязьке ім'я. Найдавніший Київський літопис 1037-39 рр., мав Аскольда і Діра за нащадків Кия.

Олег Віщий (воєвода Рюрика) вбивши Аскольда і Діра захопив владу в Києві. М. Котляр зауважує, що обидва убиті Олегом київські князі були поховані у різних місцях Києва (?). За східними джерелами, зокрема за повідомленням Аль Масуді (X ст.), «серед перших слов'янських царів» називає Діра. Деякі історики вважають, що Дір княжив після Аскольда (і похованих на Угорській горі Києва) в 70-80 рр. IX ст. і був похований в протилежному боці Києва [12, с. 26]. З Діром пов'язують невдалий похід полян на Закавказзя, схоже, вважають дослідники, Олег убив Діра. Аскольд залишив світ раніше. Є підстави припустити, що часи князювання обох київських правителів співпадають з хвилею освоєння Дніпровського водного шляху який зветься «Із варяг в греки». Те, що обидва київські князі були скандинавами не викликає сумнівів. Після антського племінного союзу це могла бути друга хвиля колонізації скандинавами транзитного шляху із Балтики в Середземномор'я.

Найдавніші традиції несли держава Київська. Її засновник Кий, за переказами здійснював мандрівку зі своїм родом, зайшов за Дунай і там хотів поселитися. Але остаточно осів із братами над Дніпром і тут поставив город Київ. Коли брати Щек та Хорив повмирали, «рід їх почав держати князювання над полянами» [13, с. 5, 55]. Упорядник наукового апарату четвертого видання «Історії українського війська», професор Б. Якимович – князювання Кия розміщає в II половині V ст. – I третині VI ст. після РХ (ймовірно – прим. наша). У Києві мости через Дніпро були вже за Володимира Мономаха (1125), а до того існували перевози, на яких фахові перевізники перевозили

подорожніх на човнах. Таким перевізником міг бути легендарний Кий, від якого виводили назву Києва [14, с. 51].

4. Київська Русь. Назва «Русь» (Ruotsi) застосовувалося можливо, до того як поширилася назва етноніма «варяги»: «Ідоша за море к варягом, к Русу, сице бо звахуть ти варяги Русь яко се друзії зовутся свее (шведи), друзії же урмани (нормани), аңгылини, і кїї, і готе» [14, с. 18].

У вітчизняному початковому літописі назва «Русь» зустрічається у значенні території полян – трикутник Київщини, утвореного Дніпром, Ірпенем і Россю, згодом поширюється на всю території держави Руси-України [15, с. 13].

Найстаріша назва нашої Вітчизни – Скитія. Так називає її Геродот (484-485), а «Повість временних літ» – Велика Скитія, яка поширюється до Нижнього Дніпра, де проживали уличі (углічі), що згодом були витиснуті на Нижній Дністер і Бог.

З IV ст. українські землі називалися Сарматією, а його населення зібраною назвою – сарматським. В середині VI ст. по ХР згадуваний історик Йордан називає українські території державою антів, які в письмових джерелах зустрічаються до 602 р. У II-III ст. по РХ українські землі називалися Роксоланією, а її мешканці – роксоланами. У відомому тексті договору Б. Хмельницького та І. Виговського з Шведією (В. Лінгум) про українських гетьманів значилось «totius Ukrainae Antiquae vel Roxolaniae». Ще Ю. Хмельницький, як васал Турецької імперії називав себе князем Сарматським. У першому панеґірику на пошану І. Мазепи «Muza Roxolanska» Івана Орновського (1688) «муза українська» іменується роксоланською [16, с. 13].

На мапі С. Мінстера в Базелі (1552) українські землі називаються Rutheniia quae et Podolia olim veno Roxolani, теж саме і мапа Ортеліюса (1590) називає нашу землю Роксоланією. Турецька шляхта називала дружину Селіма Роксоланою, тобто – українкою.

5. Роль варягів у війську Київської Русі.

Українське військо в IV-XIV ст. складалося із воїв, старшин, які називалися старостами або воєводами. Всі важливі справи вирішувались на віче (коло, koment – називав Лев Діакон) [17, с. 95-97].

Візантійський письменник Прокопій в другій половині VI ст. писав: «У слов'ян і антів панує не одна людина, але з давен-давен вони живуть так, що всім порядкує громада, – всі справи, щасливі чи погані йдуть до громади». На чолі слов'янських (словен – А.С.) антів стояв Боз (Бож – А.С.) з старшинами (воєводами) [15, с. 6].

На ранньому етапі української історії одночасно з дружиною організацією війська було загальнонародне ополчення, «уся людність хапала зброю для оборони» якщо поставала така потреба [15, с. 20]. Про військові справи в українців часів антів говорить інший грек Маврикій (VII ст.): «виступаючи в бій вони йдуть на ворогів, здебільшого піші, в руках їх невеликі щити та списи,

панцерів вони не одягають. Деякі не мають ні сорочки, ні плаща, а тільки в коротких штанах ідуть битися з ворогом» [17, с. 6]. Цікаво те, що це писав полководець, який добре знався на військовій справі, тому, його свідчення має немале значення. В процесі державотворення варязькими князями вирішальною ланкою було організація війська й використання прадавньої системи народного ополчення. При цій реорганізації вирішальною силою воєнного мистецтва русичів залишалася варязька дружина. В походах на Грецію великий князь Київський Олег крім варягів, своєї дружини, до виступу брав народне ополчення в складі: словін, кривичів, деревлян, радимичів, в'ятичів, полян, хорватів, дулібів [15, с. 20]. Таку ж воєнну стратегію застосовував Святослав Хоробрий повідомляв в середині X ст. Лев Діакон: зібравший до походу у Болгарію «усю дорослу людність» [15, с. 20].

Народне ополчення організовувалось на основі територіальної системи. Мобілізаційна округа називалась тисячею, на чолі якої стояв тисяцький. У складі останньої були сотні. Існували підрозділи як полки та інші територіальні формування, які очолювали старости або воєводи. Літописці засвідчують, що давньоруські вої іноді отримували платню: «Ярослав почав свої вої ділити: старостам – по десять гривень, смердам (селянам) – по гривні, новгородцям (варягам – примітка наша) – по десять гривень...». Учасники походів і воєн зберігали право на воєнну здобич, що заохочувало населення знову до військових походів. Великі князі заохочували своїх бояр, воєвод, старост, хоробрих воїв до посідання землі. Хто ходив на війну, той мав право на земляний наділ [15, с. 18].

Княжа дружина нерідко діставала на утримання цілі міста та землі. Так вже за часів Олега та Ігоря по великих містах і землях сиділи «великі і світлі князі», – військові керівники варязької дружини і керівні посади народного ополчення [15, с. 16].

Відомо, що в 1150 році Ізяслав Мстиславич «післав угрів на прокорм до Устилуга» [15, с. 17].

На утримання новгородської варязької дружини Олег мусив накласти на місто данину в розмірі триста гривень щороку. Стосовно старшої й молодшої дружини князь міг застосувати каральні примуси, покарати винного, чи відібрати в нього землю. Така практика була особливо поширена в княжому війську в період феодальної роздробленості XIII-XIV ст. [15, с. 18].

Джерела засвідчують, що варяги служили в українському війську до XI ст. При всіх Великих князях роду Рюриковичів варяги були стрижнем війська Київської Русі. Фактично варязькі дружини були регулярними складовими війська і флотилій лодій, що забезпечували далекі походи. Під впливом варягів удосконалювалась військова техніка, тактика і стратегія. Документи показують і законодавчу вартісність вкладу скандинавів у міжнародні договори. Скандинави вивели наші воєнні сили з далеких пущ і кинули їх на широкі степові простори, на далекі моря й чужі країни, надали дух ініціативи,

самопожертвування і лицарства. Вони привчили військо до ладу, послуху, дисципліни, прививали зразки солідарності, єдності й товаристськості життя великих військових колективів, що пізніше знайшло своє продовження у воєнному мистецтві Запорозької Січі, козацькій військовій демократії.

6. Російський геополітичний дальтонізм.

Росіяни, найчисленніший слов'янський народ. Росіянами себе стали називати відколи «Русь» почали вживати царі Московії «Государь Всея Руси». «Великий князь Московії» з середини XVII ст.

Олексій Михайлович прийняв титул «Государь Великої, Малої та Білої Росії». Тоді для розрізнення росіян й українців вживано назви «великороси» й «малороси». За особливостями етногенезу, мови, мабуть радянські дослідники Б. Ляпунов, Ф. Філін, О. Шахматов розділяли росіян на три діалектичні групи: північна, окаюча (Новгород, Володимир, В'ятка, Вологда та ін.), друга – південна (Рязань, Тамбов, Курськ, Тула, Орел, Калуга) з посереднім між ними говором Москви. Дослідники Д. Ушаков, Д. Зеленін уявляють перші дві групи як окремі великоруські народності, між якими постала третя середньо великоруська. Серед етномасиву трьох груп виділяється низка етнічних груп, що виникли як наслідок асиміляції росіянами місцевого населення: помори (узбережжя Білого і Баренцового морів), мешцера (Рязанська область). Ядром російської етнічної території було Володимиро-Суздальське князівство, пізніше – Московія. Приріст росіян на українських територіях зростає із зменшенням українців, внаслідок спрямованої русифікації.

Великий Гоголь будучи професором Санкт-Петербурзького університету задумував скласти історію України, розробивши перші її глави зазначав: «...монголо-татарська навала витіснила «росіян» з Києва, а обезлюдненні місця заселили українці з Карпат». Але це лише на перший погляд, насправді Гоголь дотримувався дещо іншої версії: «росіяни – продукт змішування прийшлих на північні фіно-угорські землі слов'ян з місцевим населенням, а українці – продукт розвитку автохтонів України і прибульців із сусідніх земель». Прикметне з цим і вживання ним скандинавського «Ruotsi», «Росія», «Малоросія», особливо ретельно виводив смисл «Русь» і «Україна», які несли особливий політичний контекст: становий, фізіономічний, природний, мовний...» А взагалі відстоював категорію, що «Малоросія» – це Україна [18, с. 15].

Росія – держава у Східній Європі. Столиця – Москва (виникнення 1147 р.), друге федеральне місто – Санкт-Петербург (виникнення 1703 р.). Росіян – 81,5%, решта – біля сто народів та народностей (татари, українці, чуваші, башкири, білоруси, біля сорока народностей вважаються вимерлими). Приріст населення негативний (-5,1% у 1993). Індустріально-аграрний рівень розвитку. Площа території – близько 1/6 суші планети Земля, понад 1/6 цієї території – тайга, 1/6 території серйозно забруднена. Видобуток нафти совокупно займає

третє місце у світі. Приватний сектор становив 25% внутрішнього сукупного продукту, де зайнято 31% населення країни [19].

Упродовж XVI-XVII ст. московіти (власна назва) стають панівним етносом. Шляхом колонізації, міграцій, переселень й анексій в XVIII ст. зростає територія Російської імперії. У другій половині XIX ст. міграція до індустріальних регіонів зростає (Донбас, Запорозжя, Одеса, Миколаїв, Херсон, Крим). Четвертий син Мономаха Юрій Суздальський очолював північне князівство на основі фінських племен з домішкою слов'ян центральних князівств створив Московське десь в середині XII ст. (1147). Володіючи довгими руками: страждаючи зависним геополітичним дальтонізмом Юрія непокоїв багатий і впливовий Київ. Взявши Київ він через кілька місяців був вигнаний Киянами. По смерті Київського Ізяслава Юрій Довгорукий вдруге здобуває Київ, але Князь невдовзі помирає. Син Юрія Довгорукого Андрій Званий Боголюбський успадкував прагнення отця свого в 1169 р. дощенту спалив і пограбував Київ, побив усіх киян, а жінок вивіз у неволю, пограбував численні храми, забравши, навіть, образи. Так поступово росте Московське князівство, тобто пізніша Росія [15, с. 39].

Північний край Київської Русі – Суздальська і Ростовська землі були угро-фінським етноареалом із проникненням туди з півдня слов'янського населення почалося етноперегрупування. Історик О. Субтельний приводить історичні факти, за якими в XII-XIII ст. за Київ сперечалися 293 князів, а в 1146-1246 рр. в Києві правили 24 князі. Але на часі етноперегрупування на півночі Русь, крім Ю. Довгорукого і Андрія Боголюбського не мала жодного грізного ворога.

«Батько» історії Росії М. Карамзін зазначав: «Победители к стыду своему, забыли, что они россияне: в течении трех дней грабили не только жителей и дома, но и монастыри, церкви, богатый храм Владимирский и Десятинный, похители иконы, драгоценные ризы, книги, колокола...», Андрій Боголюбський прихопив з собою з Вишгорода ікони Божої Матері (Володимирська), яка досі вважається головною святинею Москви.

Російська імперія була надто бідною епістемологічно, щоб продовжити ідеї та послідовників у культурній сфері. Подібності мови, як негативної спадщини, Україні не вдалося позбутися ні в 90-х роках, ні протягом 23 років української незалежності. Імперська експансія в Україні призвела до того, що російськомовні громадяни не приховують, що вони ненавидять українську мову. Як писав В. Ленін: «У московського соціаліста, і побачите московського шовініста». Отже, насаджування російського контексту українській національній культурі є проявом російського шовінізму. На часі, в Західній Європі спостерігається знищення зацікавленості всім російським. Так пише в новому виданні Павло Штепа у серпні 1995 р. в «Clarinet News» була опублікована стаття з описом поневірян студентки Софійського університету, спеціальність якої була російська мова. Вона записалася на інший курс,

оскільки попит на вчителів російської мови Вартславського університету виявився недопустимо низьким. Декан факультету Антоні Семчак, ввів у програму, крім російської мови, ще й англійську, щоб зберегти студентів, які навчалися на факультеті. На другому Всесвітньому конгресі татар, що відбувся в 1997 р. в Казані, Республіка Татарстан (етнічна республіка в складі Російської Федерації) послідовно схвалили абетку для татарської мови [22]. Такі моменти лінгвістичного сепаратизму Росія використовує внаслідок української лінгвістичної трагедії в тому, що їй сприяють доморощені москвофіли і підпорядковані Росії совки, які не мають ні майбутнього, ні сучасного. Москвофіли перейшовши на задвірки метрополії назавжди втрачають свої міфи, народну пам'ять, символи, які несуть з собою нації і формують визначальний міф метрополії втрачають своє майбутнє й ідентичність. І незалежно від того, як закінчиться нинішня війна на Донбасі багато російськомовних її учасників придбають українську національну ідентичність або стануть політичними українцями. Так формується вертикаль етні.

В Росії 1999 р. настало різке зменшення асигнувань на всі практично напрями державних витрат, на армію витрачено найбільше коштів, щоб підвищити військовослужбовцям плату на 62%, а офіцерам на 102% була витрачена левова частка бюджету [23].

Події 2013 р. дали відповідь з ким збиралася воювати Росія. У передмові до своєї книжки попередній президент РФ Борис Сльцин писав: «Якщо Росія буде сильною, неминуче відбуватиметься експансія – спершу економічна, а потім і політична». Схоже він не помилився, як не помилився М. Бакунін, який заключив: «русская страсть к разрушению есть творческая страсть».

В 1998 р. В.Примакова призначили на прем'єрську посаду, хтось з міжнародних оглядачів зауважив «чи Примаков може управляти Росією – це одне питання. Друге питання є, чи Росією можна управляти взагалі? Далі Примаков й його наступники відстоювали пропозицію створення міжнародної коаліції на чолі з Москвою, яка буде виступати проти принципу самовизначення націй» [24]. Переобтяження імперії могло віщувати її остаточну кончину. Російський націоналізм найагресивніший. Це довели О. Пушкін і Лермонтов, що Росія є доброзичливою силою до Кавказу, яка забезпечує порядок у первісному хаосі. Такою дидактикою сповнена «Подорож в Тифліс». А сучасне керівництво РФ заявило Ічкерії (називають вперто Чечня), що ніколи не дозволить від'єднатися їй від Росії. Грузія увійшла під імперією Олександра у 1792, продовжує досі вирішувати своє «впорядкування», а завоювання Польщі Катериною II носило основну мету, щоб Україна була ні польською, ні російською, а тільки російською, що і відбулося в 1793 р. Місто Київ опинилося між Росією і Польсько-Литовською державою. Росія анексувала сотні тисяч квадратних миль українських земель [26, с. 136]. Як ще говорив Петро I в 1721 р.: «Россия Малороссией приращиваться должна».

Історична пам'ять українців – життєдіяльність сотень поколінь – наша основна духовна цінність. Самодержавці «всєя Руси» зруйнували цю пам'ять і перетворили українців в химерний етнос, не певний свого походження ані самотності, народу, який за більшовицького тоталітаризму заплатив мільйонами жертв, голодоморами-геноцидами (1932-1933), втратами двох світових і громадянських воєн засіявшими безіменними могилами простори Європи і Азії [23, с. 7-8]

Минуле українського народу аж до часів Київської Русі привласнили російські історики. Українців вважали чимось забороненим, ворожим... – це Україна. «Другої такої країни на земній кулі не має. Де ж рождатися, де плодитися... де рости слабодухим і запроданцям, як не у нас» [24, с. 8].

Настав час критично переглянути концепцію походження Руси-України, яка затуманюється концептом «Давньоруська держава». Якщо «Давньоруська», то це державотворення з глибин доісторичних часів, як вважали М. Грушевський, М. Брайчевський і немало сучасних істориків. Етногенезу українського народу писав М.Ю. Брайчевський – у трипільській культурі, і продовжується у Скіфії, Черняхівській і завершується в Київській державі [26, с. 10].

На цих територіях у 20-х рр. ХХ ст. проживало 50% росіян. Тут панівна мова – російська. Десятки громадських об'єднань спрямовані на пропаганду російської мови, науки й культури. Російсько-українські стосунки до 2013 р. вважалися толерантними. Після окупації частини Донбасу Росією, російсько-українська війна набула сталого характеру. У формуванні української політичної нації росіяни вносять більше негативу [15, с. 1147-1175]. Культура Росії і взаємини з сусідами розвивалися на основі доктрини Давньоруської народності, «яка в умовах феодальної роздрібності Київської Русі слугувала три східнослов'янські народності» [21].

Поняття «воз'єднання» трьох східнослов'янських народів, яке десятиліттями пропагували російські ідеологи ХVІІІ ст. було сформульоване наприкінці ХVІІІ ст. і воно не було невід'ємною частиною само сприйняття московитів у ХVІ-ХVІІ ст. Якраз у вказаний час Московія поглинула Україну та Білорусь не тому, що бажала воз'єднання, а тому, що розширювалася в усіх напрямках. Як писав Ф. Достоевський: «Там, де стала московська нога, є московська земля». Якщо в ХІІІ ст. Московія займала – 216 тис. км², то у ХХ ст. – 23 000 000 км². Дане лінгвістичне надбання визнає всесвітня історія належить до найбільших містифікацій європейської історії [19, с. 41].

Дуже мало нажаль ми знаємо про раннє козацтво, про Литовсько-Руську державу. Більш об'єктивний підхід потрібний і до розгляду доленосних етапів історії українського народу, як народу козацького, Хмельниччини, Переяславської ради, ІІ пол. ХVІІ-ХVІІІ. І. Мазепу та їх наслідки в управлінні державою, про анексії українських територій ІІ пол. ХVІІІ ст., історії Запорозьких Січей, 1917-1920 рр., зокрема про УНР [26, с. 10].

Навчаються у природи, людяності у людей, мудрості в історії суспільства. Кожна людина має бути трохи істориком, щоб займати активну громадянську позицію. Нам є чим пишатися. Україна найдавніша держава у світі, прабатьківщина скотарства і землеробства з її теренів заселялись обшири від Атлантики до Індії, від Балтії до Середземномор'я. Тут зародилося слов'янство, яке звідси освоїло Дунай, Одер, Ельбу, Верхній Дніпро, Оку, Волгу і Балкани [26, с. 14].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История имп. Академии Наук / ред. П.Е. Андрієвського. – П.т. – Спб., 1890.
2. ЭС. – Т. 19 / Вид. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1896.
3. Козловська В., Пастернак Я. Чужоплемінні пам'ятки на Україні / В. Козловська, Я. Пастернак // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1994.
4. Сокульський А.Л. Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення запорозького козацтва: монографія / А. Сокульський. – Запоріжжя: Вид. КПУ, 2008.
5. Ламбин А. Источник летописного сказания о происхождении Руси // А. Ламбин в Ж.М. Нар. Пр., 1874.
6. Ганіна О.Д. Античні бронзи з Піщаного / О.Д. Ганіна. – К.: «Мистецтво», 1970.
7. Сокульський А.Л. К локализации летописного Олешня / А. Сокульський // Советская археология. – 1980. – № 1.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.-Львів, 1913.
9. Мейе А. Общеславянский язык / переклад з французького: А. Meillet «Le Slave Commu», Paris, «Champion», 1934. – М.: «Прогресс», 2000.
10. Словник гідронімів України / Ред. А.П. Непокунного, О.С. Жака, К.К. Цілуйко. – К.: Наукова думка, 1979.
11. Амплеев И.А. Этимология слов «варяг», «руотси». Режим доступу: http://zname-delo.narod.ru/variag_ruotsi.htm.
12. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К.: «Україна», 1996.
13. Археологія УРСР / Відп. ред. В.Й. Довженок. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1975.
14. ЕУ. – Т. 6. – Л., 1996.
15. Історія українського війська (від княжих часів до двадцятих років двадцятого століття) / Видання 4-те, змінене і доповнене. – Львів: «Світ», 1992.
16. ЕУ. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1994.
17. История Льва Диякона и другие сочинения византийских писателей / Переклад з грецької Д. Попова / Д. Попов. – СПб., 1820.
18. Крисаченко В.М. М.В. Гоголь / В.М. Крисаченко // Український світ. – 1994. – № 3.

19. Лотоцький А. Історія України / За редакцією В. Добрянського / А. Лотоцький. – Івано-Франківськ: «Просвіта», 1991.
20. Універсальний словник-довідник. – К., Вид.: «Ірина», 1999.
21. Українська народність. Нариси соціально-економічної та етно-політичної історії / вид. АН УРСР, Інститут історії АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1990.
22. Rimzil Valiev, Rim Sidikov, and Cuelnan Khasanova «1997 in Review; Tatarstan Faces Challenges» // radio Free Europ / Radio Liberty. – 31 december 1997.
23. Offers 1999 Budget // New New York Times. – December 1998.
24. Paul Goble. can. Russian Diplomacy Hold Russia Together? // radio Free Europ / Radio Liberty. – 23 September 1998.
25. The Cambrige Encyclopedia of Russia and the Soviet Union; edited by Arohie Brown et.al // Cambrige Union. Press, 1982.
26. Остафійчук В.Ф. Історія України. Сучасне бачення / 3-те видання. – К.: «Знання-Прес», 2006.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексеева Алла Олександрівна – зберігач фондів Державного історико-культурного заповідника «Буша», *с. Буша*.

Анцишкін Ігор Валерійович – головний зберігач Нікопольського краєзнавчого музею, *м. Нікополь*.

Баюк Віктор Геннадійович – заступник директора з наукової роботи Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, заступник начальника Волинської археологічної експедиції Інституту археології НАН України, *м. Луцьк*.

Бекетова Валентина Михайлівна – кандидат історичних наук, заступник директора музею з наукової роботи Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, *м. Дніпро*.

Біліченко Лідія Сергіївна – студентка факультету політичних наук Чорноморського національного університету імені Петра Могили, *м. Миколаїв*.

Борисенко Ольга Євгенівна – головний зберігач Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Брель Ольга Володимирівна – старший науковий співробітник музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», *м. Чигирин*.

Буднікова Аліна Анатоліївна – старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Василенко Сергій Валентинович – старший науковий співробітник сектору охорони природи відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Власов Олег Юрійович – молодший науковий співробітник відділу історії Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Головаха Роман Васильович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Гришко Дмитро Вікторович – художник-реставратор виробів з металу II категорії, реставратор відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Деменко Павло Геннадійович – науковий співробітник відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Денисенко Андрій Олександрович – художник-реставратор виробів з металу III категорії, старший науковий співробітник відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Діденко Яніна Леонідівна – учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», *м. Чигирин*.

Діптан Ірина Іванівна – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, *м. Полтава*.

Дударенко Сергій Валерійович – завідувач відділу науково-просвітницької роботи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Жуковський Мирослав Петрович – заступник директора з наукової роботи Нікопольського краєзнавчого музею, *м. Нікополь*.

Казаніна Віолета Юріївна – магістр мистецтвознавства, аспірант кафедри білоруської та світової художньої культури Білоруського Державного університету культури та мистецтв, *м. Мінськ, Республіка Білорусь*.

Каргіна Дарина Олександрівна – науковий співробітник Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, *м. Харків*.

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, *м. Дніпро*.

Мазуранчик Зоряна Федорівна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля», *м. Збараж*.

Мірущенко Олександр Павлович – кандидат історичних наук, завідувач відділу історії Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Моїсєєнко Світлана Петрівна – старший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Нестеренко Валентина Іванівна – завідувач науково-методичного відділу Черкаського обласного краєзнавчого музею, *м. Черкаси*.

Павленко Світлана Сергіївна – кандидат історичних наук, Науковий співробітник відділу історії України у XIV – на початку XX ст. Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, *м. Дніпро*.

Палійчук Олена Вікторівна – науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Панікарський Антон Валерійович – науковий співробітник Інституту археології НАН України, начальник Волинської археологічної експедиції Інституту археології НАН України, *м. Київ*.

Пачковська Олена Леонідівна – молодший науковий співробітник відділу історії Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Перепелиця Алла Іванівна – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», *м. Чигирин*.

Скирда Валерій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, *м. Харків*.

Сокульський Арнольд Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Сокульський Євген Арнольдович – керівник прес-служби Запорізького національного університету, *м. Запоріжжя*.

Студінський Володимир Аркадійович – доктор історичних наук, кандидат економічних наук, професор кафедри політичної економії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», *м. Київ*.

Сурченко Олександр Сергійович – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Тітова Ірина Сергіївна – старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Філіпова Ганна Володимирівна – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, аспірант, *м. Київ*.

Чайка Володимир Іванович – начальник науково-дослідницького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», *м. Збараж*.

Чередниченко Михайло Анатолійович – завідувач сектором «Кам'янська, Запорізька Січ» відділу музейних комунікацій Національного заповідника «Хортиця», *м. Запоріжжя*.

Черненко Олександр Миколайович – екскурсовод науково-просвітницького відділу Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.

Шмиголь Любов Олексіївна – молодший науковий співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького» Національного історико-культурний заповідника «Чигирин», м. *Чигирин*.

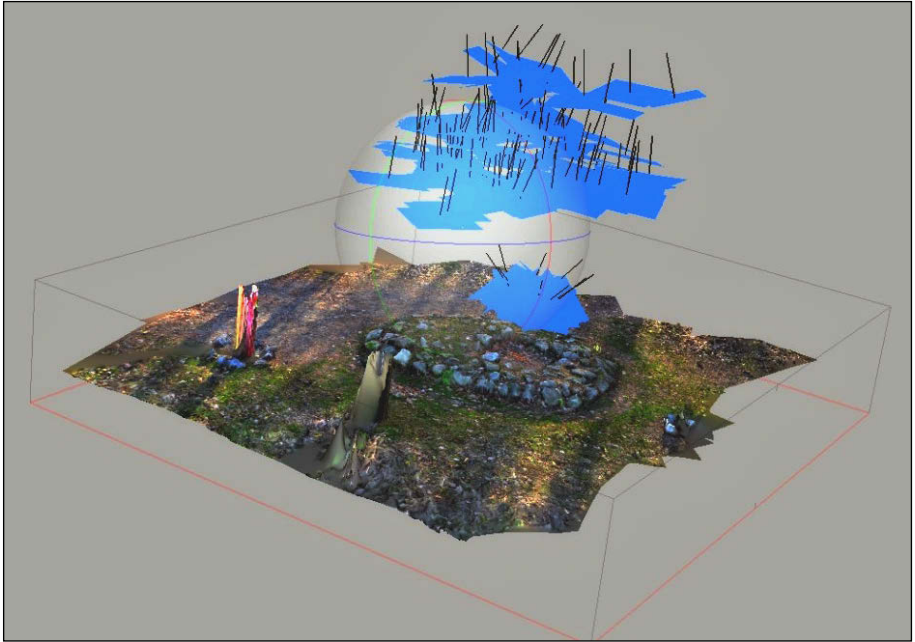
Штатський Максим Олександрович – науковий співробітник сектору «Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» відділу музейних комунікацій Національного заповідника «Хортиця», м. *Запоріжжя*.

Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина», м. *Київ*.

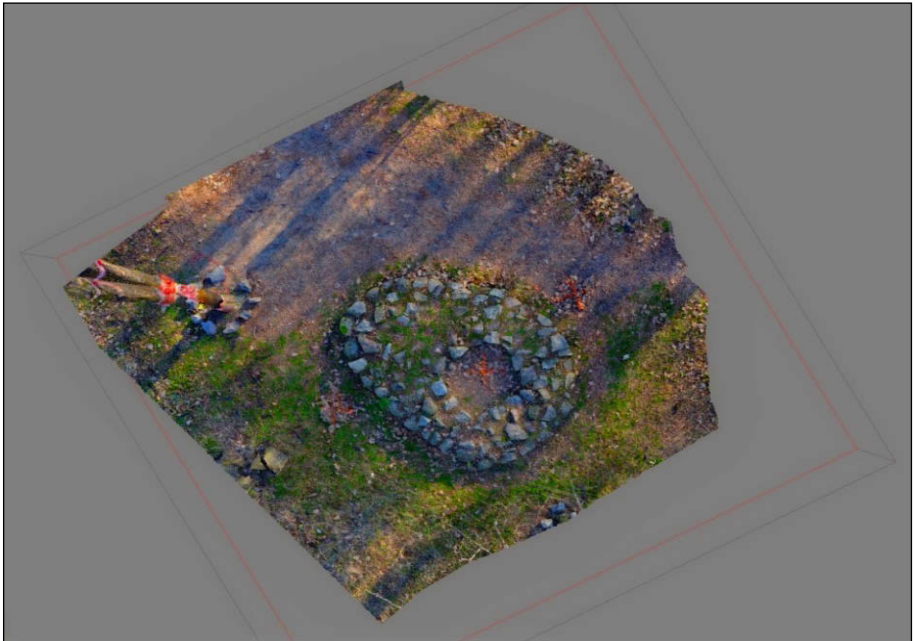
ІЛЮСТРАЦІЇ

Волков А.В.

Наземна фотограметрія в археології

Мал. 1. Сині квадрати – отримані знімки.

Мал. 2. Текстурована 3D-модель святилища доби бронзи.

Деменко П.Г.

Картографічні джерела до історії Чортомлицької Січі

Сучасна карта ділянки акваторії Каховського водосховища.

Шмиголь Л.О.

Портрет Богдана Хмельницького роботи невідомого художника XIX ст. з фондів НІКЗ «Чигирин»: історія та реставрація

Мал. 1. Портрет Богдана Хмельницького до реставрації.

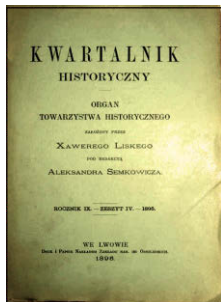
Мал. 2. Портрет Богдана Хмельницького після реставрації.

Борисенко О.Є.

Видання польського історичного товариства у Львові (1886-1939 рр.) з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця»

Францішек Ксаверій Ліске
(1838-1891)

«Квартальник історичний»
(число за 1895 р.)

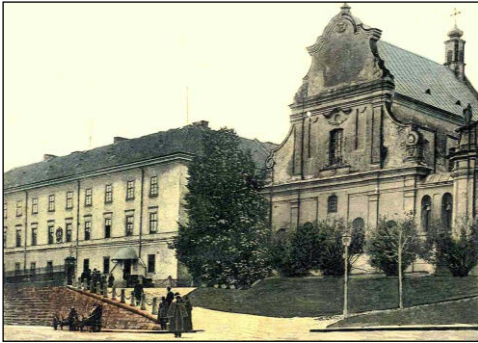

Освальд Маріан Бальцер
(1858-1933)

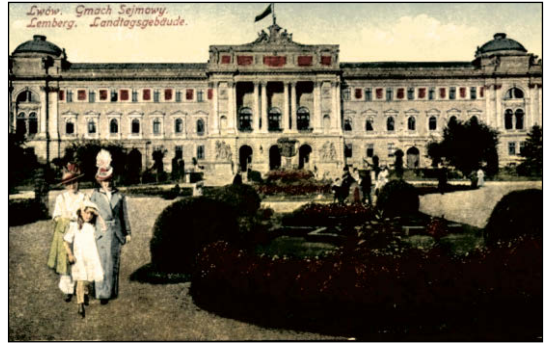

Євген Барвінський
(1918-1939)

До ст. Борисенко О.Є.

Будівля, в якій перебував Львівський університет у 1851-1923 роках

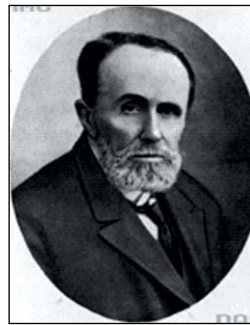
Будівля Галицького сейму (Ландтагу)

Людвік Кубаля
(1838-1918)

Юзеф-Максиміліан
Оссолінський (1748-1826)

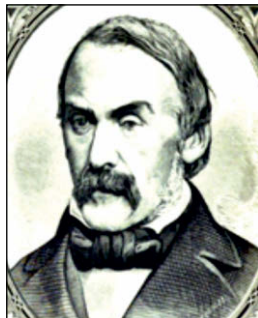
Людвік Фінкель
(1858-1930)

Ян Фіялек
(1864-1936)

Щорічник
«Земля Червенська»

Кароль Шайноха
(1818-1868)

Владислав Абрахам
(1860-1941)

Станіслав
Закшевський

Сурченко О.С.

Сюжетні мотиви «Розтоцького» іконостасу Покровської церкви
історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»

Мал. 1.

Мал. 2.

Мал. 3.

Мал. 4.

До ст. Сурченка О.С.

Мал. 5.

Мал. 6.

Мал. 7.

Мал. 8.

Мал. 9.

Мал. 10.

Мал. 11.

До ст. Сурченка О.С.

Мал. 12.

Мал. 13.

Мал. 14.

Мал. 15.

Мал. 16.

Мал. 17.

До ст. Сурченка О.С.

Гришко Д.В.

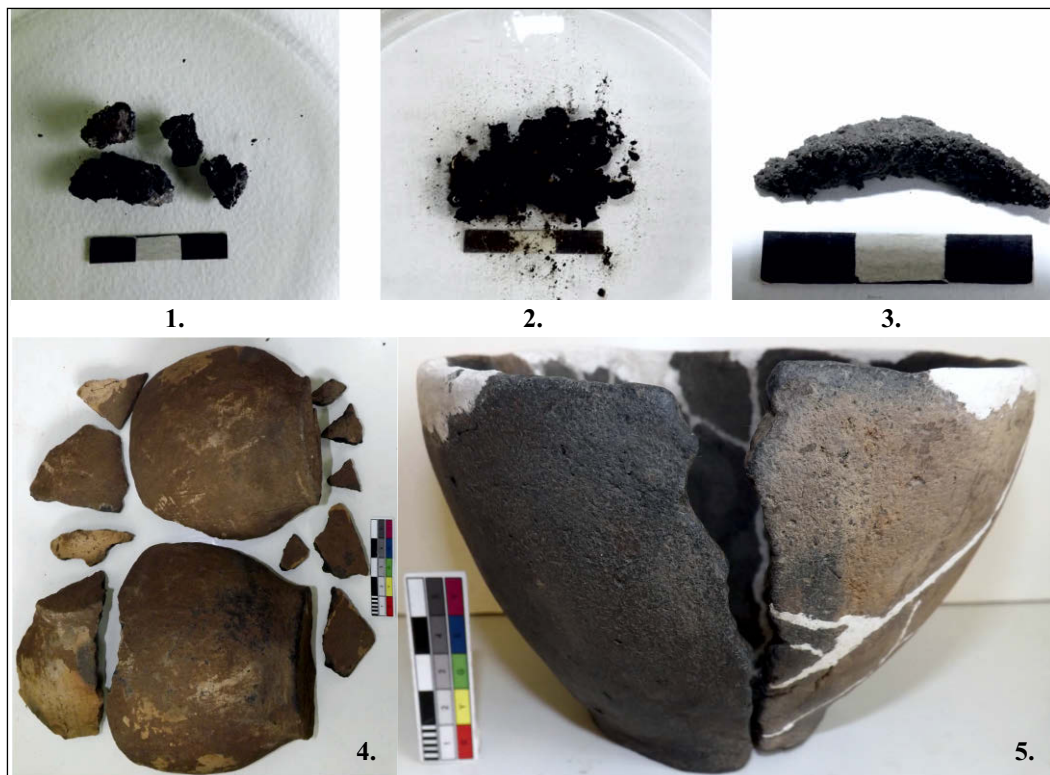
Методика реставрації предметів з чорного металу
на прикладі казана XVIII століття

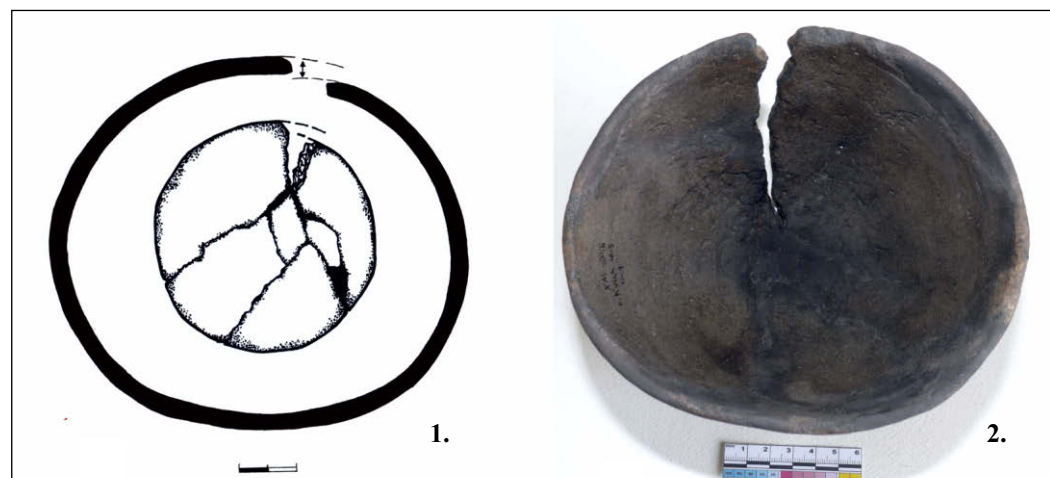
Казан
до і після реставрації.

Петрашина П.Д.

Особливості реставрації ліпних посудин із залишковою пластичністю черпка

Таб. I.

Таб. II. (початок)

До ст. Петрашиної П.Д.

Таб. II. (закінчення)

Таб. III.

Тітова І.С.

Хортицьке експериментальне господарство через особу Воробйова М.М.

Воробйов М.М., 1941 р.

Лабораторний корпус ВІЕМСГ (від 1966 р. – ЦНДПТІМЕТ)

Вітроелектростанція
проф. В.Н. Андріанова

Камерна сушарка з додатковими сонячними підігрівачами

Агрегат
подрібнення зеленої маси

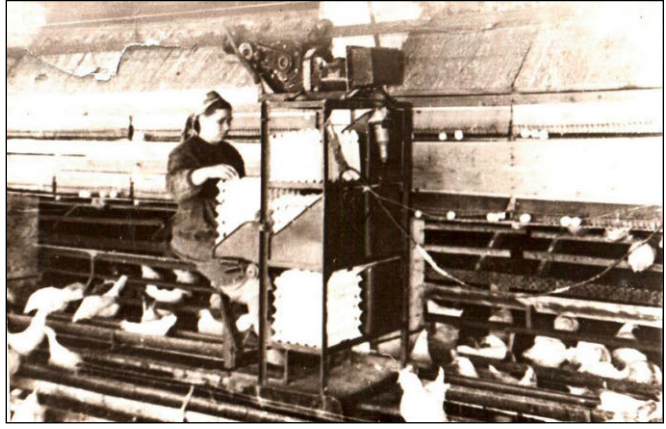

Біогазова установка
для метанового зброджування

До ст. Тимової І.С.

М.М. Воробйов,
22.04.1944 р.
(можливо, зі старшим
сином Володимиром)

Збір яєць з одночасним сортуванням
та частковим пакуванням

Черненко О.М.
Вишневецькі

Мал. 1.

Мал. 2.

Мал. 3.

Мал. 4.

Мал. 5.

Мал. 1. Герб роду Вишневецьких Корибут.

Мал. 2. Д.І. Вишневецький-Байда.

Мал. 3. М.О. Вишневецький.

Мал. 4. М.М. Вишневецький.

Мал. 5. І.М. Вишневецький.

До ст. Черненко О.М.

Мал. 6.

Мал. 7.

Мал. 6. Ярема Вишневецький. Юліуш Коссак, 1899.

Мал. 7. К.К. Вишневецький.

Мал. 8. Французька карикатура XVIII ст. Anonymous a criticism of the orders of society second half of the 18th century.

Мал. 9. Французька карикатура як відображення експансіоністського «грецького плану» Російської імперії. XVIII ст.

Мал. 8.

Мал. 9.

Заповідна Хортиця: Збірка наукових праць / відповідальний редактор
Остапенко М.А. – Запоріжжя: ФОП Антіпов В.І., 2018. 367 с.

Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Наклад 200 примірників.

Відповідальність за достовірність викладених у публікаціях
фактів та даних досліджень несуть автори.